

ISSN 2079-3898

UNESCO üzrə AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MİLLİ KOMİSSİYASI
NATIONAL COMMISSION of the REPUBLIC of AZERBAIJAN for UNESCO
НАЦИОНАЛЬНАЯ КОМИССИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ по делам ЮНЕСКО

“İNSAN vƏ BİOSFER” (MaB, UNESCO) AZƏRBAYCAN MİLLİ KOMİTƏSİ
“MAN and BIOSPHERE” (MaB, UNESCO) AZERBAIJAN NATIONAL COMMITTEE
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ
«ЧЕЛОВЕК и БИОСФЕРА» (MaB, ЮНЕСКО)

**“İNSAN vƏ BİOSFER” (MaB, UNESCO)
AZƏRBAYCAN MİLLİ KOMİTƏSİNİN ƏSƏRLƏRİ**
*ÉKOLOJİ SİVİLİZASIYA, DAVAMLİ İNKİŞAF,
ƏTRAF MÜHİT*

İLLİK NƏŞR

**PROCEEDINGS of the “MAN and BIOSPHERE”
(MaB, UNESCO) AZERBAIJAN NATIONAL COMMITTEE**

*ÉCOLOGICAL CIVILIZATION, SUSTAINABLE
DEVELOPMENT, ENVIRONMENT*

ANNUAL EDITION

**ТРУДЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО
КОМИТЕТА “ЧЕЛОВЕК и БИОСФЕРА” (MaB, ЮНЕСКО)**

*ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ, УСТОЙЧИВОЕ
РАЗВИТИЕ, ОКРУЖАЮЩАЯ СРЕДА*

ЕЖЕГОДНОЕ ИЗДАНИЕ

BURAXILIŞ
VOLUME
TOM

15 2020

Baş redaktor:

Urхан Ələkbərov (*Azərbaycan*)

Redaksiya heyəti:

*Muxtar Babayev (Azərbaycan); Firudin Qurbanov (Azərbaycan);
Sevda Məmmədaliyeva (Azərbaycan); Elnur Sultanov (Azərbaycan);
Qoşqar Təhməzli (Azərbaycan); Günay Əfəndiyeva (Azərbaycan); Con Lourens (ABŞ);
Qərib Məmmədov (Azərbaycan); Amin Babayev (Azərbaycan);
Məhərrəm Babayev (Azərbaycan); Nizami Məmmədov (Rusiya);
Onur Ender Aslan (Türkiyə); Rəna Ağabəyli (Azərbaycan);
Ziyafət Həbibova (Azərbaycan); Rəcəb Rəhimli (Azərbaycan);
Şaiq İbrahimov (Azərbaycan); Tenqiz Urushadze (Gürcüstan); Valeri Neronov (Rusiya);
Yülius Ozlaniy (Slovakiya)*

Editor-in-Chief:

Urkhan Alakbarov (*Azerbaijan*)

Editorial Board:

*Muxtar Babayev (Azerbaijan); Firudin Gurbanov (Azerbaijan);
Sevda Mammadaliyeva (Azerbaijan); Elnur Sultanov (Azerbaijan);
Qoshqar Tahmazli (Azerbaijan); Gunay Efendiyeva (Azerbaijan); John Lawrence (USA);
Qarib Mammadov (Azerbaijan); Amin Babayev (Azerbaijan); Julius Ozslaniy (Slovakia);
Maharram Babayev (Azerbaijan); Nizami Mammadov (Russia);
Onur Ender Aslan (Turkey); Rena Agabeyli (Azerbaijan);
Ziyafet Habibova (Azerbaijan); Rajab Rahimli (Azerbaijan);
Shaiq Ibrahimov (Azerbaijan); Tengiz Urushadze (Georgia); Valery Neronov (Russia)*

Главный редактор:

Урхан Алакбаров (*Азербайджан*)

Редакционная коллегия:

*Мухтар Бабаев (Азербайджан); Фирудин Курбанов (Азербайджан);
Севда Мамедалиева (Азербайджан); Эльнур Султанов (Азербайджан);
Гошгар Техмезли (Азербайджан); Гюнай Эфендиева (Азербайджан);
Джон Лоуренс (США); Гариб Мамедов (Азербайджан); Амин Бабаев (Азербайджан);
Валерий Неронов (Россия); Магеррам Бабаев (Азербайджан);
Низами Мамедов (Россия); Онур Эндер Аслан (Турция); Рена Агабейли (Азербайджан);
Зияфет Габибова (Азербайджан); Раджаб Рагимли (Азербайджан);
Тенгиз Урушадзе (Грузия); Шаиг Ибрагимов (Азербайджан);
Юлиас Озсланий (Словакия)*

İnsan və biosfer (MaB, UNESCO). Azərbaycan milli komitəsinin əsərləri.
Bakı, «Təhsil», 2020, 400 s.

MÜNDƏRİCAT – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

Алакбаров У.К., Мамедов Н.М., Габибова З.З., Рагимли Р.З.

*Иновативные технологии в управлении устойчивым развитием:
успешный опыт Азербайджанской Республики.....5*

Kərimov V.N.

Biomüxtəlifliyin qorunmasında xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin rolu.....39

Əliquliyev R.M., Cəfərov Y.M., Qurbanova Ə.M.

*Qlobal informasiya cəmiyyəti şəraitində Azərbaycan vətəndaşlarının
adlandırılması məsələləri.....89*

Mamedzade H.P.

К вопросу философии устойчивого развития.....103

Алиев Н.Г.

*Армяно-Азербайджанский конфликт:
устойчивое развитие и долговременный мир.....113*

Исмаилов Ч.Н.

Диагностика эластичности пространственных систем Азербайджана.....137

Nəcəfov E.Ə.

Multikulturalizm siyasətinin səmərəliliyinin ölçülməsi.....147

Rəhimli R.Z., Həsənov A.

*Dövlət qulluqçularının fəalliyət səmərəliliyinin artırılması:
kadr hazırlığı və səriştə modelinə keçid.....165*

İbadullayeva S.C., Qurbanova L.Z., Əsgərova A.A., Hüseynova Ə.E.

Qarabağın faydalı bitkiləri: etnobotanika.....183

Hüseynova X.M.

*Davamlı inkişaf şəraitində marketing tədqiqatı regionun investisiya mühitinin
yaxşılaşdırılması aspekti kimi.....197*

Ələkbərova N.İ.

Ekoloji sivilizasiyaya keçid siyasi menecmentin prioritet vəzifəsi kimi205

Zeynalova E.Ş., Hacıyev F.F.

Qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsində dövlətin vergi tənzimlənməsi.....219

Hümbətov F.D.

*Ermənistan tərəfindən Azərbaycan Respublikasına qarşı törədilmiş
ekoloji cinayətlər haqqında231*

Quliyev F.A., Hüseynova L.A. <i>Nar budaqlarının xərçəngi və ya fomozu xəstəliyi və ona qarşı mübarizə üsullarının işlənib hazırlanması.....</i>	247
Юсифова С.Л., Рагимова Н.Г., Ибрагимли И.Г. <i>Изменение поведенческих реакций сазана (Cyprinus Carpio L.) при воздействии летальной концентрации ацетата свинца.....</i>	259
Гулиева Р.А. <i>Сохранение биоразнообразия в условиях техногенных воздействий и военных конфликтов.....</i>	267
Əfəndiyev M.C. <i>Azərbaycan Respublikasında sosial siyasətlər vasitəsilə inklüziv inkişafın nail olunmasında beynəlxalq təşkilatlar ilə əməkdaşlığın rolu.....</i>	281
Кафарова О.О., Искендеров А.Т. <i>Анализ устойчивости к засухе и жаре некоторых интродуцированных сортов роз флорибунда в условиях Анишерона</i>	295
Aliyev A.H., Humbatova R.E. <i>Role of International Cooperation and Transfer of Best Available Technologies in Fulfillment of Paris Agreement</i>	305
Гулиев Ф.А., Гусейнова Л.А. <i>Фитосанитарное состояние и структура доминирования патогенных микроорганизмов в молодых плодоносящих гранатовых садах западной части Азербайджана</i>	315
Mustafayeva N.Ə. <i>Azərbaycanın davamlı inkişafında ekoloji turizmin potensial imkanlarının qiymətləndirilməsi</i>	333
Huseynov Y.I. <i>Resilient Recovery and Reconstruction of Karabakh and its Seven Surrounding Regions of the Republic of Azerbaijan/.....</i>	341
Hasanova Sh.Sh. <i>Azerbaijan as Europe's New and Alternative Energy Provider.....</i>	349
Tahirli F.İ. <i>Davamlı inkişafın regional xüsusiyyətləri</i>	359
Əlirzayeva F.M. <i>Azərbaycan cəmiyyətinin inkişafında sosial və iqtisadi sahələrdə innovasiya siyasətinin rolu.....</i>	371
Ələkbərov E.F. <i>Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə qarşılıqlı əlaqəsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi perspektivləri</i>	385

ИННОВАТИВНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В УПРАВЛЕНИИ УСТОЙЧИВЫМ РАЗВИТИЕМ: УСПЕШНЫЙ ОПЫТ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Алакбаров У. К., Мамедов Н.М.,
Габибова З.З., Рагимли Р.З.

*Академия Государственного Управления
при Президенте Азербайджанской Республики
e-mail: alakbarovuk@gmail.com, dia.library@mail.ru, rehimli@yahoo.com*

Становление и развитие государственного управления в Азербайджанской Республике рассматривается в статье в контексте истории и культуры страны, ее природных, социальных, экономических, культурных особенностей; сквозь призму установок устойчивого развития, информатизации общества и наметившейся тенденции формирования электронного правительства. Показывается, что за прошедшие после приобретения независимости годы Республике удалось разрешить целый ряд внутренних и внешних политических проблем, преодолеть последствия тяжелого системного кризиса 90-х годов прошлого столетия. Неизменно в центре внимания государственных органов в эти годы были вопросы экономики, проблемы ее диверсификации и социально-гуманитарная сфера, ее состояние, предпосылки и условия развития. Сравнительный анализ, основанный на официальных отчетах международных организаций, свидетельствует: ряд важных экономических и социальных индикаторов Азербайджана сейчас находится на том же уровне, что у государств, входящих в «Большую семерку». Достигнутый уровень развития экономики и реализуемая успешная социальная политика стали возможными благодаря формированию в Республике адекватной системы государственного и муниципального управления. В статье раскрывается связь между формированием эффективной системы государственного управления и духовно-нравственным, культурным состоянием общества. Поддержка гражданами структур государственного управления на основе доверия создает позитивную ситуацию синергии управления и социальной самоорганизации. Подчеркивается, что поддержание устойчивого развития общества, его инклюзивного характера возможно при опережающей кадровой политике в сфере государственного управления и применения инновационных технологий.

Ключевые слова: *Азербайджан, Азербайджанская Республика, государственное управление, устойчивое развитие, индикаторы устойчивого развития, уровень жизни, качество жизни, инклюзивное общество, электронное правительство*

Общая характеристика страны

Первые сведения об Азербайджане мы находим в произведениях античных авторов – Геродота, Страбона, Птоломея. Археологические раскопки, находки в пещерах Азых, Таглар, Дашсалахлы, Газма, петроглифы Гобустана, возраст которых не менее 25 тысяч лет, свидетельствуют о том, что территория Азербайджана была обитаема с эпохи палеолита и здесь неизменно возникали и развивались древние общества. Впоследствии данная территория была центром формирования средневековых государств, и этими государствами управляли азербайджанские династии.

Азербайджанская Республика охватывает северную часть «Исторического Азербайджана». В начале XIX в, в результате Российско-Персидских войн территория «Исторического Азербайджана» была поделена между Россией и Персией на основе Гюлистанского (1813г.) и Туркменчайского (1828г.) договоров, согласно которым «Северный Азербайджан» был включен в состав Российской империи, а «Южный Азербайджан» остался в юрисдикции Персидской державы (Ирана). После этих событий за 200 лет произошло заметное раздвоение в социально-экономическом и культурном развитии азербайджанского народа. Население «Северного Азербайджана» получила возможность интенсивной европеизации, благодаря просветительской миссии России, а «Южный Азербайджан» преимущественно сохранил традиционные устои.

События 1917 года в России, приведшие к падению царской монархии, потом к Октябрьской революции, создали политические условия для возникновения Азербайджанской Демократической Республики, которая была провозглашена независимым государством 28 мая 1918 года. Это было первое на мусульманском Востоке светское государство, получившее международное признание. Его существование было прервано 28 апреля 1920 года установлением советской власти в Азербайджане и вхождением страны в состав СССР. В связи с возникновением и усилением в канун распада СССР деградационных процессов в самых различных сферах общества внеочередная сессия Верховного Совета (парламента) Азербайджана 30 августа 1991 года приняла декларацию о независимости. Верховный Совет во исполнение этого решения 18 октября 1991 года принял Конституционный акт о государственной независимости Азербайджанской Республики и учредил основы государственного, политического и экономического устройства страны. В соответствии с этим документом, Азербайджанская Республика была признана преемником Азербайджанской Демократической Республики.

Известно, что крах биполярного мира и распад Советского Союза сопровождался кровавыми межэтническими конфликтами. Азербайджанцы одними из первых в послевоенной Европе и первыми на территории бывшего СССР стали жертвами изощренных этнических чисток. Среди многочисленных вызовов, с которым Азербайджанская Республика столкнулась после восстановления независимости, первостепенное значение имел карабахский конфликт, в результате которого возникло противостояние с Арменией, 20% территории страны оказались занятыми армянскими вооруженными формированиями, около миллиона человек стали беженцами и внутренними переселенцами. Совет Безопасности ООН в своих четырех резолюциях, ОБСЕ, Совет Европы и другие международные организации потребовали освобождения занятых вооруженными формированиями территорий, однако эти требования 27 лет оставались невыполненными. Карабахский конфликт отвлекал значительные ресурсы на социальную, гуманитарную реабилитацию беженцев и на другие мероприятия, направленные на обеспечение территориальной целостности и безопасности страны. Руководство Республики считало приоритетным мирное разрешение данного конфликта и придавало особое значение переговорам, которые велись с Арменией под эгидой Минской группы ОБСЕ при сопредседательстве России, Франции и США. К сожалению, эти переговоры не привели к разрешению конфликта, и только после Отечественной Войны, длившейся с 27 сентября по 10 ноября с. г. и завершившейся блестящей победой на военном, дипломатическом и информационном фронтах под руководством Верховного Главнокомандующего Ильхама Алиева, были освобождены оккупированные территории. Операция «Железный кулак», которая была осуществлена в крайне сложных с территориально-рельефной точки зрения условиях и в короткий срок, попав в мировую военную историю, изучается ведущими военными центрами и специалистами. Благодаря этому именно Азербайджан стал первым государством, которое смогло выйти из столь уже привычного для мировой практики состояния замороженности вооруженного конфликта. Азербайджан первым из стран бывшего Советского Союза, где имеются замороженные конфликты, восстановил свою территориальную целостность, историческую и политическую справедливость, выполнив тем самым 4 резолюции Совета Безопасности ООН по незамедлительной деокупации международно признанных земель Азербайджанской Республики.

После славной победы во Второй Карабахской войне страна вступила в новый период развития и начала восстановительные работы на освобожденных землях. Предстоит восстановление и реконструкция городов и сел, создание современной инфраструктуры в этих областях (электричество,

природный газ, вода, связь, дороги, образование, здравоохранение, культура, жилищно-коммунальные услуги). В этих целях было выделено 2,2 миллиарда манатов из госбюджета 2021 года. Об этом говорится в законопроекте «О государственном бюджете Азербайджанской Республики на 2021 год». Определены пять национальных приоритетов социально-экономического развития страны на ближайшее десятилетие. Эти приоритеты, безусловно, нацелены на будущее развитие Азербайджана, обеспечивающего его территориальную целостность. 2 февраля 2021 года Президент Азербайджанской Республики г-н Ильхам Алиев подписал Распоряжение об утверждении «Азербайджан 2030: Национальные приоритеты социально-экономического развития» [3]. В котором говорится, что, несмотря на сложный исторический период в конце прошлого века, Азербайджан был признан в мире как страна, уверенно прошедшая большой эволюционный путь в своей социально-экономической и культурной жизни и обеспечившая стабильный, безопасный и современный уровень жизни. Значительно вырос международный престиж страны, укрепились традиции государственности в обществе, успешно реализовано строительство современной социально-экономической инфраструктуры. Достигнутые высокие результаты экономического развития внесли значительный вклад в макроэкономическую стабильность и рост на протяжении многих лет, создавая мощный потенциал безопасности. В распоряжении также говорится, что реинтеграция освобожденных территорий в общую экономику страны с использованием преимуществ новых международных и региональных транспортных и логистических коридоров придаст большой импульс развитию Азербайджана. В этом контексте формирование безопасности, стабильности, процветания и взаимовыгодного сотрудничества в регионе, а также развитие торгово-экономических отношений будут способствовать дальнейшему усилению Азербайджана в роли ведущего государства на Южном Кавказе, в определении общей архитектуры экономики региона. Ускорение экономического роста, основанное на высоких, инклюзивных технологиях, направленных на обеспечение устойчивого повышения уровня национального социального благосостояния, обеспечение возвращения населения на освобожденные территории, является идеологическим ядром новой магистрали развития Азербайджана. Успешные отношения между обществом, бизнесом и государством будут способствовать долгосрочному устойчивому развитию нашей страны. Эффективное и действенное управление ролью государства в экономике посредством рыночных реформ, укрепления институтов частной собственности, благоприятного для бизнеса управления и дальнейшей либерализации торговых режимов расширять доступ местной продукции на

внешние рынки и станут ключевыми факторами экономического роста. Развитие частных инициатив в стране на творческой и инновационной основе обеспечат направление экономических ресурсов в области, создающие более высокую добавленную стоимость. Формируется эффективная государственная экономическая политика, направленная на достижение устойчивой макроэкономической стабильности, модернизации человеческого капитала, развитие цифровой экономики и полного обеспечения экономического суверенитета. Приоритетными целями национальной политики являются стабильно растущая конкурентоспособная экономика, общество, основанное на динамичной, инклюзивной и социальной справедливости, конкурентоспособный человеческий капитал и пространство для современных инноваций, великое переселение на освобожденные территории, чистая окружающая среда и страна «зеленого роста».

Эти национальные приоритеты также имеют особое значение для выполнения обязательств, вытекающих из «Повестки дня в области устойчивого развития до 2030 года» объявляемой Организацией Объединенных Наций в рамках программы преобразования нашего мира.

Несмотря на многолетний военно-политический конфликт в Карабахе и вытекающие из этой ситуации проблемы, благодаря успешному управлению процессами развития, стране удалось разрешить многие внутренние и внешние политические проблемы, преодолеть последствия тяжелого системного кризиса 90-х годов прошлого столетия. Азербайджан достиг высоких показателей в экономическом, социальном и гуманитарном развитии. Наметилась устойчивая тенденция к повышению уровня и качества жизни населения. Сегодня Азербайджанская республика одна из стремительно развивающихся стран мира. Следует особо отметить, что Победа Азербайджана возникла не просто так. Этому предшествовали годы, десятилетия упорного труда президента Азербайджана Ильхама Алиева. Все это явилось прочным фундаментом военного успеха страны.

Эти достижения однозначно связаны с именем Гейдара Алиева, общенационального лидера Азербайджана, который обосновал стратегию и концептуальную основу развития страны. Гейдар Алиев, обладавший огромным опытом государственного строительства и высокими личностными качествами, по просьбе народа вернулся к руководству Республикой 15 июня 1993 года, и в кратчайшие сроки восстановил внутривнутриполитическую стабильность, предотвратил сепаратистские движения. В обращении к народу накануне нового 2001 года, нового столетия и нового тысячелетия он подчеркивал, что Азербайджан обладает необходимым природным, экономическим, социальным, интеллектуальным потенциалом, чтобы в XXI веке превратится в процветающую страну.

Этот прогноз успешно реализуется ныне под руководством Президента страны, выдающегося государственного деятеля Ильхама Алиева и Первого Вице-президента Республики Мехрибан Алиевой. Сегодня Азербайджан региональный лидер во многих направлениях социально-экономического развития [2]. Это стало возможным в результате гармонизации международных отношений, реализации двуединой экономической и социальной политики, повышения эффективности социального управления, демократизации общественной жизни, высокого доверия широких слоев населения руководству государства.

В последние годы Азербайджан привлекает к себе особое внимание мировой общественности в связи с проведением на высоком уровне масштабных международных научных, культурных, спортивных, иных мероприятий, реализацией различных гуманитарных проектов ООН и ЮНЕСКО.

Азербайджан является страной древней культуры. История оставила такие устные памятники культуры как «Китаби Деде Горгут», «Огуз-наме», «Кероглу». Произведения искусства, созданные в различные времена в Азербайджане, хранятся в лучших музеях мира. Страна богата памятниками древней, средневековой и современной архитектуры. В Азербайджане были созданы первые на мусульманском востоке оперные и симфонические произведения. Проявлением светской культуры можно считать тот факт, что избирательное право женщинам Азербайджанской Демократической Республикой было представлено в 1920-ом году – на десятки лет раньше, чем в США, Франции, Швеции, Италии и других государствах.

На протяжении многих веков менталитет азербайджанцев формировался в условиях толерантности и уважения к другим народам. Историческая память азербайджанского народа, хранящая в своем сознании этапы прохождения через три религии – зороастризм, христианство и ислам – является в наше время существенным фактором для построения сбалансированных межкультурных коммуникаций как внутри страны, так и на международном уровне. Базовые положения национальной политики, заложенные в современной Конституции Республики, обеспечивают равенство всех граждан, вне зависимости от их этнической и расовой принадлежности. В Азербайджане исходят из того, что сохранение культур малочисленных народов, помимо исторической, социальной значимости связано с соблюдением прав человека. Ибо национальная культура есть обобщенное воплощение прав человека на свой мир, на выработанное веками традиционное мировосприятие.

Следует отметить, что высокая общая культура Азербайджана оказала существенное влияние на формирование эффективной системы государственного управления, организацию адекватной социальной действительности государственной службы. В конечном итоге это обстоятельство отразилось на показателях экономического, социального и гуманитарного развития Азербайджанской Республики.

В данной работе становление и развитие государственного управления в Азербайджане анализируется в контексте установок устойчивого развития. Анализ основан на данных международных институтов развития и проведен в сравнении со странами бывшего СССР, которые получили или восстановили независимость практически одновременно с Азербайджанской Республикой.

Оценка достижений страны и позиции в международных рейтингах

Проведение анализа эффективности управления развитием страны предполагает использование универсальных критериев. Эти критерии должны, прежде всего, охватывать вопросы развития экономики. Схематически эту связь можно охарактеризовать как трансформацию экономических возможностей в формирование инклюзивного общества методами и технологиями устойчивого развития (рисунок 1).

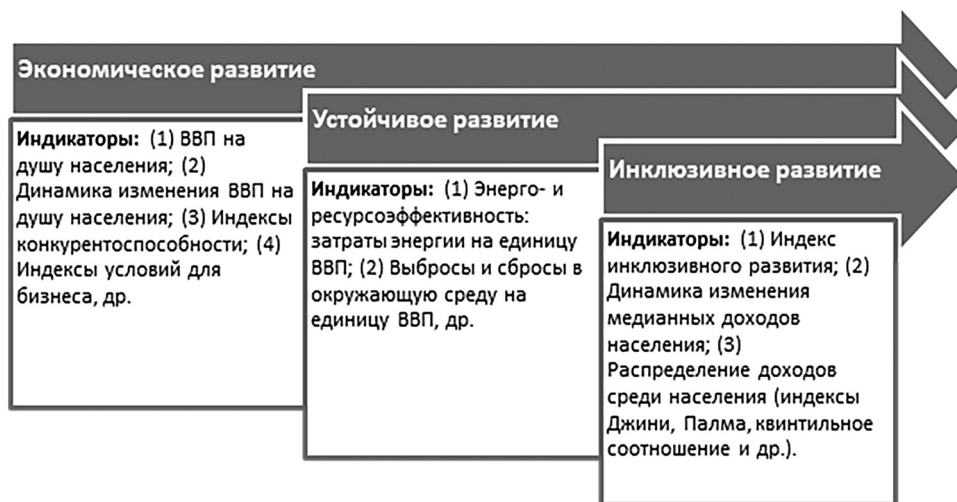

Рисунок 1. Экономические возможности как факторы, влияющие на устойчивость и инклюзивный характер процесса государственного развития [8, с.114]

Как видно из указанного рисунка, связь между экономикой, устойчивостью развития и его инклюзивностью носит иерархический характер. Самодостаточность экономики и эффективное планирование социального и гуманитарного развития могут обеспечить устойчивое развитие для нынешних и будущих поколений и способствовать формированию современного инклюзивного общества.

Экономика Азербайджана в период независимости показала значительный рост. Данные, характеризующие динамику объемов ВВП на душу населения в Азербайджанской Республике с начала XX века, представлены на рисунке 2.

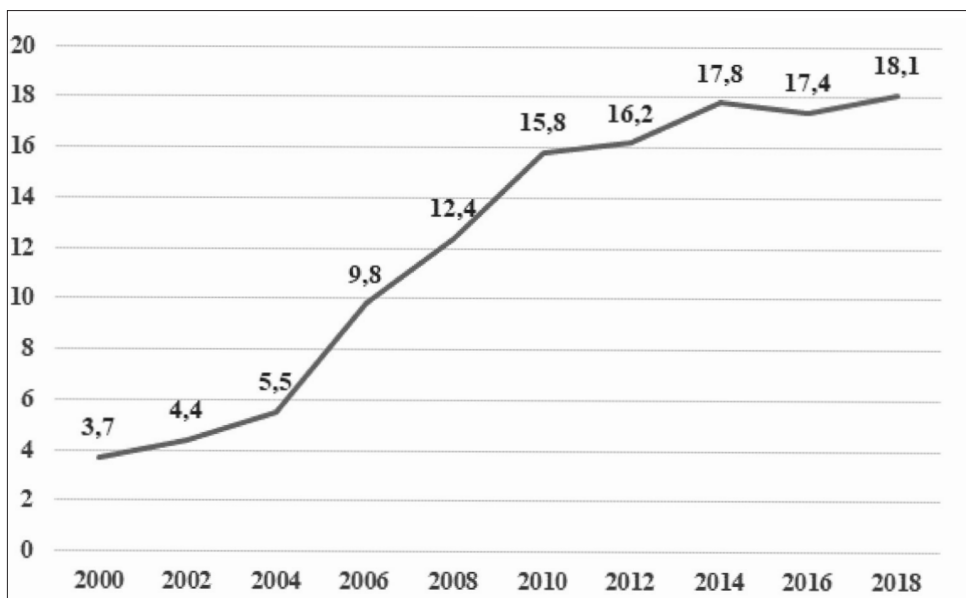

Рисунок 2. Рост ВВП на душу населения в Азербайджанской Республике (доллары США с учетом паритета покупательной способности) в 2000-2018 годах

Источник: Всемирный банк [6]

Как видно из указанного рисунка, на протяжении всего XX столетия экономика Азербайджана демонстрировала значительный количественный и качественный рост. Наблюдавшиеся процессы ускорения развития, диверсификации и модернизации экономики особенно интенсифицировались после 2003 года, когда были проведены значительные структурные реформы в управлении страной и приняты важные с точки зрения регуляции экономических отношений правовые документы. Эти реформы были направлены, прежде всего, на диверсификацию экономики страны, стимуляцию малого и среднего предпринимательства и самозанятости.

Стимулирующие экономику реформы способствовали формированию и человеческого потенциала. Последнее обстоятельство послужило важнейшим фактором роста эффективности экономики Азербайджана.

Как видно из рисунка 2, по сравнению с 2000 годом экономика Азербайджана в 2018 году продемонстрировала рост более чем в 4,9 раза. Это один из самых высоких показателей роста экономики в странах мира. В частности, как видно из таблицы 1, в среднем по миру производство ВВП на душу населения, по данным Всемирного банка, в этот период возросло в 2,2 раза, достигнув в 2018 году (последние данные, опубликованные Всемирным банком в январе 2020 года) \$ 17,94 (с учетом паритета покупательной способности (ППС)) по сравнению с \$ 7,98 (ППС) в 2000 году. Данные, характеризующие экономический рост в Азербайджанской Республике, могут быть сопоставлены с данными стран, для которых характерны те же признаки и особенности развития, что в той или иной степени присущи Азербайджанской Республике. Так, сходные с Азербайджаном условия могут быть характерны для государств, входящих в группы стран Центральной Европы и Балтики, Европы и Центральной Азии (исключая страны с высоким уровнем доходов).

Таблица 1. Сравнительная оценка роста экономики в Азербайджанской Республике, в среднем по миру и в группах сопоставимых стран

Страны или группы стран	ВВП на душу населения, доллары США с ППС*		Рост в %
	2018 год	2000 год	
Мир (в среднем)	17,94	7,98	220
Центральная Европа и Балтика	31,24	9,98	312
Европа и Центральная Азия (исключая страны с высоким доходом)	21,93	6,12	360
Азербайджанская Республика	18,1	3,7	490

* паритет покупательной способности

Источник: Всемирный банк [6]

Данные, приведенные в таблице 1, свидетельствуют, что организационные мероприятия, проведенные в Азербайджанской Республике в целях восстановления ее экономики после обретения независимости, оказались эффективными. Сравнительный анализ показывает, что в Азербайджане темпы роста экономики выше, чем в ряде стран, сопоставимых по своей географической локации, отличительным чертам экономики и характеру трансформации экономических отношений в последние десятилетия.

Различия в темпах роста экономики Азербайджана и стран Центральной Европы и Центральной Азии могут быть обусловлены тем, что в группах сравниваемых стран исходный уровень ВВП на душу населения изначально был высоким. Эти различия особенно заметны при сравнении со странами Центральной Европы и Балтики. В частности, в странах этой группы ВВП уже в 2000 году был в среднем на 60 % выше, чем в Азербайджане (таблица 1). Однако следует отметить, что динамика роста мировой экономики на том же временном отрезке в среднем меньше, чем в Азербайджане. Это свидетельствует, что в анализируемом периоде в стране имел место интенсивный рост экономики.

Следует отметить разнонаправленный характер демографических процессов в новых независимых государствах, сформированных на базе республик, ранее входивших в СССР. В анализируемом периоде численность населения в некоторых странах росла, в других не изменялась или уменьшалась. Рост ВВП на душу населения в Азербайджанской Республике происходит на фоне роста численности ее населения. В целом за годы независимости население Азербайджана увеличилось на 2,5 млн чел. В 2000 году в Азербайджане проживало менее 8 млн чел., а к 2020 году, по данным официальной статистики, численность населения возросла до 10 млн чел. [5].

Увеличение производства ВВП на душу населения – важный экономический показатель, отражающий динамику количественного роста экономики. Однако для обеспечения инновативного развития страны и повышения конкурентоспособности ее экономики большое значение имеют характеристики качественного роста. Известны различные критерии, которые используются международными организациями для характеристики уровня инновативности развития. К ним относятся индексы инклюзивного развития и конкурентоспособности, данные, характеризующие влияние экономической деятельности на устойчивое развитие и т. д. Среди указанных индикаторов наиболее универсальный характер носит оценка состояния дел в области управления устойчивым развитием страны.

Известно, что устойчивое развитие признано глобальным приоритетом. Так, в сентябре 2015 года в Нью-Йорке на 70-й юбилейной Сессии Генеральной Ассамблеи ООН были определены 17 специальных целей трансформации общества для вывода на этот уровень организации управления. Мировое сообщество должно достигнуть их к 2030 году [14]. Эти же приоритеты были признаны глобальными целями первостепенной значимости на Всемирном Саммите, прошедшем в Нью-Йорке одновременно с сессией Генеральной Ассамблеи. Как известно, 17 целей устойчивого развития включают решение нескольких сотен задач, направленных среди прочего на устранение голода и нищеты, борьбу с неравенством, в том числе гендерным, улучшение здравоохранения, образования и качества окружающей среды, расширение международного сотрудничества и др. Сегодня отсутствует обобщенный индекс или иной показатель, который характеризовал бы готовность отдельных стран к переходу к устойчивому развитию. Это естественно, так как уровни развития стран мира сильно различаются, и государства имеют различные приоритеты в области устойчивого развития. Некоторым странам для приближения к устойчиво развивающемуся обществу необходимо, прежде всего, решить вопросы, связанные с лишениями, т. е. победить бедность и голод. В других же странах эти проблемы давно решены и им для перехода к обществу устойчивого развития требуется дальнейшее повышение качества систем образования и здравоохранения [14]. Необходимость совершенствования системы здравоохранения даже в странах с высоким уровнем развития экономики стала очевидной из-за глобальной пандемии 2019–2020 годов, вызванной вирусом SARS-CoV-2 (COVID-19).

Таким образом, очевидно, что для оценки эффективности деятельности в области планирования и управления процессами устойчивого развития необходим выбор индикаторов, одинаково актуальных для стран с различным экономическим потенциалом и различными приоритетами в области устойчивого развития. В качестве такого показателя была предложена эффективность использования энергии для производства ВВП. Перспективность применения этого метода определяется тем, что: (1) меньший расход энергии для получения аналогичного результата экономически обоснован, (2) при таком подходе экономятся невозобновляемые источники энергии, (3) уменьшаются выбросы в атмосферу парниковых газов, способствующих глобальным изменениям климата [15,16]. Обоснованность подобного подхода получила подтверждение в ряде работ и рассматривается как проявление инновативности применяемых в управлении и производстве технологий [17,18,19].

С этой точки зрения представляют интерес данные, характеризующие процессы повышения эффективности использования ресурсов как показателя инновативного управления процессами устойчивого развития. Это касается рационализации мобилизации всех ресурсов, но прежде всего энергетических. Динамика повышения эффективности использования энергии в Азербайджанской Республике после восстановления независимости страны представлена на рисунке 3. Информация Всемирного банка, на основе которой составлен рисунок, на начало 2020 года ограничивалась периодом 1994–2014 годов. Последние статистические данные Всемирного банка относятся именно к этому периоду.

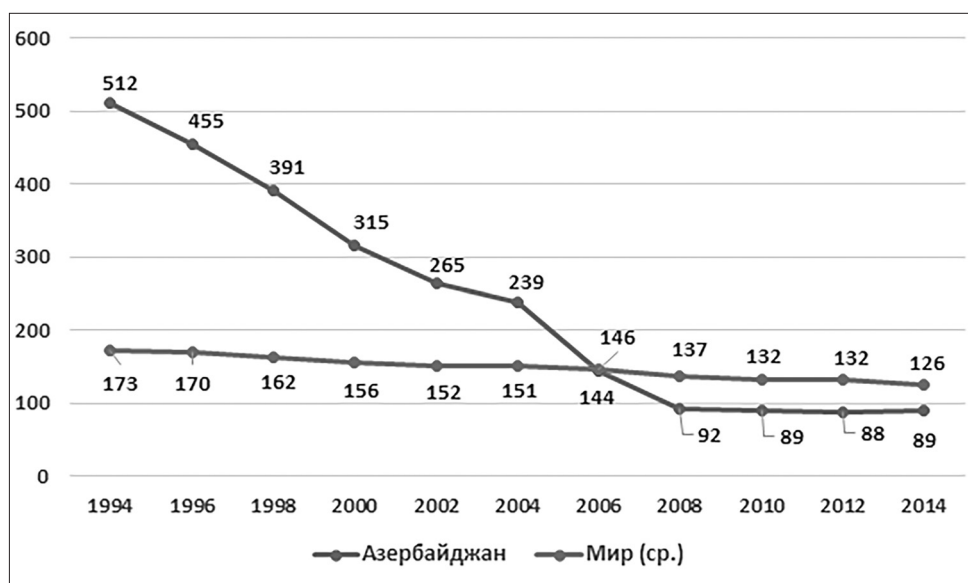

Рисунок 3. Энергия (эквивалент, содержащийся в 1 кг нефти), затрачиваемая в Азербайджанской Республике и в среднем по миру на производство ВВП стоимостью \$ 1000 с учетом ППС

Источник информации: Всемирный банк [20,21]

Согласно официальной статистике Всемирного банка на начало 2020 года, показатели энергоэффективности Азербайджанской Республики (ВВП, стоимостью \$ 11,2 (ППС) на единицу энергии) находятся на уровне стран зоны евро, а также таких членов Организации экономического сотрудничества и развития, как Норвегия (11,0), Нидерланды (11,1),

Германия (11,5), Франция (10,3), Япония (11,0) и др. В соответствии с международными стандартами, в этих исследованиях в качестве единицы энергии используется то ее количество, которое содержится в 1 кг нефти (один баррель нефти в зависимости от происхождения содержит около 136 кг нефти). Выбор нефтяного эквивалента в качестве единицы энергии связан с тем, что стоимость нефти одинакова во всем мире и это позволяет провести сравнительную оценку баланса расходов и доходов.

Следует отметить, что по показателю эффективности использования энергии Азербайджанская Республика является одним из лидеров в группе стран – производителей и экспортеров нефти и газа. По данным Всемирного банка на январь 2020 года, Азербайджанская Республика, используя одну единицу энергии, производит товары и услуги стоимостью \$ 11,2 с учетом ППС. Примерно столько же (\$ 11 с ППС) производит Норвегия. По данным Всемирного банка, энергоэффективность других стран – известных экспортеров углеводородного сырья характеризуется следующим образом: Объединенные Арабские Эмираты – \$ 8,2; Кувейт – \$ 7,9; Катар – \$ 6,5; Иран – \$ 5,6; Казахстан – \$ 5,3; Российская Федерация – \$ 5,2; Бахрейн – \$ 4,1 с учетом ППС [20,21].

Как указывалось выше, при выборе показателя энергоэффективности в качестве индикатора, характеризующего эффективность государственной политики в области планирования и управления процессами устойчивого развития, учитывалось также то, что этот показатель несет в себе и экологическую характеристику. Известно, что сегодня почти 70 % используемой энергии являются ископаемыми, т. е. получены из невозобновляемых источников, и их использование способствует усилению выбросов в окружающую среду парниковых газов, что, в свою очередь, приводит к глобальным изменениям климата. Кроме того, показатель выбросов парниковых газов в атмосферу служит одним из индикаторов, используемых при расчете индекса инклюзивного развития [22,23].

Анализ показал, что эффективная государственная политика Азербайджана в области построения в стране общества устойчивого развития обеспечила существенное снижение выбросов парниковых газов: с 1 кг на ВВП стоимостью \$ 1 с учетом ППС в 2003 году до 0,2 кг на каждый доллар США ВВП (статистические данные Всемирного банка и ООН на 2020 год) [23].

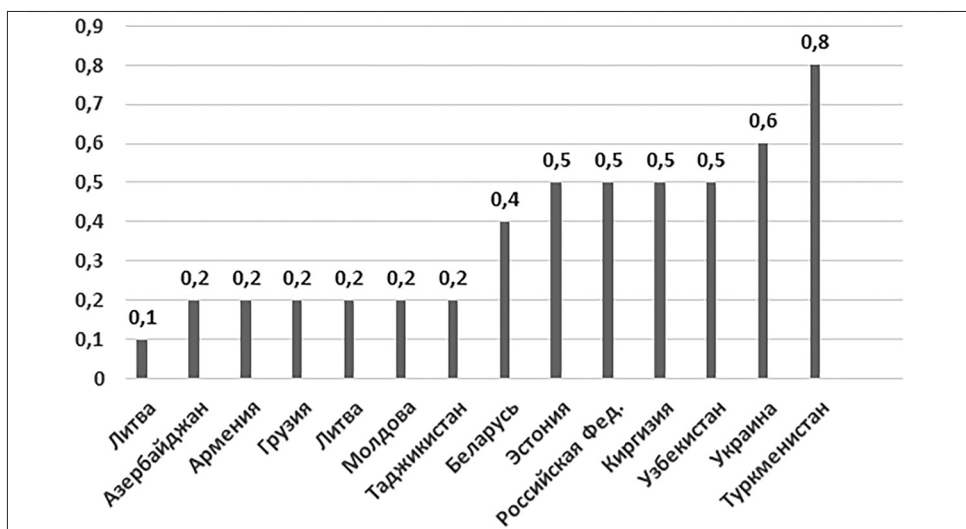

Рисунок 4. Выбросы CO₂ (кг) при производстве в странах бывшего СССР ВВП стоимостью \$ 1 (с учетом ППС).

Источник информации: Всемирный банк [23]

Известно, что устойчивое развитие предполагает осуществление такой государственной политики, которая обеспечивала бы успехи одновременно в экономике, экологии и социальной сфере [15]. Данные, приведенные выше, показали: практически все постсоветские страны, в том числе Азербайджанская Республика, добились значительных успехов в области экономического развития, что свидетельствует о том, что за прошедший период большинство стран создали материальную базу для реализации социальных программ и устойчивого развития в целом. В соответствии с международными стандартами, эффективность социальной политики стран определяется на основе специальных индикаторов. Среди них наиболее широко используется индекс Джини, характеризующий состояние распределения доходов среди населения [14]. Сравнительная оценка индексов Джини стран бывшего СССР, добившихся наиболее значительных успехов в экономике, приведена на рисунке 5.

Известно, что индекс Джини демонстрирует характер распределения доходов среди населения. Значения этого индекса меняются от 0 до 100, и чем меньше эта величина, тем более успешной считается государственная политика страны в области социального обеспечения населения. Как видно из указанного рисунка, индекс Джини в Азербайджане характеризуется низкими значениями, что свидетельствует об успешности проводимой в стране социальной политики.

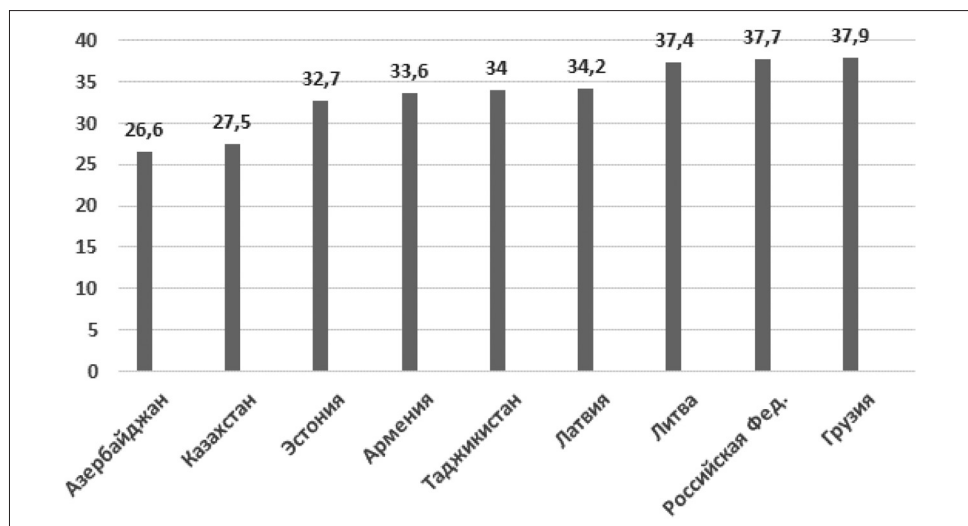

Рисунок 5. Индексы Джини в странах бывшего СССР, ВВП которых в 2000–2018 годах возрос более чем в 3,5 раза

Источник: Всемирный экономический форум [26,27]

Стратегия Президента Ильхама Алиева в области государственного управления имеет в качестве первостепенного приоритета социальную политику. Международные организации оценивают его стратегию как успешную на глобальном уровне, и это подтверждается тем, что в Глобальном отчете Всемирного экономического форума о конкурентоспособности и социальной политике 140 стран мира, подготовленном под редакцией проф. Клауса Шваба, Азербайджан указан в качестве примера страны, обеспечившей на высоком уровне равенство в распределении доходов среди населения [26,27].

Следует отметить, что современный приоритет государственного управления и цель формирования технологий государственной службы – построение общества, которое является устойчивым и носит инклюзивный характер. По сути, успешное развитие государства или территории может быть признано устойчивым, только если оно имеет инклюзивный характер [8]. В связи с этим в последние годы международные институты развития изучают и оценивают уровень инклюзивного развития стран мира. В отличие от устойчивого развития, уровень инклюзивного имеет количественную оценку, которая определяется путем подсчета специального индекса. В соответствии с общепринятой методикой индекс инклюзивного развития рассчитывается на основе 12 индикаторов, среди которых такие показатели, как величина доходов населения, в том числе

медианных, уровень бедности и характер распределения доходов среди населения, величина внешнего долга государства, демографическая структура населения, влияние на глобальные изменения климата и др. В 2018 году Всемирный экономический форум в Давосе опубликовал отчет об уровне устойчивого инклюзивного развития 140 стран мира, в том числе государств, образовавшихся в результате распада СССР. Индексы инклюзивного развития этой группы стран, по данным Всемирного экономического форума в Давосе, представлены на рисунке 6.

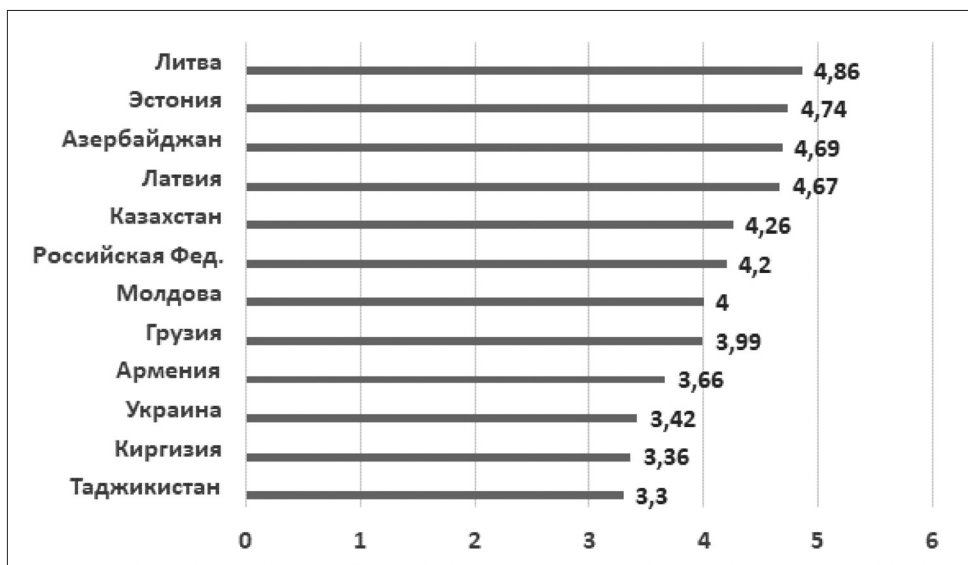

Рисунок 6. Индексы инклюзивного развития стран, входивших в состав СССР

Источник: Всемирный экономический форум [8,27]

Как показано на рисунке 6, индекс инклюзивного развития Азербайджана составляет 4,69, что позволило республике занять третье место в группе, уступив лишь Литве и Эстонии – членам Европейского союза. Отметим, что столь высокий рейтинг Азербайджана в этой группе предопределен главным образом его успешной социальной и экологической политикой, эффективным управлением ресурсами в целях формирования инклюзивного общества. Подобное заключение вытекает из того, что значения экономических показателей (ВВП на душу населения) в Латвии (\$ 30 304 с ППС), Казахстане (\$ 27 879 с ППС) и Российской Федерации (\$ 27 588 с ППС) значительно выше, чем в Азербайджанской Республике (\$ 18 044 с ППС). В этих условиях высокий индекс инклюзивного

развития Азербайджанской Республики свидетельствует о приоритетном внимании к социальной сфере в государственной политике страны. Это становится очевидным из рисунка 7, который демонстрирует, что экономические возможности Азербайджана в 1,5–2 раза ниже, чем в сравниваемых странах. Тем не менее социальная политика и обеспечение инклюзивности развития страны находятся на том же уровне или превосходят таковые в государствах, экономические возможности которых существенно выше.

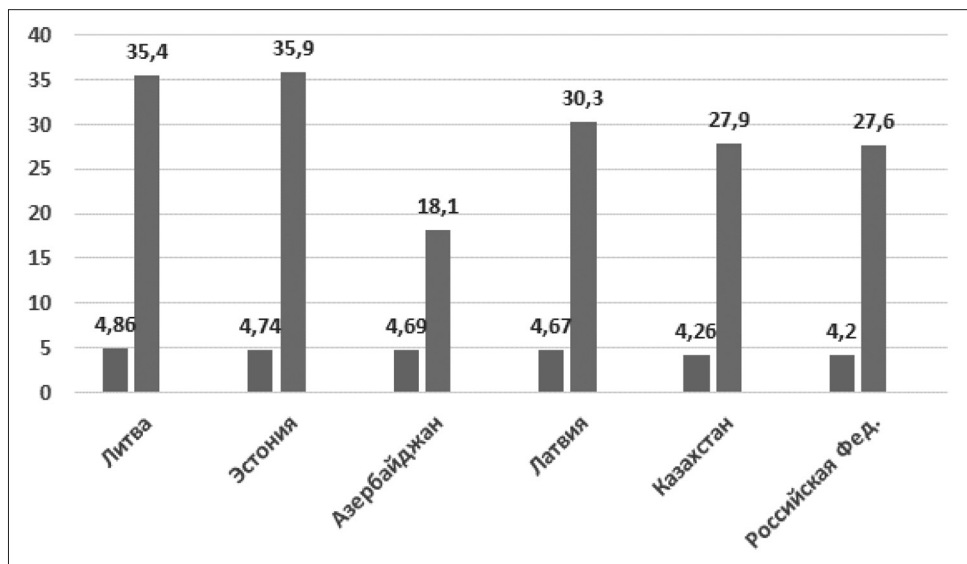

Рисунок 7. Индексы инклюзивного развития и ВВП на душу населения (доллары США с учетом ППС) в некоторых странах бывшего СССР

Источники: Всемирный банк и Всемирный экономический форум [6,14,26]

Это еще раз демонстрирует решающую роль эффективного управления в достижении результатов в области устойчивого инклюзивного развития. Очевидно, что рост экономических возможностей в будущем будет формировать условия для дальнейшего улучшения показателей устойчивого инклюзивного развития. Это особенно важно сегодня, когда мир борется с пандемией, вызванной вирусом SARS-CoV-2 (COVID-19), и ее последствиями. Перспективы экономического роста в Азербайджане высоко оценены в отчете Doing Business: страна находится в нем на 34-м месте [30].

Формирование кадрового потенциала и инновативные технологии государственного управления как факторы устойчивого развития Азербайджанской Республики

Приведенные данные показывают, что экономическое, социальное и гуманитарное развитие Азербайджанской Республики после восстановления независимости можно считать успешным. Сравнительный анализ, основанный на официальных отчетах международных организаций, свидетельствует: несмотря на то, что со времени восстановления независимости Азербайджана прошло меньше 30 лет, ряд важных экономических и социальных индикаторов страны находится на том же уровне, что у государств, входящих в «Большую семерку» (G 7), ОЭСР и другие межстрановые объединения. Достигнутый уровень развития обеспечили государственная политика в области формирования кадрового потенциала для государственной службы и применение в государственном управлении инновативных технологий.

Политика в области подготовки потенциала для успешной государственной службы и одновременного формирования благоприятной среды в целях устойчивого инклюзивного развития представляет собой многоцелевую программу, охватывающую все этапы: от профессиональной подготовки специалистов до информированности населения и мобилизации волонтеров. Академия государственного управления при Президенте Азербайджанской Республики, указом Президента страны определена головной организацией в данной области, и она ведет работу во всех указанных направлениях (см. рисунок 9). В академии осуществляется подготовка и переподготовка кадров государственной службы на нескольких уровнях: бакалавриат, магистратура, докторантура, а также повышение квалификации государственных служащих без отрыва от производства. Повышение квалификации государственных служащих и местного самоуправления может длиться от одной недели до трех лет. Ежегодно такую подготовку по 40 различным программам и модулям проходят более 2000 государственных служащих. Одновременно проводятся семинары для молодых людей, которые участвуют в качестве волонтеров в реализации экономических, социальных и гуманитарных программ, и повышается информированность населения. Все это создает условия возрастания эффективности использования человеческого потенциала для построения в стране устойчиво развивающегося инклюзивного общества. Эта политика реализуется в Азербайджанской Республике с самого начала восстановления ее независимости.

Рисунок 8. Подготовка кадров государственного управления и формирование среды для управления устойчивым инклюзивным развитием в Азербайджанской Республике [15,18]

Задачи в области формирования человеческого потенциала предусматривали также включение в учебные планы программ, предусматривающих опережающее развитие. Это касается всех направлений, в том числе задач в области устойчивого развития.

Успешное решение задач перехода к устойчивому развитию невозможно без формирования соответствующих знаний и умений. И в целях подготовки человеческих ресурсов для решения данных задач ООН и ЮНЕСКО объявили 2005–2014 годы десятилетием образования в области устойчивого развития. Документ об этом был подписан в марте 2005 года в Нью-Йорке.

В Азербайджанской Республике необходимые изменения в системе образования начались на 4 года раньше (рисунок 9). Это обстоятельство способствовало повышению эффективности деятельности в области управления процессами устойчивого инклюзивного развития в Азербайджанской Республике [8,47].

Рисунок 9. Хронология формирования кадрового потенциала в области управления устойчивым развитием: Азербайджан и мир

Рисунок 10. Инновативные технологии управления устойчивым развитием и формированием инклюзивного общества: опыт Азербайджанской Республики [8]

Эффективное управление устойчивым развитием Азербайджанской Республики и формирование в ней инклюзивного общества предусматривали применение инновативных технологий, способствующих наиболее рациональному использованию ресурсов. Творческий подход к этому процессу позволил теоретически обосновать и практически применить управленческий комплекс, базирующийся на синергетических, комплементарных и компенсационных технологиях (рисунок 10).

Особенности системы государственного и муниципального управления Азербайджанской Республики

Достигнутый на сегодня уровень развития экономики и реализуемая успешная социальная политика стали возможными благодаря формированию в восстановившей независимость Азербайджанской Республике адекватной системы государственного и муниципального управления.

После восстановления независимости Азербайджана под руководством общенационального лидера Гейдара Алиева была организована конституционная комиссия, подготовившая проект, который был вынесен на всенародное обсуждение. Конституция на основе общенационального голосования 12 ноября 1995 года была принята и вступила в силу со дня опубликования 27 ноября 1995 года. Конституция 1995 года состоит из 5 разделов, 12 глав и 158 статей, предусматривающих наличие всех условий для демократического развития общества и обеспечения прав и свобод граждан [32]. В связи с интенсивным развитием страны, формировавшим новые требования и условия, в Конституцию вносились изменения на основе референдумов: в 2002 году (24 изменения и дополнения к статьям), в 2009 году (25 изменений и дополнений к статьям) и в 2016 году (41 изменение и дополнение к статьям). Все изменения направлены на дальнейшее совершенствование системы государственного и муниципального управления, обеспечение прав и свобод граждан.

В соответствии с Конституцией, Азербайджан является президентской республикой. Институт президентства был учрежден в мае 1990 года. С 2003 года Президентом Азербайджанской Республики является Ильхам Гейдар оглы Алиев. В соответствии со статьями 99 и 101 Конституции, президент, которому принадлежит исполнительная власть, является главой государства. Президент избирается на 7 лет прямым тайным голосованием. В соответствии со статьей 100 Конституции, президентом может быть избран гражданин, имеющий высшее образование, проживающий на территории страны не менее десяти лет, не имеющий двойного гражданства и судимости. В соответствии с изменениями, внесенными

в Конституцию 26 сентября 2016 года, в стране учрежден институт вице-президентства, что имеет большое значение с точки зрения оптимизации государственного управления на современном этапе.

Основные полномочия президента отражены в статье 109 Конституции. Президент является главнокомандующим вооруженных сил, назначает выборы в Милли Меджлис (парламент), назначает первого вице-президента и вице-президентов страны, обладает правом отставки кабинета министров (за исключением премьер-министра). Назначение и освобождение от должности премьер-министра, прокурора страны, главы национального банка осуществляется Милли Меджлисом по представлению президента. Президент принимает решения по вопросам призыва в армию, присуждения званий, предоставления гражданства, выступает в качестве гаранта выполнения международных соглашений. Как видно из изложенного, Президент Азербайджанской Республики осуществляет свои полномочия во взаимодействии с другими органами власти.

В соответствии с Конституцией, высшим исполнительным органом республики является кабинет министров. Центральные исполнительные органы представлены министерствами, государственными комитетами и комиссиями, службами и др. Местные исполнительные органы представлены местными администрациями. Кабинет министров наделен следующими полномочиями: (1) готовит и представляет президенту проект государственного бюджета; (2) обеспечивает исполнение бюджета; (3) реализует финансово-кредитную и монетарную политику; (4) обеспечивает реализацию государственных экономических и социальных программ; (5) руководит работой министерств и других центральных органов; (6) выполняет поручения, вытекающие из решений президента.

Местные органы исполнительной власти представляют низший уровень управления на местах. На местном уровне действуют два органа исполнительной власти. Первый – муниципалитеты, осуществляющие деятельность самостоятельно [33]. Второй – местный орган региональной исполнительной власти. Деятельность этого органа осуществляет глава, назначаемый и освобождаемый от должности президентом страны. Местные отделения центральных органов власти находятся в двойном подчинении.

Милли Меджлис (парламент) выполняет функции законодательной ветви системы государственного управления. В соответствии с Конституцией, выборы в Милли Меджлис проводятся по мажоритарной системе и путем прямых выборов. Последние выборы проведены в феврале 2020 года. Сегодня избранными в Милли Меджлис считаются 121 депутат, среди которых представители 9 политических партий и независимые кандидаты.

Руководителями Милли Меджлиса избраны представители различных партий, в том числе оппозиционных. В Милли Меджлисе функционируют комитеты и группы, ведущие значительную экспертную и подготовительную работу. В соответствии со статьей 95 Конституции, Милли Меджлис по представлению президента страны и в регулярном режиме рассматривает вопросы экономики, социальной политики, международных дел, относящиеся к инклюзивному развитию, социальные, кадровые и другие вопросы и принимает решения по ним.

Судебная власть в Азербайджанской Республике может быть условно разделена на две ветви: (1) судебные органы, выполняющие функции конституционного надзора, и (2) судебные органы общего назначения. Функции конституционного надзора осуществляет Конституционный суд Азербайджанской Республики. Структура судов общего назначения характеризуется следующей иерархией (снизу вверх): районные (городские) суды, суды по тяжким преступлениям, военные суды, административные суды, коммерческие суды, Верховный суд Нахичеванской Автономной Республики, Верховный суд Азербайджанской Республики.

Прокуратура является одним из надзорных органов и в соответствии с Законом о прокуратуре, принятым 7 декабря 1999 года, выполняет традиционные для этого органа функции. Представлена Генеральной прокуратурой, Военной прокуратурой, Прокуратурой Нахичеванской Автономной Республики, районными (городскими) прокуратурами и транспортной прокуратурой.

Функции Счетной палаты регулируются статьями 92 и 94 Конституции страны. Этот орган контролирует целевое и рациональное использование государственных средств. Он является высшим аудиторским органом страны, учреждается Милли Меджлисом и подотчетен парламенту страны.

В соответствии со специально принятым законом, в Азербайджане осуществляет деятельность Уполномоченный по правам человека (омбудсмен). Избирается Милли Меджлисом и не имеет права состоять в какой-либо политической организации.

Согласно разделу 4 Конституции, местное самоуправление осуществляется муниципалитетами. Первые выборы в местные муниципалитеты проведены 12 декабря 1999 года, последние – в 2019 году. В этих выборах по 1606 муниципалитетам были избраны 15 566 членов. Каждый муниципалитет получает поддержку из государственного бюджета.

В годы независимости новые технологии управления процессами развития и обеспечения устойчивости и инклюзивности предопределили возрастание эффективности взаимодействия органов центральной и

местной власти с гражданским обществом. В качестве примера можно назвать, созданную в 2012 г., систему ASAN – государственного агентства по оказанию услуг при Президенте Азербайджанской Республики. В этой системе совмещены функции по обслуживанию населения, которые относятся к компетенции 10 органов государственной власти. Сегодня в Баку и регионах 18 офисов ASAN ежедневно обслуживают десятки тысяч граждан, представляя им более 320 услуг. Эта инновационная технология была удостоена высшей награды ООН и сегодня дублируется в ряде стран мира. Другой пример – созданный Фондом Гейдара Алиева Центр «Региональное развитие», который обеспечивает эффективность проектов, реализуемых в различных районах страны, за счет синергетического взаимодействия госструктур с гражданским обществом и частным сектором. Еще одним примером эффективного взаимодействия гражданского общества с официальными структурами является организация при Министерстве труда и социальной защиты населения общественного совета, в который входят представители 15 неправительственных организаций. Принятый на 2020–2023 годы национальный план действий в области открытости деятельности государственных структур также направлен на расширение участия гражданского общества в управлении процессами развития страны [34].

Административные реформы, их правовое и институциональное обеспечение

Создание профессиональной системы государственной службы является важнейшим условием проведения реформ. В связи с этим в Республике был разработан и 21 июля 2000 года принят Закон о государственной службе [38]. Впоследствии в этот закон, на основе которого приняты многочисленные нормативные документы, были внесены необходимые изменения и дополнения. Для совершенствования правового обеспечения процессов устойчивого развития был принят ряд целевых документов, направленных на развитие демократии и либерализацию экономики.

Первая после восстановления независимости Конституция страны, принятая в 1995 году, предусматривала переход к рыночной экономике. В связи с этим, в соответствии с государственной программой, в 1995–1998 годах более 70 % средних и малых предприятий были приватизированы, государственные предприятия реорганизованы в акционерные общества. С 2003 года были начаты реформы, направленные на модернизацию систем государственного управления и организации государственной службы. Начали приниматься государственные программы по развитию

регионов, в результате чего преобразились все населенные пункты страны, была создана современная инфраструктура, а также стимулы для инвестиций и предпринимательства. Это способствовало росту экономики и ее диверсификации по всей стране, что послужило основой для обеспечения прогресса в социальной сфере. Важным этапом интенсивного развития страны и обеспечения ее устойчивости стала принятая Указом Президента Ильхама Алиева 29 декабря 2012 года концепция: «Азербайджан – 2020: взгляд в будущее» [35]. Среди государственных программ, имеющих наибольшее значение, следует отметить направленные на разработку и реализацию дорожной карты по развитию национальной экономики (6 декабря 2016 года), стратегии развития государственной службы на 2019–2025 годы (23 ноября 2018 года), создание системы электронного контроля выполнения принятых решений (17 марта 2020 года). Эти и другие документы приняты для повышения эффективности управления процессами государственного развития [36, 37].

Система государственной и муниципальной службы

Многие вопросы, связанные с процессами государственной службы, регулируются на основе закона «О государственной службе», принятого в 2000 году. В последующие годы в этот закон были внесены десятки изменений и дополнений, направленных на совершенствование системы государственной службы. Для анализа текущего состояния, оценки перспектив повышения эффективности государственной службы, обеспечения прозрачности при приеме на работу в ее систему, проведения соответствующих реформ 29 марта 2002 года был организован Совет по управлению государственной службой и утвержден его устав [39]. В Азербайджанской Республике государственными служащими считаются лица, занятые в законодательной, исполнительной и судебной системах. По данным Государственного комитета по статистике, в 2019 году в стране на 10 млн чел. населения приходилось 29,1 тыс. зарегистрированных государственных служащих. Кроме того, к категории лиц, занятых на особых видах государственной службы, относятся сотрудники правоохранительных органов, прокуратуры, таможни, налоговых органов, миграционной службы, Центрального банка Азербайджанской Республики и некоторые другие. Прием на работу государственных служащих осуществляется в два этапа. На первом соискатель должности сдает тест – экзамен в государственном экзаменационном центре. При условии набора необходимого количества баллов с ним проводят собеседование и в случае успешного прохождения зачисляют на службу или выдают сертификат,

позволяющий в течение пяти лет поступить на государственную службу [40]. Отбор и прием на работу в муниципалитеты на невыборные должности осуществляется по результатам конкурса, проводимого по правилам, определенным постановлением кабинета министров.

Муниципальная служба наряду с государственной является институтом, реализующим демократическое управление процессами развития. Сегодня в Азербайджане функционируют 1606 муниципалитетов, избранных в 2019 году. Количество членов в каждом муниципалитете зависит от численности населения муниципального образования и колеблется от 5 до 19 человек. Правовая регуляция деятельности муниципалитетов осуществляется на основе ряда законов: «О правилах выборов в муниципалитеты», «О статусе муниципалитетов» и др. [41,42,43]. Муниципалитетом руководит председатель, который в соответствии с изложенными выше требованиями формирует исполнительный аппарат.

В целях совершенствования государственной и муниципальной службы Президент Азербайджанской Республики в 2018 году издал распоряжение «О Стратегии развития государственной службы в Азербайджанской Республике в 2019–2025 годах». Распоряжение предусматривает, в числе других мероприятий, широкое использование принципов оценки компетенции и повышения мотивации в целях повышения эффективности государственной службы. В области борьбы с коррупцией достигнуты большие результаты, и успехи в этой области связаны с комплексным подходом к проблеме. В частности, внедрены новые технологии в реализации задач государственной службы, которые практически исключают возможность злоупотреблений.

Оплата труда государственных служащих регулируется законом «О государственной службе» и зависит от полномочий, уровня ответственности, профессионального уровня и стажа. Лица, проработавшие на должности государственных служащих не менее 15 лет, имеют право на дополнения к пенсиям. Кроме того, заслуги государственных служащих отмечаются государственными наградами. Эффективность деятельности государственных служащих оценивается по правилам, которые утверждены и приняты к исполнению с 10 февраля 2014 года [44,45].

Подготовка и переподготовка кадров государственного и муниципального управления

Основным центром, ответственным за подготовку и переподготовку кадров государственной службы и муниципального управления, является Академия государственного управления при Президенте Азербайджанской

Республики, организованная 3 января 1999 года Указом Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева на базе Бакинской Высшей партийной школы, функционировавшей с 1921 года под различными названиями. В соответствии с Указом Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева от 22 сентября 2017 года, Академия государственного управления определена в качестве ведущего образовательного, научного, аналитического, методического и информационного центра подготовки и переподготовки кадров государственной и муниципальной службы [46]. Академия успешно работает внутри страны и осуществляет сотрудничество с зарубежными профильными образовательными и аналитическими центрами, в том числе из стран, входивших в состав СССР.

Эффективность подготовки кадров государственного и муниципального управления определяется не только уровнем их подготовки, качеством и своевременностью принятия решений, их инновативностью, но также тем, как среда подготовлена к реализации этих решений [47,48]. С учетом этого Академия государственного управления при Президенте Азербайджанской Республики активно формирует благоприятную, восприимчивую к инновациям среду. Как показано на рисунке 10, это достигается благодаря специальным программам по повышению информированности населения и расширению его участия в управлении страной, а также работе с волонтерами.

Особенности цифровой трансформации. Электронное правительство

Инновации в государственном управлении сегодня связаны прежде всего с электронным правительством. В Азербайджане принят ряд постановлений, утверждены программы действий в этом направлении. В соответствии с Указом Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева от 14 марта 2018 года был организован специальный Центр по развитию электронного правительства [46]. Этот центр выполняет функции координации деятельности различных организаций, задействованных в развитии электронного правительства, а также оказывает услуги различным организациям и гражданам, в том числе иностранных государств, в осуществлении различных транзакций, получении необходимых документов и т. д. Кроме того, Центр по развитию электронного правительства организует обмен необходимой информацией посредством портала «Электронное правительство» (www.e-gov.az).

Доверие граждан политическим институтам и их вовлеченность в процессы принятия государственных решений

В последние десятилетия неоднократно проводились опросы общественного мнения, целью которых было определить отношение граждан к проведению реформ, степень участия населения страны в обсуждении и принятии решений, связанных с устойчивым развитием и формированием инклюзивного общества. Наряду с национальными центрами социологических исследований, опросы общественного мнения в Азербайджанской Республике проводили известные профильные центры социологических исследований из США, Франции, Италии и Великобритании. По всем результатам исследований, доверие руководству страны и правительству находится на очень высоком уровне. Это в равной степени относится и к степени вовлеченности гражданского общества в процессы принятия решений, чему также способствуют синергетические технологии управления государственным развитием.

Выводы

Проведенный сравнительный анализ показывает, что после восстановления независимости Азербайджанская Республика достигла значительного уровня в экономическом, социальном и гуманитарном развитии, и эти достижения расцениваются Всемирным банком, ООН, Всемирным экономическим форумом, Европейским банком реконструкции и развития и другими международными институтами развития как очень высокие. Проведение подобных сравнительных исследований, обмен информацией и опытом могут способствовать дальнейшему повышению эффективности государственного управления и организации государственной службы.

Литература:

1. Алиев Г. А., о нем: Bibliografiya: Kitablar. <http://heydaraliyev.preslib.az/biblio-about.php> (дата обращения: 03.04.2020).
2. Aliyev I. Opening speech by Ilham Aliyev at the meeting on results of 2019. <https://en.president.az/articles/35608> (accessed: 03.04.2020).
3. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər <https://president.az/articles/50474>
4. Алиева М. А. Деятельность. <https://mehriban-aliyeva.az/ru/activities> (дата обращения: 03.04.2020).
5. Azerbaijan in figures. State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, 2020.
6. GDP per capita, PPP (current international \$). <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.CD> (accessed: 07.01.2020).
7. Blair В. Thor Heyerdahl in Baku. Norwegian Archeologist Identifies Azerbaijan as Early Cradle of Civilization // Azerbaijan International. 1999. No. 7.3 (Autumn). P. 96–97.
8. Алакбаров У. К. Устойчивое инклюзивное развитие в Азербайджанской Республике и странах бывшего СССР: сравнительный анализ // Государственное управление (ISSN 2309-1347). 2020, т.58, №1, с.114.
9. Резолюция 822 Совета Безопасности ООН от 30.04.1993.
10. Резолюция 853 Совета Безопасности ООН от 29.07.1993.
11. Резолюция 874 Совета Безопасности ООН от 14.10.1993.
12. Резолюция 884 Совета Безопасности ООН от 12.11.1993.
13. Mekhtiev R. E. Nagorno-Karabakh. Eurasian Books, 2016. 163 p.
14. Алакбаров У. К. Основы управления инклюзивным развитием. Баку: Тахсил, 2018. 216 с.
15. Aliyev I. Speech at the first session of the Azerbaijani Parliament's sixth convocation. <https://en.president.az/articles/36133> (accessed: 03.05.2020).
16. Sustainable Development Goals. <https://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/> (accessed: 03.01.2020).
17. Алакбаров У. К. Основы устойчивого развития и экологической цивилизации. Баку: Тахсил, 2013. 224 с.
18. Alakbarov U. K., Lawrence J. E. Towards ecological civilization: Ideas from Azerbaijan // J. Human Resources and Sustainability Study (USA). 2015. Vol. 3. P. 93–100.

19. Alakbarov U. K., Lawrence J. E. Energy efficiency as an indicator of sustainable development policy: the Azerbaijan experience // *Journal of Sustainable Development* (Canada, ISSN 1913-9071). 2017. Vol. 10 No. 3. P. 187–193.
20. GDP per unit of energy use (constant 2017 PPP \$ per kg of oil equivalent). <https://data.worldbank.org/indicator/EG.GDP.PUSE.KO.PP.KD> (accessed: 03.01.2020).
21. Energy use (kg of oil equivalent) per \$1,000 GDP (constant 2017 PPP). <https://data.worldbank.org/indicator/EG.USE.COMM.GD.PP.KD> (accessed: 06.02.2020).
22. Human Development Report 2019. New York: UNDP, 2019. 366 p.
23. CO2 emissions (kg per PPP \$ of GDP). <https://data.worldbank.org/indicator/EN.ATM.CO2E.PP.GD> (accessed: 03.05.2020).
24. Алакбаров У. К. Устойчивое инклюзивное развитие Азербайджана: значение кадрового потенциала // *Государственная служба* (ISSN 2070-8378). 2019. Т. 21 № 5. С. 6–11.
25. UN Climate Change Conference Paris 2015. <https://www.un.org/sustainabledevelopment/cop21/> (accessed: 05.01.2020).
26. The Global Competitiveness Report 2019. http://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf (accessed: 25.03.2020).
27. Schwab K. The Global Competitiveness Report 2018. Geneva: World Economic Forum, 2018. P. 8.
28. Aliyev I. Closing speech by Ilham Aliyev at the meeting on the socio-economic results of the first quarter of 2020 through videoconference. <https://en.president.az/articles/36566> (accessed: 14.04.2020).
29. Габибова З.З. Человеческий потенциал как основа идеологии развития. Баку: Азполиграф, 2014. 184 с.
30. Doing Business 2020. <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/32436/9781464814402.pdf> (accessed: 15.02.2020).
31. Rehimli R. *Azərbaycan Kamu Personel Yönetimi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi yayınları, 2016. 287 s.
32. Конституция Азербайджанской Республики // Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев. <https://ru.president.az/azerbaijan/constitution> (дата обращения: 03.06.2020).
33. Rəhimli R. *Azərbaycan Respublikasının idarəetmə sistemində yerli özünüidarələr: monoqrafiya*. Bakı: Elm, 2009. 168 s.

34. Обзорный отчет о деятельности кабинета министров за 2019 г., 09 апреля 2020 г. (азерб.) // Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti: [Veb]. <https://cabmin.gov.az/az/article/798/> (дата обращения: 11.05.2020).
35. Концепция развития «АЗЕРБАЙДЖАН – 2020: ВЗГЛЯД В БУДУЩЕЕ» // Президент Азербайджана Ильхам Алиев https://president.az/files/future_ru.pdf (дата обращения: 03.06.2020).
36. Указ Президента Азербайджанской Республики об утверждении стратегических дорожных карт по национальной экономике и основным секторам экономики. 06 декабря 2016, № 1138. <https://ru.president.az/articles/21953> (дата обращения 10.05.2020).
37. Распоряжение Президента Азербайджанской Республики об утверждении «Стратегии развития государственной службы в Азербайджанской Республике на 2019–2025 годы». 23 ноября 2018 г. <https://ru.president.az/articles/30841> (дата обращения: 25.03.2020).
38. Закон Азербайджанской Республики от 21 июля 2000 года № 926-ПQ «О государственной службе» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 07.12.2018 г.) // Собрание законодательства Азербайджанской Республики. 2001. № 1. Ст. 1; № 3. Ст. 131.
39. Закон Азербайджанской Республики от 29 марта 2002 года № 283-ПQ «Об утверждении Положения о Совете управления государственной службой Азербайджанской Республики» (азерб.). <http://www.e-qanun.az/framework/1570> (дата обращения: 12.03.2020).
40. Рагимли Р. Новый подход к государственному управлению в процессе глобализации: эффективное государственное управление // Межсекционный сборник № 6 (Материалы VIII Конвента РАМИ, 25-26 апреля 2014 г.). М.: Университет МГИМО, 2015. С. 281–287.
41. Закон Азербайджанской Республики от 30 ноября 1999 года №765-ІQ «О муниципальной службе» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 13.06.2017 г.). https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30607911 (дата обращения: 03.06.2020).
42. Закон Азербайджанской Республики от 2 июля 1999 года № 698-ІQ «О статусе муниципалитетов» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 30.10.2018 г.). http://continent-online.com/Document/?doc_id=30601333 (дата обращения: 03.06.2020).
43. Bələdiyyələrin fəaliyyətinə inzibati nəzarətin həyata keçirilməsi ilə bağlı illik məruzə (2019-cu il üzrə). Bakı: Ədliyyə Nəşriyyat Evi, 2020. 20 s.

44. “Dövlət qulluqçularının xidməti fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi Qaydaları” 10.02.2014-cü il // Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi: [Veb]. <http://e-qanun.az/framework/27869> (müraciət tarixi: 22.04.2020).
45. Rahimli R. Performance appraisal of civil servants for human capacity development in Azerbaijan // *Universidad y Sociedad*. 2020. Vol. 12 Núm. 2: Realidades comparadas en América Latina y Eurasia. P. 466–472.
46. E-GOV Development Center. About us. <https://www.digital.gov.az/en/page/about> (accessed: 03.06.2020).
47. Габибова З. Человеческий потенциал: от идеологии роста к идеологии развития. М.: Наука, 2018. 182 с.
48. Alakbarov U., Habibova Z., Rahimli R. The Role of Human Resources in Comprehensive Regional Sustainable Development: The Case of Azerbaijan // *International Journal of Economics and Financial Issues*. 2020. Vol. 10 No. 3. P. 79–82. <https://doi.org/10.32479/ijefi.9303>
49. Азимов К.А. Ценностный мир человека в религиозно–философской доктрине зороастризма. Баку, 1991.
50. Мамедов Т.М. Кавказская Албания. Баку, 1993.
51. Грюнбаум Г.Э. фон. Основные черты арабо–мусульманской культуры. М., 1981. С. 33.
52. Мамедов Н.М., Мамедалиева С.Ю. Парадигмы азербайджанской культуры: история и современность Взаимодействие культур в условиях глобализации. М.: "Канон +".- 2009.
53. Трубецкой Н.С. История. Культура. Язык. М., 1995. С. 155.

XÜLASƏ

DAVAMLI İNKİŞAFIN İDARƏETMƏSİNDƏ İNNOVATİV TEXNOLOGİYALAR: AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ UĞURLU TƏCRÜBƏSİ

**Ələkbərov U.K., Məmmədov N.M.,
Həbibova Z.Z., Rəhimli R.Z.**

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası*

Məqalədə Azərbaycan Respublikasında dövlət idarəçiliyinin formalaşması və inkişafı ölkənin tarixi və mədəniyyəti, təbii, sosial, iqtisadi, mədəni xüsusiyyətləri kontekstində davamlı inkişaf prizmasından, cəmiyyətin informasiyalaşdırılması və elektron hökumətin formalaşması meyindən nəzərdən keçirilir. Müstəqillik əldə etdikdən bəri keçən illər ərzində respublikanın bir sıra daxili və xarici siyasi problemləri həll etməyi, keçən əsrin 90-cı illərindəki ciddi sistem böhranının nəticələrini aradan qaldırmağı bacardığını göstərilir. Bu illər ərzində dövlət orqanlarının diqqəti daim iqtisadi məsələlərə, şaxələndirilmə problemlərinə və sosial-humanitar sahəyə, vəziyyətinə, inkişaf şərtlərinə yönəldilib. Beynəlxalq təşkilatların rəsmi hesabatlarına əsaslanan müqayisəli təhlil göstərir ki, hazırda Azərbaycanın bir sıra mühüm iqtisadi və sosial göstəriciləri G7-yə üzv olan dövlətlərin göstəriciləri ilə eyni səviyyədədir. Əldə edilmiş iqtisadi inkişaf səviyyəsi və həyata keçirilən uğurlu sosial siyasət respublikada adekvat dövlət və bələdiyyə idarəetmə sisteminin formalaşması sayəsində mümkün olmuşdur. Məqalədə səmərəli bir dövlət idarəetmə sisteminin formalaşması ilə cəmiyyətin mənəvi, əxlaqi, mədəni vəziyyəti arasındakı əlaqə açıqlanır. Vətəndaşların etimad əsasında dövlət idarəetmə strukturlarını dəstəkləməsi idarəetmə və ictimai özünü-təşkil sinerjisi üçün müsbət bir vəziyyət yaradır. Cəmiyyətin davamlı inkişafının, əhatəli xarakterinin qorunub saxlanması, dövlət idarəçiliyi və yeni texnologiyaların tətbiqi sahəsində perspektivli kadr siyasəti ilə mümkün olduğu vurğulanır.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Azərbaycan Respublikası, dövlət idarəetməsi, davamlı inkişaf, davamlı inkişaf göstəriciləri, həyat səviyyəsi, həyat keyfiyyəti, inklüziv cəmiyyət, elektron hökumət*

SUMMARY

INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE MANAGEMENT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT: SUCCESSFUL EXPERIENCE OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

**Alakbarov U.K., Mammadov N.M.,
Gabibova Z.Z., Rahimli R.Z.**

*The Academy of Public Administration
under the President of the Republic of Azerbaijan*

The article explores the foundation and development of public administration in the Republic of Azerbaijanis, firstly, in the context of the country's history, culture, natural, geographical, social and economic conditions and, secondly, through the impact of sustainable development and the emerging trend in the formation of e-government. The article demonstrates how Azerbaijan has managed to resolve a number of internal and external political problems and overcome the consequences of a severe systemic crisis of the 1990s after gaining its independence. Economic issues, the problems of its diversification, the state, prerequisites and conditions of socio-humanitarian development have been consistently the focus of state agencies. Comparative analysis based on the official reports of international organizations shows that a number of important economic and social indicators of Azerbaijan are now at the same level as those of the G7 countries. The formation of a strong state system as well as municipal governments in Azerbaijan has led to the advanced level of economic development as well as the implementation of successful social policy. The article reveals the correlation between the formation of an effective system of public administration and spiritual, moral, and cultural state of the society. The support of the branches of public administration by the citizens on the basis of trust creates a positive synergy between the management and social self-organization. The article emphasizes that maintaining a sustainable development of society and its inclusive nature is possible with an advanced personnel policy in the field of public administration and the use of innovative technologies.

Keywords: *Azerbaijan, Azerbaijan Republic, public administration, sustainable development, indicators of sustainable development, standard of living, quality of life, inclusive society, e-government*

BIOMÜXTƏLİFLİYİN QORUNMASINDA XÜSUSİ MÜHAFİZƏ OLUNAN TƏBİƏT ƏRAZİLƏRİNİN ROLU

Kərimov V.N.

*Azərbaycan Respublikası Ekologiya və
Təbii Sərvətlər nazirinin müavini*

Bioloji müxtəlifliyin rəngarəngliyi baxımından çox maraqlı regionda yerləşən ölkəmiz zəngin təbii-bioloji sərvətlərə malikdir. Landşaftın, relyefin və iqliminin unikallığı müxtəlif növ ekosistemlərin formalaşmasında rol oynayır. Ətraf mühitə artan mənfi təsirlər bioloji müxtəlifliyin degradasiyasına gətirib çıxarır. Bioloji müxtəlifliyin qorunması, o cümlədən, nadir və nəslə kəsilməkdə olan flora və fauna növlərinin mühafizəsi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycan milli və beynəlxalq səviyyədə təbiəti mühafizə tədbirlərinə qoşulmaqla, biomüxtəlifliyin qorunub saxlanması sahəsində genişmiqyaslı tədbirlər həyata keçirir. Səmərəli idarə edilən xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin yaradılması və mövcud şəbəkənin genişləndirilməsi, ceyran, bəbir, zubr kimi növlərin tarixi yaşayış məskənlərində bərpası ilə bağlı tədbirlər görülür.

Azərbaycan Respublikasının geoloji, coğrafi, tarixi və digər əhəmiyyət daşıyan təbiət obyektlərinin qorunması istiqamətində YUNESKO ilə əməkdaşlıq genişləndirilir, qlobal miqyasda əhəmiyyət daşıyan xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilməsi istiqamətində işlər aparılır.

Ekosistemlərin qorunması üçün xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin yaradılması dünyada əsas metodlardan sayılır. Ölkəmizin təbiətinin, onun biomüxtəlifliyinin qorunaraq gələcək nəsillərə saxlanması istiqamətində xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin inkişafına xüsusi diqqət ayrılır. Bu həm də ekoturizmin inkişafı və ölkənin tanınmasında böyük rol oynayır.

Təbiət yerlərinə səyahət, ətraf mühitə minimum təsir, təbiəti mühafizə fəaliyyətinin yerinə yetirilməsi, maarifləndirmə komponentlərini, yerli əhalinin turist fəaliyyətindən gəlir əldə etməsini ehtiva edir ki, bu da öz növbəsində biomüxtəlifliyin qorunması və ekoloji tarazlığın bərpası üçün stimül yaradır.

Açar sözlər: *biomüxtəlifliyin mühafizəsi, xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri, ekoturizmin inkişafı, landşaft, nadir flora və fauna, endemik növlər, vəhşi təbiət, ekosistemin qorunması, biosfer rezervatı, ekoloji maarifləndirmə*

Biomüxtəlifliyinin rəngarəngliyi baxımından dünyanın ən maraqlı regionlarından biri sayılan Qafqaz ekoregionunda yerləşən Azərbaycan çox zəngin

təbii-bioloji sərvətlərə malikdir. Ölkəmizin landşaftının, coğrafi şəraitinin və iqliminin unikallığı burada bioloji müxtəlifliyin və müxtəlif növ ekosistemlərin formalaşmasına öz təsirini göstərir.

Müasir dövrdə dünya miqyasında iqtisadiyyatın və kənd təsərrüfatının inkişafı, habelə demoqrafik problemlər fonunda ətraf mühitə gündən-günə artan birbaşa və dolaylı təzyiqlər planetin milyon illər boyu formalaşmış bioloji quruluşuna dağıdıcı təsirlər göstərir. Bu isə öz növbəsində təbii təkamülün pozulmasına və ümumilikdə ekosistemin deqradasiyasına gətirib çıxarır.

Bu halda ətraf mühitin və xüsusən canlı həyat üçün əsas sayılan bioloji müxtəlifliyin beynəlxalq ictimaiyyətin birgə səyləri ilə qorunması, onun məhv-olma təhlükələrinin öyrənilməsi və aradan qaldırılması mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Dünyada bioloji müxtəlifliyin qorunması və davamlı istifadəsini təmin etmək məqsədilə, qanunvericilik və institusional çərçivə təkmilləşdirilir. Bioloji müxtəlifliyin qorunması, o cümlədən, nadir və nəslə kəsilməkdə olan flora və fauna növlərinin mühafizəsi, qanunsuz ovun aradan qaldırılması məqsədilə bir sıra beynəlxalq razılaşmalar, konvensiyalar mövcuddur.

Bioloji müxtəlifliyin mühafizəsi məqsədilə qorunan ərazilərin sahəsi genişləndirilir. Dünya ölkələrində bioloji müxtəlifliyin qorunması ilə məşğul olan aidyyəti qurumlar çoxsaylı təbiəti mühafizə layihələri və ictimaiyyətin məlumatlılığını, o cümlədən cəmiyyətdə ekoloji dəyərləri inkişaf etdirmək üçün müxtəlif maarifləndirmə və təhsil proqramları həyata keçirilir. Həmçinin, bioloji müxtəlifliyin qorunması məqsədi ilə monitorinqlər və qiymətləndirmələr aparılır.

Nəslə kəsilməkdə olan bitki və heyvan növlərinin bərpası istiqamətində tədbirlər həyata keçirilir. BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) biomüxtəlifliyin qorunması məqsədilə, “Dünya kənd təsərrüfatı məlumat şəbəkəsi”, “Planetin genetik resurslarına dair erkən xəbərdarlıq sistemi”, “Meşə genetik resursları” kimi müxtəlif mövzulara əsaslanan informasiya bazası yaratmışdır.

Ölkəmiz beynəlxalq miqyaslı təbiəti mühafizə tədbirlərinə qoşulmaq, qlobal miqyasda əməkdaşlıq aparmaqla yanaşı, regional əhəmiyyətli tədbirlərin həyata keçirilməsində olduqca maraqlıdır.

Məlumdur ki, vəhşi təbiətin mühafizəsi və ekosistemin qorunub saxlanması xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin təşkili mühüm rol oynayır. Ölkəmizdə də bioloji müxtəlifliyin mühafizəsi üzrə prioritet sahələrdən biri səmərəli idarə edilən xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin yaradılması və mövcud şəbəkənin genişləndirilməsidir.

Azərbaycanda xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin tarixinə nəzər yetirsək, Cənubi Qafqazda ilk xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazisi məhz Azərbaycanın adı ilə bağlıdır.

Eldar şamı dövlət təbiət qoruğu Çar Rusiyasının, Göygöl, Qızılağac və Zaqatala dövlət təbiət qoruqları isə keçmiş SSRİ-nin ən qədim xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərindən hesab olunur (“Заповедники СССР. Заповедники Кавказа” 1977.). Belə ki, 1910-cu ildə 3,5 min hektar sahədə yaradılmış Eldar şamı Botaniki Yasaqlığı Azərbaycanın, eləcə də Cənubi Qafqazın ilk xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazisi hesab edilir.

Azərbaycanda qorunan ərazilərin yaradılmasını şərti şəkildə 3 mərhələyə bölmək olar: I mərhələ – ilk xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazisinin yaradılması (Eldar şamı Yasaqlığı – 1910-cu il), II mərhələ – qoruqların yaradılması (1925-1936-cı illərdə Göygöl, Qızılağac, Zaqatala, Hirkan, 1958-1993-cü illərdə Türyançay, Şirvan, Ağgöl, Pirqulu, İsmayılı, İlisu, Qaragöl yasaqlıqları), III mərhələ – 2003-cü ildən etibarən ilk milli parkların yaradılması (Zəngəzur, Ağgöl, Şirvan, Abşeron, Altıağac, Göygöl, Hirkan, Qızılağac, Samur-Yalama, Şahdağ milli parkları).

2001-ci ilədək ölkədə ümumi sahəsi 478 min hektar olan 14 dövlət təbiət qoruğu və 20 dövlət təbiət yasaqlığı mövcud idi. Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin sahəsi ölkə ərazisinin 4,5 faizini, dövlət təbiət qoruqlarının ümumi sahəsi isə ölkə ərazisinin cəmi 2,2 faizini təşkil edirdi.

Hazırda ölkəmizdə ümumi sahəsi 892865,6 hektar olan xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri, o cümlədən 10 milli park, 10 dövlət təbiət qoruğu və 24 dövlət təbiət yasaqlığı fəaliyyət göstərir. Ümumilikdə xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri ölkə ərazisinin 10,31 %-ni, o cümlədən milli parklar 3,71 %-ni təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasında xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin yaradılması, genişləndirilməsi və idarə olunması çərçivəsində ilk dəfə olaraq XXI əsrin əvvəllərindən milli park statuslu qorunan təbiət ərazilərinin təşkilinə başlanılır.

Milli parkların yaradılmasında əsas məqsəd ətraf mühitin, ekoloji tarazlığın, təbiət abidələrinin qorunması şərtilə, ekoturizmin inkişafı, ekoloji maarifləndirmənin gücləndirilməsi, regionun zəngin təbiətinin mühafizəsindən ibarətdir.

Milli Parklar – xüsusi ekoloji, tarixi, estetik və digər əhəmiyyət daşıyan təbiət komplekslərinin yerləşdiyi və təbiəti mühafizə, maarifçilik, elmi, mədəni və digər məqsədlər üçün istifadə olunan təbiəti mühafizə və elmi tədqiqat idarələri statusuna malik olan ərazilərdir.

Ərazinin milli park statusuna malik olması artıq özü-özlüyündə orada ekoturizmin inkişafı və rəşional təşkili, ətraf mühitə zərər vurmadan onun nemətlərindən turistlərin estetik zövq alması üçün hüquqi baza rolunu oynayır. Eyni zamanda milli park ərazisinin bioloji, landşaft, mədəni-tarixi imkanlarının yaxşı öyrənilməsi, turizmin həmin ərazilərdə inkişafı perspektivlərinin, marketinqinin təşkili üçün zəmin yaradır.

Ekoturizm anlayışı – təbiət yerlərinə səyahət, təbiətə minimum təsir, təbiəti mühafizə fəaliyyətinin yerinə yetirilməsi, maarifləndirmə komponentlərini, yerli əhalinin turist fəaliyyətindən gəlir əldə etməsini ehtiva edir ki, bu da öz növbəsində biomüxtəlifliyin qorunması və ekoloji tarazlığın bərpası üçün stimulaşdırıcıdır.

Ölkəmizin təbiəti zəngin biomüxtəlifliyə və füsunkar gözəlliyə malikdir. Meşələr, dağlar, çaylar, bulaqlar, şalalələr, dəniz, qoruqlar, milli parklar kimi zəngin turizm resursları ölkənin turizm potensialını əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

Son illərdə turizm sektorunun inkişafı istiqamətində bir sıra məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsi bu sahənin davamlı inkişafına səbəb olmuşdur. Azərbaycanda yüksək iqtisadi, sosial və ekoloji tələblərə cavab verən müasir turizm infrastrukturunun formalaşdırılması və onun ölkə iqtisadiyyatının əsas inkişaf dayaqlarından birinə çevrilməsinin təmin edilməsi ölkəmizin beynəlxalq səviyyədə tanınması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Milli parkların yarandığı dövrlərdə ekoturizm fəaliyyətinin təşkili və inkişaf etdirilməsi, həmçinin bu sahəni tənzimləyən normativ-hüquqi bazanın olmaması əsas problemlərdən idi.

Bununla əlaqədar “Azərbaycan Respublikasının Milli Parklarında ekoturizm fəaliyyətinin təşkili, mövcud problemlər və inkişaf perspektivlərinə dair Milli Konsepsiya”, ekoturistlər üçün Milli Parklarda mümkün davranış həddini müəyyən edən “Milli Parkların ərazisindən istifadənin nümunəvi Qaydası”, parkın xidmətlərindən istifadənin hüquqi əsaslarını müəyyən edən “Milli Parkların ərazisində ekoturizm xidmətlərinin göstərilməsinə dair Təlimat”, Milli Parkın ərazisində ekoturistlərin, biomüxtəlifliyin mühafizəsi və profilaktika işlərinin təşkili ilə əlaqədar “Milli Parklarda təhlükəsizlik və profilaktika tədbirlərinə dair Təlimat” hazırlanmışdır.

Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərindən və obyektlərindən elmi, mədəni, tədris, turizm və rekreasiya və məhdud təsərrüfat məqsədləri ilə bağlı istifadə ödənişli əsaslarla həyata keçirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, milli parklarda xidmət sahələrindən istifadə, ərazilərdə mövcud infraqurudndan istifadə, o cümlədən, milli parkın ərazisi və İnformasiya Mərkəzləri ilə tanışlıq, bələdçi xidməti, avtonəqliyyat vasitəsinin saxlanması və s. daxildir.

Turistlər Milli Parklara bilet alaraq daxil olurlar. İstifadəçilər biletləri elektron qaydada Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin internet sahifəsindən və milli parkın buraxılış məntəqəsindən əldə etmək imkanına malikdirlər.

Dünya təcrübəsinə əsasən turistlərin Milli Park ərazisinə səfəri zamanı təbiət komplekslərinə istər-istəməz antropogen təsir olur, yəni ərazinin tapdalanması, ağac və güllərin qırılması, səs-küy nəticəsində vəhşi heyvanların hürkməsi və s.

Bu səbəbdən ekosistem xidmətləri, eləcə də rekreasiya təzyiqinin aradan qaldırılması üçün milli park ərazilərində bir sıra qabaqçılıq tədbirlər həyata keçirilir. Milli Parkların daxili hesablarına və ya Fondlara daxil olan vəsaitlərdən təbiətə artan mənfi təzyiqlərin aradan qaldırılması məqsədilə istifadə olunur.

Xüsusi mühafizə olunan ərazilərin yaradılmasında əsas məqsədlərdən biri də dağlıq ərazidə mövcud olan ekosistemlərin mühafizəsi məqsədini daşıyır.

Azərbaycan ərazisinin 10%-ni dağ ekosistemləri təşkil edir. Onların mütləq hündürlükləri 2000-4500 m hüdudlarında dəyişir. Yüksək dağlıq ərazilərində torpaqdan və bitkilərdən məhrum olan qayalıqlar və sərt yamaclar üstünlük təşkil edir.

Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacında, Qarabağ vulkanik yaylasında, Şahdağ, Murovdağ və Qarabağ silsilələrində çimli dağ-çəmən torpaqları, 1800-2000 m hündürlükdə olan ərazilərdə dənli-müxtəlifotlu və çəmən-bozqır bitkililiyinin sıx örtüyü və erroziyadan qoruduğu subalp çəmənləri zonası yerləşir.

Təəssüf ki, işğal altında olan Dağlıq Qarabağ zonasında geniş yüksək dağlıq ərazilər nəzarətdən kənar qalmış, nəinki bu ərazilərin zəngin ekoturizm potensialından istifadə mümkün olmuş, buranın təbiətinə, biomüxtəlifliyinə bərpa olunmaz ziyan vurulmuşdur.

Dağ ekosistemlərinin mühafizəsində yüksək dağlıq ərazilərdə yaradılmış xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin rolu böyükdür. Azərbaycanda bunlara Şahdağ, Altıağac, Hirkan və Zəngəzur Milli Parkları, Zaqatala və İlisu dövlət təbiət qoruqları, Zuvand və Rvarud dövlət təbiət yasaqlıqları aiddir.

Dağların mühafizəsində məqsəd çoxlu sayda endemik və nəsli kəsilməkdə olan növlər də daxil olmaqla qlobal əhəmiyyətli dağ meşələri və yüksək dağlıq ərazilərdə yerləşən otlaqlar ekosisteminin bərpası, qorunması və idarə edilməsi, torpağın münbit qatının qorunub saxlanması, həmçinin, təbii kompleksin sabitliyinin tənzimlənməsi, elmi-tədqiqat işlərinin aparılması üçün daha əlverişli şəraitin yaradılması, əhəlinin ekoloji maarifləndirilməsi və böyük turizm potensialı olan ərazilərdə ekoturizmin inkişafının təmin edilməsindən ibarətdir.

Şəkil 1. Şahdağ Milli Parkı – Qızıldağ massivi

Qeyd olunduğu kimi 2003-cü ildə Azərbaycanda ilk milli parkların – akademik H.Əliyev adına Zəngəzur, həmçinin Şirvan və Ağgöl milli parklarının yaradılması, sonradan bu məqsədlə həyata keçirilən ardıcıl tədbirlərin davamı olaraq, 2004-cü ildə Hirkan və Altıağac, 2005-ci ildə Abşeron, 2006-cı ildə Şahdağ, 2008-ci ildə Göygöl, 2012-ci ildə Samur-Yalama Milli Parkının təşkilati zəngin tarixi abidələri, özünəməxsus landsaft, geoloji və iqlim xüsusiyyətləri və rəngarəng biomüxtəlifliyi olan təbiət ərazilərində ekoturizm fəaliyyətinin təşkili üçün əlverişli imkan yaratmışdır.

Ən son isə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 26 sentyabr tarixli 512 nömrəli Sərəncamı 99060,0 hektar sahədə Qızıldağ Milli Parkı yaradılmış, milli parkın infrastrukturu genişləndirilmişdir. Turizm fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün müasir standartlara uyğun Turizm İnformasiya Mərkəzi yaradılmışdır. Milli parkın yaranması ilə turizm fəaliyyəti üçün geniş imkanlar açılmış, turizm marşrutları işlənib hazırlanmış, məlumatverici, istiqamət və məntəqə lövhələri ilə təchiz edilmişdir.

Xronologiya göstərir ki, milli parkların yaradılması ardıcıl xarakter daşımaqla, ölkənin xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri tarixində sanki yeni bir mərhələ açmışdır.

2020-ci ilin iyul ayından isə “Zaqatala-biosfer qoruğunun yaradılması” layihəsi üzrə fəaliyyətlərə başlanılmışdır. Layihənin yekununda Zaqatala-

Balakən regionunda ölkə tarixində ilk biosfer qoruğu təşkil ediləcəkdir. Biosfer qoruğu da öz növbəsində xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin digər bir kateqoriyasıdır.

Zaqatala Dövlət Təbiət Qoruğunun bazasında yaradılacaq Zaqatala-Balakən biosfer rezervatı həmin bölgədə ekoturizmin inkişafına və yerli əhalinin məşğulluğunun artırılmasına şərait yaradacaq, eyni zamanda Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Biomüxtəliflik Konvensiyasından irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə töhfə verəcəkdir.

Biosfer rezervatının bir özəlliyi də ondan ibarətdir ki, burada istehsal olunan orqanik məhsullar qoruğun loqosu ilə qablaşdırılacaq və bir sıra ölkələrə ixrac olunan zaman gömrük rüsumundan azad olacaqdır.

Biosfer qoruğu kateqoriyalı xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri yaxın qonşularımız Türkiyə, Rusiya, Belorusiyada mövcud olsa da Cənubi Qafqaz regionunda ilk dəfə olaraq Azərbaycanda yaradılır.

Zaqatala-Balakən biosfer rezervatının YUNESKO-nun “İnsan və biosfer” proqramı çərçivəsində biosfer rezervatları şəbəkəsinə daxil edilməsi planlaşdırılır.

Azərbaycan Respublikasının geoloji, coğrafi, tarixi və digər əhəmiyyət təbiət obyektlərinin qorunması istiqamətində YUNESKO ilə əməkdaşlıq genişləndirilir. 2018-ci ilin sonlarından başlayaraq palçıq vulkanlarının və Hirkan meşələrinin Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilməsi istiqamətində işlərə başlanmışdır.

Planlaşdırılan işlər çərçivəsində ölkədə ilk olaraq seçiləcək palçıq vulkanlarından ibarət geopark statuslu xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazisi kateqoriyası formalaşdırılacaqdır. Hazırda beynəlxalq və yerli ekspertlərin iştirakı ilə Hirkan meşələri üçün nominasiya sənədi və geopark statusu veriləcək vulkanlarla bağlı təkliflər paketi hazırlanır.

Bununla yanaşı, Qlobal Geoparklar təşəbbüsü çərçivəsində beynəlxalq geoloji əhəmiyyətə malik ərazilərin müəyyən edilməsi ilə bağlı tədbirlər həyata keçirilir.

Ölkəmizdə ekologiya sahəsində görülən işlərdən danışdıqda Heydər Əliyev Fondunun və IDEA İctimai Birliyinin rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Qeyd olunan təşkilatların dəstəyi ilə həyata keçirilən çoxsaylı ekoloji layihələr arasında vəhşi təbiətin mühafizəsi istiqamətində həyata keçirilən ceyran, bəbir, zubr kimi növlərin tarixi yaşayış məskənlərində bərpası tədbirləri böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Hazırda nadir və nəsli kəsilmək təhlükəsində olan bioloji növlərin mühafizəsi, artırılması və onların tarixən məskunlaşdıqları ərazilərə köçürülməsi ilə bağlı tədbirlər görülür.

Bu istiqamətdə 250-yə ceyran tarixən yaşadıkları ərazilərə (eyni zamanda Gürcüstan Respublikasının Vaşlovani Milli Parkı ərazisinə) köçürülmüşdür.

Şəkil 2. Reintroduksiya olunan növlər Avropa bizonu (*Bison bonasus*) və ceyran (*Gazella subgutturosa*)

IDEA İctimai Birliyi və Ümumdünya Vəhşi Təbiət Fondunun Azərbaycan nümayəndəliyi ilə birlikdə Avropa bizonunun (zubr) ölkəmizin vəhşi təbiətinə introduksiya edilməsi istiqamətində əməkdaşlıq edilir. 2019-cu ildə Fransa və Belçika zooparklarından gətirilmiş 12 Avropa bizonu artıq Azərbaycan təbiətinə uyğunlaşmış və onların sayında təbii artım baş verməkdədir. Hazırda Şahdağ Milli Parkının İsmayılı ərazisində məskunlaşan zubrların sayı 15 başdır.

Azərbaycan təbiətinin, onun biomüxtəlifliyinin qorunaraq gələcək nəsillərə saxlanılması üçün həyata keçirilən tədbirlər sırasında xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin inkişafına xüsusi diqqət ayrılır.

Ekosistemlərin və təbii sərvətlərin qorunması və gələcək nəsillərə çatdırılması gündəlikdə duran prioritetlərdən biridir. Bu sərvətlərin qorunması üçün xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin yaradılması dünyada əsas metodlardan sayılır. Bu həm də ekoturizmin inkişafı və ölkənin tanınmasında böyük rol oynayır.

Azərbaycan Respublikasının zəngin olan bioloji müxtəlifliyinin qorunmasında milli parkların, dövlət təbiət qoruqlarının və yasaqlıqların mühüm rolu vardır.

Abşeron Milli Parkı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2005-ci il 08 fevral tarixli Sərəncamı ilə Bakı şəhərinin Pirallahi rayonunun inzibati ərazisinin 783 hektar sahəsində, Abşeron Dövlət Təbiət Yasaqlığının bazasında yaradılmışdır. Milli Park Abşeron yarımadasının cənub-şərq qurtaracağında – Şah Dili ərazisində yerləşir.

Abşeron Milli Parkının yaradılmasında başlıca məqsəd ətraf mühitin mühafizəsi, ondan səmərəli istifadə edilməsi, nəslə kəsilməkdə olan nadir flora və fauna növlərinin (Xəzər suitisi, Ceyran, Kəkilli dalğıc, Gümüşü qağayı, Yaşılbaş ördək, Ağquyruq dəniz qartalı və s.) qorunub saxlanılması, ekoturizmin inkişaf etdirilməsi, turizm və istirahət (rekreasiya) zonalarının yaradılması, ekoloji monitorinqin həyata keçirilməsi və əhalinin ekoloji cəhətdən maarifləndirilməsinin təmin edilməsidir.

Şəkil 3. Abşeron Milli Parkının dəniz sahili ərazisindən görüntü

Milli Parkının landşaftı dənizsahili, su-bataqlıq və yarımsəhra əraziləri ilə səciyyələnir. Milli Parkda bitki örtüyünün növ tərkibi və fitokütəsi nisbətən azdır. Dəniz sahili ərazidə cığlı- qamışlı və paz otlu çəmənlik, birillik şoran otları yayılmışdır. Efemerlər erkən yazda nisbətən yaxşı inkişaf edir. Burada həmçinin, Ətirli yovşan, İran sarmaşığı, Sibir arquziyası, İkisümbülcüklü acılıq, Adi qamış, Sərtkənar cığ və s. bitki növlərinə, heyvanlardan su-bataqlıq quşları (qaşqaldaq, bizquyruq, qarabatdaq, ördəkkimilər və s.), Adi canavar, Adi çaqqal, Kürən tülkü, Xəzər tısbağası, Damalı suilanı və s. kimi fauna növlərinə rast gəlinir.

Şəkil 4. İran xoruzgülü
(*Adonis persica*)

Şəkil 5. Bakı gəvəni
(*Astragalus bakuensis*)

Ərazidə “Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabı”na daxil olan Xəzər suitisi, Ceyran, Adi soltanquş, Ağgöz ördək, Qara ördək, Fısıldayan qulələk, Adi flaminqo, Kürən vağ, qıvrımlələk qutan, Sərtkənar süsən, Bakı gəvəni, Xəzər səhləbi, İran xoruzgülü və s. kimi növlər yayılmışdır.

Şəkil 6. Böyük ağ vağ
(*Egretta alba*)

Şəkil 7. Damalı suilanı
(*Natrix tessellata*)

Xəzər suitisi (*Phoca caspica*) Xəzər dənizində eləcə də, Milli Parkda məskunlaşan yeganə dəniz məməlisidir. O, Xəzər dənizinin endemik növü olmaqla, dünyada suitilərin ən xırda növü sayılır və Ginnesin Rekordlar Kitabına daxil edilmişdir.

Ağgöl Milli Parkı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 5 iyul 2003-cü tarixli Sərəncamı ilə Ağcabədi və Beyləqan rayonlarının inzibati ərazilərində yaradılmışdır. Milli park 1978-ci ilin 02 mart tarixində yaradılmış 4400 hektarlıq Ağgöl Dövlət Təbiət Qoruğunun bazasında yaradılmaqla, onun sahəsi 17924 hektar sahəni əhatə edir.

Milli Parkın yaradılmasında məqsəd ətraf mühitin mühafizəsi, ondan səmərəli istifadə edilməsi, nadir və nəsli kəsilməkdə olan bitki və heyvan növlərinin (Soltan toyuğu, Adi bəzgak, Qara leylək, Adi ərsindimdik, Adi qızılqaz (flaminqo), Mərmər cürə, Yaşılbaş ördək, Adi Bizquyruq, Qırmızı dimdik, Kəkilli ördək, Boz ördək, Qu quşu və s.) qorunub saxlanılmasıdır.

Şəkil 8. Ağgöl Milli Parkında göl ekosisteminin görüntüsü

Kür-araz ovalığında yerləşən Ağgöl Milli Parkının landşaftı yarımsəhra, su-bataqlıq ərazisi əsasən yovşanlı, şorangəli müxtəlifotlu, efemerli və taxıllı bozqır çəmənələr və yarımsəhralıqlardan ibarətdir.

Burada bitkilərdən əsasən qamış, cil, şorangə, duzlaq çoğanı, yovşan, qarşoran, şahsevdi, sarıbaş, lələ və s. kimi cinslərə aid növlərə, heyvanlardan əsasən su-bataqlıq quşları, çöl donuzu, canavar, gürzə və s. kimi növlərə rast gəlinir.

Qamışlıq pişiyi, Ceyran, Ağqaş qaz, Adi göydimdik, Mərməri ördək, Adi bəzgak, Sərtkənar süsən, Xəzər şanagüləsi, Şirvan səhləbi və s. kimi fauna və flora növləri “Qırmızı Kitab”a salınmışdır.

Ağgöl Milli Parkı Azərbaycanın ən məşhur çöl-göl ekosistemi olub, köçəri və yerli quşların və digər heyvanların məskunlaşdığı ərazilərdən biridir. Ağgölün qorunmasının beynəlxalq əhəmiyyəti vardır. Bu da göldə adları Beynəlxalq Təbiəti Mühafizə İttifaqının “Qırmızı Siyahı”sına və Azərbaycan Respublikasının “Qırmızı Kitab”ına daxil edilmiş quşların məskunlaşması ilə bağlıdır.

Şəkil 9. Sərtkənar süsən
(*Iris acutiloba*)

Şəkil 10. Şirvan səhləbi
(*Orchis schirvanica*)

Ağgöl mühüm su-bataqlıq ərazisi kimi miqrasiya edən quş növlərinin qışlama yeri olub, “Əsasən su quşlarının yaşama yerləri kimi beynəlxalq əhəmiyyəti olan su-bataqlıq əraziləri haqqında” (Ramsar, İran, 1971) “Ramsar Siyahısı”na daxil edilmişdir.

Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən Heydər Əliyev Fondu, İDEA İctimai Birliyi və Ümumdünya Vəhşi Təbiəti Mühafizə Fondunun (WWF) dəstəyi ilə “Azərbaycan Respublikası ərazisində ceyranların mühafizəsi, reintroduksiyası və tarixi areallarının yenidən bərpaası” layihəsi çərçivəsində 2010-cu ildən başlayaraq əraziyə 38 baş ceyran köçürülmüşdür.

Şəkil 11. Adi qaranaz
(*Plegadis falcinellus*)

Şəkil 12. Ağqaş qaz
(*Anser erythropus*)

Altiğac Milli Parkı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 31 avqust tarixli Sərəncamı ilə Xızı və Siyəzən rayonunun 11035 hektarlıq ərazisində 1990-cı ilə təsis edilmiş Altiğac Dövlət Təbiət Qoruğu (4438 ha) və ona həmsərhəd olan dövlət meşə fondu torpaqlarının hesabına yaradılmışdır.

Şəkil 13. Altiğac Milli Parkından görünüşü

Milli parkın yaradılmasında məqsəd ətraf mühitin mühafizəsi, ondan səmərəli istifadə edilməsi və nəslə kəsilməkdə olan nadir flora və fauna növlərinin (Qafqaz palıdı, Qafqaz vələsi, Şərqi fıstığı, İtiyarpaqlı ağcaqayın, Avropa cüyürü, Qonur ayı, Çöl donuzu, Vaşaq, Qafqaz qırqovulu, Adi qaratoyuq, Adi bildirçin, Çobanaldan, Çöl qartalı və s.) qorunub saxlanması və ekoturizmin inkişaf etdirilməsidir.

Böyük Qafqazın cənub-şərqi yamaclarında yerləşən milli parkı dağ meşəsi, dağ çəmənlikləri, meşə çölü landşaftlarına malikdir (müxtəlif növ fıstıq, vələs, palıd, və qarağacın üstünlüyü ilə dağ meşələri, subalp və alp çəmənlikləri).

Burada Adi canavar, Çöl donuzu, Adi bildirçin, Boz dovşan, Kürən tülkü, Meşə dələsi, Adi qaratoyuq və s. kimi fauna növlərinə rast gəlinir.

Qonur ayı, Adi vaşaq, Avropa cüyürü, Qara çalağan, Qafqaz bənövşəsi, Qafqaz qaşsəhləbi, Arı qaşsəhləbi, Xəzər səhləbi, Meymun səhləbi, Giləmeyvəli qaraçöhrə, Çətirvari steveniella, Qırmızı difelipeya, Fıfır səhləb, Vsevolod armudu, Alban güləbətini, Şamaxı tıs-tısı və s. kimi növlər Azərbaycan Respublikasının "Qırmızı Kitab"ına daxil edilmişdir.

Milli Parkın ərazisinin çox hissəsini meşələr əhatə edir və ərazidə qonur dağ-meşə, çürüntülü-karbonatlı dağ-meşə, qəhvəyi dağ-meşə, bozqırlaşmış dağ-çəmən və s. torpaq tipləri yayılmışdır.

Şəkil 14. Qafqaz qaşsəhləbi
(*Ophris caucasica*)

Şəkil 15. Alban güləbətini
(*Pulsatilla albana*)

Şəkil 16. Qonur ayı
(*Ursus arctos*)

Şəkil 17. Cırtдан qartalça
(*Hieraetus pennatus*)

Altiagac Milli Parkının nəzdində Vəhşi Təbiətin Bərpası Mərkəzi və Reabilitasiya Klinikası fəaliyyət göstərir. Mərkəz Azərbaycan Respublikasının ərazisində, o cümlədən Xəzər dənizinin Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsində qeyri-qanuni yolla əldə edilmiş vəhşi heyvanların təbiətə uyğunlaşdırılması, reabilitasiya keçdikdən sonra yenidən təbiətə buraxılması sahəsində fəaliyyət göstərən orqandır.

Göygöl Milli Parkı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 01 aprel 2008-ci il tarixli Sərəncamına əsasən Göy göl, Daşkəsən və Goranboy rayonlarının inzibati ərazilərində 12 755 hektarlıq ərazidə yaradılmışdır. XX əsrin əvvəllərində – 1910–1912-ci illərdə bu ərazidə qoruq yaradılması məsələsi qaldırılmışdır. 1925-ci ildə Azərbaycan Respublikasının ərazisində ilk qoruq olan Göygöl Dövlət Təbiət Qoruğu yaradılmışdır. Sonralar qoruq ləğv edilmiş və ictimaiyyətin arzu və təkliflərinə əsasən Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 14 iyul 1965-ci il tarixli Qərarına əsasən 6 739 hektar ərazidə yenidən təşkil edilmişdir. Elə milli park da qoruğun bazası əsas götürülməklə təsis edilmişdir.

Göygöl Milli Parkının yaradılmasında əsas məqsəd ətraf mühitin mühafizəsi, ondan səmərəli istifadə edilməsi, nadir və nəsli kəsilməkdə olan bitki və heyvan növlərinin (Qarmaqvari şam, Qafqaz maralı, Avropa çüyürü, Qara kər-kəz, Meşə torağayı, Adi bildirçin və s.) qorunub saxlanması və ekoturizmin inkişaf etdirilməsidir.

Kiçik Qafqazda yerləşən bu milli parkın landşaftında dağ meşəsi, dağ çəmənlikləri, göllər, qayalıqlar üstünlük təşkil edir.

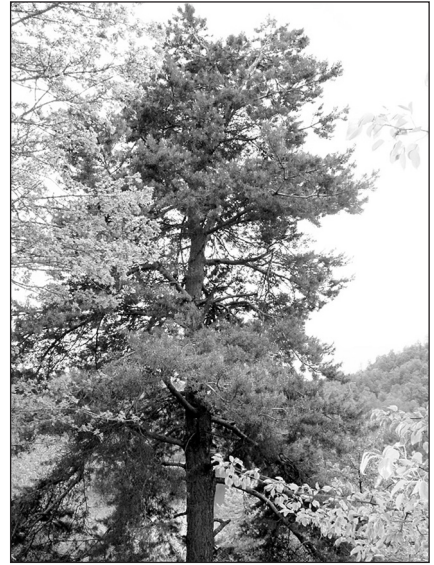

Şəkil 18. Göygöl Milli Parkının
göl ekosistemindən fraqment

Burada tozağacı, göyrüş, ağcaqayın, cökə, şam, zoğal, zirinc, itburnu, əzgil, zəngçiçəyi, çobanyastığı, itburnu və s. cinslərə aid bitki növlərinə, Çöl donuzu, Adi canavar, Boz dovşan, Meşə sərçəsi, Adi qaratomyuq və s. fauna və quş növlərinə rast gəlinir.

Şəkil 19. Paradoksal süsən
(*Iris paradoxa*)

Şəkil 20. Qarmaqvari şam
(*Pinus hamata*)

Nəcib maral, Qonur ayı, Adi vaşaq, Xəzər uları, Qafqaz tetrası, Cırtan qartalça, Kütyarpaq püstə, Qarmaqvəri şam, Qafqaz qışşəhləbi, Fırfır səhləb, Paradoksal süsən, Qafqaz süsəni və s. kimi növlər Azərbaycan Respublikasının “Qırmızı Kitab”na daxil edilmişdir.

Şəkil 21. Nəcib maral
(Cervus elaphus)

Şəkil 22. Qafqaz tetrası
(Lyrurus mlokosiewiczii)

Göygöl və onun ətrafında yayılmış meşələr öz zənginliyi və füsunkarlığı ilə dünyada məşhurdur. Burada dağ-meşə, dağ-bozqır, subalp və alp dağ-çəmən bitki ekosistemləri yayılmışdır. 1100-2200 m hündürlükləri əhatə edən dağ meşələri çox zəngin olub, 80-ə qədər ağac və kol növünə malikdir. Meşələrin əsas hissəsini enliyarpaqlı ağaclardan Şərqi fisdığı, Şərqi palıdı, Qafqaz vələsi, Adi tozağacı, Adi göyrüş, İtiyarpaqlı ağcaqayın, Qafqaz cökəsi, iynəyarpaqlı ağaclardan isə Qarmaqvəri şam növləri təşkil edir.

Hirkan Milli Parkı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə 2004-cü ilin 09 fevral tarixində yaradılmış, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2008-ci il 23 aprel tarixli Qərarı ilə milli parkının ərazisi genişləndirilmişdir. Milli Park ilkin olaraq Hirkan Dövlət Təbiət Qoruğunun bazası təsis edilsə də sonradan Hirkan Dövlət Təbiət Yasaqlığı və Astara, Lənkəran meşə fondu torpaqları da qatılmaqla Milli Parkın ərazisi hazırkı 40358 hektara qədər artırılmışdır.

Hirkan Milli Parkının yaradılmasında məqsəd ətraf mühitin mühafizəsi, ondan səmərəli istifadə edilməsi, nadir və nəslə kəsilməkdə olan bitki və heyvan növlərinin (İran dəmirağacı, Hirkan şümşadı, Şabalıdyarpaq palıd, Hirkan ənciri, Xəzər lələyi, Hirkan bigəvəri, Lənkəran akasiyası, Ön Asiya bəbiri,

Avropa cüyürü, Talış qırqovulu, Hirkan arıqşu, Qara leylək, Berkut qartal və s.) qorunub saxlanması və ekoturizmin inkişaf etdirilməsidir.

Şəkil 23. Hirkan meşələrindən görüntü

Milli Park Talış dağlarının unikal təbiət komplekslərini əhatə etməklə landşaftının əsasını meşəlik ərazilər təşkil edir.

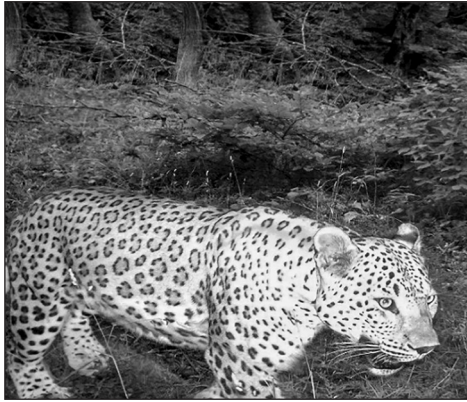
Şəkil 24. Hirkan bigövəri
(*Ilex hyrcana*)

Şəkil 25. Müxtəlifrəng novruzgülü
(*Primula heterochroma*)

Burada d mirađac, pald, vələs, azat, fisdıq və s. kimi ađac cinslərindən ibarət relikտ meşəlik ərazilərdə,   l donuzu, Avropa porsuđu, Adi canavar, K r n tülkü, Adi sıđır ın və s. fauna v  quş növlərinə rast gəlinir.

 n Asiya bəbiri, Qonur ayı, Adi vaşaq, Zolaqlı kaftar, Qara leylək, Cırtan qartalça, Hindistan tir ndazı, Talış uzunbıđı, Talış m xm ri kəpənəyi, Talış qırqovulu, İran d mirađacı, Lənkəran akasiyası, Hirkan qovađı, Hirkan şümşadı, Hirkan big v ri, Lənkəran g lx tmisi, Hirkan şaxduranı, Hirkan  nciri,  r kvaryarpaq qızılađac, İyli səhləb, Saqqallı azat, Şabalıdyarpaq pald, Gözəl siklamen, Hirkan quşs d otu və s. kimi növlər Azərbaycan Respublikasının “Qırmızı Kitab”ına salınmışdır.

Şəkil 26.  n Asiya bəbiri
(*Panthera pardus*)

Şəkil 27. Talış qırqovulu
(*Phasianus colchicus talischensis*)

Milli Parkın ərazisinin çox hissəsini meşələr və şimal-qərbdən cənub-şərqə dođru uzanan Talış dađları əhatə edir. Hirkan Milli Parkının ərazisi şaquli qurşaq üzrə çox ucalmasa da (1000 m-  qədər) şərqdən qərbə dađlara qalxdıqca, meşələrin şaquli qurşaqlar üzrə necə dəyişdiyini müşahidə etmək olar: aşađı hissədə əsasən, Şabalıdyarpaq pald, İran d mirađacı, İpək akasiyası, Xəzər lələyi, Hirkan  nciri, Qafqaz xurması, Saqqallı azat, və s. kimi bitkilərin üstünlük təşkil etdiyi meşələr yayılmışdır. Hündürlüyü qalxdıqca.  sas n İran d mirađacı, qismən də Şabalıdyarpaq pald azalır, onları Şərq fisdıđı v  Adi vələs meşələri əvəz edir.

Qızılađac Milli Parkı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 26 sentyabr tarixli Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının Lənkəran, Masallı v  Neftçala rayonlarının inzibati ərazilərində yaradılmışdır. Qızılađac Dövlət Təbiət Qoruđunun bazasında təşkil edilmiş milli parkın sahəsi hazırda 99060 hektardır.

Şəkil 28. Qızılağac Milli Parkından ümümi görüntü

Qızılağac Milli Parkının yaradılmasında əsas məqsəd xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri şəbəkəsinin genişləndirilməsi, bioloji müxtəlifliyin, xüsusilə su-bataqlıq quşlarının qorunub saxlanılması, təbii resurslardan səmərəli istifadə və ekoturizmin inkişaf etdirilməsidir.

Milli parkın landşaftı su-bataqlıq ərazisindən və Xəzər dənizi sahilindən ibarətdir. Burada, Ağ suzanbağı, Adi qamış, dəniz lıgvari, ciyən, duzlaq soğanı, Ətirli yovşan, Meyer yovşanı, qarağan, gəngiz, şahsevdi, sarıbaş və s., (əsasən zonal olaraq- yovşanlı, qarağanlı, şorangəli, saksauullu, taxıllı, efemerli, müxtəlif otlu bozqır çəmənləri və yarımşəhra ərazilər interzonal-yulğunlu, qamışlı, yağtikanlı, iydəli çala-çəmən bitkiliyi) bitkilərə, su-bataqlıq quşlarına, Böyük və Kiçik Qızılağac körfəzlərində siyənək, kütüm, çəki, naxa, sıf, çapaq, kefal balıqlarına, Çöl donuzu, Adi canavar, Bataqlıq tısbağası və s. heyvan növlərinə rast gəlinir.

Qamışlıq pişiyi, Adi flaminqo, Ağqas qaz, Adi göydimdik, Mərməri ördək, Adi bəzgak, Süpürgəvari dəvəayağı, Xəzər şanagülləsi (Fındıqçalı şanagüllə), Daraqvari suçiçəyi, Buruncuqlu turpca, Üçyarpaq oxyarpaq və s. Azərbaycan Respublikasının “Qırmızı Kitab”na daxil edilmişdir.

Ərazi 1976-cı ildə ilk su-bataqlıq regionlarından biri kimi “Əsasən su quşlarının yaşama yerləri kimi beynəlxalq əhəmiyyətli olan sulu-bataqlıq yerlər haqqında” Ramsar Konvensiyasının “Ramsar Siyahısı”na daxil edilmişdir və bu səbəbdən də milli park beynəlxalq əhəmiyyətli qorunan ərazi hesab olunur.

Milli parkın ərazisində su-bataqlıq, yarımsəhra və çəmənlik bitkiləri yayılmışdır. Böyük Qızılağac körfəzinin dərin sulu hissələrində kiçik dənizotu cəngəllikləri, dayaz yerlərində isə yaşıl, diatom və göy-yaşıl yosunlar geniş sahələri əhatə edir.

Şəkil 29. Ürəkvari yarpaq qızılağac
(*Alnus subcordata*)

Şəkil 30. Hohanekker zümrüdçiçəyi
(*Scilla hohneckeri*)

Şəkil 31. Çəhrayı flaminqo
(*Phoenicopterus roseus*)

Şəkil 32. Balıqcıl qaraquş
(*Pandion haliaetus*)

Samur-Yalama Milli Parkı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 5 noyabr tarixli 2518 nömrəli Sərəncamına əsasən, Xaçmaz rayonunda 11772,45 hektarlıq ərazidə meşə fondu torpaqları hesabına yaradılmışdır.

Şəkil 33. Samur-Yalama Milli Parkından görüntü

Milli Park ətraf mühitin mühafizəsi, ondan səmərəli istifadə edilməsi, bioloji müxtəlifliyin, o cümlədən nadir və nəsli kəsilməkdə olan bitki və heyvan növlərinin (Uzunsaplaq palıd, İlan balığı (minoqa), Kür qızılbalığı, Uzunburun nərə, Dəniz sıfı, Adi çapaq, Kütüm, Xəşəm, Şahmayı, Avropa cüyürü, Böyük qırğı, Məzar qartal, Adi qızılquş, Bozqırmuymulu qızılquş, Fısıldayan qulələk və s.) qorunub saxlanılması və ekoturizmin inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə təsis edilmişdir.

Xəzərsahili zona və Samur-Şabran ovalığında yerləşən milli parkının landşaftı meşə və düzən ərazilərdən ibarətdir.

Burada Şabalıdyarpaq palıd, fısıd, göyrüş, qızılağac, yemişan, qarağat, cır giləs, əzgil və s. bitki növlərinə, eyni zamanda Çöl donuzu, Qonur ayı, Məzar qartal, çapaq, kütüm, xəşəm və s. fauna növlərinə rast gəlinir.

Qamışlıq pişiyi, Vaşaq, Avropa cüyürü, Böyük qırğı, Məzar qartal, Adi qızılquş, Fısıldayan qulələk, Dəniz sıfı, Şabalıdyarpaq palıd, Dəmirağac, Arı

qəssəhləbi, Meymun səhləbi, Fıfır səhləb, Giləmeyvəli qaraçöhrə və s. Azərbaycan Respublikasının “Qırmızı Kitab”ına salınmışdır.

Şəkil 34. Atmilçək qəssəhləbi
(*Himatoglossum formosum*)

Şəkil 35. Yaraşıqlı qayışləçək
(*Ophris oestrifera*)

Şəkil 36. Qıvrımlələk qutan
(*Pelicanus crispus*)

Şəkil 37. Adi canavar
(*Canis lupus*)

Şahdağ Milli Parkı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2006-cı il 08 dekabr tarixli 1814 nömrəli Sərəncamı əsasında yaradılmışdır.

İsmayilli və Pirqulu Dövlət Təbiət Qoruqları bazasında 21014 ha, Quba, Qusar, İsmayilli, Qəbələ, Oğuz və Şamaxı rayonlarının inzibati ərazilərində olan dövlət meşə fondu torpaqları hesabına 81797 ha və həmin rayonların

hüdudlarındakı yüksəkliklərdə yerləşən və istifadəsiz yaylaqların 13084 hektarını əhatə etməklə milli parkın ilkin ərazisi 115895 hektar olmuşdur. Daha sonra Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il 8 iyul tarixli Sərəncamı ilə Şahdağ Milli Parkının ərazisi genişləndirilərək sahəsi 130508,1 hektara çatdırılmışdır.

Şahdağ Milli Parkının yaradılmasında məqsəd çoxlu sayda endemik və nəslə kəsilməkdə olan növlər və transsərhəd köçəri heyvanlar da daxil olmaqla global əhəmiyyətli dağ meşələri və yüksək dağlıq ərazilərdə yerləşən otlaqlar ekosisteminin bərpası, qorunması və idarə edilməsi, torpağın münbit qatının qorunub saxlanması, ərazi üçün xarakterik olan fauna və flora növlərinin qorunması, artırılması və zənginləşdirilməsi, həmçinin, təbii kompleksin sabitliyinin tənzimlənməsi, elmi-tədqiqat işlərinin aparılması üçün daha əlverişli şəraitin yaradılması, eləcə də ətraf mühitin monitorinqi, əhalinin ekoloji cəhətdən maarifləndirilməsi və böyük turizm potensialı olan ərazidə ekoturizmin inkişafının təmin edilməsidir.

Şəkil 38. Şahdağ Milli Parkından dağ ekosisteminin görünüşü

Cənubi Qafqazın ən böyük ərazisinə malik olan və Böyük Qafqazda (Quba, Qusar, İsmayilli, Qəbələ, Oğuz və Şamaxı rayonları) 6 inzibati rayonun ərazisində yerləşən milli parkın landşaftı dağ çəmənlikləri, alp çəmənlikləri, qayalıqlar və buzlaqlardan ibarətdir.

Şabalıdyarpaq palıd, vələs, fisdıq, göyrüş, qaraçöhrə, ağcaqayın, söyüd, qoz, giləs, alma, armud, əzgil, yemişən, böyürtkən, itburnu, zirinc və s. kimi flora, Şərqi Qafqaz turu, Çöl donuzu, Adi çaqqal, Boz dovşan, dələ, Adi canavar, Kürən tülkü, Adi gəlincik, Avropa porsuğu, Adi alabaxta, Adi bildirçin və s. fauna növlərinə rast gəlinir.

Qonur ayı, Nəcib maral, Avropa cüyürü, Qafqaz köpgəri, Vaşaq, Bərqud qartal, Məzar qartal, Qafqaz tetrası, Qafqaz uları, Qırmızı difelipeya, Torlu qaymaqçiçək, Giləmeyvəli qaraçöhrə, Dağıstan keçəotu, Radde tozağacı, Gözəl vavilova, Qafqaz qaşsəhləbi, Arı qaşsəhləbi, Qusar gülxətmisi və s. kimi növlər Azərbaycan Respublikasının “Qırmızı Kitab”ına daxil edilmişdir.

Şəkil 39. Qırmızı difelipeya
(*Diphelipea Coccinea*)

Şəkil 40. Torlu qaymaqçiçək
(*Ranunculus arachnoideus*)

Şəkil 41. Qafqaz köpkəri
(*Rupicapra rupicapra*)

Şəkil 42. Qafqaz uları
(*Tetraogallus caucasicus*)

Milli Parkın ərazisinin yerləşdiyi yüksəklik onun iqliminin müxtəlifliyinə, bitki örtüyünə və heyvanlar aləminin zənginliyinə əsaslı təsir göstərmişdir. Buradakı meşələr öz zənginliyi və füsunkarlığı ilə fərqlənir, relyefin şaquli dəyişməsi və parçalanması, mürəkkəb iqlim şəraiti və torpaq örtüyü burada bitki örtüyünün müxtəlifliyinə səbəb olmuşdur. Meşələr, əsasən İberiya və Şərqləndən, Şərqləndən və Qafqaz vələsindən əmələ gəlmişdir. Milli Parkın çox böyük ərazisini əhatə etməsi səbəbindən burada həm təmiz, həm də qarışıq meşələrə rast gəlinir.

Şirvan Milli Parkı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2003-cü il 5 iyul tarixli 1298 nömrəli Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının Bakı şəhəri Qaradağ rayonu, Salyan və Neftçala rayonlarının, inzibati ərazilərində Şirvan Dövlət Təbiət Qoruğu və Bəndovan Dövlət Təbiət Yasaqlığının bazasında yaradılmışdır. Milli parkın sahəsi 54374,5 hektardır.

Şəkil 43. Şirvan Milli Parkının yarımsəhra ekosistemindən görüntü

Şirvan Milli Parkı ətraf mühitin mühafizəsi, ondan səmərəli istifadə edilməsi, nadir və nəslə kəsilməkdə olan bitki və heyvan növlərinin (ceyranların və su-bataqlıq quşlarının, o cümlədən flaminqo, bəzgak, dovdaq, sultan toyuğu və s.) qorunub saxlanılması, ekoloji monitorinqi həyata keçirmək, əhalini ekoloji cəhətdən maarifləndirmək, turizm və istirahət üçün şərait yaratmaq məqsədilə yaradılmışdır.

Kür-Araz ovalığında yerləşən milli parkın landşaftı yarımsəhra, çöl, su-bataqlıq ərazisi və dəniz sahilindən ibarətdir.

Burada bitkilərdən iydə ağacı, Xəzər sarıbaşı, Xəzər şahsevdisi, kol çərən, qarağan, Soviç yovşanı, Budaqlı qışotu, Ətli şorəngə, Ətirli yovşan, qarağan, şorəngə, saksaul, Xəzər sarıbaşı, Tikanlı cığ, Sibir arquziyası, İran sarmaşığı və s., heyvanlardan Adi canavar, Adi çaqqal, Boz dovşan, Adi ərəb dovşanı, sürünən və suda quruda yaşayanların nümayəndələri, müxtəlif növ su-bataqlıq quşları və s. kimi fauna növlərinə rast gəlinir.

Ərazidə yayılmış Ceyran, Qamışlıq pişiyi, Adi flaminqo, Adi bəzgak, Sərtkənərli süsən, Bakı cuzğunu və s. kimi növlər Azərbaycan Respublikasının “Qırmızı Kitab”na daxil edilmiş növlərdir.

Şəkil 44. Bakı çuzğunu
(*Calligonum Bakuensis*)

Şəkil 45. İran sarmaşığı
(*Convolvulus persicus*)

Şəkil 46. Adi turac
(*Francolinus francolinus*)

Şəkil 47. Adi soltanquş
(*Purple gallinule*)

Quşların miqrasiya yollarında yerləşən Şirvan Milli Parkında 230 növ quş qeydə alınmışdır. Miqrasiya zamanı və quşların qışlama dövründə göllərin və dənizin dayaz yerlərində əsasən Yaşılbaş ördək, Fitçi cürə, Boz ördək, Marek, Cırıldayan cürə, Enliburun ördək, Adi flaminqo, Fısıldayan qu, Adi qaşqaldaq, dərin su sahələrində isə Qırmızıburun, Qırmızıbaş, Kəkilli və Dəniz dalgıcları, Güləyən ördək və digər növləri koloniyalar əmələ gətirir. Böyük və Kiçik Çala (Qızılqaz) göllərinin 60-65%-ni təşkil edən qarğı və qamışlıqların əsas sakinləri Su fərəsi, Adi porzan, Kiçik porzan, Cırtan porzan və Qamışlıq fərələridir. Yırtıcı quşlardan Çay qaraquşu, Ağquyruq dəniz qartalı, Çöl sarı, Adi sar, Çöl qartalı, Böyük qartalça, Məzar qartalı, Ütəlgi qızılquş, Adi şahin və s. növlərə az miqdarda rast gəlinir.

Şirvan Milli Parkı PanAvropa məkanında ən böyük ceyran populyasiyasının olduğu ərazidir. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən Heydər Əliyev Fondu, İDEA İctimai Birliyi və Ümumdünya Vəhşi Təbiəti Mühafizə Fondunun (WWF) dəstəyi ilə “Azərbaycan Respublikası ərazisində ceyranların mühafizəsi, reintroduksiyası və tarixi areallarının yenidən bərpası” layihəsi çərçivəsində 250 başdan çox ceyran Milli Parkın ərazisindən növün tarixən məskunlaşdığı digər ərazilərə köçürülmüşdür.

Akademik Həsən Əliyev adına Zəngəzur Milli Parkı ilkin olaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2003-cü il 16 iyun tarixli 1249 nömrəli Sərəncamı ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ordubad rayonunun inzibati ərazisinin 12131 hektarında yaradılmışdır. 2009-cu il 25 noyabr tarixinədək Akademik Həsən Əliyev adına Ordubad Milli Parkı adlanmış, həmin tarixdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə adı dəyişdirilmiş, ərazisi isə Şahbuz, Culfa, Ordubad rayonlarının torpaqları hesabına genişləndirilərək sahəsi 42797,4 hektara çatdırılmışdır. Milli Parkla yanaşı, xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazisinin 27870,0 hektarında Ordubad Dövlət Təbiət Yasaqlığı yerləşir.

Zəngəzur Milli Parkının yaradılmasında məqsəd ətraf mühitin mühafizəsi, ondan səmərəli istifadə edilməsi, nadir və nəsli kəsilməkdə olan bitki və heyvan növlərinin (Ön Asiya bəbiri, Asiya muflonu, Bezoar keçisi, Ağboğaz bül-bül, Qəşəng dovdaq, Adi qızılquş və s.) qorunub saxlanılması, ekoloji monitorinqi həyata keçirmək, əhalini ekoloji maarifləndirmək, turizm üçün əlverişli şərait yaratmaqdan ibarətdir.

Kiçik Qafqazda yerləşən milli parkın landsaftı dağ meşələri, dağ çəmənlikləri, qayalıqlardan ibarətdir.

Çılpaq dorema, Araz palıdı, Zərif süsən, Gözəl qayısləçək, Mişsenko zümrüdcüyü və s. kimi flora, Avropa tüvüyü, Çəhrayı qutan, Qıvrımlələk qutan, Adi ərsindimdik, Berkut qartal, Adi ilanyeyən, Şahin qızılquş, Adi bəzgak, Suriya sarımsaqiylı qurbağası, Yaşıl quru qurbağası, Kiçik ağac qurbağası və s. fauna növlərinə rast gəlinir.

Şəkil 48. Zəngəzur Milli Parkından ümumi görünüşü

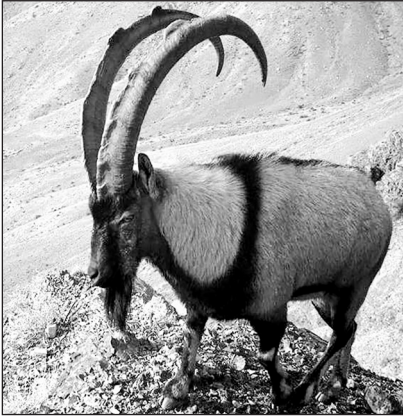

Şəkil 49. Fars mahmızlələsi
(*Tulipa florenskyi*)

Şəkil 50. Florenski tülpanı
(*Coridalis persica*)

Ərazidə yayılmış Ön Asiya bəbiri, Zolaqlı kaftar, Manul pişiyi, Dağ qoyunu (muflon), Bezoar keçisi, Toğlugötürən, Xəzər uları, Ağboğaz bülbül, Qırmızıqanad mərciməkquşu, Qrossheym süsəni, Qafqaz süsəni, Zərif süsən, Florenski dağlaləsi və s. Azərbaycan Respublikasının “Qırmızı Kitab”ına daxil edilmişdir.

Şəkil 51. Bezoar keçisi
(*Capra aegagrus*)

Şəkil 52. Manul pişiyi
(*Felis manul*)

Zaqatala Dövlət Təbiət Qoruğu respublikamızın ən qədim qoruqlarından biridir. Qoruq 4 dekabr 1929-cu ildə Zaqatala və Balakən inzibati rayonlarının ərazisində, Böyük Qafqaz sıra dağlarının mərkəz hissəsində yerləşməklə 23844 hektar ərazidə təşkil edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 17 oktyabr 2008-ci il 370 sayılı Sərəncama əsasən Zaqatala Dövlət Təbiət Qoruğunun ərazisi Zaqatala və Balakən meşə Fondu torpaqları hesabına genişləndirilərək, 47349 hektara çatdırılmışdır.

Şəkil 53. Zaqatala Dövlət Təbiət Qoruğundan görünüşü

Qoruğun ərazisi meşələr, subalp və alp çəmənlikləri, yüksək sal qayalıqlardan ibarətdir. Böyük Qafqaz sıra dağlarının cənub yamaclarında, dəniz səviyyəsindən 650-3646 m hündürlükdə yerləşir.

Şəkil 54. Qafqaz cökəsi
(*Tilia caucasica*)

Şəkil 55. Sarı xanıməli
(*Rhododendron luteum*)

Zaqatala Dövlət Təbiət Qoruğunun yaradılmasında başlıca məqsəd buradakı meşələrin əvəzənilməz torpaqqoruyucu və susaxlayıcı xüsusiyyətlərini saxlamaq, aşağı zonada yerləşən yaşayış məntəqələrini və əkin sahələrini seldən qorumaq, Böyük Qafqazın cənub yamacının təbii kompleksini, bitki və heyvanat aləmini mühafizə etmək olmuşdur.

Zaqatala Dövlət Təbiət Qoruğunda bitkilərdən Adi qaragilə, Gürcü palıdı, Meşə alması, Yunan qozu, Fısdıq, Adi zoğal və s., heyvanlardan Meşə dələsi, Qafqaz sincabı, Amerika yenotu, Dağıstan turu, Cəld kərtənkələcik və s. yayılmışdır.

Qoruğun ərazisində Azərbaycan Respublikasının “Qırmızı Kitab”ına daxil olan Dərman dəfnəgilənarı, Ağacvarı fındıq, Ayı fındığı, Sarı xanıməli, Koxida şümşadı, Nəcib maral, Qafqaz köpkər, Vaşaq, Meşə pişiyi, Qamışlıq pişiyi, Qafqaz uları, Ütəlgi qızılquş və s. mühafizə olunur.

Qoruğun ərazisi çox mürəkkəb və kəskin relyefə malikdir. Burada dağlar və yüksəkliklər dərin dərələr və daşlı-qayalı çay sahilləri ilə kəşişir.

Şəkil 56. Nəcib Qafqaz maralı
(*Cervus elaphus*)

Şəkil 57. Böyük (çığırqan) qartal
(*Aquila clanga*)

Türyançay Dövlət Təbiət Qoruğu 6 may 1958-ci il tarixdə 12344 hektar ərazidə yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2003-cü ildə 3 yanvar tarixli Sərəncamı ilə Qəbələ meşə mühafizəsi və bərpası müəssisəsinin Zaraqan meşəbəyliyi meşə fondu torpaqları hesabına qoruğun ərazisi iki dəfə genişləndirilmişdir.

Hazırda sahəsi 22488 hektardır. Qoruq Ağdaş, Oğuz, Yevlax və Qəbələ rayonlarının inzibati ərazilərində yerləşir.

Şəkil 58. Türyançay Dövlət Təbiət Qoruğundan görünüşü

Türyançay Dövlət Təbiət Qoruğunun yaradılmasında məqsəd Bozdağın arid meşə landşaft kompleksini qorumaq olmuşdur.

Ərazisi qərbdən, şimal-qərbdən şərqə və cənub-şərqə doğru uzanan alçaq dağ tirələrindən ibarətdir.

Ərazidə yarımşəhra və bozqır bitki formasiyaları yayılmışdır. Onun özünəməxsus arid bitki örtüyü vardır. Burada ağac və kol bitkilərindən ən çox ardic və Kütyarpaq püstə(Saqqızağac), qismən də Gürcü palıdı, Gürcü ağcaqayını, qaratikan, Şərq doqquzdonu, Adi nar, murdarça, sarağan, efedra və s. inkişaf etmişdir.

Şəkil 59. Kütyarpaq püstə
(*Pistacia mutica*)

Şəkil 60. Söyüdyarpaq armud
(*Pyrus salicifolia*)

Şəkil 61. Məzar qartal
(*Aquila heliaca*)

Şəkil 62. Adi vaşaq
(*Lynx lynx*)

Qoruqda heyvanlardan Çöl donuzu, Avropa porsuğu, Adi dələ, Kürən tülkü, Boz dovşan, Adi çaqqal, Xəzər tısbağası, Xınalı kəklik, Adi qur-qur, Ağbaş Asiya kərkəsi, Leşyeyən qartal, Qara kərkəs, Adi qaratoyuq, Adi zığ-zığ, Payız

bülbülü, Dağ vələmirquşu, Böyük arıquşu, uzunquyruq arıquşu və s. məskunlaşmışdır.

Qoruda adları Azərbaycan Respublikasının “Qırmızı Kitab”ına daxil edilmiş Söyüdyarpaq armud, Kütyarpaq püstə, Ağırıyli ardıc, Berkut qartal, Qara kərkəs, Zolaqlı kaftar, Safsar (Sarıqlı), Adi vəşaq, Hindistan tirəndazı və s. növlər mühafizə olunur.

Qarayazı Dövlət Təbiət Qoruğu 2 mart 1978-ci il tarixli Azərbaycan SSRİ Nazirlər Sovetinin 76 sayılı Qərara əsasən Qazax rayonu ərazisində Ağstafa meşə təsərrüfatının Kürətrafi meşələrində 6000 hektar ərazidə yaradılmışdır. 2003-cü ildə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 99 sayılı Sərəncamı ilə qoruğun ərazisi meşə fondu torpaqları hesabına genişləndirilərək 9658 hektara çatdırılmışdır.

Şəkil 63. Tuqay meşəsindən görüntü

Qoruğun yaradılmasında məqsəd nadir təbiət komplekslərini və obyektlərini (Şabalıqyarpaq pəlids, Ağyarpaq qovaq, akasiya, Titrək qovaq, Qafqaz nəcib maralı, Çöl donuzu, süleysin, Çöl pişiyi, Qafqaz qırqovulu, Adi qaratomyuq və s.), o cümlədən Kürətrafi tuqay meşə landsaftını təbii vəziyyətdə qoruyub saxlamaq, təbiət proseslərinin və hadisələrinin gedişini öyrənmək olmuşdur.

Şəkil 64. Ağyarpaq qovaq
(*Populus alba*)

Şəkil 65. Sarı süsən
(*Iris pseudacorus*)

Şəkil 66. Qara leylək
(*Ciconia nigra*)

Şəkil 67. Çay samuru
(*Lutra lutra*)

Qoruğun ərazisi əsasən meşəlikdən ibarətdir. Bunun da çox hissəsini meşə ilə örtülü, az hissəsini isə meşə ilə örtülü olmayan sahə təşkil edir. Meşəsiz sahə əsasən qumluqlardan, su sahələrindən və bataqlıqlardan ibarətdir.

Bu meşələr çoxyarusludur, birinci yarusu ağyarpaq qovaq, ikinci yarusu isə palıd və qızılağac təşkil edir. Burada tuqay meşələrinə xüsusi görkəm verən lianlara da rast gəlinir. Meşəaltı kollar, cavan ağaclar meşənin nisbətən seyrək yerlərində daha çox inkişaf etmişdir. Bunlar əsasən Ağyarpaq qovaq, palıd, yemişan, böyürtkən, söyüd, qara mürdarça, iydə, göyəm və s. ibarətdir. Heyvanlardan isə qoruq ərazisində qunduz, dələ, gəlinçik, Boz dovşan, Çöl donuzu, Kürən tülkü, Adi çaqqal, Adi porsuğu, süleysin, Bataqlıq tısbağası, Qafqaz qırqovulu və s. yayılmışdır.

Qoruqda “Qırmızı Kitab”a daxil olan Nəcib maral, Qamışlıq pişiyi, Ağquyruq sahilqartalı, Görkəmli çiriş, Gürcü süsəni, Aleksey süsəni, Torlu iridodiktum, Kolxida şümşadı və s. mühafizə olunur.

Eldar Şamı Dövlət Təbiət Qoruğu bir neçə tarixi inkişaf mərhələsi keçmişdir. Hələ 1910-cu ildə 3,5 min hektar sahədə Eldar şamı botaniki yasaqlığı yaradılmışdır. Daha sonra Azərbaycan hökumətinin 5 may 1948-ci il tarixli qərarı ilə ərazidə “Eldar şamı” yasaqlığı yaradılmış, sonradan isə qoruq elan edilmişdir. 1960-1967-ci ildə Türyançay və Göygöl qoruqlarını filialı kim fəaliyyət göstərmişdir. Ən son Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 16 dekabr tarixli 550 nömrəli Sərəncamı ilə Samux rayonunun inzibati ərazisində 1686 hektarlıq sahədə Eldar Şamı Dövlət Təbiət Qoruğu yaradılmışdır.

Qoruğun yaradılmasının başlıca məqsədi genetik fondun, bioloji müxtəlifliyin, ekoloji sistemlərin, səciyyəvi və nadir təbiət komplekslərinin və obyektlərinin (Ardıc, Saqqız ağacı və s.), dünyada yeganə vətəni olan Elləroyuğunda Eldar şamı meşəliyinin təbii vəziyyətini qoruyub saxlamaqdır.

Eldar şamı Elləroyuğunda özünəməxsus arid meşə landşaftı yaratmışdır. Burada meşələr əsasən Eldar şamı, ardıc, Saqqız ağacı, murdarça, doqquzdon, nar, efedra, zirinc, qarağan, dovşanalması, qaratikan kimi ağac və kollardan ibarətdir. Burada heyvanlardan dovşan, Xınalı kəklik, Çöl donuzu, Adi çaqqal, Qara kərkəz və s. yayılmışdır.

Şəkil 68. Eldar şamı Dövlət Təbiət Qoruğundan görünüşü

Qoruqda Azərbaycan Respublikasının “Qırmızı Kitab”ına daxil olan gürcü süsəni, Eldar armudu, Kütyarpaq püstə, Gürcü süsəni, Eldar şamı, Çöl pişiyi, Qara kərkəs və s. mühafizə olunur.

Şəkil 69. Gürcü süsəni
(*Iris iberica*)

Şəkil 70. Eldar şamı
(*Pinus eldarica*)

Şəkil 71. Qara kərkəs balası
(*Aegypius monachus*)

Şəkil 72. Çöl pişiyi
(*Felix silvestris*)

İlisu Dövlət Təbiət Qoruğu Azərbaycan SSRİ Nazirlər Sovetinin 1987-ci il 37 sayılı Qərarına əsasən Qax rayonunun inzibati ərazisində 9345 hektar sahədə yaradılmışdır. 2003-cü ildə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 31 mart tarixli 48 sayılı Sərəncamı ilə meşə fondu torpaqları hesabına qoruğun ərazisi genişləndirilərək sahəsi 17381,5 hektara çatdırılmışdır.

Qoruğun təşkil edilməsində məqsəd Böyük Qafqazın cənub yamaclarında səciyyəvi, nadir təbiət komplekslərinin və obyektlərinin təbii halda qorunub saxlanılması, təbiətdə gedən proseslərin və hadisələrin dinamikasının izlənməsidir.

Böyük Qafqaz dağlarının dik yamaclı, çay dərələri vasitəsilə intensiv parçalanmış sahələri üçün səciyyəvi olan relyefə malik olan qoruğun əsas landşaftı meşə, dağ-çəmən, alp və subalp çəmənliklərindən ibarətdir.

Şəkil 73. İlisu Dövlət Təbiət Qoruğundan görüntü

İlisu Dövlət Təbiət Qoruğunda Şərqi fisdığı, Qafqaz vələsi, Şərqi palıdı, quşarmudu, itburnu, böyürtkən, topulqa, yabani gilə, zoğal, moruq və s. bitkilər, heyvanlardan Çöl donuzu, Dağıstan turu, Kiçik nalburun, Adi canavar və s. yayılmışdır.

Şəkil 74. Bədbuy səhləb
(*Orchis coriophora*)

Şəkil 75. *Coeloglossum viride*
(Yaşıl boşləçək)

Qaraçöhrə, Radde tozağacı, Ayı soğanı, Sarı xaniməli, Trautvetter ağcaqayını, Avropa cüyürü, Qafqaz köpkəri, Qonur ayı, Vaşaq, Çöl pişiyi, Qamışlıq pişiyi, Saqqallı quzugötürən, Ağbaş kərkəs və s. kimi növlər isə Azərbaycan Respublikasının “Qırmızı kitab”ına daxil edilmiş və ərazidə xüsusi olaraq mühafizə olunan növlərdir.

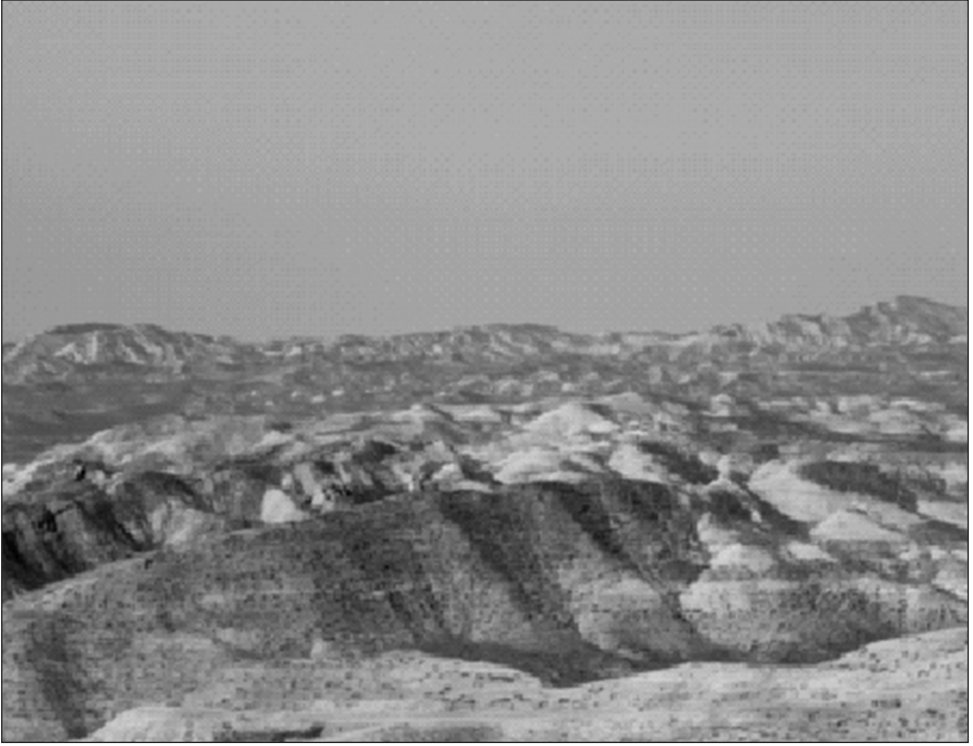

Şəkil 76. Şərqi Qafqaz turu
(*Capra cylindricornis*)

Şəkil 77. Qafqaz köpkəri
(*Rupicapra rupicapra*)

Korçay Dövlət Təbiət Qoruğu Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 01 aprel tarixli 2745 nömrəli Sərəncamı ilə Goranboy rayonunun inzibati ərazisinin 4833,6 hektar sahəsində yaradılmışdır.

Şəkil 78. Korçay Dövlət Təbiət Qoruğundan görüntü

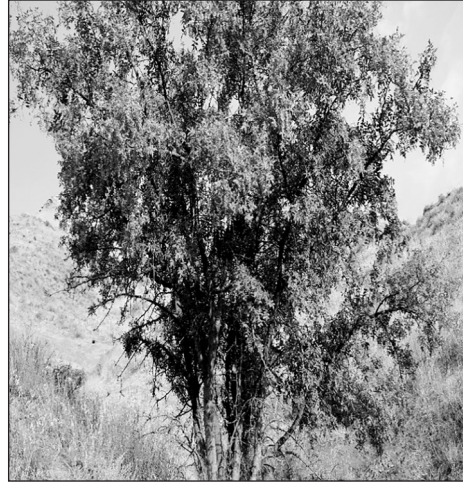
Korçay Dövlət Təbiət Qoruğu (səciyyəvi və nadir təbiət komplekslərini və obyektlərini (ceyran, turac, kəklik və s.) təbii vəziyyətdə qoruyub saxlamaq, təbiət proseslərinin və hadisələrinin gedişini öyrənilməsi məqsədilə təsis edilmişdir.

Ərazinin relyefi düzənlik, təpəlik və alçaq dağlıq (Bozdağ) sahələrindən ibarətdir.

Ərazi üçün bitkilərdən Acı yovşan, dəvədabanı, gəngiz, biyan, çaytikanı, qarağan, Çöl sarmaşığı, pişikquyruğu, qarğı, qamış, qaratikan, qarağac, söyüd, heyvanlardan Boz dovşan, Kürən tülkü, Çöl donuzu, Adi canavar, Qafqaz kələzi, Qafqaz damılanı, Qum ilanı xarakterik hesab olunur.

Şəkil 79. Adi nar
(*Punica granatum*)

Şəkil 80. Saqqızağacı
(*Pistacia mutica*)

Şəkil 81. Adi bəzgək
(*Tetrax tetrax*)

Şəkil 82. Ceyran
(*Gazella subgutturosa*)

Korçay Dövlət Təbiət Qoruğunun ərazisində Azərbaycan Respublikasının “Qırmızı Kitabına” daxil edilmiş Ceyran, Adi turac, Adi bəzgək, Kütyarpaq püstə, Adi nar, Şoviç soğanı, və s. kimi nadir növlər mühafizə olunur.

Bakı və Abşeron yarımadasının palçıq vulkanları qrupu Dövlət Təbiət Qoruğu, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 15 avqust 2007-ci il tarixli 2315 nömrəli Sərəncamına əsasən 52 palçıq vulkanına dövlət təbiət qoruğu statusu verilərək yaradılmışdır. Tarixə nəzər saldıqca qoruq statusu olmasa

da 1982-ci ildə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 167 nömrəli Qərarı ilə 4 palçıq vulkanına təbiət abidəsi statusu verilmişdir (Qobustan qəsəbəsində – Böyük Kəvizdağ, Ayrantökən və Daşgil, Lökbatanda – Lökbatan palçıq vulkanları).

Şəkil 83. Dəlyəniz palçıq vulkanı

Şəkil 84. Xərə-Zirə adası
palçıq vulkanı

Şəkil 85. Bəndovan
palçıq vulkanı

Daha sonralar palçıq vulkanları qrupu dövlət təbiət qoruğuna daxil olan vulkanların yerləşdiyi ərazilərə baxış keçirilərək inventarlaşdırma işləri aparılmış, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2011-ci il 29 sentyabr tarixli 294 nömrəli sərəncamı ilə 12322,84 ha sahədə 43 palçıq vulkanının ərazisi qoruyq elan edilmişdir.

Qoruğun yaradılmasında məqsəd Bakı və Abşeron yarımadasında yerləşən palçıq vulkanlarına antropogen təsirlərin aradan qaldırılması və mühafizəsinin təşkili, onların fəaliyyətinin öyrənilməsinin böyük elmi və praktiki əhəmiyyətini nəzərə alaraq bu təbiət sərvətlərinin qorunması və gələcək nəsillərə çatdırılması, respublikamızın təbii irsinin geniş miqyasda təbliğ olunmasıdır.

Palçıq vulkanları neft-qaz yataqlarının müəyyən edilməsində xərçsiz başa gələn kəşfiyyat quyusu rolunu oynayır. Bundan əlavə palçıq vulkanlarının gili faydalı qazıntı hesab olunur. Həmçinin vulkan palçığı bir sıra xəstəliklərin əsəb sistemi, dəri və oynaq xəstəliklərinin müalicəsində uğurla istifadə olunur.

Eyni zamanda vulkanlar seysmik hadisələrlə sıx bağlı olmaq etibarilə, zəlzələnin baş verməsi və bu kimi hadisələrin proqnozlaşdırılmasında mühüm əhəmiyyət daşıyır. Abşeron yarımadası və Qobustan ərazisindəki Palçıq vulkanlarının həm də özünəməxsus flora və faunası vardır. Həmin vulkanların bir çoxuna yaxın ərazilərdə Azərbaycan Respublikasının "Qırmızı kitab"ına daxil edilmiş Bakı cuzqunu (Ələt vulkanı), Xəzər səhləbi, Xarı bülbül (Qafqaz qaşsəhləbi) və Komarov şorgiləsi (Qırmaku-Binəqədi vulkanları), Şamdanvari öldürgən, Sərtkənar süsən, Şirvan mahmızcası, Şamaxı qərənfili, Adi nar (Böyük Kənzidəğ vulkanı) və s. kimi nadir bitki növləri, Aralıqdənizi tısbağası, ceyran, Adi bəzgak, Ağquyruq sahilqartalı, Çığırqaq çökükburun, Böyükdimdik bozca, Asiya çılpaqqözlüsü və s. kimi nadir heyvan və quş növlərinə rast gəlinir.

Şəkil 86. Qafqaz qaşsəhləbi-Xarı bülbül
(*Ophris caucasica*)

Şəkil 87. Şamaxı qərənfili
(*Dyanthus schemachensis*)

Şəkil 88. Şirvan mahmızcası
(*Linaria schirvanica*)

Şəkil 89. Aleksey zəyrəyi
(*Linum alexeonkanum*)

Şəkil 90. Asiya çıpaqgözlüsü
(*Ablepharus pannonicus*)

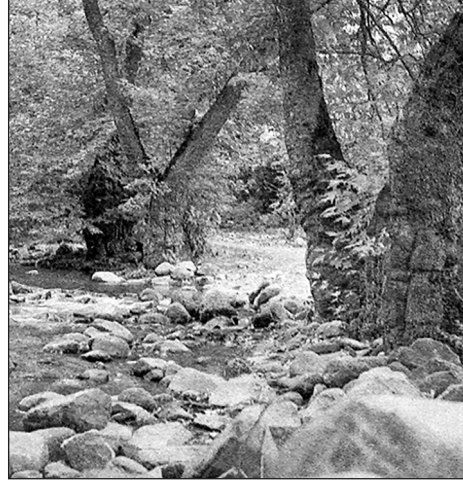

Şəkil 91. Böyükdimdik bozca
(*Charadrius leschenaultii*)

Bəsitçay Dövlət Təbiət Qoruğu Azərbaycan hökumətinin 4 iyul 1974-cü il tarixli qərarı ilə Zəngilan rayonunun Rəzdərə kəndindəki Bəsitçay vadisində 107 hektarlıq ərazini əhatə sahəsində yaradılmışdır. Bəsitçay Dövlət Təbiət Qoruğu ərazinin landşaft kompleksini, xüsusilə də nadir təbii çinar meşəliyini qorumaq məqsədilə təşkil edilmişdir.

Ərazi dünyada təbii Şərq çinarının ən böyük areallarından biridir. Hətta bəzi mütəxəssislər bu çinar meşəsini dünyada sahəsinin böyüklüyünə görə birinci adlandırırlar.

Qoruğun ərazisində eləcə də Yunan qoz, Qafqaz dağdağanı, Ağ tut, Ağ söyüd, Ağyarpaq qovaq, və s. ağaclar, yemişan, itburnu, murdarça, qaratikan və s. cinslərdən olan kollara, heyvanlardan Adı canavar, Çöl donuzu, Avropa porsuğu, Avropa cüyürü, Boz dovşan, Adı kəklik, Adı turaca rast gəlinir.

Şəkil 92. Bəsitçay Dövlət Təbiət Qoruğunun işğaldan əvvəlki görünüşü

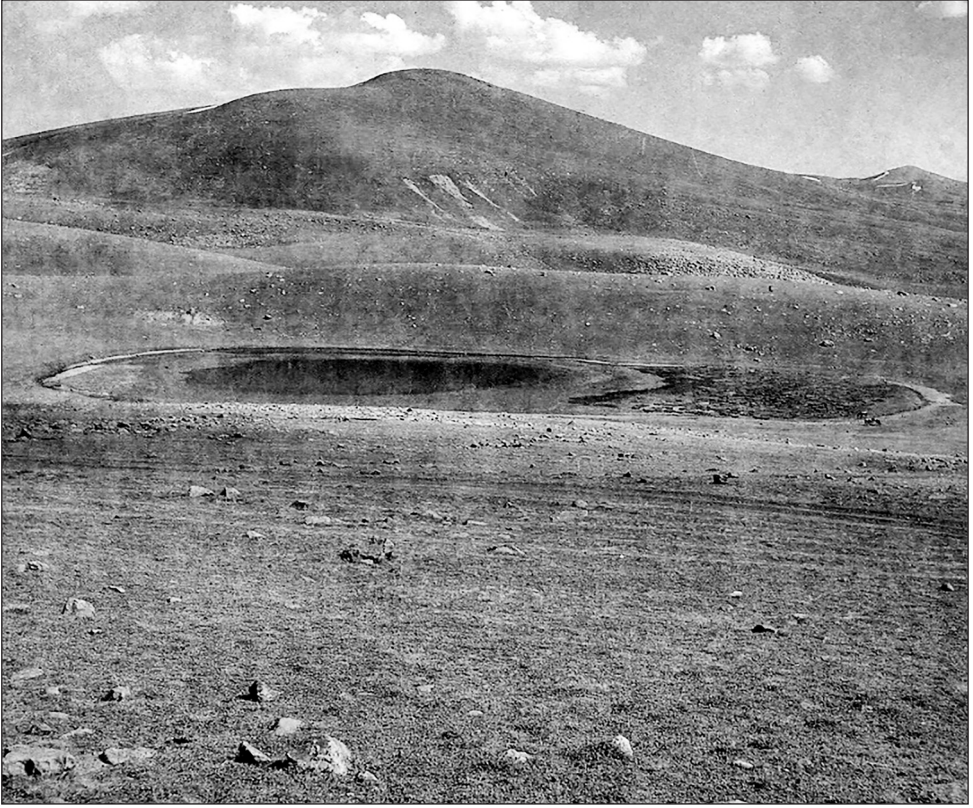
Ərazinin 79,4 %-i sıx meşə ilə örtülü sahə, 14%-i seyrək meşəlikdir. Qoruda yaşı 1200–1500 ilə, hündürlüyü 50 metrə, diametri isə 4 m-ə çatan Şərq çinarı nümunələrinə rast gəlinmişdir.

Çox təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda Şərq çinarlarının qorunduğu Bəsitçay Dövlət Təbiət Qoruğu erməni təcavüzkarlarının işğalı altında olduğundan, onun fəaliyyəti dayandırılmışdır.

Bəsitçay eləcə də Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı və digər işğal altındakı bölgələrdən qiymətli ağac növlərini kütləvi şəkildə qıraraq yarımfabrikat şəklində xaricə ixrac edilir.

Qaragöl Dövlət Təbiət Qoruğu (ermənicə Sevliç), Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Sovetinin 17 noyabr 1987-ci il tarixli 408 №-li qərarı 240 hektarlıq ərazidə respublikalararası (Azərbaycan və Ermənistan arasında) yaradılmışdır. Qoruq vulkanik göl landşaftı ilə bərabər əsas su bioresursu hesab edilən forelin mühafizəsi məqsədilə yaradılmışdır.

Qoruq Qarabağ Vulkanik yaylasının cənub hissəsində İşıqlı dağının (3552 m) yamacında 2650-2700 m hündürlükdə yerləşir və alp landşaft kompleksinə malikdir.

Şəkil 93. Qaragöl Dövlət Təbiət Qoruğunun işğaldan əvvəlki görünüşü

Qaragöl və onun ərtaf ərazisi tarixən Azərbaycan torpağı olmuşdur. Lakin mənfur qonşularımız olan ermənilər onu ələ keçirmişlər. Hal-hazırda Qaragöl qoruğunun işğal altında olması ilə əlaqədar hər iki respublika arasında yaranmış siyasi və milli münaqişənin qoruğun aqibətinə mənfə təsir göstərir.

Qoruğun gölü əhatə edən quru ərazisi yüksək dağlıq qurşağın səciyyəvi alp çəmənliklərindən ibarət olmaqla, cənub hissədə Üçyarpaq yoncanın, şərq hissədə gəvənin inkişaf etdiyi çəmənliklər inkişaf etmişdir. Hələ 1964-cü illərdə Ermənistan sahillərində heyvandarlıq fermalarının tikilməsi, göldə güclü nasos stansiyaları tikərək onun suyundan Gorus rayonunun əkin sahələrinin suvarılmasında istifadə edilməsi həm gölün çirklənməsinə, həm də onun səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olurdu. Hazırda nəzərdən kənar qalmış gölün suyundan intensiv istifadə göl üçün qarşısı alınmaz neqativ təsirlər artmaqda davam edir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan SSR-in Qırmızı kitabı. Nadir və nəsli kəsilməkdə olan heyvan və bitki növləri). Bakı, “İşıq” nəşriyyatı, 1989, 544 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Qırmızı kitabı. Nadir və nəsli kəsilməkdə olan fauna növləri. İkinci nəşr. Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2013, 517 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Qırmızı kitabı (nadir və nəsli kəsilməkdə olan bitki və göbələk növləri), İkinci nəşr, Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2013, 673 s.
4. Azərbaycan Respublikasının xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri kitabı. Bakı, “İndiqo” nəşriyyatı, 2017, 228 s.
5. Budaqov B. Azərbaycanın müasir təbii landşaftları. Bakı, “Elm”, 1988, 135 s.
6. Budaqov B. Dözümlü, dözümsüz təbiət... Bakı, “Azərnəşr” nəşriyyatı, 1990, 120 s.
7. Əliyev H., Xəlilov M. Təbiətin yaşıl libası. Bakı, “Gənclik”, 1988, 174 s.
8. Əliyev H., Həsənov X. Təbiətin keşiyində. Bakı, “Maarif”, 1993, 212 s.
9. Əliyeva R., Mustafayev Q., Hacıyeva S. Ümumi ekologiya. Bakı, “Bakı Universiteti Nəşriyyatı”, 2004, 533 s.
10. Əliyev C., Əkbərov Z., Məmmədov A. Bioloji müxtəliflik, Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 2008, 232 s.
11. Əliyev F., Bədəlov A., Hüseynov E., Əliyev F. Ekologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, “Elm”, 2012, 828 s.
12. Hacıyev V. Azərbaycanın yüksəkdağlığı bitkiliyinin ekosistemi. Bakı, “Təhsil”, 2004, 130 s.
13. Həsənov Ş., Mustafayeva R., Zaqatala qoruğunun köpkəri, Bakı, “Şəfəq”, 2011, 38 s.
14. İbrahimov T., Biosfer qoruğu, Bakı, “Mars-Print” nəşriyyatı, 2007, 50 s.
15. İbrahimov T., Şirvan Dövlət Qoruğu, Bakı, “Müəllim” nəşriyyatı, 2008, 106 s.
16. İbrahimov T., Zaqatala Dövlət Qoruğu, Bakı, “Müəllim” nəşriyyatı, 2008, 129 s.
17. İbrahimov T. Azərbaycan qoruqlarının ekoloji problemləri. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017, 144 s.
18. Quliyev S., Bioloji müxtəliflik: Azərbaycanın cütdırnaqlılar faunası, Bakı, “Elm və Təhsil” nəşriyyatı, 2008, 224 s.
19. Məmmədov Q., Xəlilov M. Azərbaycanın meşələri. Bakı, “Elm”, 2002, 472 s.
20. Mirzəyev M., Yusifova M., Əliməmmədzadə İ., Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri, Bakı, “Ləman nəşriyyat poliqrafiya” MMC, 2020, 185 s.
21. Səfərov H., Fərzəliyev V. Hirkan Milli Parkının florası və bitki örtüyü. Bakı, “Elm”, 2019, 295 s.

22. Sultan-zadə F. Biomüxtəliflik və onun mühafizəsi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, “Çaşıoğlu”, 2015, 240 s.
23. Yusifov E., Hacıyev V. Hirkan Biosfer Rezervatı. Bakı, “El-Alliance”, 2004, 167 s.
24. Yusifov E., İsayeva N., Əsgərov F. Abşeron yarımadasının təbiət abidələri. Bakı, “Nurlan”, 2007, 423 s.
25. Борейко В. Очерки о пионерах охраны природы. Киев:Киевский эколого-культурный центр, 1996, Т.1, 206 с, Т. 2, 144 с.
26. Борейко В. Три идеологии современного заповедного дела. Гуманитарный экол. журн., 2001 б.Т.3. Вып. 1, с 33-42.
27. Борисов В., Белоусова Л., Винокуров А. Охраняемые природные территории мира. М. “Агропромиздат”, 1985, 309 с.
28. Гаджиев В., Юсифов Э. Флора и растительность Кызылагачского заповедника и их биоразнообразие. Баку, «El-Alliance» 2003, 193 с.
29. Гасанов Ш., Мустафаева Р. Олени Загатальского Заповедника, Баку, Издательство «Муров Дизайн», 2007, 28 стр.
30. Иванов А. Ландшафтно-экологический подход к организации систем охраняемых природных территорий. Вестн. МГУ. Сер.5. География, 1998, №3, с. 17-21.
31. Иванов А. Чижова В. Охраняемые природные территории. Учебное пособие, Изд-во Моск. ун.-а, 2003, 119 с.
32. Примак Б. Основы сохранения биоразнообразия (пер.англ.) Якиненко О.С., Зимовьевой О. М.: Издательство «Научного-Методического центра», 2002, 256 с.
33. Реймерс Р., Штильмарк Ф. Особо охраняемые природные территории. М.: 1978, «Мысль», 298 с.
34. Черных Д. Особо охраняемые природные территории и основы территориальной охраны природы. Учебное пособие, Барнаул, Изд-во Алт. ун-та, 2014, 227 с.
35. Global Biodiversity: Status of the Earth's Living Resources/ World Conservation Monitoring Centre. London: Chaptman and Hall, 1992, 594 p.
36. National System Planning for Protected Areas. Ain Author: Adrian G.Davey. Best Practice Protected Area Guidance Series № 1/ World Commission on Protected Areas/IUCN/ 1998, 71 p.
37. Protected areas in Azerbaijan. Ministry of Ecology and Natural Resources. Republic of Azerbaijan. Baku, “Sistem Ofset”, 2008
38. www.iucnredlist.org
39. www.iucn.org
40. www.protectedplanet.net
41. www.cbd.int
42. www.eco.gov.az
43. www.nationalparks.az

SUMMARY

THE ROLE OF SPECIALLY PROTECTED NATURAL AREAS IN THE PROTECTION OF BIOMARDS

Karimov V.N.

*Deputy Minister of Ecology and Natural Resources
of the Republic of Azerbaijan*

Located in a favorable region in terms of biodiversity, our country, has rich natural and biological resources. The uniqueness of the landscape and climate plays important role in the formation of various types of ecosystems. However, the increase of negative impact on the environment leads to the degradation of biological diversity. Conservation of biodiversity, including the protection of rare and endangered species of flora and fauna is a priority.

By supporting measures of environmental protection at the national and international levels, Azerbaijan is taking large-scale measures to preserve biodiversity. Measures are being taken to create effectively managed specially protected nature areas and to expand the existing network as well as to restore species such as gazelles, leopards and bison in historical habitats.

Cooperation with UNESCO is expanding in the field of protection of geological, geographical, historical and other natural sites of Azerbaijan. Work is underway on inclusion of specially protected nature areas of global importance to the World Heritage List.

Establishment of specially protected nature areas for the protection of ecosystems is one of the main methods of nature conservation in the world. Special attention is paid to the development of specially protected nature areas in order to preserve the nature of our country and its biodiversity for future generations. It also plays an important role in the development of ecotourism and the promotion of the country.

Travel to nature includes minimal impact on the environment, conservation activities, awareness-raising components, and ensuring local population's income from tourism, which in turn creates incentives for biodiversity conservation and keeping environmental balance.

Keywords: *biodiversity protection, specially protected nature areas, development of ecotourism, landscape, rare flora and fauna, endemic species, wildlife, ecosystem protection, biosphere reserve, environmental education*

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ ОСОБО ОХРАНЯЕМЫХ ПРИРОДНЫХ ТЕРРИТОРИЙ В ЗАЩИТЕ БИОРАЗНООБРАЗИЯ

Керимов В.Н.

*Заместитель министра Экологии и природных ресурсов
Азербайджанской Республики*

Наша страна, расположенная в выгодном, с точки зрения биоразнообразия, регионе обладает богатыми природными и биологическими ресурсами. Особенности ландшафта, рельефа и климата играют важную роль в формировании различных типов экосистем. Однако, усиление негативного воздействия на окружающую среду приводит к деградации биоразнообразия. Сохранение биоразнообразия, в том числе защита редких и исчезающих видов флоры и фауны, имеет важное значение.

Осуществляя природоохранные мероприятия на национальном и международном уровне, Азербайджан предпринимает масштабные меры по сохранению биоразнообразия. Принимаются меры по созданию эффективно управляемых особо охраняемых природных территорий и расширению существующей сети, а также по восстановлению в исторических местообитаниях таких представителей фауны, как газель, леопард и зубр.

Расширяется сотрудничество с ЮНЕСКО в области охраны геологических, географических, исторических и других природных объектов Азербайджана ведется работа по включению особо охраняемых природных территорий мирового значения в Список всемирного наследия.

Создание особо охраняемых природных территорий - один из основных методов в мире по защите экосистем. Особое внимание уделяется развитию особо охраняемых природных территорий с целью сохранения природы нашей страны и ее биоразнообразия для будущих поколений. Данная деятельность также играет важную роль в развитии экотуризма и популяризации страны.

Путешествие на природу (экотуризм) включает минимальное воздействие на окружающую среду, природоохранные мероприятия, повышение осведомленности и обеспечение доходов местного населения от туризма, что, в свою очередь, создает стимулы для сохранения биоразнообразия и экологического баланса.

Ключевые слова: *охрана биоразнообразия, особо охраняемые природные территории, развитие экотуризма, ландшафт, редкие виды флоры и фауны, эндемичные виды, животный мир, охрана экосистем, биосферный заповедник, экологическое просвещение*

QLOBAL İNFORMASIYA CƏMIYYƏTİ ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCAN VƏTƏNDAŞLARININ ADLANDIRILMASI MƏSƏLƏLƏRİ

Əliquliyev R.M., Cəfərov Y.M., Qurbanova Ə.M.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

r.alguliev@gmail.com, yedgar.jafarov@ibar.az, afruz1961@gmail.com

Məqalə vətəndaşların adlandırılması sistemi və milli identiklik məsələlərindən bəhs edir. Azərbaycanda vətəndaşların adlandırılması ilə bağlı mövcud problemlər araşdırılmışdır. Qloballaşma dövründə, informasiya cəmiyyəti mühitində bu problemlərin mümkün həlli yolları nəzərdən keçirilmişdir. Azərbaycan vətəndaşlarının ad və soyadlarının, bu sahədə tarixi ənənələrin, ad strukturunun ətraflı təhlili aparılmışdır. Bu sahədə xarici təcrübə araşdırılmışdır. Problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: *ad, soyad, ata adı, təxəllüs, ləqəb, adlandırma, ad sistemi, milli identiklik*

Giriş

Xalqın tarixinin, yaşam tərzinin tərkib hissəsi olan insan adlarında xalqların həyatı, keçmişi, inancları, arzu və xəyalları, yaradıcılığı, sosial mühiti, əlaqələri və s. əks olunur (Аблитарова, 2015: 19-21). Azərbaycanın qlobal informasiya məkanına sürətlə inteqrasiyası bir çox tələyüklü məsələlər kimi ad və soyad sistemi və milli identiklik məsələlərinin araşdırılmasını da zəruri edir. Məlum olduğu kimi, qloballaşma prosesi bütün müsbət cəhətləri ilə yanaşı, xalqları öz milli xüsusiyyətlərini tədricən itirmək təhlükəsi ilə üz-üzə qoyur. Belə bir şəraitdə milli identikliyin qorunması, hüduzsuz və xaotik qlobal informasiya məkanında xalqın öz milli mənsubiyyətini asanlıqla ifadə edə bilməsi üçün təkmil, dayanıqlı və səmərəli mexanizmlər formalaşdırılmalıdır.

Ümumiyyətlə, xalqların milli identikliyinə təmin edən əsas əlamətlər bunlardır: xarici görünüş, ad, vətəndaşlıq, dil, inanc, adət-ənənə, mətbəx, musiqi və s. Bu xüsusiyyətlərdən də göründüyü kimi, hər bir xalqın tarixən formalaşmış adlandırma sistemi böyük informativ yükə malik əsas milli identiklik göstəricilərindəndir. Çünki adlar, soyadlar və ata adları xalqların tarixi, psixologiyası, adət-ənənələri, məişəti, inancı, dünyagörüşü, elmi-mədəni səviyyəsi, istək və arzuları əsasında formalaşaraq inkişaf yolu keçir. Elə buna görə də

onları xalqların əsas milli identifikatoru kimi qəbul edirlər. Bu baxımdan, müasir dünyamızın əsas reallıqlarından birinə çevrilmiş virtual məkanda hər bir azərbaycanlı üçün elə bir adlandırma mexanizmi yaradılmalıdır ki, bütün dünyaya azərbaycanlılarının milli identikliyi təmin edə, bizi başqa xalqlardan fərqləndirə bilsin.

Digər tərəfdən, məlum olduğu kimi, elektron dövlətin əhatə etdiyi bütün sferaları (e-səsvermə, e-təhsil, e-səhiyyə, e-ədliyyə, e-vergi, e-bank və s.) adlarsız təsəvvür etmək mümkün deyildir. Virtual məkanda yeni onomastik vahidlər (rəqəmsal antroponimik vahidlər) kimi çıxış edən FİN (Fərdi İdentifikasiya Nömrəsi) kodlar, e-poçt ünvanları, nikneymlər və s. çox zaman vətəndaşların real xüsusi adları əsasında formalaşdırılır. İnsanların real adları adi həyatda olduğu kimi elektron dövlət mühitində də onları identifikasiya edir. Ona görə də xüsusi adlarla bağlı bir sıra məsələlərin həlli, o cümlədən ad və soyad sisteminin təkmilləşdirilməsi, ad komponenti standartlarının yenidən müəyyənləşdirilməsi, adlardakı təhrif hallarının aradan qaldırılması, adlara dair informasiya resurslarının yaradılması və onlardan istifadə mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması, transliterasiya standartlarının yaradılması, adların orfoqrafiyası qaydalarının nizama salınması və s. bu günün aktual problemlərindəndir.

Azərbaycanda adlandırma sisteminin formalaşması tarixi

Tarixin ibtidai dövrlərindən başlayaraq sosial-kommunikativ ehtiyac kimi hər bir xalqın nümayəndələrinin özünəməxsus adlandırma ənənələri formalaşmışdır.

Cədvəl 1-də Azərbaycanın adlandırma sisteminin təşəkkülü və inkişafı verilmişdir.

Qədim türklərin, o cümlədən azərbaycanlıların da adlandırma sistemi spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Qədim türkdilli abidələr, o cümlədən Orxon-Yenisey kitabələri, M.Kaşğarının “Divanü-lüğət-it-türk” əsəri, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları və bir sıra etnoqrafik məlumatlar türk xalqlarında adlandırma ənənələrinin çoxqədimliyini və sistemliliyini göstərir (Həsənov, 1990: 9-11).

Qeyd edək ki, müxtəlif xalqlarda nəsil adı ilə adlandırma ənənələri nə qədər qədim olsa da, “fəmiyyə (soyad)” termininin özü eramızın III-IV əsrlərində yaranmışdır. Latın dilində “ailə”, “qohum-əqrəbə”, qulluqçular da daxil olmaqla bütün ev əhlinin cəmini bildirən “fəmiyyə” ictimai-tarixi hadisə kimi IV əsrdə İngiltərədə, X-XI əsrlərdə İtaliyada, XV-XVI əsrlərdə Danimarkada, XIV-XVIII əsrlərdə Macarıstanda, XVIII əsrdə Şotlandiya və İrlandiyada yayılmışdır. Fəmiyyə 1926-1934-cü illərdə Mustafa Kamal Atatürk tərəfindən Türkiyədə, təxminən eyni tarixdə İranda, 50-ci illərdə Misirdə, 1959-cu ildə Tunisdə rəsmiləşdirilmişdir (Paşa, 1997: 91). Təşəkkül tapdığı ilk çağlardan

Cədvəl 1. Azərbaycan milli adlandırma sisteminin inkişaf tarixi III-V əsrlərdən müasir dövrə kimi

<p>III-V əsrlərdən müasir dövrə kimi (Türk adlandırma sistemi)</p>	<p>Ad və -oğlu, -qızı sonluqları Bu sonluqlar insanın valideynlərini bildirir: <i>Məsələn: Ulaş oğlu Salur Qazan; Bəybecan qızı Banıçıçək; Dirsə xan oğlu Buğac</i></p>
<p>VII-XVII əsrlər (Ərəb adlandırma sistemi)</p>	<p>Ad və -nisbə (i-vi) Bu sonluq insanın aid olduğu coğrafi məkanı bildirir. <i>Məsələn: Xaqani Şirvani, Nəsirəddin Tusi, Məhsəti Gəncəvi, Qətran Təbrizi</i> Ad və -künyə (əbu, ümm) Bu sonluqlardan əbu - atası, ümm anası mənasını verərək insanın valideynlik statusuna işarə edir. <i>Məsələn: Əbu İmran (İmranın atası), Ümm Gülsüm (Gülsümün anası), Əbu Reyhan (Reyhanın atası)</i> Ad və -nəsəb (ibn) Oğlu mənasını daşıyan bu sonluq insanın atasının adını bildirir. <i>Məsələn: İbn Sina (Sinanın oğlu), İbn Haldun (Haldunun oğlu)</i></p>
<p>XIX əsrdən müasir dövrə kimi (Fars adlandırma sistemi)</p>	<p>Ad və -zadə sonluğu Bu sonluq fars dilində “törənmiş” mənası verərək insanın valideynlərini, nəslini bildirir. <i>Məsələn: Fuad Köprülzadə, Əli bəy Hüseynzadə, Əzizə Cəfərzadə.</i></p>
<p>XX əsrdən müasir dövrə kimi (Rus adlandırma sistemi)</p>	<p>Ad və -ov²-yev²; -ski²; -oviç, -ovna, və s. sonluqları Bu sonluqlardan –ov, -yev mənşə etibarilə “oğlu” mənası verərək, insanın atasının adını bildirir. <i>Məsələn: Yusif Məmmədəliyev, Əşrəf Hüseynov, Nəsisə Zeynalova.</i> Rus soyad sistemində polyaklardan keçmiş –ski sonluğu şəxsin aid olduğu məkanı, xalqı işarələyir. <i>Məsələn: Hüseyn Ərəblinski, Hüseynqulu Sarabski, Əhməd Ağdamski</i> Rus adlandırma sistemi üçün xarakterik olan -oviç, -ovna kimi sonluqlar isə soyad bildirməsə də, ata adının göstəricisi kimi, bəzən azərbaycanlı adlarında da istifadə olunur: Mamed Rəhmanoviç, Səriyyə Əhmədovna və s.</p>
<p>XX əsrin 80-ci illərinin sonlarından müasir dövrə kimi</p>	<p>(Müasir soyad sistemi) Ad və -lı⁴; xanlı-bəyli, sonluqsuz; -ov²-yev²; -zadə; -gil;-soy; oğlu-qızı;-ski², -i, -vi sonluqları</p>

yüksək sosial status nişanəsi, zadəganlıq göstəricisi sayılması fəmilialara marağın artmasına və onların kütləviləşməsinə böyük təsir göstərmişdir. İlk vaxtlar fəmilialardan adi insanlar deyil, daha çox zadəganlar istifadə edirdilər. Hətta qədim İngiltərədə yoxsul ailədən olan oğlanın zadəgan ailəsindən qızla ailə qurarkən qızın fəmiliasını (soyadını) götürməsi ənənəsi vardı (Həsənov, 1990: 9-11).

Rus ad sisteminə isə fəmiya 1703-cü ildə I Pyotrın hakimiyyəti zamanında tətbiq olunmuş və əsasən, dövlət xadimlərinə, knyaz və mülkədarlara verilmişdir. I Pyotr özü zadəganları fəxri ad kimi fəmilialarla (soyadlarla) mükafatlandırır. Rusiyada fəmiliaların formalaşmasında türk mənşəli rus boyarlarının böyük rolu olmuşdur. Ona görə indi də rus adlandırma sisteminə türk mənşəli fəmilialar əhəmiyyətli yer tutur (Баскаков, 1992).

XIX əsrə doğru Rusiyada cəmiyyətin sosial inkişafının təsiri ilə soyadlardan istifadə meyli tədricən artıb kütləviləşdi. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının tərkib hissəsi olan Azərbaycanda rəsmi sənədləşmə işlərinin rus dilində aparılması və bu zaman vətəndaşların soyadının ənənəvi qaydada oğlu, qızı, uşağı sonluqları ilə deyil, ov/-yev, -ova/-yeva sonluqlarından istifadə etməklə rus fəmilialarına bənzər onomastik vahidlərlə qeyd edilməsi xalqımız arasında bu cür fəmiliaların süni formada yayılmasına rəvac verdi. Həmin dövrdə Azərbaycanda savadsızlığın kütləvi xarakter daşması da -ov/-yev, -ova/-yeva sonluqlarının geniş yayılmasına əlverişli şərait yaratdı (Çobanov, 1998:116).

Ötən əsrin 30-cu illərində, Stalin irticası zamanı süni fəmilialaşdırma meyli xüsusilə geniş vüsət aldı. -Oğlu, -qızı kimi yüksək informativ milli identiklik gücünə malik soyad sonluqları tədricən sıradan çıxarılarq və ata adından sonra yazılaraq yalnız cins mənsubiyyətini ifadə etməklə məhdudlaşdı.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasından qısa müddət sonra bu sahədə vəziyyətin nizamlanması məqsədilə Milli Məclisin “Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının soyadlarının dövlət dilinə uyğunlaşdırılması” haqqında 2 fevral 1993-cü il tarixli qərarına əsasən, Azərbaycan vətəndaşlarına soyadlarındakı -ov/-yev, -ova/-yeva sonluqlarını “zadə”, -lı, “oğlu”, “qızı” sonluqları ilə əvəz etmək və yaxud öz soyadlarını sonluqsuz yazmaq imkanları verilmiş, Nazirlər Kabinetinin 12 may 2011-ci il tarixli qərarı ilə “Adın, ata adının və soyadın verilməsi və dəyişdirilməsi Qaydaları” təsdiqlənmişdir. Bununla belə mövcud realıq, cəmiyyətimizdə adlar və soyadlar sisteminin hələ tam nizama düşmədiyini və qlobal şəraitdə xalqımızın milli identikliyi ilə bağlı yeni problemlərin ortaya çıxdığını göstərir (Cəfərov, 2015:112-113).

Müstəqillik illərində, xüsusilə dünyaya yeni gələn körpələrin soyadlarında -ov/-yev, -ova/-yeva sonluqlarının çəkisi xeyli azalmışdır (“Adlar və Soyadlar”, 2010). Amma bunun bir çox hallarda «zadə» və sonluqsuz formalardan istifadə meylinin artması hesabına baş verməsi, eyni zamanda-ov/ -

Milli adlandırma sisteminin strukturu

Hazırda mövcud qanunvericilik aktlarının tətbiqi nəticəsində ad və soyadların seçilməsi və qeydiyyatı prosesi xeyli təkmilləşdirilsə də, ad və soyadların qeydiyyatı prosesində də müəyyən problemlər hələ qalmaqdadır. Burada ən əhəmiyyətli məsələlərdən biri adlandırma strukturunun düzgün qurulmasıdır.

Adlandırma sistemi müxtəlif xalqlarda fərqli olur. Azərbaycanda adlandırma sistemi biradlılıqdan çoxadlılığa doğru inkişaf etmişdir (Çobanov, 1998: 99). Məsələn, Tural (biradlı), Tural Əli oğlu (iki adlı), Tural Əli oğlu Məmmədli (üçadlı). Bütün bunlar, təbii ki, tarixi inkişafın, ictimai təkamül prosesinin nəticəsidir. Əvvəllər insanlar məhdud sosial kommunikasiya mühitində fəaliyyət göstərirdilər. Kənd, tayfa, icma şəraitində onlara bir ad kifayət edirdi. İnsanın əlavə identik əlamətlərlə başqalarından fərqləndirilməsinə ehtiyac qalmırdı. Bu mühitdə eyniadlı şəxslər meydana çıxdıqda isə onları bir-birindən fərqləndirmək üçün ayamalardan, ləqəblərdən istifadə edilirdi. Adətən, məşğul olduğu sənətin adını insana qoyur, yaxud onun hansısa fiziki əlamətindən, fərdi keyfiyyətindən ləqəb qoşurdular (məs.: Dəmirçi, Pinəçi, Uzun, Keçəl, Qara, Sarı, Kürən və s.). Amma fərdlər geniş məkanda, qəsəbə, şəhər çevrəsində sosial əlaqələrə, gündəlik birgə yaşayış, iş, təhsil və s. mühitinə daxil olub onlarla eyni adı daşıyan başqaları ilə qarşılaşdıqca yeni fərqləndirici informativ əlamətlərin yaranması ehtiyacı ortaya çıxdı. Beləliklə, ata adı, soyad hesabına adlandırma komponentlərinin sayı artdı.

Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyi hazırda vətəndaşın yalnız bir adla, eləcə də ləqəblərlə, təxəllüslərlə qeydiyyata alınmasına imkan vermir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 26.1-ci, eləcə də "Adın, ata adının və soyadın verilməsi və dəyişdirilməsi Qaydaları"nın 1.3-cü maddəsinə əsasən, hər bir fiziki şəxsin adı **addan, ata adından və soyaddan** ibarətdir (ARNQK, 12 may 2011).

Əfsuslar olsun ki, müvafiq normativ-hüquqi aktlarda təsbit edilmiş bu dəqiq ardıcılığa – **ad / ata adı / soyad** – rəğmən müxtəlif təşkilatların gündəlik fəaliyyətində aparılan sənədləşmə zamanı həmin ardıcılıq pozulur və bu sahədə milli identiklik modelinin əsası olan dəqiq, stabil milli adlandırma sistemi formalaşdırılmır. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına verilən şəxsiyyət vəsiqələrində **soyad / ad / ata adı** ardıcılığından istifadə olunur. Digər rəsmi sənədlərdə də bu komponentlər yerini dəyişir, *ad, ata adı, soyad* ardıcılığına əməl edilmir, inisial yazılarından istifadə olunur, şəxsin kimliyini müəyyən etmək çox çətinləşir, bəzən heç mümkün olmur. Beləliklə, eyni bir şəxsin adlandırılmasında yol verilən və qeyri-müəyyənlik yaradan çoxvariantlılıq nümunələrinə diqqət yetirək:

<p>1. <i>Rəhimova Afaq Həsən qızı</i> 2. <i>Afaq Həsən qızı Rəhimova</i> 3. <i>Afaq Rəhimova Həsən qızı</i> 4. <i>A.H.Rəhimova</i> 5. <i>Rəhimova A.H.</i></p>	<p>6. <i>Afaq Rəhimova</i> 7. <i>Rəhimova Afaq</i> 8. <i>A.Rəhimova</i> 9. <i>Rəhimova A.</i> 10. <i>Afaq H.Rəhimova</i></p>
--	--

Belə çoxvariantlılıq beynəlxalq kommunikasiya mühitində fərdin milli identifikliyini daha da çətinləşdirir. Üstəlik bura, xüsusi adların qeyd olunduğu Azərbaycan əlifbası və xarici dillərin əlifbalı arasında transliterasiya ilə bağlı problemləri də əlavə etsək, məsələn, ingilis dilinə transliterasiya zamanı dilimizdəki müvafiq sait və samitlərin (ə e a, q g, q k, h q, x kh və s.) dəyişdiyini nəzərə alsaq, vəziyyətin necə mürəkkəb şəkil aldığını görürük.

Xalqların adlandırma sistemində heç bir hal, təbii ki, təsadüfən yaranmır və bu cür nizamsızlığın da tarixi sosial kökləri vardır. Məsələn, doğum evində yenicə dünyaya gəlmiş uşaq hələ adı olmadığından başqa körpələrlə qarışıq düşməməsi üçün atanın, yaxud ananın soyadı ilə identifikasiya edilir, beləliklə soyad önə keçir.

Yaxud təhsil illərində şagirdlərin və ya tələbələrin qeydiyyatının aparıldığı davamiyyət jurnallarında adlandırma qeydi üçün müəyyən edilmiş yer məhdud olduğundan, bəzən vaxta qənaət və sadələşdirmə zərurəti ilə soyadlar bütöv, ad və ata adları isə baş hərfləri - inisialları ilə yazılır. Amma bütün hallarda nəzərə almaq lazımdır ki, **ad / ata adı / soyad** ardıcılığı tarixi təkamül prosesinin ortaya çıxardığı bir identifikasiya modelidir. Adlandırma sistemimizdə müxtəlif təsirlərlə yaranmış nizamsızlığın aradan qaldırılmasına, **ad / ata adı / soyad** ardıcılığının dəqiq norma kimi qəbul olunmasına və bütün sənədləşmələrdə, elektron resurslarda adların vahid struktur üzrə yazılmasının təmin edilməsi hesabına sabit milli standartların möhkəmləndirilməsinə indi çox böyük ehtiyac vardır.

Hazırda ölkəmizdə formalaşmaqda olan e-dövlət mühitində, ayrı-ayrı elektron reyestrlərdə vətəndaşların identifikasiya olunması çox böyük çətinliklərlə üzləşir. Belə ki, vətəndaşa məxsus FİN kodu altında müxtəlif variasiyalarda yazılmış **ad /ata adı / soyadları** toplamaq lazım gəlir. Bu isə çox çətin, böyük zəhmət tələb edən prosesdir. Bəzən isə onları bir FİN kodu altında identifikasiya etmək, ümumiyyətlə, mümkün olmur. Bu zaman şəxsin digər əlamətlər üzrə axtarılması zərurəti meydana çıxır. Elektron sistemlərdə isə belə dəqiq bir intellektual imkan olmadığından bu, çox vaxt aparır, sorğular göndərilir, digər qurumların resursları cəlb olunur, bəzən də obyektiv və subyektiv səbəblərdən axtarışlar yanlış nəticələr verir. Bundan başqa, şəxslərin ad, ata adı və soyadının yazılışındakı müxtəliflik internet axtarış sistemlərində konkret şəxslərlə bağlı axtarışların aparılmasında natamamlıq, fərqli nəticə və s. yaradır.

Milli adlandırma sisteminin psixolinqvistik aspektləri

Yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyəti, öz ad və soyadlarına qazandırdıqları tarixi mənalara simvollaşan, eləcə də sosial-mədəni status, şöhrət, nüfuz və s. assosiasiyaları yaradan ad komponentləri də vardır. Həmin komponentlərin sırasının pozulması onların ifadə etdiyi assosiativ mənaya da xələl gətirir. Məsələn, Üzeyir Hacıbəyli, Rəşid Behbudov, Həzi Aslanov, Mirzə İbrahimov ardıcılığının insan təfəkkürünə ötürdüyü psixoloji informasiya Hacıbəyli Üzeyir, Behbudov Rəşid, Aslanov Həzi, İbrahimov Mirzə ardıcılığının doğurduğu təsəvvürlə eyni deyildir.

Bir fərd böyüyüb şəxsiyyətə çevrildikcə ona müraciət forması da dəyişir. Uşaq bağçası, məktəb, ali məktəb, hərbi xidmət və s. dövründə fərdin kimliyi qanunla qeyd olunduğu kimi **ad / ata adı / soyad** ardıcılığı ilə yox, tərsinə, yəni **soyad / ad/ ata adı** ardıcılığı ilə qeyd olunur. Əmək fəaliyyətinə başlayaraq ictimaiyyət arasında tanındıqca, yaşa dolduqca ad soyaddan önə keçir. Ona görə də qeydiyyat sənədlərində adlarla bağlı rast gəlinən nizamsızlıqlar şəxsiyyətin kimliyinin, yaşının, cəmiyyətdəki statusunun müəyyənləşdirilməsində də çətinliklər yaradır. Bəzən şəxsin şərəf və ləyaqətinə xələl gətirmək, nüfuzunu kiçiltmək məqsədilə onun ad və soyad ardıcılığının dəyişdirilməsi hallarına da rast gəlinir.

Ad, ata adı və soyadların vahid milli standartının müəyyənləşdirilməsini zəruri edən digər mühüm bir amil də vardır. Məlum olduğu kimi, hazırda Azərbaycan qanunvericiliyi ölkə vətəndaşlarına şəxs adı və sonluqsuz soyad (Rəsul Rza), yaxud təxəllüs (Səməd Vurğun) və ya oğlu-qızı sonluqları ilə yaradılmış soyadlarla (Emin Sabitoğlu) qeydiyyatı almaq imkanı verir. Bu formalardan istifadə meyli kütləviləşdikcə oğlu, qızı yazılmayan ikinci komponentin hansı mənə daşdığını, yəni ikikomponentli şəxs adı, həmin şəxsin adının bir hissəsi, ata adı, nəsil adı, yoxsa təxəllüs olduğunu müəyyənləşdirməkdə, son nəticədə isə fərdi eyniləşdirməkdə çətinliklər yarana bilər. Məsələn, görkəmli Azərbaycan şairi Məmməd Arazın həyat və yaradıcılığı ilə tanış olmayan şəxs bu ad və təxəllüsə ilk dəfə rast gələrkən, onun hansı hissəsinin ad, hansı hissəsinin isə təxəllüs olduğunu aydınlaşdırmaqda çətinlik çəkəcək. Ona görə də adlandırma sistemində komponentlərin hər birinin yeri dəqiq göstərilməlidir ki, gələcəkdə bu cür çətinliklər ortaya çıxmasın.

Beynəlxalq təcrübədə adlandırma sistemi

Azərbaycanda vətəndaşların bütün sənədlərdə qeydiyyatı prosesinin ad/ ata adı/ soyad, ata adının yazılması zəruri olmadıqda isə ad/ soyad ardıcılığına əsaslanan dəqiq, vahid standart üzrə həyata keçirilməsi beynəlxalq təcrübəyə

də uyğun olardı. Belə ki, bir sıra ölkələrdə də ilkin ad (first name), orta ad (middle name) və son ad (last name) komponentlərindən təşkil olunmaqla üçkomponentli adlandırma modellərindən istifadə edilir. Bu adların mahiyyəti mədəniyyətlərdən asılı olaraq dəyişir.

İlkin ad (first name). İlkin ad doğularkən şəxsə verilmiş addır. Azərbaycanın milli adlandırma sistemində olduğu kimi bütün başqa xalqlarda da hər bir şəxsin ilkin adı olur.

Orta ad (middle name). Qərb mədəniyyətinə görə, bəzən uşağa bir deyil, iki ad verilir. Bir sıra hallarda isə hətta üç ad qoyulmasına da rast gəlinir. Adətən, ikinci ad atanın, yaxud babanın, nənənin və ya ananın şərəfinə qoyulur və bu middle name kimi işlənir. Middle name şəxsə verilmiş adla yanaşı, soyadın da tərkibində ola bilər. İngiltərədə, Avstriyada, Kanadada, Yeni Zelandiyada, ABŞ-da əcdadların (ata, baba, ana, nənə) şəxs adlarından (forename) onların şərəfinə tez tez middle name kimi istifadə olunur (The Use of Middle Names). Danimarkada və Norveçdə isə middle name familiya anlamı daşıyır. Middle name kimi ananın qızlıq фамиliyası, yaxud əcdadlardan hansısa birinin “last name”i seçilə bilər. “Middle name”lərin bir neçə komponentdən ibarət olması mümkündür. Amma komponentlərinin sayı ikidən çox olan “middle name”lərdən istifadə təcrübəsi xarakterik deyildir. Filippində middle name kimi əsasən, ananın qızlıq фамиliyasından istifadə olunur. ABŞ-da middle name-dən çox tez-tez abbreviatura formasında istifadə edilir. Məsələn, Mary Lee Bianchi - Mary L. Bianchi və s. (The Use of Middle Names). Tərkibində “middle name”lər olan ad komponentlərindən istifadə təcrübəsi Türkiyədə də geniş yayılmışdır: Ali Galip Yigit, Hüseyin Gürhan Tuncer, Orhan Şaik Gökçay, Necip Fazil Kısakürək və s.

Azərbaycanda da bu cür adlandırma komponentlərinə, az da olsa, təsadüf edilir: Ceyhun Təyyar Paşayev, Həmzə Nihad Həmidov, Əli Rza Xələfli və s. Bu cür ad modellərinin ortaya çıxmasında Türkiyə mədəniyyətinin təsiri istisna olunmamalıdır.

Son ad (last name və ya surname). Son ad şəxsin konkret bir ailəyə, nəslə mənsubluğunu bildirən ad komponentidir. Last name ifadəsinin sinonimləri familiya, yaxud ailə adıdır. Bu mənada “last name”ləri soyadlar kimi nəzərdən keçirmək olar.

5. Adlandırma sistemi ilə bağlı texniki həllər

Artıq dünyanın bir çox ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da biometrik pasportların və yeni nəsil şəxsiyyət vəsiqələrinin verilməsinə başlanmışdır. Biometrik pasport - Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatının (ing. International Civil Aviation Organization –ICAO) müəyyən etdiyi yüksək texnologiya və təhlükəsizlik elementləri əsasında hazırlanır (az.wikipedia.org/wiki/Pasport). Bu pasportlarda adlandırma ilə bağlı texniki-

Vizual yoxlama zonasında isə dövlətlər məlumatların daha da dəqiqliyi, fərdin identifikasiyası məqsədilə öz milli işarələrindən, yaxud latın əlifbasına daxil olmayan hər hansı başqa işarələrdən istifadə edə bilərlər. Ona görə də bəzi hallarda maşının oxuduğu zonadakı adlar tərtibat baxımından vizual yoxlama zonasındakı adlarla tam üst-üstə düşməyə bilər.

Göründüyü kimi, biometrik pasportların və yeni nəsil şəxsiyyət vəsiqələrinin vizual yoxlama zonasında xalqımızın milli identikliyinə əsas antroponimik əlaməti kimi çıxış edən “oğlu” və “qızı” sözlərinin yazılmasından ötrü də heç bir hüquqi və texniki məhdudiyət yoxdur. “fon”, “Mc”, “de la” sözləri kimi azərbaycanlılara xas “oğlu”, “qızı” sözlərindən də pasportlarda sonluq kimi istifadə edilə bilər. Bu sonluqlar beynəlxalq səviyyədə böyük əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, oğlu, qızı sözləri beynəlxalq aləmdə bəzən şəxsin digər yaxın xalqlarla müqayisədə milli identikliyinə təmin edən yeganə indikator rolunu oynayır.

Nəticə

Aparılan təhlillər əsasında Azərbaycan Respublikasında adlandırma sisteminin təkmilləşdirilməsi və həm ölkə daxilində, həm də qlobal informasiya məkanında xalqımızın milli identikliyinə təmin olunması məqsədilə aşağıdakı təkliflər irəli sürülür:

1. Ölkə üzrə bütün sənədləşmə və qeydiyyat işlərinin ardıcılığın saxlanması şərtilə aşağıdakı formatlar üzrə aparılması:

1.1. Komponentlərin hər birinin yazılması zəruri olduğu hallarda **ad / ata adı / soyad** formatı

1.2. Ata adının yazılmasının zəruri olmadığı hallarda **ad / soyad** formatı

1.3. Ata adı inisialının göstərilməsinin zəruri olduğu hallarda: **ad / ata adının ilk hərfi / soyad** formatı

2. Beynəlxalq aləmdə fərdin milli identikliyinə təmin olunması məqsədilə Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına verilən biometrik pasportlarda və yeni nəsil şəxsiyyət vəsiqələrində həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində addan sonra ata adının daxil edilməsi və mütləq “oğlu” və “qızı” sözlərinin əlavə olunması.

Bu gün yeni inkişaf mərhələsində tarixi nailiyyətlər qazanan, qlobal proseslərin fəal subyektinə çevrilən Azərbaycan dövlətinin adlar vasitəsilə xalqın milli identikliyinə ifadəsi məsələsini yenidən nəzərdən keçirməsi, Azərbaycançılıq ideologiyası çərçivəsində, tarix və müasirlik işığında bu problemin həlli yollarının tapılması xalqımızın gələcəyinə, informasiya cəmiyyətinin inkişafına, milli şüurun, özünüdərk hissəsinin daha da yüksəlişinə töhfə olardı.

Ədəbiyyat:

1. Аблитарова Л.Э. (2015) Формирование имен и фамилий у различных народов, проживающих на территории Крыма. //Современная филология: материалы IV Междунар. науч. конф., г. Уфа, с. 19-21. <https://moluch.ru/conf/phil/archive/137/7511/>
2. Баскаков Н.А. (1992) Русские фамилии тюркского происхождения. Баку: Язычы.
3. Сəfərov Y. (2015) Azərbaycan dilinin onomastikası müstəqillik dövründə. Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı.
4. Çobanov M.N. (1998) Azərbaycan antroponimiyasının əsasları. Bakı, “Maarif”.
5. Həsənov H.Ə. (1990) Fəmiyyə sosial-ictimai hadisə kimi. //Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş III elmi-nəzəri konfransın materialları, Bakı: APU, s. 9-11.
6. Paşa A. (1997) Azərbaycan antroponimiyasının leksik problemləri. Bakı: “Maarif”.
7. “Adlar və Soyadlar” Dövlət İnformasiya Sisteminin yaradılması Konsepsiyası (2010) AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu, Ekspres-İnformasiya, Bakı.
8. ARNKQ-Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. Bakı, 12 may 2011-ci il, [//www.e-qanun.az/framework/21676](http://www.e-qanun.az/framework/21676)
9. The Use of Middle Names. [//www.genfiles.com/articles/middle-names/](http://www.genfiles.com/articles/middle-names/)
10. az.wikipedia.org/wiki/Pasport
11. Machine Readable Travel Documents, Seventh Edition, (2015) Part 3: Specifications Common to all MRTDs, ICAO, 86 p., [//www.icao.int/publications/Documents/9303_p3_cons_en.pdf](http://www.icao.int/publications/Documents/9303_p3_cons_en.pdf)

SUMMARY

ISSUES OF NAMING CITIZENS OF AZERBAIJAN IN THE CONTEXT OF THE GLOBAL INFORMATION SOCIETY

Alguliyev R.M., Jafarov Y.M., Gurbanova A.M.

Institute of Information Technology of ANAS

The article is devoted to the issues of national identity and naming policy of citizens. It explores the current problems of naming the citizens in Azerbaijan. The article demonstrates the solution of these problems in the era of globalization and in digital environment. Detailed analysis of the names and surnames of the citizens of Azerbaijan, as well as name structures and historical traditions in this field, has been implemented. Foreign experience in this field has been studied. Specific proposals are provided for eliminating of the problems.

Keywords: *name, surname, patronymic, pseudonym, nickname, naming system, national identity*

РЕЗЮМЕ

ВОПРОСЫ ИМЕНОВАНИЯ ГРАЖДАН АЗЕРБАЙДЖАНА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНОГО ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА

Алгулиев Р.М., Джафаров Е.М., Гурбанова А.М.

*Институт Информационных Технологий
Национальной Академии Наук Азербайджана*

Статья посвящена системе именования граждан и вопросам национальной идентичности. Исследованы текущие проблемы, связанные с именованием граждан в Азербайджане. Были рассмотрены возможные решения этих проблем в эпоху глобализации, в среде информационного общества. Проведен подробный анализ имен и фамилий граждан Азербайджана, исторических традиций в этой области, структуры имен. Изучен зарубежный опыт в этой области. Выдвинуты конкретные предложения по устранению проблем.

Ключевые слова: *имя, фамилия, отчество, псевдоним, прозвище, именование, система имен, национальная идентичность*

К ВОПРОСУ ФИЛОСОФИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

Маммадзаде И.Р.

*Директор Института Философии
Национальной Академии Наук Азербайджана,
доктор философских наук, профессор
e-mail: ilham_tamedzade@mail.ru*

Проблема устойчивого развития у нас нередко воспринимается как все, что связано с экономическим развитием, влиянием глобализации на региональные, локальные изменения в образе жизни, некоторые исследователи могут добавить, что это еще и основной вызов или вызовы перед современной цивилизацией. Многие наши исследователи затем, как правило, в своих статьях сообщают о работе различных комиссий типа Всемирной комиссии по окружающей среде и развитию (WCED), о конференции в Рио де Жанейро в 1992 году, о пределах роста и «Римском клубе», но все это, на наш взгляд, не отвечает на вопрос, в чем философия устойчивого развития, если хотите, то метафизические аспекты данного вопроса, что обуславливает потребность в таком развитии. Мы не спорим с тем, что надо чтить экологию, моделировать процессы взаимодействия Земли и человека, бюрократически контролировать бездумный рост потребления и т.д. Но, где в этом случае, философия проблемы, без которой мы, пожалуй, не поймем главного, как мы пришли к нынешнему состоянию, почему мы нередко бездумно тратим свои ограниченные ресурсы в узком и широком смысле слова.

Ключевые слова: философия, устойчивое развитие, этика, ответственность, эпистемология, метафизика

Введение

О двух подходах к проблеме устойчивого развития

В принципе, капитализм и социализм по-разному пытались принять аксиому бережливого ведения хозяйствования. Об этом написано в западной и не западной философской литературе. У нас в современной азербайджанской философии этим вопросам также уделено определенное внимание. Вспоминаются исследования Д.Муслим-заде об этике гражданского общества и экономике. Этим вопросам уделили внимание

мы в нашей книге «Введение в этику» (2004). В ней данная проблематика была освящена в главах «Либерализм и этика», «Социалистическая мораль и судьбы советской марксистской этики». (См. И.Р.Мамедзаде Введение в этику, «Муаллим», 2004, с. 70; 112). Однако, и капитализм, и социализм, тем не менее, не смогли ограничить безудержный вред, который нанесло человечество природе. Значит, что-то не так в этических концепциях, религиозных доктринах о скромности и бережливости, как-то не так, они воздействуют на человека, его мораль, его философию, а потом и на практику, политику и экономику. Думаем, что надо по-иному понять философию устойчивого развития. Конечно, это не означает смен общественных парадигм, но первый шаг надо сделать в понимании философии.

Мы видим два основных момента в нашем исследовании философии устойчивого развития: во-первых, философия устойчивого развития должна раскрыть смысл, суть того, что есть устойчивое развитие. К примеру, была издана коллективная монография «Davamlı inkisafın sosial ve fəlsəfi problemləri», В. «Elm ve Tehsil», 2020, из которой следует, что философия устойчивого развития в благоденствии ныне живущих, сохранении способности к развитию у будущих поколений. (Указанная книга с.24). В этом описании нет ни философии данного понятия, ни того, что есть развитие, к тому же устойчивое развитие определяется через развитие. Заметно также, что большинство авторов данной коллективной монографии устойчивое развитие видят только как сферу принятия решений, игнорируя настроения людей, изменчивость их представлений о том, что и как должно быть. Во-вторых, какой должна быть философия устойчивого развития, а вернее, как надо понимать философию, объясняющую и способствующую подобному развитию. Эти два момента связаны между собой неразрывными нитями и, более того, только поняв, что есть устойчивое развитие, можно разгадать смысл философии и сообщества, цивилизации, которые такому развитию способствуют. Осмысление этих вопросов, на наш взгляд, позволит выяснить различие между развитием и благоденствием и развитием, как выживанием.

Вначале о том, что значение слова «устойчивый» и понимание устойчивого развития различаются. По идее наша задача понять, что есть устойчивое развитие. Устойчивый (по-английски sustainable) – это стабильный, постепенный, экологический, рациональный, учитывающий интересы будущих поколений и т.д. Развитие это – процесс, изменение, качественный переход от одного состояния к другому в природе и обществе. Эти процессы взаимосвязаны между собой и в настоящий момент качество и состояние этой взаимосвязи угрожает будущему человека. Так, и пандемию ковида одну из последних вирусных форм

гриппа, которая ныне свирепствует в мире, можно видеть, как месть человеку со стороны природы за его безудержную экспансию.

Предполагается, что устойчивое развитие - это развитие в результате деятельности людей, которое снимает угрозу со стороны противоречивой и теперь опасной для людей взаимосвязи природы и общества. Но пока, что устойчивое развитие не снимает угроз, климат, экология, опасность войны с применением ядерного вооружения, демографический рост по-прежнему, если не в большей степени, чем прежде, угрожают человеческой цивилизации. Тут еще добавилось угроза не только столкновения культур, но и цивилизаций. Обратим внимание, что многие в нынешние дни предрекают и даже утверждают о столкновении христианской и мусульманской цивилизации. Некоторые западные и российские теоретики даже операцию по освобождению, оккупированных территорий Азербайджана от Армении, представляют, как цивилизационную войну.

В этой ситуации, думаем, что коннотация слова устойчивый должна сводиться и к ответственному, а точнее к ответственному развитию. Так, почему было принято понятие устойчивое, а не ответственное развитие, почему им пренебрегают. Хотя в этике неотъемлемой части философии всегда приоритет отдавался ответственному развитию. Причем и в религиозной и не религиозной ее части. Но и в ней ответственность ныне в ней не в чести.

Мы считаем, что выживание человечества требует именно ответственного ведения мирового хозяйства, международных отношений, внешней политики. Без ответственности человека, не возможно, развитие человеческого капитала, дело не в нравственности вообще, а в особой, ответственной нравственности одних перед «другими» людьми, культурами, обществами, перед человечеством. Такой интегрализм ответственной морали путь квыживанию и достойному будущему. Обратим внимание на то, что ответственность неразрывно связана с понятием достойный, а вместе они раскрывают смысл необходимых человеку отношений с другим индивидом, а общества с природой. А вот возможны ли такие отношения, вопрос сложный, неоднозначный. Здесь таится актуальность философии устойчивого и ответственного развития. Она и в том, чтобы ответить на вопрос, почему философия перестала отвечать на запрос о том, каким должно быть сообщество людей, чтобы быть ответственным, способным снять угрозы, стоящие перед человечеством, не угрожая при этом свободе индивида.

Философия в далеком и близком прошлом

У Сократа, Платона и Аристотеля философия, метод философии соединял поиск истины и то, как устроить жизнь человека (вспомним,

сократовскую «майевтику»). Потом эта связь стала восприниматься помехой истине, религии и религиозной морали. Об этом писали многие и мы в том числе, поэтому не будем здесь на этом останавливаться. (И.Р.Мамедзаде. О философии Современные подходы, тенденции и перспективы, Баку, «Текнур», 2011, с.92). Однако, кантовская идея долга и разума как будто бы, обосновала некий консенсус между наукой и моралью, природой и обществом, всемирным обществом и правом. Однако, отметим и то, что идеи Канта сложны для понимания, а потому, видимо, и не получили особого распространения в мире. К примеру, они никогда не оказывали серьезного воздействия на Британию и США, английскую и американскую аналитическую философию. Так, и в странах бывшего Союза Гегель всегда был актуальнее Канта. Дело в том, что этика и философия долга, на наш взгляд, сейчас становятся востребованными не только как неотъемлемая часть немецкой или западной философии, но и для всей человеческой цивилизации.

Понятно, что интересно, почему этика, ответственность и долг такие важные понятия для философии оказались преданы забвению. Конечно, некоторые приведут в качестве доказательства противного длинный список этических работ, но речь идет о другом, о малой значимости этической функции в философии и культуре XX века.

Конечно, одной из причин данного феномена явилось увлечение философии языком, методом, отрывом метода от морали, доминирование аналитической философии. Причем эти идеи оказали воздействие и на лучших представителей континентальной европейской, советской и мусульманской философии, и привели к тому, что философия потеряла свою популярность, воздействие на читателя. Философы стали заниматься размышлением о том, что есть язык, что есть ясность и мораль. Все известные философы XX века и тот же Ж.П.Сартр, М.Хайдеггер, а тем более, Б. Рассел увлеклись выяснением этих моментов, но почти потеряли аудиторию тех, кто хотел самой ясности в понимании морали и культуры. Эта аудитория оказалась очень большой.

Конечно, философские школы теряли свою популярность по-разному и в разной степени, но влияние философии в целом пошло на спад, причем в то время, когда в политике стал доминировать популизм. Обратим внимание и на то, что популярными стали вначале Ф.Фукуяма, а потом С.Хантингтон, идеи которых были явным манипулированием настроениями масс, как в США и Европе, так и на постсоветском пространстве. То есть философия в США, по крайней мере, поняла запрос на то, чтобы люди, массы стали бы понимать философов. Однако, это воздействие, на наш взгляд, добывалось упрощенным представлением о проблемах демократии, истории и идеологии, роли культуры в развитии обществ.

Свою роль в вытеснении философии сыграла и актуализация междисциплинарных исследований. Это замечание имеет прямое отношение к теме устойчивого развития, так как она, по существу, представляет собой явно выраженный междисциплинарный подход, контент и направление. И это нормально. Междисциплинарный подход необходим, он используется во многих науках, он рождает новые междисциплинарные науки, без него невозможно прогнозирование. Но он не должен вытеснять другие науки, в том числе и философию, у которой есть своя четко выраженная функция, задача, в том числе и в междисциплинарных исследованиях. К примеру, такие части философии как метафизика, эпистемология и этика необходимы для междисциплинарных исследований. (Ильхам Мамедзаде. Философия о современности, истории и культуре, с.29).

Философия, как метафизика, эпистемология и этика

Вопрос об отношениях философии и науки сейчас, как и раньше, в центре внимания философов, реже ученых других специальностей. Эти вопросы сложны и интересны для многих и имеют влияние на философию устойчивого развития. Считаем, что философия, метафизика и эпистемология в своих лучших образцах помогают науке понять природу и человека. В одной из наших работ мы отметили, что философия начинается там, где мы пытаемся вступить в сферу того, что неизвестно науке, там, где граничат наше сознание и природа. То, что мы знаем о мире, о природе всегда ограничено, также как ограничено наше представление об устойчивости нашего развития.

Мы оперируем такими понятиями нашего сознания, как время, сознание, развитие, объект, субъект, причинность, логика и они помогают не только философии понять природу, физический мир, но и науке исследовать природу. Метафизику нередко недооценивали в прошлом, но в данный момент нам становится ясным, что ее роль в философии и науке, в понимании того, что есть устойчивое развитие, становится значимой, актуальной.

Актуальность метафизики обуславливает и обусловлена такой же значимостью эпистемологии, пытающейся ответить на вопрос, а что есть наше знание об устойчивости, развитии? Его, кстати, задал когда-то Платон и до сих пор мы ищем на него ответ и, видимо, будем искать. Ищем мы ответ и на вопрос, что есть философия устойчивого развития. Ответов, конечно, было много, но они нас не устраивают, в том числе и потому, что развитие нас нередко ведет к прогрессу, который оборачивается регрессом. Однако, понятно, что знание у нас связано с нашими интересами общественными и частными, личностными представлениями о должном и путь к прогрессу полный предрассудков, нарушений,

противоречий и преодолений, мягко говоря, только выявляет эту взаимосвязь. В философии, размышляющей над этими вопросами, чаще пользуются идеями возможности и вероятности, разделением знания и интуиции. Однако, многое в знании зависит от морали, ответственности индивида, общества, культуры внутри общественных и межобщественных взаимоотношений, того, что мы иногда называем диалогом культур, культурой цивилизационных взаимодействий. Об этом наши философы много размышляют и пишут. («Диалог культур и вызовы современной эпохи», М. «КАНОН –ПЛЮС», 2019).

В принципе, речь идет о том, что знание тесно связано с сознанием, разумом, в конце концов. Это сложные понятия со многими философскими и этическими вопросами и подтекстами. Кто-то в этом контексте заинтересуется философией Р.Декарта, проблемой взаимодействия тела и сознания, но тут есть место и размышлениям о том, что есть ментальность, мышление, вера, желание, с тем что фундаментальная наука (условно, к примеру, физика) не сможет объяснить. Речь идет о многом, но и в том числе, без этого не разобраться в устойчивом развитии.

В таком контексте становится, на наш взгляд, ясным, почему модная в середине XX века лингвистическая философия (тот же Л.Витгенштейн) не может объяснить, что ментальность, вера, желание не сводимы к философии языка, при всей ее значимости. Замечена тут грань между тем, что язык обозначает и тем, что собой представляет обозначаемое. Наверное, поэтому в философию возвращается опыт, сознание, ограниченность обозначаемого в языке и т.д.

Когда-то этика была заметным аспектом, фактором, функцией философии, общественной жизни. Однако, теперь, когда она нужна в том числе, и как ответственность для практики устойчивого развития, как неотъемлемое качество выбора линии поведения, ее не видно. Когда ученые размышляют об устойчивом развитии, они принимают политические и экономические, социальные и даже культурные аспекты решений в этой сфере. Но об этике, ответственном выборе того или иного решения нет ничего. Как это объяснить?

На наш взгляд, дело в том, что есть, как минимум две этики: нормативная и дескриптивная (описательная). Нормативная этика занимается содержанием ответственности, долга, моральных предписаний в различных культурах, сравнением, ответом на то, что мы должны делать в той или иной ситуации выбора. Дескриптивная этика занимается формой морали, размышлениями о том, правильно ли они выражены. Так, вот нормативной этики в XX веке становилось все меньше, а дескриптивной больше, а потому и представлять она стала интерес только для узкой части самих философов.

Такая философия с этикой, по существу, отказались от влияния на общество, семью, политику. Теперь же возникает запрос на нормативность в обществе, политике, культуре и даже экономике. Устойчивое развитие нуждается в нравственно заданной экономике и политике. Любой замер общественных настроений в любой стране отразит востребованность порядочности, расчета, бережливости в экономике и политике. Есть такой запрос и в нашей политико-экономической жизни, можно заметить, что ответственность и нормативность, уважение к нравственным требованиям и стандартам возвращается в нашу общественную практику, впрочем, также, как и в других странах. Об этом свидетельствует мониторинг текстов в социальных медиа.

Существует множество тем в этике, также, как в метафизике и эпистемологии, в которых нуждается философия, теория и практика устойчивого развития. К примеру, биоэтика, биотехнологии и искусственный интеллект, права человека, окружающей среды, животных и т.д. Это все стандартные объекты философского и далее анализа, обязательно добавив, не только логики, социологии и права. Следует отметить и то, что это тоже философия, хотя не все ученые это признают. Так, правовые регламенты в теории и практике устойчивого развития используются, но игнорируется, что право без этики, теряет связь с практикой, что использование социологии без философии не раскроет всех ее возможностей в понимании ментальности и культуры того или иного общества и т.д.

И, наконец, завершая статью, подчеркнем, что философия устойчивого развития позволяет выявить некоторые узкие места в теории и практике устойчивого развития. На наш взгляд, дело не только в этической, метафизической и эпистемологической ее составляющих, а в необходимости знаний из философии для того, чтобы новые тенденции в развитии и понимании необходимости устойчивого развития в настоящих условиях распространялись в во всех обществах.

Литература:

1. Davamlı inkisafın sosial və fəlsəfi problemləri. Bakı: “Elm və təhsil”, 2020
2. Диалог культур и вызовы современной эпохи М.: «КАНОН – ПЛЮС», 2019
3. И.Р.Мамедзаде. Введение в этику, Баку, «Муаллим», 2004
4. И.Р.Мамедзаде. О философии. Современные подходы, тенденции и перспективы. Баку, «Текнур», 2011
5. Ильхам Мамедзаде Философия о современности, истории и культуре (О контурах историко-культурной эпистемологии), «Elmvetehsil”, 2020

XÜLASƏ

DAVAMLI İNKİŞAFIN FƏLSƏFƏSİ MƏSƏLƏSİNƏ GİRİŞ

Məmmədzadə İ.R.

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə İnstitutunun direktoru,
fəlsəfə elmləri doktoru, professor*

Cəmiyyətimizdə dayanıqlı inkişaf problemlərini, əsasən, iqtisadi inkişaf ilə bağlı proseslərlə, qloballaşmanın həyat tərzimizin regional və lokal dəyişikliklərə təsiri ilə əlaqələndirirlər. Hətta bəzi tədqiqatçılar bunu da əlavə edib deyirlər ki, bu müasir sivilizasiyaya yönəlmiş əsas çağırış və ya çağırışlardır. Bu xüsusda, adətən, tədqiqatçılarımız ətraf mühit və inkişaf ilə bağlı Beynəlxalq komissiyanın, 1992-ci ildə Rio-de-Janeyroda keçirilmiş konfransın, «Roma klubu»nun inkişafın sərhədləri mövzusunda keçirdiyi konfransın və s. bu kimi bir çox komissiyaların gördüyü işləri qeyd edirlər.

Lakin bütün bunlar, fikrimizcə, «dayanıqlı inkişafın fəlsəfəsi nədir?», daha doğrusu, bu məsələyə metafizik aspektdən yanaşsaq, «bu inkişafı şərtləndirən, ona tələb yaradan amillər hansılardır?» kimi suallara cavab verə bilmir.

Əlbəttə, burada ekologiyanın xüsusən diqqətdə saxlanması, Yer və insan arasında qarşılıqlı təsir proseslərinin modelləşdirilməsi, dünyada istehlakın durmadan artımı mübahisə predmeti deyil. Belə olan halda, problemin fəlsəfəsi həlli mümkün olmur. Çünki problemə fəlsəfi yanaşma olmadan əsas məsələnin indiki vəziyyətə, bu duruma necə gəlib çıxmasını, resurslarımızın tez-tez, sözün həqiqi mənasında düşünülməmiş şəkildə sərf etdiyimizi anlaya bilmərik.

Açar sözlər: *fəlsəfə, dayanıqlı inkişaf, etika, məsuliyyət, epistemologiya, metafizika*

SUMMARY

THE PHILOSOPHY OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Mammadzade I.R.

*Director of the Institute of Philosophy
of the National Academy of Sciences of Azerbaijan,
Doctor of Philosophical Sciences, Professor*

We often perceive the problem of sustainable development as everything related to economic development, the impact of globalization on regional, and local changes of life, some researchers may add that this is also the main challenge or challenges facing modern civilization. Many of our researchers then, as a rule, in their articles report on the work of various commissions like the World Commission on Environment and Development (WCED), the conference in Rio de Janeiro in 1992, the limits of growth and the "Club of Rome", but all this, in our opinion, does not answer the question of what the philosophy of sustainable development is, if you like, the metaphysical aspects of this issue, which determines the need for such development. We do not argue with the fact that it is necessary to respect the ecology, simulate the processes of interaction between the Earth and humans, bureaucratic control over the thoughtless growth of consumption, etc. But, in this case, where is the philosophy of the problem, without which we, perhaps, will not understand the main thing, how we came to the present state, why we often thoughtlessly waste our limited resources in the narrow and broad sense of the word.

Keywords: *philosophy, sustainable development, ethics, responsibility, epistemology, metaphysics*

АРМЯНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ КОНФЛИКТ: УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ И ДОЛГОВРЕМЕННЫЙ МИР

Алиев Н.Г.

*Заведующий кафедрой Международных отношений и
внешней политики Академии Государственного Управления
при Президенте Азербайджанской Республики,
доктор юридических наук, профессор*

В статье говорится о важности урегулирования этно-территориального конфликта как непременном условии устойчивого развития. Также автор прокомментировал работу Минской группы ОБСЕ в разрешении Карабахского конфликта. Рассматривая нагорно-карабахский конфликт через призму целей устойчивого мира и развития, автор также выделяет экологический аспект национальной безопасности страны. В статье также рассматриваются моноэтнические зоны на Южном Кавказе как результаты качественного изменения человеческого фактора.

Ключевые слова: *армяно-азербайджанский конфликт, устойчивое развитие, долговременный мир, национальная безопасность*

Введение

Последняя четверть XX века, события связанные с развалом Союза ССР, этно-территориальные конфликты на постсоветском пространстве предопределили целый ряд факторов, оказавших влияние на устойчивое развитие этого важнейшего в геополитике региона.

Катализатор развала Советского Союза – армяно-азербайджанский нагорно-карабахский конфликт и последующая оккупация Республикой Армения 20% территорий Азербайджанской Республики, конфликты в грузинских автономиях – Абхазии и Южной Осетии (Самочабло) – явились судьбоносными факторами в тридцатилетнем развитии региона Южного Кавказа.

Сегодня уже все осознают, что вопросы обеспечения и поддержания мира и безопасности, разрешения конфликтов не являются некой отвлеченной характеристикой, могущей быть интересной лишь непосредственным участникам и небольшому кругу экспертов. Вопрос урегулирования вышеперечисленных конфликтов в условиях молниеносно меняющегося мира, экологических катастроф и пандемии COVID-19 является жизненной необходимостью и непременным условием устойчивого развития, как региона, так и, пожалуй, всего человечества.

Переход к устойчивому развитию – это целенаправленное совершенствование социальных процессов на основе принципов экологизации и гуманизации всех сфер жизни общества, системообразующим и управляющим фактором которого могут и должны стать в условиях цивилизованного общества политика и право [См.: 1, с. 263].

Не претендуя на исчерпывающее исследование всех проблем, связанных с ситуацией в Южно-Кавказском регионе через призму целей устойчивого развития, хотел бы коснуться некоторых вопросов, связанных с нагорно-карабахским конфликтом, осмысление которых позволит понять причины происходящего, а, следовательно, изыскать пути в обеспечении стабильного, устойчивого развития и долговременного мира в регионе Южного Кавказа.

Установление долговременного мира – неперенное условие устойчивого развития

Очевидно, что в условиях длящегося этно-территориального конфликта, особенно в его горячей фазе, вопросы устойчивого развития отходят на второй план. Поэтому вопрос урегулирования конфликта является предусловием успешного развития любого субъекта международных отношений.

Разрешением армяно-азербайджанского нагорно-карабахского конфликта на протяжении почти трех десятилетий, как известно, занимается Минская группа ОБСЕ. Однако деятельность Минской группы превратилась в притчу «во-языщех», и кто только не подвергал ее критике. Надо сказать, что не безосновательно.

Созданная для разрешения конфликта, Минская группа занималась околконфликтными вопросами, оставив в стороне суть конфликта и международное право (и прежде всего принципы ОБСЕ), которыми она должна была руководствоваться в своей деятельности.

24 марта 1992 года Совет СБСЕ (в составе министров иностранных дел) принимает решение о созыве конференции по Нагорному Карабаху, которая «обеспечит постоянно действующий форум для переговоров с целью мирного урегулирования кризиса на основе принципов, обязательств и положений СБСЕ». В её работе должны были участвовать представители Азербайджана, Армении, Белоруссии, Германии, Италии, России, США, Турции, Франции, Чешской и Словацкой Федеративной Республики и Швеции. Первая встреча Минской группы состоялась 1 июня 1992 года в Риме. В течение лета 1992 года в Риме было организовано пять подобных встреч – однако, без существенного результата. Сегодня мало кто помнит, но переговоры в рамках Минской группы однажды в

октябре 1993 года уже были временно приостановлены по причине неэффективности. В дальнейшем состав Минской группы ОБСЕ претерпел некоторые изменения: Чехословакию заменила Венгрия, присоединились Финляндия и Швейцария. Только в декабре 1994 года на Будапештской встрече глав государств и правительств государств-участников СБСЕ был определен мандат Минской группы. 23 марта 1995 года. Во исполнение будапештских решений председатель ОБСЕ от Венгрии Мартон Краснай выдал мандат на сопредседательство в процессе [2]. А в это время продолжала литься кровь. В начале 1997 года был учрежден институт тройного сопредседательства (Россия, Франция, США, ранее последовательно председателями были Италия, Швеция, Россия и Финляндия).

Думается, в реалии МГ занималась не разрешением конфликта, а прочно вошедшим в политологический лексикон, благодаря их поездкам, термином – «дипломатическим туризмом». Постараемся проанализировать, что происходило.

1. Важным условием успеха международных стратегий и всей совокупности миротворческих усилий является объективность определения сути и характера любого конфликта [См.: 3]. Разрешение международного территориального конфликта возможно лишь тогда, когда мировым сообществом дана его объективная политико-правовая оценка. Прежде всего, следует строго разграничить историю и международное право, отделив их, друг от друга при выработке окончательного решения по урегулированию конфликта. Лишь только на основе всестороннего, полного, исчерпывающего изучения причин и корней конфликта, оценки сложившейся, на момент выработки решения, ситуации возможно достижение нижеследующих основных целей: 1) принятия сторонами (при участии посредников) справедливого решения; 2) юридически правильного и результативного применения общепризнанных международно-правовых норм; 3) обеспечения стабильного, долговременного, гарантированного мировым сообществом мира.

Однако, за более, чем 25-летний срок существования Минской группы мы не имеем ни одного аналитического документа, составленного сопредседателями и вынесенного на обсуждение других членов Минской группы (!) для согласования единой позиции по объективной политико-правовой оценке конфликта для его дальнейшего разрешения. Общеизвестно, что, не поставив диагноз болезни, невозможно ее лечить. Как сопредседатели собирались и собираются разрешать конфликт, не сказав, что имеет место, что произошло?

Отсутствие объективной политико-правовой оценки не способствует, прежде всего, появлению у участников конфликта доброй воли к его

разрешению. Отсутствие объективной политико-правовой оценки приводит, так же, как это имело место до сих пор, к затягиванию конфликта, к созданию у определенных сил иллюзий, что подобным образом можно переступить через международно-правовые нормы, оккупировать международно-признанную территорию суверенного государства и добиться после совершенного в переговорном процессе желаемых дивидендов. Характерным в этом отношении является высказывание Э. Г. Акопяна: «Позиция Франции в процессе переговоров не может быть названа сугубо проармянской, Французская дипломатия искренне пыталась найти сбалансированный подход к решению Нагорно-Карабахской проблемы. Международный опыт свидетельствует, что чем дольше сохраняется де-факто независимость, тем больше укрепляется воля международной общественности и местного населения по сохранению установившегося статус-кво» [4]. Как говорится, «на воре и шапка горит». Что значит, сбалансированный подход к агрессору и жертве агрессии? Да и цели саботирования переговорного процесса – очевидны из этого высказывания. Акопян акцентирует внимание: позиция Франции «не может быть названа сугубо проармянской», но она делает то, что нужно армянам. И далее он подкрепляет свой вывод: «Тем не менее, история процесса урегулирования последних 20 лет свидетельствует об определенной близости Франции, скорее, к дипломатической позиции Армении, нежели Азербайджана. На наш взгляд, этот нюанс имеет место не столько по причине сложных отношений Парижа и Баку, сколько является отражением исторически дружественных связей армянского и французского народа и их стран». Вот тебе и объективный, непредвзятый, «беспристрастный», как сказано в Мандате сопредседателей Минской кофференции [2], посредник...

2. От имени мирового сообщества, как нам известно, призваны выступать такие авторитетные международные образования, как ООН, ОБСЕ, Европейский Союз, Совет Европы, НАТО и др., прямой обязанностью которых являются поддержание и восстановление мира и стабильности, как во всем мире, так и в отдельных его частях, применение санкций к стране-агрессору.

Сопредседатели Минской группы ОБСЕ необоснованно монополизировали все права по разрешению конфликта, и таким образом блокирует его разрешение. Они не только не согласовывают свои действия с другими членами Минской группы, но и ревностно реагируют, когда другие вышеперечисленные организации всего лишь высказывают мнение о конфликте.

Заместитель директора армянского Института «Кавказа» С. Минасян, оправдывая бездеятельность Минской группы, говорит: «ОБСЕ,

повторяю, в этом плане делает максимум в рамках своего мандата. Не имеет смысла делать больше этого, поскольку если не будет ОБСЕ, какая-нибудь другая организация, грубо говоря, даже половины из этого не сможет сделать. Одна или две из сверхдержав принципиально могут оказать давление на Азербайджан, например, заставить, чтобы Баку предпринял шаги для упрочнения безопасности на линии соприкосновения. Скажем, если, Соединенные Штаты, Россия пожелают, могут сделать это, но ОБСЕ не может, потому что мандат не позволяет» [5]. Как Вам нравится? Не заставить Республику Армения освободить оккупированные территории и восстановить общепризнанные мировым сообществом государственные границы, а заставить Азербайджан «предпринять шаги для упрочения безопасности на линии соприкосновения». Иначе говоря, заставить Азербайджан смириться с замораживанием конфликта. Это требует армянский эксперт от стран-сопредседателей Минской группы в целях, которые мы указали в п.1 и, преследуя которые, сопредседатели более четверти века не идут на разрешение конфликта, а занимаются его замораживанием. В этих целях стало модно говорить о мерах по укреплению доверия (как будто оно есть). Самый лучший механизм доверия – это вывод оккупационных войск Республики Армения с территории Азербайджана за пределы международно-признанных границ. О каком доверии может идти речь, если на территории Азербайджанской Республики присутствуют армянские оккупационные войска, а сопредседатели закрывают глаза на принципы и нормы ОБСЕ, Устав ООН и не требуют их вывода?

Однако недостаточность мандата (полномочий) Минской группы не означает, что конфликт не должен и не может быть разрешен. Не лучше ли обратиться к самому документу [2].

Прежде всего, обратим внимание на его название – Мандат Сопредседателей конференции по Нагорному Карабаху под эгидой ОБСЕ («Минской конференцией»). Это Мандат сопредседателей, а не Минской конференции. Это очень важно, так как в целях введения в заблуждение общественности, очень часто эти понятия подменяют. Если что-либо и выходит за рамки полномочий сопредседателей, то это в компетенции Минской конференции, которая призвана разрешить конфликт в соответствии с международным правом в лице Устава ООН, Хельсинского акта 1975 года и других документов [См.: 6, 7]. И сопредседатели в интересах достижения поставленных перед ними задач обязаны обращаться за помощью к Минской конференции, другим органам ОБСЕ, а при необходимости и в ООН. Кто вспомнит, когда собиралась последний раз Минская конференция в полном составе? В самом начале текста Мандата сказано, что «в своей деятельности Сопредседатели будут руководствоваться

принципами и нормами ОБСЕ, Уставом ООН, решениями совещаний ОБСЕ, включая постановления заседания Совета Министров ОБСЕ от 24 марта 1992 года и, особенно, решениями Будапештского Саммита ОБСЕ, а также соответствующими резолюциями Совета Безопасности ООН». Хотелось бы знать выполнения какой соответствующей резолюции ООН сопредседатели добились и какие принципы и нормы ОБСЕ, относящиеся к конфликту, были реализованы в их деятельности?

В соответствии с п. 11 Мандата сопредседателей «после консультаций с ДП (Действующим председателем – Н.А.) ОБСЕ совместно информировать председателя Совета Безопасности и генерального секретаря ООН о ходе Минского процесса, обо всех аспектах ситуации в зоне конфликта, о ходе выполнения соответствующих резолюций СБ ООН, равно как и о настоящем и будущем сотрудничестве между ОБСЕ и ООН в этой области. Когда это необходимо и после соответствующих консультаций с ДП ОБСЕ, представлять на рассмотрение ООН свои соображения и предложения относительно новых резолюций, которые могли бы быть приняты СБ ООН в интересах мирного урегулирования конфликта» [2]. Почему сопредседатели препятствуют после 1993 года рассмотрению вопросов, связанных с конфликтом, в структурах ООН?

Далее, в тексте Мандата сказано: «В своей работе Сопредседатели будут руководствоваться задачами Минской конференции, а именно способствовать разрешению конфликта без применения силы и, в частности, содействовать переговорам по мирному и всеобъемлющему урегулированию в соответствии с правилами процедуры, как они определены в решениях десятой встречи Комитета старших должностных лиц (КСДЛ) СБСЕ» [2]. И вот здесь прослеживается противоречие между задачами, поставленными перед сопредседателями в соответствии с принципами и нормами международного права и полномочиями сопредседателей. Безусловно, конфликт необходимо стремиться разрешить мирными способами. Но невозможность разрешить его мирно на протяжении четверти века, наличие Минской конференции и ее сопредседателей не приостанавливают действие статей Устава ООН, предусматривающих право подвергнувшегося агрессии государства освободить свои территории силой и право международного сообщества применить силу к агрессору. Ни ОБСЕ, ни Минская конференция не обладают компетенцией приостанавливать действие Устава ООН или препятствовать его реализации. Однако, к сожалению это имеет место. Вот здесь и кроется причина нежелания сопредседателей Минской группы дать политико-правовую оценку конфликта, так как, назвав одну сторону (а в данном случае – это Республика Армения) агрессором, необходимо задействовать соответствующие статьи Устава ООН.

Закрыв глаза на заумно наукообразный стиль мысли, в принципе можно согласиться с мнением другого армянского эксперта Г. Погосяна, что «институциональная двойственность деятельности Минской группы не позволяет урегулировать нагорно-карабахский этно-политический конфликт. Причины состоят в том, что государства-участники придерживаются разных подходов к статусным принципам разрешения этно-конфликтных ситуаций. Государства по-разному смотрят на необходимость правовой институционализации миротворческих стратегий, дифференцированных политических отношений к основным принципам международного права» [8]. Суть в том, что Минская группа не способна урегулировать конфликт, потому что не опирается в его решении на принципы международного права и решения международных организаций, а, прикрываясь Мандатом сопредседателей, руководствуется геополитическими интересами своих государств, которые находятся в противоречии.

И, наконец, если Мандат недостаточен, можно поставить вопрос о его пересмотре.

3. Любая дипломатическая деятельность, и прежде всего деятельность по урегулированию конфликтов, должна опираться на нормы международного права. Не будем останавливаться на 4-х невыполненных резолюция Совета Безопасности ООН, о которых Минская группа так и не вспомнила, хотя три из них (за исключением самой первой), были приняты на основе докладов не Генерального секретаря ООН, а Председателя Минской группы ОБСЕ. Это – исключительный случай в истории дипломатии [См.: 9]. Принятие Парламентской Ассамблеей Совета Европы 25 января 2005 года резолюции 1416 (2005) «Конфликт в нагорно-карабахском регионе, решением которого занимается Минская конференция ОБСЕ» (докладчик Дэвид Аткинсон), в которой признается оккупация значительной части территории Азербайджана войсками Республики Армения, а также подчеркивается что «оккупация иностранной территории любым государством-членом представляет собой серьезное нарушение обязательств этого государства как члена Совета Европы» [См.: 10], явилось хоть и запоздалым, но, не последним шагом в этом направлении. Принятие в середине марта 2008 года на 62-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН Резолюции «О ситуации на оккупированных территориях Азербайджана», дающей фактически политико-правовую оценку нагорно-карабахского конфликта, должно послужить толчком к принятию подобных решений и другими международными организациями, и, прежде всего ОБСЕ, в рамках которой пока безуспешно осуществляется минский переговорный процесс. Об этих документах ничего не говорится в многочисленных заявлениях представителей стран-сопредседателей МГ [См.: 27, с. 87-89].

При этом следует напомнить государствам-сопредседателям Минской группы ОБСЕ, что Азербайджанская Республика и Республика Армения подписали Хельсинкский заключительный акт, признав, таким образом, в соответствии со своими конституциями: 1) высшую юридическую силу норм данного акта, как во внутренних, так и во внешних правоотношениях; 2) принципы нерушимости границ и территориальной целостности государств [См.: 7].

Здесь были бы уместны слова Рональда Асмуса о том, что «важнее то, что верность основным принципам Парижской Хартии – право на территориальную целостность, право на суверенитет, право на равную безопасность и право на выбор собственных союзников – должно стать основой для системы безопасности нового миропорядка после Холодной войны. Эти принципы безусловны, независимы от индивидуальности президента или эффективности внутренних реформ, равно как от внешней политики страны. Эти принципы были приняты для того, чтобы защитить маленькие государства от хищнического поведения более сильных держав. Эти принципы надо защищать, когда им бросается вызов, чтобы состояние мира после Холодной войны было надежным» [См.: 11, с.16]. В последующее время Р. Д. Асмус был руководителем основанного в Брюсселе Трансатлантического центра и ответственным за планирование «Фонда Маршала, Германия – США».

Неужели Минская группа добивается урегулирования конфликта вопреки нормам международного права и решениям ООН и других международных организаций?

4. Объективная позиция мирового сообщества может позволить вывести вооруженные силы из зоны конфликта и разрешить его мирным путем, без вооруженного давления и на основе принципов международного права. Любая попытка заставить Азербайджанскую Республику под давлением мирового сообщества, при наличии армянских оккупационных войск на ее территории подписать соглашение об уступке территорий сделает его юридически ничтожным и не обеспечит стабильный и долгосрочный мир в регионе. Долгосрочный и устойчивый мир невозможен без справедливости, и положить конец безнаказанности за совершение наиболее серьезных международных преступлений необходимо не только в целях установления индивидуальной уголовной ответственности, но и в интересах долговременного мира, установления истины, примирения и защиты прав потерпевших.

Принятие Парламентской Ассамблеей Совета Европы 25 января 2005 года резолюции 1416 (2005) «Конфликт в нагорно-карабахском регионе, решением которого занимается Минская конференция ОБСЕ» (докладчик Дэвид Аткинсон) [См.: 10], в которой признается оккупация зна-

чительной части территории Азербайджана войсками Армении, а также подчеркивается что «оккупация иностранной территории любым государством-членом представляет собой серьезное нарушение обязательств этого государства как члена Совета Европы» [10], явилось хоть и запоздалым, но, не последним шагом в этом направлении. Принятие в середине марта 2008 года на 62-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН Резолюции «О ситуации на оккупированных территориях Азербайджана», дающей фактически политико-правовую оценку нагорно-карабахского конфликта, должно послужить толчком к принятию подобных решений и другими международными организациями, и, прежде всего ОБСЕ, в рамках которой пока безуспешно осуществляется минский переговорный процесс.

Теперь становятся понятными опасения экс-министра иностранных дел Республики Армения Вардана Осканяна урегулирования конфликта на основе норм международного права: «...ситуация еще больше осложняется тем обстоятельством, что в прошлом ноябре Армения подписала майндорфскую декларацию, одно из условий которой будет работать против нас. А это то, что конфликт должен быть урегулирован не только на основе международных принципов, а и решений, принятых международными организациями. Это серьезное дипломатическое упущение. Этой декларацией мы облегчили дело России и других стран в своих отношениях с Азербайджаном, давая им возможность делать проазербайджанские заявления. Армения должна сделать все для того, чтобы по возможности нейтрализовать существование, важность этой декларации и снизить ее в качестве фактора» [12].

Нам кажется, что сопредседатели Минской группы ОБСЕ прекрасно знакомы, как с нормами международного права, так и с международно-судебной практикой. Они прекрасно понимают, что даже, принудив Азербайджан (что априори невозможно де-юре и де-факто) к уступке своих территорий, они не получили бы долговременного и надежного мира, устойчивого развития региона. Тогда чего же они хотели и чем они занимались все эти годы?

Рациональное использование природных ресурсов в условиях оккупации Карабаха и других азербайджанских территорий

Первые два десятилетия XXI столетия показали, что политика современного государства обязана учитывать не только экономические, социальные и культурные запросы людей, но и их экологические потребности. Сегодня, пожалуй, вопросы экологического состояния нашей планеты вышли на первый план, они возглавляют список национальных приоритетов развитых стран.

Рассматривая нагорно-карабахский конфликт через призму целей устойчивого мира и развития, здесь нам хотелось бы выделить экологический аспект национальной безопасности страны. Попытаемся разобраться.

Собственно Нагорный Карабах (территория бывшей НКАО), охватывающий территорию площадью примерно 4400 квадратных километров, включает в свой состав Ханкенди, Шушинский, Ходжавендский, Аскеранский, Агдеринский, Ходжалинский районы. Помимо этих районов Карабаха, армяне оккупировали Агдамский, Физулинский, Джебраильский, Зангеланский, Губатлинский, Лачынский и Кельбаджарский районы, которые считаются всемирно признанными территориями Азербайджанской Республики. Последние районы армянство называет «поясом безопасности», во имя которого им было изгнано из своих домов около 700 000 азербайджанцев и представителей других, проживавших здесь народов, превратившихся в вынужденных переселенцев. Имелись десятки тысяч убитых, сотни тысяч раненых.

Не будем подробно говорить о разрушениях, отметим лишь, что к началу антитеррористической контрнаступательной операции Азербайджана территории, находящиеся под армянской оккупацией, но где не проживает армянское население, представляли собой пустыню - все стерто с лица земли. Это, кстати, весной 2006 года выявила миссия ОБСЕ по установлению фактов. В результате оккупации варварами было разграблено, сожжено и разрушено более 800 населенных пунктов; выведено из строя 6 тысяч промышленных, сельскохозяйственных и иных предприятий; разрушено более 150 тысяч жилых строений общей площадью свыше 9 млн. кв. метров; уничтожено 4366 объектов социально-культурного назначения, в том числе 490 медицинских учреждений и так далее. На оккупированных территориях были полностью выведены из строя сельскохозяйственные угодья, водохозяйственные и гидротехнические сооружения, все виды транспорта и коммуникаций. По предварительной оценке общий ущерб экономике региона составил около 30 млрд. долларов США.

Антитеррористическая, контрнаступательная операция ВС Азербайджана в Карабахе, изменила статус-кво, привела в настоящий момент к освобождению ряда оккупированных районов, что актуализирует вопрос устранения того экологического ущерба, который был нанесен региону вандализмом оккупантов.

Оказавшийся в новом «статусе-кво» Ереван особенно не хочет покидать Лачынский и Кельбаджарский районы. Одна из скрытых причин (помимо территориальной связи Карабаха с Республикой Армения) в том, что в этих двух районах богатые водные ресурсы и крупнейшее водохранилище – Сарсанг. Эти два района имеют жизненно важное значение для Республики Армения, которая борется с засухой. Кроме того, в Кельбаджарском районе также берут начало реки Тертер и Хакари. Из разбитого на фронте Еревана, надеющегося на своих покровителей, раздаются угрозы Баку: «Если вы не оставите водные бассейны нам, мы превратим Карабах в родину терроризма и смерти похлеще Сирии» [См.: 13]. Следует отметить, что на протяжении всего периода оккупации указанных районов Республика Армения вела политику геноцида Азербайджанского народа, лишив их этих водных источников, чем нанесла непоправимый вред экологии и сельскому хозяйству Азербайджана.

На оккупированных территориях были загрязнены реки и другие водные источники, население, проживающее в прифронтовой зоне, не могло пользоваться водохранилищами, экологический террор, осуществляемый в отношении водных ресурсов, создавали серьезную угрозу для проживающего поблизости населения: В период посева вода перекрывалась, в результате из-за острой нехватки воды произошла деградация почвы. В период, когда вода была не нужна, вода из водохранилищ наводняла хозяйства и посевные площади.

Оккупационные власти полностью пренебрегали принципом, что крупные природопреобразующие проекты, поскольку они затрагивают интересы всего общества, не могут приниматься на уровне только властных структур, а должны быть вынесены на обсуждение народа. На реке Тертер в оккупированном Кельбаджарском районе Азербайджана с 2008 года по сегодняшний день велось строительство малых ГЭС, которые разрушали экосистему. Об этом свидетельствуют сами армяне. Некоторые фактические жители региона объявили в феврале с.г. голодовку. О прямой связи сепаратистской власти и экоцида, связанного с добывающей промышленностью и бесконтрольным строительством ГЭС свидетельствует газета «Жогурд», признавшая, что ответственным за экоцид является автор программы малых ГЭС, «экс-премьер» Араик Арутюнян, избранный после этого марионеточным «президентом НКР» [См.: 14].

Освобождение села Суговушан (бывший Мадагиз) с имеющимися там водохранилищем, гидроэлектростанцией и рыбоводческим хозяй-

ством имеет особо важное значение для восстановления и развития Карабаха.

Республика Армения и по сегодняшний день продолжает свой экологический террор, не соблюдает требования различных международных конвенций. На наш взгляд, необходимо довести до сведения соответствующих международных организаций информацию о нанесенном серьезном ущербе окружающей среде, разграблении природных ресурсов и другой незаконной деятельности на оккупированных территориях, положить конец тяжким экологическим преступлениям, совершаемым Республикой Армения на оккупированных Азербайджанских территориях.

Пожары на оккупированных территориях Азербайджана, контролируемых вооруженными силами Республики Армения стали регулярным событием в течение 30 лет агрессии. На этих территориях Азербайджана находятся леса общей площадью 247352 гектара. В течение этих лет на оккупированных территориях вырубаются и увозятся в Республику Армения и многие другие страны мира ценные и редкие породы деревьев; значительная часть лесных угодий сжигается, экологии наносится серьезный ущерб, а территории, в полном смысле слова, подвергаются экологическому террору. На оккупированных территориях Агдамского, Физулинского, Джебраильского, Тертерского и Ходжавенского районов, расположенных на линии соприкосновения войск, все эти годы совершались широкомасштабные поджоги, и пожары, охватившие площадь в тысячи гектаров, распространялись на прилегающую территорию, наносили серьезный ущерб окружающей среде и живой природе. Ущерб исчислялся миллионами долларов. Многие виды флоры и фауны исчезли или оказались под угрозой исчезновения. Из-за постоянного обстрела карабахскими формированиями азербайджанских сел, предотвратить стремительное распространение пожаров не представлялось возможным.

Проведение Азербайджаном контрнаступательной операции, ее успех и разгром армянских ВС, побудил армянство к обстрелам мирных городов и сел Азербайджана, находящихся далеко за пределами военных действий. В результате этого пожары имели место не только на оккупированных территориях. Министерство по чрезвычайным ситуациям (МЧС) распространило в октябре 2020 года информацию в связи с лесными пожарами, произошедшими в результате армянского обстрела вне зоны боевых действий. На сайте МЧС 26 октября было распространено сообщение о том, что, грубо нарушая гуманитарное прекращение огня, вооруженные силы Армении продолжают обстреливать из ракет и тяжелой артиллерии населенные пункты Азербайджана с высокой плотностью

населения, гражданские объекты, в том числе частные и многоквартирные жилые дома, хозяйства, прибегать к экологическому террору. С территории Армении был подвергнут артиллерийскому обстрелу Дашкесанский район, расположенный вне зоны боевых действий. В результате в лесной зоне начался пожар. Для тушения огня на территорию были вызваны силы и средства Государственной службы пожарной охраны МЧС и сотрудники Регионального центра лесного хозяйства Министерства экологии и природных ресурсов. В связи с тем, что пожар произошел в горной местности со сложным рельефом, где невозможно использование техники, тушение огня производится в основном вручную. В настоящее время мероприятия по локализации и тушению пожара продолжаются.

29 октября обстрелу из тяжелых артиллерийских установок ВС Армении подверглась территория Гёйгельского района, находящаяся за пределами зоны боевых действий. В результате начался пожар в лесном массиве. А 30 октября, эта территория подверглась обстрелу – в лесном массиве вновь вспыхнул пожар.

Обстрелу из тяжелой артиллерии ВС Армении подверглась и территория Геранбойского района, где в лесном массиве также начался пожар. К тушению пожара были привлечены соответствующие силы Государственной службы пожарной охраны МЧС.

Сегодня достаточно посмотреть кадры, освобожденных от оккупации азербайджанских территорий, чтобы поставить диагноз – экоцид.

С целью привлечения агрессора за преступления экоцида к международно-правовой ответственности необходимо провести расследование, зафиксировать и представить мировой общественности, международным организациям и международному правосудию конкретные факты фашистской и расистской политики Республики Армения на оккупированных территориях.

Вооруженные силы Армении, терпящие поражение в зоне боевых действий, продолжают наносить тяжелые удары по густонаселенным районам - районным и сельским центрам, объектам гражданской инфраструктуры - больницам, медицинским центрам, школьным зданиям, детским садам, административным зданиям и пунктам хозяйственного назначения.

Вот это вероломство армян проявлялось каждый раз на следующий день после заключения очередного временного гуманитарного перемирия в октябре 2020 года. Армяне не останавливали боевые действия в установленное время, атаковали наши позиции, а уже при первом перемирии в ночь на 11 октября устроили варварский ракетный обстрел жилого квартала в Гяндже. Затем были новые обстрелы Гянджи, Барды, Тертера и других городов и районов Азербайджана.

Обстрелы мирных азербайджанских городов в основном ведутся с территории Республики Армения. Делая это, армяне преследуют цель вовлечь в конфликт третьи государства и, прежде всего, Россию, мечтая, чтобы Азербайджан ударил по их территории. Однако они глубоко заблуждаются, думая, что Азербайджан не вправе вывести из строя военную технику на территории Республики Армения, которая обстреливает азербайджанские города. В этом случае ОДКБ не может вмешаться в конфликт на стороне Республики Армения, а, наоборот, - должна принять меры к самому Еревану за действия, несовместимые со статусом страны-члена ОДКБ. Страны ОДКБ должны дать политико-правовую оценку агрессии Армении против Азербайджана и на основании этого признать нарушение ею положений Договора коллективной безопасности и исключить Республику Армения из этой организации.

Нам сегодня необходимо зафиксировать документально преступные действия Республики Армения в отношении Гянджи и других мирных городов, а также граждан Азербайджана, приложить к ним кадры запуска ракет с территории Армении и обратиться в ОДКБ. В соответствии с договором, лежащим в основе этой организации, страны-члены не несут обязательств по защите агрессора. А Республика Армения является таковым. Действия Азербайджана в соответствии с Уставом ООН будут квалифицированы как подавление государства-агрессора, совершившего преступления в отношении мирного азербайджанского населения.

Международная комиссия ООН по окружающей среде и развитию (МКСОР) разработала и предложила всем странам мира свод правовых принципов окружающей среды и устойчивого развития [См.: 15]. Через призму этого международного документа, выработанного человечеством, мы попытаемся продемонстрировать нарушенные Республикой Армения правовые принципы применительно к оккупированным территориям.

Прежде всего, основное право человека – право все людей на окружающую среду, благоприятную для их здоровья и благополучия. В этой связи обеспечивается неотъемлемое право человека требовать отмены решения о размещении, строительстве и эксплуатации экологически вредных объектов.

Равенство прав поколений. Каждое поколение имеет равные права на пользование окружающей средой и природными ресурсами. Государства обязаны обеспечить этим поколениям реализацию этих прав, поддерживая экосистемы и экологические процессы, необходимые для функционирования биосферы, а также биологическое разнообразие. Государства призваны соблюдать принцип обеспечения оптимальной устойчивой продуктивности, устанавливая нормы охраны окружающей среды,

осуществляя мониторинг изменений ее качества и использования ресурсов, обязаны публиковать соответствующие данные.

Право предварительного уведомления. Все лица, кого может коснуться запланированная деятельность, имеют право быть своевременно информированными. Им обеспечивается доступ к достоверной информации о состоянии природной среды и мерах по ее охране. Устанавливая процедуру в административных и судебных делах, государство обеспечивает привлечение к ответственности лиц, виновных в экологических правонарушениях.

Устойчивое развитие и помощь. Государства призваны создавать условия, при которых сохранение окружающей среды рассматривается как неотъемлемая часть планирования их развития. Они обязаны оказывать помощь другим странам, особенно развивающимся, в целях поддержки деятельности по охране окружающей среды и устойчивому развитию.

Сотрудничество. Государства обязаны проявлять добрую волю к сотрудничеству с другими государствами, направленному на реализацию указанных выше прав и обязанностей.

Трудно будет убедить читателя в том, что эти принципы соблюдались оккупирующим государством – Республикой Армения - в Карабахе.

Моноэтнические зоны на Южном Кавказе – как результат качественного изменения человеческого фактора

Разрешение международного территориального конфликта невозможно изолированно, без уяснения происходящих в регионе процессов. Последнее столетие, и в особенности его последняя четверть, породило на Южном Кавказе достаточно серьезные проблемы, связанные с бредовой армянской идеей «Великой Армении от моря до моря».

Для тех, кто еще не в курсе поясним, что речь идет о так называемой «великой Армении от Черного моря до Каспийского моря, охватывающей часть территории Турции, территории как современной Республики Армения, так и Грузии и Азербайджанской Республики». Эта идея армянства лежит в основе всех территориальных притязаний армян к своим соседям, Нагорно-Карабахского конфликта, проблемы Джавахетии, проблемы Абхазии, проблемы «выхода Республики Армения к Черному морю через Аджарию, Батуми» и др. Решающим фактором среди комплекса проблем, стоящих перед армянством является проблема человеческого фактора, населения региона, а точнее его этнического состава.

Исторически полиэтнический Кавказ, и в том числе Южный Кавказ, постепенно превращается в моноэтнический. Уже сегодня на Южном Кавказе появились значительные моноэтнические территории (зоны).

Процесс создания моноэтнического армянского государства на Южном Кавказе начался с указа императора Николая I, которым он упразднил существовавшие на протяжении веков Иреванское и Нахчыванское ханства и образовал на этих территориях так называемую «Армянскую область» для переселенных сюда из Ирана и Турции армян [См.: 16, с. 272-273; 17, с.487]. После образования в 1918 году Республики Армения за счет территории Иреванского (Ереванского) ханства, населенного в основном азербайджанцами, и территории грузинского района Лори, на протяжении советского периода истории Южного Кавказа была осуществлена планомерная этническая чистка с этих земель всех народов, кроме армян. То же самое в этот же период произошло в Джавахетии (территория Грузии), достаточно вспомнить принудительное переселение с этих земель турков-месхетинцев и экономическую этночистку в Джавахетии грузин, имевшие место в период существования СССР.

После развала Советского Союза, обретения независимости странами Южного Кавказа, этночистки имели место в Абхазии, в Нагорном Карабахе. Из Абхазии физически были изгнаны все грузины, представители других, лояльных Грузии народов. Самое активное участие в этих процессах принимали армяне, как местные, так и прибывшие для их поддержки из других регионов. И теперь, на сегодняшний день они (армяне) составляют большинство населения Абхазии – более 60 процентов. Процесс демографических изменений в Абхазии в пользу армян, которые сегодня владеют там как экономическими, так и политическими рычагами, продолжается. В начале 1990-х годов прошлого века этого еще не было, хотя активное переление в Абхазию армян началось в 1958 году по призыву каталикоса Вазгена I-го. Однако армяне «честно» воевали с абхазами против грузин, осуществили их этническую чистку, а затем эффективно использовали полученные дивиденды для захвата ведущих позиций (экономических, а в дальнейшем и политических) и мягкого выдавливания абхазов и других народов с территории Абхазии. Несколько лет назад армяне в Абхазии резко активизировали свою политическую деятельность, получили значительное количество мест в местном парламенте и гарантированное место вице-спикера. Процесс усиления позиций армян в Абхазии при не лучших демографических процессах среди абхазов приведет к еще большему преобладанию в Абхазии армян и мягкой этнической чистке абхазов [См.подробнее: 24, 183-188]. В ноябре 2010 года Генеральным секретарем Совета Европы был подготовлен и представлен отчет о ситуации по конфликту в Грузии (за период апрель-сентябрь 2010 года). В пункте 56 этого отчета выражается озабоченность тем, что, в отличие от языков и школ всех

других национальных меньшинств, в Абхазии преподавание в школах на армянском языке осуществляется без всяких препятствий по программам и учебникам Армении [См.: 18]. Представляется также, что нет никаких препятствий для избрания в ближайшие годы в Абхазии президента-армянина. Об этой ситуации ярко свидетельствует целый ряд армянских видеоклипов [См.: 19; 20; 21; 22].

Несколько подробнее, позволю себе, остановиться на этночистке в Нагорном Карабахе.

В момент присоединения Карабахского ханства к России – 14 мая 1805 года – армянское население региона составляло лишь пятую его часть. По данным «Описания Карабахской провинции», составленного в 1823 г. – чиновниками императора России, «... в Карабахском ханстве было 90000 жителей, имелся один город и более 600 сел, из коих всего лишь 150 армянских. В Шуше проживало примерно 1948 семей, состоящих из азербайджанцев, и 474 - армян. В деревнях соответственно 12902 и 4331». Сванте Корнелл из Швеции пишет: «Согласно российской переписи, в 1823 году армяне составляли 9 процентов от общего населения Карабаха (остальные 91 процент были зарегистрированы как мусульмане), в 1832 году – 35 процентов, а в 1880 году достигли уже большинства – 53 процента» [См.: 23, р 68].

В ходе русско–иранских войн 1804 – 1813 гг. и 1826 – 1828 гг. и после них начинается массовое переселение армян на Южный Кавказ, в том числе и в Карабах. Как свидетельствуют официальные документы, значительная масса переселенцев поселилась именно в Карабахе. Н. Н. Шавров в 1911 году в своей книге писал: «Из живущих в настоящее время в Закавказье 1 миллиона 300 тысяч армян свыше одного миллиона не является коренным населением, а переселено нами... Армяне размещались в основном на благодатных землях Елизаветполя и Эриванской губернии, где их было ничтожно мало. Нагорная часть Елизаветпольской губернии (Нагорный Карабах) и берега озера Гейча были заселены этими армянами». Далее Н.Н.Шавров конкретизирует: «...С 1828 по 1830 гг. мы переселили в Закавказье свыше 40000 персидских и 84000 турецких армян и водворили их на лучших казенных землях Елисаветпольской и Эриванской губерний, где армянское население было ничтожно, и им было отведено более 200000 десятин казенных земель и куплено более чем на 2 млн. рублей частновладельческих земель у мусульман. Нагорная часть Елисаветпольской губернии и берега озера Геокча (нынешний Севан) заселены этими армянами. Необходимо иметь ввиду, что на 124000 армян, официально переселенных, переселилось сюда и множество неофициальных, так что общее число значительно превышает 200 тыс. человек» [См.: 25, с. 59-61].

Возможные последствия данного переселения, радикальное видоизменение этнического состава населения данной территории уже тогда, в XIX веке, беспокоили не только представителей коренного населения, но также и здравомыслящую часть русской интеллигенции. В частности, выдающийся русский дипломат и поэт А.С.Грибоедов (кстати, непосредственно причастный к Туркманчайскому договору, разделившему Азербайджан на две части) писал: «Так же мы с ним (князем Аргунтским) немало рассуждали о внушениях, которые должно дать мусульманам, чтобы помирить их с нынешним их отягощением, которое не будет долговременно, и искоренить из них опасения насчет того, что армяне завладеют навсегда землями, куда их на первый раз пустили» [26, с. 341].

В период советской власти в 1948- 1953 гг. по Постановлению № 4083 Совета Министров СССР от 23 декабря 1947 года «О переселении колхозников азербайджанской национальности и иного азербайджанского населения из Армянской ССР на Кура-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР» за подписью Иосифа В.Сталина около 100 тысяч азербайджанцев были переселены из горных районов Армянской ССР на Кура-Араксинскую низменность (в Азербайджанской ССР), отличающуюся жарким, малярийным климатом. Эта этническая чистка была проведена на государственном уровне с присущей сталинскому режиму жестокостью. Фактически это была депортация советских граждан своим же правительством с их исторических земель. Идеологом и вдохновителем этой этнической чистки был один из руководителей Советского Союза Анастас Микоян – этнический армянин.

После распада Союза ССР армяне приступили к активной реализации плана по захвату азербайджанских территорий и осуществлению этнических чисток на них. К середине 1994 года вооруженные силы Республики Армения, при поддержке незаконных вооруженных армянских формирований Нагорного Карабаха, оккупировали приграничные с Республикой Армения районы Азербайджанской Республики, собственно территорию бывшей НКАО, а также другие прилегающие к ней районы Азербайджанской Республики, что в общей сложности составило около 20% всей территории Азербайджанской Республики. С этих территорий было изгнано все азербайджанское население, представители других наций, проживавших на данных территориях, имелись десятки тысяч убитых, сотни тысяч раненных.

Сегодня эта идея представляет особую опасность применительно к Грузии. Осознав на опыте Нагорно-Карабахского конфликта бесперспективность завоевания территорий военным путем, остановленное Азербайджаном в Карабахе армянство решило продолжить реализацию

указанной идеи путем фактического заселения конкретных территорий. В данном случае – территорий Грузии.

Рассмотрим сегодняшнюю демографическую ситуацию в Грузии применительно к армянскому вопросу. Нагорный Карабах Азербайджана и семь прилегающих к нему районов были оккупированы вооруженными силами Республики Армения, при этом там была осуществлена этническая чистка азербайджанцев – моноэтническая зона. Республика Армения, созданная в 1918 году, в территориальной основе которой лежит Западный Азербайджан – земли бывшего Иреванского (азербайджанского) ханства, осуществила этническую чистку азербайджанцев в течение 70 лет советской власти. Сегодня Республика Армения – моноэтническое государство. Джавахетия, составная часть Грузии, примыкает к Республике Армения и в подавляющем большинстве своем населена армянами, переселенными туда (также как и на весь Южный Кавказ) российской империей 200 лет назад. В годы СССР из Джавахетии была осуществлена депортация турков-ахыска (турков-месхетинцев). Мягкая этническая чистка грузин осуществлялась там все годы советской власти. Джавахетия – моноэтнический регион. Усилено заселяется армянами прилегающий к Джавахетии Цалкский район Грузии. Сепаратистская Абхазия сегодня, как было сказано выше, на 60 процентов населена армянами. Всем известны постоянно увеличивающаяся численность и укрепляющиеся позиции армян в Краснодарском (особенно в г. Сочи) и Ставропольском краях, Ростовской области России. Эти территории являются смежными с Абхазией.

Лицу, знакомому с основами географии Кавказа, не составит труда совместить эти территории в «пояс»: Ростовская область - Ставропольский край - Краснодарский край - город Сочи - Абхазия - ... - Джавахетия – Республика Армения – Нагорный Карабах Азербайджана и семь прилегающих к нему районов. Посмотрев на карту, мы увидим, каких звеньев не хватает для того, чтобы окончательно выстроить этот пояс. Это - автономная Аджария и оставшаяся территория Грузии между Аджарией и Абхазией, с городом-портом Поти. Всего этого лет сто назад не было.

В последние годы в Грузии идут активные процессы в плане разрешения этой проблемы армянства. Всем известны настоятельные требования армянства и Республики Армения с открытием им Грузией выхода к Черному морю. Эти требования уникальны, потому что ни одному другому государству в мире, не имеющему выхода к морю, не приходится в голову требовать его за счет соседей. Эти проблемы решаются путем развития добрососедских отношений, экономики, торговли, совместного развития транспортных коммуникаций, реализации других совместных проектов. В армянском контексте – это территориальные

притязания. Но еще большая уникальность заключается в том, ни одно государство в мире молчаливо не останавливает Армению в этих ее устремлениях. Не очень активна в этом и сама Грузия.

Думается, что немало найдется аналитиков, уверенных в причинах «сдачи» Россией верного ей руководителя Аджарии Аслана Абашидзе. Во всяком случае, мне не довелось от кого-либо слышать то, что сейчас будет написано. Аслан Абашидзе был принесен в жертву, чтобы открыть армянам путь в Аджарию. В годы своего правления он не допускал переселения армян в Аджарию. Эту проблему Россия решила вопреки своим интересам, хотя многие специалисты оценивали этот шаг Москвы, как «жест» в сторону Михаила Саакашвили. Эта была ловушка (если не считать больше!?) армян, в которую попала Грузия. С тех пор в Аджарии начал очень активно развиваться и пропагандироваться «армянский туризм», преподносимый как некое благо для развития региона. Многочисленные армянские туристические компании (в мгновение ока созданные в Аджарии) ежегодно уже в марте-апреле снимают имеющийся жилой фонд Батуми, Кобулет и прилегающих территорий, а затем в разгар сезона сдают его армянским и другим туристам, таким образом, лишая небогатое население Аджарии дополнительной прибыли.

Уже несколько лет, как из Еревана в Батуми ходит «туристический железнодорожный поезд» (железнодорожный состав государства – стратегического партнера и «форпоста» России), который «на полном скаку» без досмотра пролетает армяно-грузинскую границу. В это же время азербайджанский поезд Баку-Тбилиси (железнодорожный состав государства – стратегического партнера Грузии, неоднократно оказывавшего ранее и оказывающего постоянно в настоящее время безвозмездную помощь Грузии) по пять часов досматривается и простаивает на грузино-азербайджанской границе в Гардабане.

В Батуми открыто Генеральное консульство Республики Армения, приобретено несколько зданий для армянской общины, активно и настойчиво ставится вопрос об открытии в Батуми филиала Ереванского государственного университета!? А попытка Азербайджана создать Генеральное консульство в Батуми сталкивалась первые несколько лет с серьезным противодействием в Тбилиси. Фактор, свидетельствующий о силе армянского лобби в Грузии [См.подробнее: 24, 183-188].

Думается, что интересными открытиями явятся исследования по изучению изменения демографического состава Аджарии, количества смешанных браков жителей Аджарии с гражданами Республики Армения и армянами из других стран. Все это необходимо будет сопоставить с переселением, так называемых, экомигрантов из Аджарии (аджаров) в другие районы Грузии. Демографическую ситуацию в других регионах

Грузии это не изменит, но для Абхазии это самоубийственно в контексте вышеизложенного. Это приводит к увеличению процентного отношения армян в Абхазии.

Невозможно разрешение территориальных конфликтов Южного Кавказа без противодействия, препятствования и прекращения реализации бредовой, но реализуемой идеи «великой Армении от моря до моря».

Заключение

Все моноэтнические зоны, созданные армянством на Южном Кавказе – Республика Армения, сепаратистские непризнанные «Нагорно-Карабахская Республика», Абхазия, которую армяне называют «Абхазская Армянская Республика» - сегодня находятся в нищенском положении с разрушенной экономикой, низкими экономическими показателями, отсутствующими перспективами для развития. Анализ этого – тема отдельной беседы.

Что может произойти в случае подобной моноэтнизации Южного Кавказа, а может и всего Кавказа?

Литература:

1. Мамедов Н.М. Экология и устойчивое развитие. – Москва: Изд. Центр МГАДА, 2013. - 365 с.
2. Mandate for the Co-Chairmen of the Minsk Process // OSCE, Organization for Security and Co-operation in Europe, 23.03.1995
3. Абоу, Салем Ессам; Теоса, Валентина. Международные стратегии разрешения региональных конфликтов как предмет исследования в теории международных отношений. – В кн.: Știința politică în Republica Moldova: realizări și perspective. – Chișinău: CEP USM, 2011, p. 69–78
4. Акопян, Э.Г. Роль Франции в качестве сопредседателя Минской группы ОБСЕ и варианты решения нагорно-карабахского конфликта.- Вестник Костромского государственного университета, 2015, № 3. - <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-frantsii-v-kachestve-sopredsdatelya-minskoy-gruppy-obse-i-varianty-resheniya-nagorno-karabahskogo-konflikta>
5. Альтернативой ОБСЕ является давление на Азербайджан со стороны США или России. - <http://inosmi.ru/politic/20161210/238370019.html>
6. Устав Организации Объединенных Наций. –

- www.un.org/ru/documents/charter
7. Заключительный акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе (Хельсинки, 1 августа 1975). - См.: <http://www1.umn.edu/humanrts/russian/osce/basics/Roscebasc.html>
 8. Погосян, Г.К. Политико-правовые процессы постконфликтного урегулирования в Нагорном Карабахе. – Теория и практика общественного развития, 2014, № 14. - <https://cyberleninka.ru/article/n/politiko-pravovye-protsessy-postkonfliktogo-uregulirovaniya-v-nagornom-karabahe>
 9. Ибрагимова, П. Урегулирование нагорно-карабахского конфликта в рамках Минской группы ОБСЕ и азербайджанская пресса. - <http://naukarus.com/uregulirovanie-nagorno-karabahskogo-konflikta-v-ramkah-minskoy-gruppy-obse-i-azerbaydzhanskaya-pressa>
 10. Конфликт в нагорно-карабахском регионе, решением которого занимается Минская конференция ОБСЕ. Резолюция Парламентской Ассамблеи Совета Европы № 1416 (2005) от 25 января 2005 года. - <http://assembly.coe.int>
 11. Асмус, Р.Д. Маленькая война, которая потрясла мир. Грузия, Россия и будущее Запада. – Тбилиси: Парнас, 2010
 12. Осканян, Вардан. Необходимость национальной мобилизации. - <http://7or.am/ru/news/2009-07-14/4525/> 2009-07-14 15:03
 13. Берджан Тутар. Sabah (Турция): «Дипломатическая ловушка» в Карабахе. - <https://inosmi.ru/politic/20201022/248384682.html>
 14. Айрумян, Наира. Олигархия и экоцид в Арцахе: кто боится обвинений. - <https://novostink.ru/nkr/277840-oligarhiya-i-ekocid-v-arcahe-kto-boitsya-obvineniy.html#ixzz6bzWcqZue>
 15. Свод предлагаемых правовых принципов окружающей среды и устойчивого развития, принятых группой экспертов МКСОР по праву окружающей среды // Наше общее будущее: Доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию (МКСОР) / Пер. с англ.; под ред. С.А.Евтеевой, Р.А.Перелеты. – Москва: Прогресс, 1989, с. 310-313
 16. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собрание второе. Т. III. 1828. – СПб., 1830
 17. АКАК. Т.VI I. Док.437
 18. Council of Europe. Consolidated report on the conflict in Georgia. Information Documents SG/Inf(2010)19. 5 November 2010. Document presented by the Secretary General
 19. <http://www.youtube.com/watch?v=5HBuQ1BjtdM>
 20. http://www.youtube.com/watch?v=1tqq3Q_215s&NR=1
 21. <http://www.youtube.com/watch?v=NxuA1f7DuoU&feature=related>

22. <http://www.youtube.com/watch?v=SHAbUHifwfg&feature=related>
23. Svante Cornell. Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus. – 2001, p 68
24. Алиев, Намик. Политико-правовые последствия Пятидневной войны. – Кишинэу: Метромпраş, 2015. – 256 с.
25. Шавров Н. Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. - СПб, 1911, с. 59-61
26. Грибоедов А. С. Сочинения. В 2-х томах, т.2. - Москва, 1971
27. Алиев, Намик. Этно-территориальные конфликты: мифы и реальность. – Баку: Азернешр, 2019. – 90 с.

XÜLASƏ

ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN MÜNAQİŞƏSİ: DAVAMLI İNKİŞAF VƏ UZUNMÜDDƏTLİ SÜLH

Əliyev N.Q.

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının
Beynəlxalq münasibətlər və xarici siyasət kafedrasının müdiri,
hüquq elmləri doktoru, professor*

Məqalədə etnoərazi münaqişəsinin həllinin davamlı inkişaf üçün əvəzolunmaz şərt kimi əhəmiyyətindən bəhs olunur. Müəllif ATƏT-in Minsk qrupunun Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətindəki işlərinə də münasibət bildirdi. Dağlıq Qarabağ münaqişəsini davamlı sülh və inkişaf hədəfləri prizmasından nəzərdən keçirən müəllif, ölkənin milli təhlükəsizliyinin ekoloji tərəfini də vurğulayır. Məqalədə Cənubi Qafqazdakı monoetnik zonalarda insan amilindəki keyfiyyət dəyişikliyi nəticəsində araşdırılır.

Açar sözlər: *Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi, davamlı inkişaf, uzunmüddətli sülh, milli təhlükəsizlik*

SUMMARY

ARMENIAN-AZERBAIJANI CONFLICT: SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND LONG-TERM PEACE

Aliyev N.Q.

*Head of the Department of International Relations and Foreign Policy,
the Academy of Public Administration
under the President of the Republic of Azerbaijan,
Doctor of Law, Professor*

The article addresses the issue of importance of settling the ethno-territorial conflict as an indispensable condition for sustainable development. The author also commented on the work of the OSCE Minsk Group in resolving the Karabakh conflict. Considering the Nagorno-Karabakh conflict through the prism of sustainable peace and development goals, the author also highlights the environmental aspect of the country's national security. The article also examines the mono-ethnic zones in the South Caucasus as the result of a qualitative change in the human factor.

Keywords: *Armenian-Azerbaijani conflict, sustainable development, long-term peace, national security*

ДИАГНОСТИКА ЭЛАСТИЧНОСТИ ПРОСТРАНСТВЕННЫХ СИСТЕМ АЗЕРБАЙДЖАНА

Исмаилов Ч.Н.

Бакинский Государственный Университет

e-mail:ischingiz@gmail.com

В статье анализируется территориальная структура экономики Азербайджана и пространственные изменения. Отмечается, что с учетом неравенства в современной структуре экономики государство реализует соответствующую стратегию развития. В соответствии с этим реализуются государственные программы социально-экономического развития регионов для эффективного использования богатых природных ресурсов и человеческого потенциала регионов. Автор подчеркивает, что наличие различных источников ресурсов в регионах, их доступ к ним и политика государства в области регионального развития в этом направлении определяют устойчивость каждого региона.

Ключевые слова: *пространственная система, региональное развитие, новые центры развития, конкурентные преимущества, экономическая трансформация*

Общемировые процессы сжатия пространства, при усилении концентрации экономики и населения, создали новые вызовы для будущего развития. Последний десятилетний период попыток преодоления мирового финансово-экономического кризиса не прояснил ситуацию с определением выбора вектора будущего развития мирохозяйственного устройства. Декларирование мировым сообществом целей обеспечения устойчивого развития и осуществление соответствующих мероприятий, пока еще в реальности не привели к ожидаемым позитивным изменениям. Одновременно с этим, нарастающая напряженность в торговых взаимоотношениях между мировыми экономическими лидерами (США-Китай, США-ЕС) и политико-экономические трения внутри стран-членов ЕС еще более усугубляют этот процесс. Вместе с тем, отдельные страны, благодаря обеспечению внутриэкономической устойчивости и выстраиванию продуманной стратегии будущего развития, свели к минимуму воздействие глобальных кризисных процессов. Примером может служить Азербайджан, где благодаря последовательной реализации, четко обозначенной, финансово-монетарной и экономической политики по

использованию ресурсного потенциала регионов, были созданы предпосылки для дальнейшего устойчивого развития республики.

Обеспечение устойчивого и инклюзивного развития лежит в основе стратегии развития каждого государства. С целью решения этих задач необходим научно обоснованный подход по диагностике социально-экономического состояния пространственных систем. Данная тематика анализа проблем нашла свое отражение в трудах таких ученых как Susanna Gable, Hans Lofgren, Israel Osorio-Rodarte,(1) Минакир П. А., Демьяненко А.Н. (2), Зубаревич Н.В.,(3), Лексин В.Н. (4), Леонов С.Н. (5) и др. В работе этих ученых, на примере отдельных стран и регионов мира, дан анализ состояния и условий трансформации экономического развития отдельных территориальных систем.

Диагностика пространственных систем предполагает последовательность проведения работ на уровне нескольких этапов, которые включают в себя:

- Сбор необходимой информации;
- Описание региональной ситуации;
- Анализ социально-экономического состояния региона;
- Оценка состояния, с использованием основных показателей;
- Установление приоритетов развития;
- Обоснование рекомендаций.

Поэтапное изучение условий социально-экономического развития пространственных образований позволило выявить определенную закономерность формирования каркаса системы поселений. Как показывает практика, организация структуры расселения и форм организации деятельности человека, происходит под воздействием интерференции множества факторов. Экскурсы в прошлое их становления позволяют четко выделить доминант воздействия природных условий и ресурсных составляющих. Благоприятность природно-климатических условий и наличие богатых природных ресурсов предопределял выбор ареалов, мест расселения и хозяйственной деятельности. Однако, при неизменности роста численности населения, нарастании дефицита ресурсов и ограниченности площади пространств с «комфортными» природными условиями, неизбежными стали новые тенденции миграции населения в направлении необжитых территорий.

Между тем, постепенное освоение новых территорий, с менее благоприятными природно-климатическими условиями и ресурсным потенциалом, подталкивало развитие производительных сил и организацию новых пространственных форм обживания территорий. Самоорганизация расселения в новых районах, несмотря на широкие возможности территориального расширения, отличалась своей компактностью и гибкостью.

Эти основополагающие условия создали предпосылки для формирования современной картины расселения населения.

Крупные агломерации и высокоурбанизированные территории, на пределе возможностей территориального управления, из-за обострения экономических, социальных и экологических проблем, постепенно теряют свою привлекательность. В связи с этим, сохраняется и продолжается тенденции «выноса» и передислокации производственных объектов за пределы урбанизированных зон. Конечно же, такие черты трансформации территориальной структуры хозяйства и географии миграционных потоков характерны для высокоразвитых стран, где гиперурбанизация и экологическая напряженность обуславливают усиление центробежных сил.

Последовательное нарастание хозяйственной «начинки» осложнял задачу территориального планирования и управления. Тем самым, возникла насущная необходимость регулирования территориального развития систем поселений и ее производных. В силу воздействия множества факторов (генезиса становления, эволюции, применяемых административно-правовых норм и др.), организация хозяйственной деятельности человека в урбанизированных районах принимала различные формы. Известно, что в странах социалистической экономики создание новых промышленных и обслуживающих производств осуществлялось на плановой основе, без учета конкурентных преимуществ того или иного района. Несмотря на это, ряд экспериментов по созданию территориально-производственных комплексов и промышленных узлов оказались достаточно успешными. Особенно ярко это проявилось в районах нового освоения Западной Сибири и Дальнего Востока.(6,7,8 и др.)

В настоящее время, объективные тренды сосредоточения хозяйства в урбанизированных территориях, отличающиеся конкурентными преимуществами, происходят под воздействием законов рынка. При этом, непозволительным представляется простое отслеживание и констатация происходящих изменений. Исходя из этого, в рамках обозначенных задач региональной политики страны, необходим выбор ключевых направлений реконструкции территориального развития, к коим можно отнести:

- Отбор и содействие развитию «полосов роста», отличающиеся ресурсными преимуществами;
- Адаптация к происходящим изменениям, с внесением необходимых коррективов в программы развития регионов;
- Использование административно-хозяйственных и законодательных инструментариев для стимулирования развития малых городов и сельских поселений.

Идея « полюсов роста» и «центральных мест», конечно же, не нова и ее использование представляет интерес для тех регионов, где имеются территории с неосвоенным или же недостаточно освоенным ресурсным потенциалом. Стимулирование развития новых полюсов роста может содействовать сглаживанию остроты проблем неравномерности территориального развития страны. В масштабе страны такой подход должен осуществляться на основе научно обоснованной оценки конкурентных преимуществ отдельных регионов. Конкурентные преимущества территории обычно определяются ее привлекательностью для проживания, уровнем развития хозяйства и сети транспортной инфраструктуры. Для количественной же оценки конкурентных преимуществ региона используются показатели - по миграционным потокам, пассажирским и грузовым перевозкам, инвестиционным вложениям (особенно, частным инвестициям), а также – величина валового регионального продукта и доходы населения. При всей сложности доступа к отдельным статистическим показателям (например, по частным инвестициям в регионах), постепенно вырисовываются черты новых полюсов роста в регионах республики. Такими чертами выделяются города Габала, Нефтечала, Шамкир, Гусары и Ленкаран.

Природная обусловленность различий распределения ресурсного потенциала территорий во многом определяет пространственную неравномерность их развития. Благодаря этому формируется и далее меняется территориальная структура хозяйства в регионе. Тем самым, происходит процесс становления центров концентрации экономики и населения. При этом, обычно выделяется столичный регион, как высокоурбанизированная зона с наибольшими конкурентными преимуществами. Несмотря на создание промышленных предприятий, развития транспорта и сферы услуг в районных центрах республики, все еще сохраняется экономический отрыв в развитии между столичным регионом и остальными регионами. С целью сокращения такого отрыва реализуется целевые государственные программы по социально-экономическому развитию регионов страны.

Ресурсные преимущества нефтегазовых районов, во второй половине 90-ых и в начале 2000-ых годов, стали важным фактором экономического развития Азербайджанской республики. Принимая во внимание исчерпаемый характер углеводородных ресурсов, началась разработка программ по стимулированию развития ненефтяного сектора экономики. Опыт ряда стран ближнего востока (страны Персидского залива, особенно Объединенные Арабские Эмираты), показал результативность успешного перепрофилирования экономического развития. Причем, такое развитие стало возможным, несмотря на острый дефицит иных видов природных (полезных ископаемых, земельных, водных) ресурсов.

В соответствии с разработкой и реализацией стратегии развития ненефтяного сектора успешно завершены три государственных программ по социально-экономическому развитию регионов республики, а также – множество программ по развитию отдельных секторов экономики. Реализованные программы способствовали возрождению традиционных отраслей (зерноводство, виноградарство, табаководство, хлопководство и др.) и становлению ранее утерянных производств (выращивание сахарной свеклы, риса, искусственное разведение рыб и др.). Приватизация земель открыли новые возможности по рациональному их использованию. Однако, в силу ряда объективных (нехватка финансовых средств, ограниченность возможностей технического снабжения и др.) и субъективных (отсутствие опыта самостоятельной организации бизнеса) причин, ожидания по эффективному использованию природно-ресурсного потенциала регионов оправдались не в полной мере. Для решения проблем развития регионов, со стороны государства началось выстраивание политики по поддержке развития малого и среднего предпринимательства. С этой целью, ежегодно Фондом развития предпринимательства Азербайджанской республики выделяются льготные кредиты по различным направлениям специализации хозяйства. Только за 2019 год, из этого Фонда были предоставлены льготные кредиты 1573 субъектам предпринимательства в размере 175 миллионов манатотов. (9). Как результат, за последний пятилетний период существенно возросли показатели по производству основных сельскохозяйственных культур. Так, за период 2014-2018 гг. существенно увеличилось производство зерна, хлопка, винограда и других сельскохозяйственных культур. В 2018 году объем производства зерновых в республике составил 3,3 млн. тонн, в том числе 2 млн. тонн пшеницы. Особо следует подчеркнуть содействие государства возрождению и развитию и развитию виноградарства, благодаря чему наблюдается постепенный рост производства винограда в республике (рис.1) Тенденции роста производства создали предпосылки для принятия Государственной программа развития виноделия на 2018-2025 годы. Госпрограмма нацелена на развитие отрасли и предусматривает пятикратное увеличение экспорта вина к 2025 году.

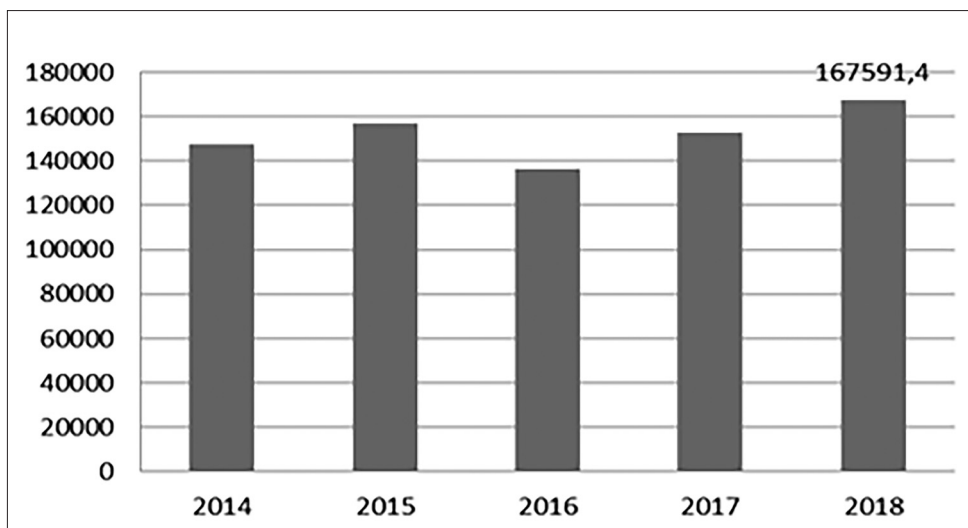

Рисунок 1. Динамика производства винограда в Азербайджане за период 2014-2018 гг.(тонн)

Экономическая политика правительства по поддержке сельского хозяйства, особенно развитых в недалеком прошлом отраслей, придал новый толчок в возрождении хлопководства, табаководства, шелководства, виноградарства и других отраслей. Конечная продукция этих отраслей, являясь экспортостребованной, на основе предварительно согласованных договоров с производителями, закупается государством, что минимизирует риски предпринимателей в сфере реализации продукции. Возрождение вышеперечисленных отраслей стимулирует развитие производства и содействует занятости населения, как в равнинных, так и в предгорных и горных районах республики. Поэтому, можно говорить о соизмеримости эффекта развития как в экономическом, так и в социальной сферах.

В развитии хлопководства прослеживается существенное увеличение посевных площадей, что сказывается на росте объемов производства. Однако, не стоит забывать о возможных экологических рисках и последствиях, порождаемые развитием этого производства. Горький опыт развития хлопководства в республике в 80-ых годах, показывает, что необходимо с большой осторожностью подходить к планам по стимулированию развития хлопководства, в частности решению вопросов проведения мелиоративных работ, использованию пестицидов и минеральных удобрений. Наряду с расширением сети мелиоративных систем, необходимо осуществлять мониторинг по выявлению тенденций изменения химико-физических свойств эксплуатируемых земель в зонах выращивания хлопчатника. Не является секретом тот факт, что деградация почти

40% пахотных земель республики произошла из-за больших просчетов в ведении мелиоративных работ в хлопководческих хозяйствах аридных и семиаридных районах республики.

Не стоит упускать из виду, что государственная поддержка развития хлопководства в равнинных районах республики обычно сказывается на повышении цены производимой продукции. Поэтому, не стоит ожидать существенных экономических дивидендов от развития этой отрасли, однако очевиден кумулятивный социальный эффект в районах хлопководства. Через эту призму следует рассматривать поддержку развития хлопководства в республике.

Создание в республике агро-, техно-, эко- и туристических парков могут раскрыть новые возможности использования ресурсного потенциала регионов. На стадии проектирования рассматриваются набор предлагаемых для предпринимателей услуг (транспортировка, хранение, заготовка и другие виды сервиса), что очень важно для поддержки фермерских хозяйств и различных форм предпринимательства на местах.

Ныне в ряде районов прослеживается процесс замещения традиционных аграрных функций сельских районов на менее трудоемкие сферы деятельности. В частности, в Габале, Шамахе, Гусаре и др. районных центрах республики темпы роста доходов населения за счет занятости в отраслях сферы обслуживания (туризм и сервисный сектор), превышают доходы по идентичным показателям в аграрном секторе.

Не секрет, что государство заинтересовано в более полном использовании конкурентных преимуществ каждого района. Эти преимущества складываются как из природных предпосылок – природно-климатические условия, ресурсный потенциал, экономико-географическое положение, так и экономических – концентрация хозяйства и населения, развитие транспортной инфраструктуры, инвестиционная привлекательность. Успех в использовании конкурентных преимуществ районов во многом зависит от умелого и своевременного использования рычагов территориального управления. В этом отношении важное значение имеет модернизация подходов в территориальном управлении, благодаря чему становится возможным сглаживание барьерных черт развития регионов. Упор на строительство новых автодорог в сельских районах явился прорывным решением более полного использования природно-ресурсного и людского потенциала отдаленных регионов республики.

Военная агрессия со стороны Армении и оккупация Нагорного Карабаха и семи административных районов Азербайджана остается основным препятствием в разработке единой программы регионального планирования и развития республики. Разрыв многовековых исторических связей низменных районов Карабаха с его нагорной частью оказало

пагубное влияние на весь уклад хозяйственной жизни в регионе. Именно такого характера изменения выявили эластичные свойства равнинных районов Карабаха. При непосредственной сильной поддержке государства в этих районах были созданы благоприятные условия для развития предпринимательства и фермерского хозяйства. Наряду с этим, здесь (в Тертерском, Бардинском, Бейлаганском и др. районах) создавалась разветвленная сеть объектов социальной и производственной инфраструктур. В результате строительства десятков новых жилых поселков и открытия новых мест приложения труда существенно возросли темпы роста производства в аграрном секторе.

Освобождение оккупированных земель республики обуславливает необходимость разработки программ по реанимации хозяйственных систем, возрождению систем поселений и коммуникаций, а также экологическую санацию земель. Первичные данные с деокупированных земель свидетельствуют о варварском отношении армянских фашистов не только к нашим культурно-историческим памятникам, поселкам, селам и городам, но и к природной среде. Возрождение хозяйственной жизни в освобожденных землях и возвращение беженцев в исторические земли своих предков создаст условия для разработки всеохватывающей и полноценной программы по региональному развитию республики.

Заключение

Конкурентные преимущества и барьеры в экономическом развитии регионов формируют современный рисунок пространственной организации хозяйства республики. Реализуемые госпрограммы по поддержке развития малого и среднего предпринимательства, особенно в регионах республики становятся важным фактором развития нефтяного сектора экономики. В контексте этого, происходящие позитивные сдвиги в обеспечении устойчивого развития регионов страны свидетельствуют об эластичности социально-экономических составляющих их «начинки». Дальнейшее развитие транспортной инфраструктуры на районном и сельском уровнях, а также создание новых агропарков и туристических центров создают благоприятные условия для экономического роста и устойчивого развития регионов республики. Освобождение оккупированных земель от армянских захватчиков устранит имеющиеся преграды по разработке всеобъемлемой стратегии регионального развития Азербайджана.

Литература:

1. Susanna Gable, Hans Lofgren, Israel Osorio-Rodarte. Country Development Diagnostics Post-2015. Development Prospects Group World Bank, January 2015, 34 p.
2. Минакир П. А., Демьяненко А. Н. «Пространственная экономика: эволюция методов и подходов» // Журнал «Пространственная Экономика». – 2010.- № 2. – С. 8-10
3. Зубаревич Н.В. Регионы России: неравенство, кризис, модернизация. М.: Независимый институт социальной политики. 2010. 160 с.
4. Лексин В.Н., Швецов А.Н. Государство и регионы. Теория и практика государственного регулирования территориального развития. М.: ЛИБРОКОМ. 2009. 368 с.
5. Леонов С.Н. Типология проблемных регионов на основе оценки межрегиональных социально-экономических и финансовых различий // Известия РАН. Серия географическая, 2005, № 2, С. 68–76.
6. Бандман М.К., Ионова В.Д., Малов В.Ю. и др. Территориально-производственные комплексы: совершенствование процесса формирования – Новосибирск: «Наука», 1986. – 268 с.
7. Бандман М.К., Воробьева В.В., Малов В.Ю. и др. Территориально-производственные комплексы: предплановые исследования – Новосибирск: «Наука», 1988. – 270 с.
8. Бандман М.К., Бандман О.Л., Есикова Т.Н. Территориально-производственные комплексы: прогнозирование процесса формирования с использованием сетей Петри. – Новосибирск, «Наука», 1990. – 303 с.
9. Конференция, посвященная итогам первого года исполнения Государственной программы социально-экономического развития регионов в 2019-2023 годах. - https://azertag.az/ru/xeber/Sostoyalas_konferenciya_posvyashchennaya_itogam_pervogo_goda_ispolneniya_Gosudarstvennoi_programmy_socialno_ekonomicheskogo_razvitiya_regionov_v_v_2019_2023_godah_V_konferencii_prinyal_uchastie_Prezident_Ilham_Aliev

XÜLASƏ

AZƏRBAYCANIN MƏKAN SİSTEMLƏRİNİN ELASTİKLİYİNİN DİAQNOSTİKASI

İsmayilov Ç.N.

Bakı Dövlət Uinveristeti

Məqalədə, Azərbaycanda iqtisadiyyatın ərazi strukturu təhlil edilərək, məkanda baş verən dəyişikliklər təhlil olunur. Göstərilir ki, iqtisadiyyatın müasir quruluşunda mövcud olan qeyri-bərabərliyi nəzərə alaraq, dövlət tərəfindən müvafiq inkişaf strategiyası yeridilir. Buna əsasən, regionların zəngin təbii resurs və insan potensialının səmərəli istifadəsi üçün rayonların sosial-iqtisadi inkişafına dair dövlət proqramları realizə olunur. Müəllif xüsusi olaraq qeyd edir ki, regionlarda müxtəlif resurs mənbələrinin olması, onlardan istifadə etmək imkanları və bu istiqamətdə dövlətin apardığı regional inkişaf siyasəti, hər bir rayonun elastikliyi müəyyən edir.

Açar sözlər: *məkan sistemi, regional inkişaf, yeni inkişaf mərkəzləri, rəqabət üstünlükləri, iqtisadi transformasiya*

SUMMARY

DIAGNOSTICS OF ELASTICITY OF SPATIAL SYSTEMS IN AZERBAIJAN

Ismayilov Ch.N.

Baku State University

The territorial structure of the Azerbaijan economy and the changes taking place in the area are analyzed in this article. It is shown that taking into consideration the existing inequality in the modern structure of the economy, the state implements appropriate development strategy. Accordingly, the state programs on the socio-economic development of the regions are being implemented for the use of the region's rich natural resources and human potential. The author specifically notes that the availability of different resources in the regions, their accessibility and the regional development policy pursued by the state in this area determine the elasticity of each region.

Keywords: *spatial systems, regional development, new development centers, competitive advantages, economic transformation*

MULTİKULTURALİZM SİYASƏTİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ÖLÇÜLMƏSİ

Nəcəfov E.Ə.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Administrasiyasının Humanitar siyasət, diaspor, multikulturalizm və dini məsələlər şöbəsinin baş məsləhətçisi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Fəlsəfə və Sosial Psixologiya kafedrasının professoru fəlsəfə elmləri doktoru e-mail: eanajafov@gmail.com

Məqalədə etnik-mədəni müxtəlifliyin qorunmasının, multikulturalizm siyasətinin səmərəliliyinin ölçülməsinin göstəriciləri, indikatorları təhlil olunur. Bu indikatorlar çoxmədəniyyətli cəmiyyətdə yaşayan 3 əsas azlıq qrupunun - azlıqda olan yerli xalqların (avtohton xalqlar), tarixin müxtəlif mərhələlərində ölkəyə gəlib burada məskunlaşmış milli azlıqların (alloxton xalqlar), eləcə də müasir dövrdə siyasi, hərbi, iqtisadi, sosial və digər səbəblərdən ölkəyə pənah gətirmiş miqrantların - vəziyyəti ilə, daha konkret desək, bu azlıq qruplarının nümayəndələrinin yaşadıkları cəmiyyətə inteqrasiya olmaları ilə müəyyən edilir. Onların cəmiyyətə inteqrasiya olmaları ilk növbədə dövlət tərəfindən təmin edilir. Belə ki, azlıq qruplarının yaşadıkları cəmiyyətə inteqrasiya olmaları üçün müəyyən şərtlər vardır ki, onlar da məhz dövlət tərəfindən qarşılır.

Məqalədə kanadalı tədqiqatçılar tərəfindən hər bir azlıq qrupuna münasibətdə tərtib olunan və qrupun yaşadığı cəmiyyətə inteqrasiya olmasını göstərən indikatorlar nəzərdən keçirilir. Onların tərtib etdikləri indikatorları 2 qrupa bölmək olar- ümumi və xüsusi. Ümumi indikatorları hər bir ölkənin multikulturalizm siyasətinin səmərəliliyinin ölçülməsi üçün tətbiq edilir. Xüsusi indikatorlar isə Kanada və onun tarixi şəraitinə bənzər olan başqa ölkələrin multikulturalizm siyasətinin səmərəliliyinin ölçülməsi üçün tətbiq edilir.

Azərbaycanda dövlət tərəfindən həyata keçirilən multikulturalizm siyasətinin səmərəliliyinin ümumi indikatorlar vasitəsilə ölçülməsi göstərir ki, ölkəmiz bu indikatorların bir çoxu üzrə yüksək nailiyyətlər əldə etmişdir.

Açar sözlər: *multikulturalizm siyasətinin səmərəliliyinin ölçülməsi, Azərbaycan Respublikası, avtohton xalqlar, alloxton xalqlar, immiqrantlar, ümumi və xüsusi indikatorlar.*

Giriş

Məlum olduğu kimi, multikulturalizm siyasəti cəmiyyətdə mövcud olan etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərə münasibətdə dövlətin apardığı

konkret siyasəti xarakterizə edir. Bu siyasətin əsasında cəmiyyətdəki etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərin qorunması durur. Bu baxımdan bu və ya digər dövlətin multikulturalizm siyasəti sahəsindəki uğurlu fəaliyyətinin əsas göstəricisi cəmiyyətdəki etnik-mədəni müxtəlifliyin və bu müxtəlifliyin əsasını təşkil edən etnik-mədəni dəyərlərin qorunmasıdır. Etnik-mədəni müxtəlifliyin qorunması demokratik cəmiyyətin norma və prinsiplərinə uyğun gəlir. Belə ki, xalqların etnik-mədəni dəyərlərinin qorunması insan haqlarının tərkib hissəsidir.

Bəs etnik-mədəni müxtəlifliyin qorunmasının, ümumiyyətlə multikulturalizm siyasətinin səmərəliliyi özünü hansı göstəricilərdə, indikatorlarda büruzə verir? Multikulturalizm siyasətinin səmərəliliyini necə ölçmək olar?

Bir sıra beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən dünya ölkələrinin siyasi, iqtisadi, hərbi, ətraf mühitin qorunması, elm, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və digər bu kimi sahələrdəki inkişaf səviyyələrini xarakterizə edən indikatorlar tərtib edilmişdir. Bu indikatorlar vasitəsilə ölkələrin müvafiq sahələr üzrə inkişaf səviyyələri haqqında məlumat əldə olunur. Məsələn, məlum olduğu kimi, dünya ölkələrinin iqtisadi inkişaf səviyyəsi ənənəvi olaraq ümumdaxili məhsulun (ÜDM) ümumi həcmi və onun adambaşına düşən payı ilə ölçülür. Bu göstəricilərin əsasında Dünya Bankı bütün ölkələri iqtisadi inkişafına görə 4 qrupa bölür: yüksək, yuxarı-orta, aşağı-orta və aşağı gəlirli ölkələr. Ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin ölçülməsinə bənzər ölkədəki etnik-mədəni müxtəlifliyin qorunmasının səviyyəsinin, multikulturalizm siyasətinin səmərəliliyinin ölçülməsinin yolu varmı? Burada hansı indikatorlardan istifadə olunur? Bu indikatorlar necə ölçülür?

Hər bir çoxmədəniyyətli ölkədə etnik-mədəni müxtəlifliyin qorunmasının və multikulturalizm siyasətinin səmərəliliyi dedikdə, burada titul xalqla bir cəmiyyətdə yaşayan 3 əsas azlıq qrupunun vəziyyəti nəzərdə tutulur:

1. Azlıqda olan yerli xalqlar (avtoxton xalqlar);
2. Tarixin müxtəlif mərhələlərində ölkəyə gəlib burada məskunlaşmış milli azlıqlar (alloxton xalqlar);
3. Müasir dövrdə siyasi, hərbi, iqtisadi, sosial və digər səbəblərdən ölkəyə pənah gətirmiş miqrantlar.

Qeyd olunan azlıq qruplarının cəmiyyətdəki vəziyyəti dedikdə, onların hər biri üçün ayrıca yaşadıqları cəmiyyətə inteqrasiya olmalarına kömək edəcək şərtlərin dövlət tərəfindən ödənilməsi nəzərdə tutulur. Azlıq qruplarının yaşadıqları cəmiyyətə inteqrasiya olmasının şərtlərinin ödənilməsi eyni zamanda ölkədə etnik-mədəni müxtəlifliyin qorunmasının və multikulturalizm siyasətinin səmərəliliyinin indikatorlarıdır.

Əlbəttə, hər bir azlıq qrupunun bu və ya digər ölkədə olma və ya ölkəyə gəlmə tarixləri, onların siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni tələbatları bir-birindən fərqli olduğuna görə onların yaşadıqları cəmiyyətə inteqrasiya olma

məsələləri, şərtləri bir-birindən fərqlənir. Bundan başqa ölkələr arasında mövcud olan tarixi, coğrafi, siyasi, iqtisadi, etno-psixoloji və digər fərqli cəhətlər də qeyd olunan azlıq qruplarının yaşadığı cəmiyyətə inteqrasiya olmalarının şərtlərinin oxşar olmadığını müəyyən edən amillərdəndir. Başqa sözlə desək, azlıq qruplarının yaşadıkları cəmiyyətə inteqrasiya olmalarını şərtləndirən ümumi amillərlə yanaşı fərqli amillər də vardır.

Avtoxton və alloxton azlıqlar üzrə multikulturalizm siyasəti indeksi

Kanadanın Kvins universitetinin tədqiqatçıları yuxarıda qeyd olunan 2 azlıq qrupu - azlıqda olan yerli xalqlar (avtoxton azlıqlar) və tarixin müxtəlif mərhələlərində ölkəyə köçüb burada məskunlaşmış milli azlıqlar (alloxton azlıqlar) - üzrə multikulturalizm siyasətinin səmərəliliyini müəyyən etmək məqsədilə indikatorlar tərtib etmişlər (11; 12). Avtoxton xalqlar üzrə 9 indikatorlara aşağıdakılar daxildir: torpaq hüququnun tanınması; özünüidarəetmə hüququnun tanınması; dövlətin vaxtilə yerli xalqlarla bağladığı müqavilələri tanınması və/ və ya yeni müqavilələr imzalaması; dil, ovçuluq/balıqçılıq, din sahəsində mədəni hüquqların tanınması; adət hüququnun tanınması; yerli xalqların mərkəzi hakimiyyətdə təmsil olunmaları; konstitusional və ya qanunvericilik səviyyəsində yerli xalqların fərqli statusunun tanınması; yerli xalqlara dair mövcud beynəlxalq sənədlərin müdafiə olunması və ratifikasiyası; təsdiqedicilik akt. Alloxton xalqlar üzrə indikatorlara isə federal və ya federala bənzər ərazi muxtariyyəti; bölgə və ya bütün ölkə miqyasında rəsmi dil statusu; milli azlıqların mərkəzi hakimiyyətdə və ya konstitusiya məhkəmələrində təmsilçiliyin təmin edilməsi; milli azlıqların dillərində təhsilin və medianın dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi; konstitusiya və ya parlament səviyyəsində “çoxmillətliyin” təsdiq olunması; milli azlıqların beynəlxalq arenaya çıxmaları kimi indikator daxildir.

Kvins universitetinin tədqiqatçıları tərəfindən tərtib olunan indikatorlar bu iki azlıq qrupunun yaşadıkları cəmiyyətə inteqrasiya olmalarını şərtləndirir. Bu indikatorları 2 qrupa bölmək olar:

1. Ümumi, yəni hər bir ölkə üçün tətbiq edilə biləcək indikatorlar.
2. Xüsusi, yəni Kanada və onun tarixi şəraitinə bənzər olan başqa ölkələrin inkişafını xarakterizə edən indikatorlar.

Kanadalı tədqiqatçıların təqdim etdikləri ümumi indikatorlara avtoxton azlıqlara münasibətdə özünüidarəetmə hüququnun tanınması; dil, ovçuluq/balıqçılıq, din sahəsində mədəni hüquqların tanınması; adət hüququnun tanınması; yerli xalqların mərkəzi hakimiyyətdə təmsil olunmaları; yerli xalqlara dair mövcud beynəlxalq sənədlərin müdafiə olunması və ratifikasiyası; təsdiqedicilik akt, alloxton azlıqlara isə münasibətdə milli azlıqların mərkəzi hakimiyyətdə və ya konstitusiya məhkəmələrində təmsilçiliyin təmin edilməsi; milli

azlıqlarının dillərində təhsilin və medianın dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi; Konstitusiya və ya parlament səviyyəsində “çoxmillətliyin” təsdiq olunması və milli azlıqların beynəlxalq arenaya çıxmaları aiddir.

Sözügədən indikator qruplarından bizi, təbii ki, ümumi indikator qrupu maraqlandırır, çünki buradakı indikatorlar vasitəsilə istənilən ölkədə, o cümlədən Azərbaycanda 2 azlıq qrupu olan avtohton və allohton xalqlar üzrə multikulturalizm siyasətinin səmərəliliyini müəyyən etmək mümkündür. Misal üçün qeyd olunan ümumi indikatorların vasitəsilə ölkəmizdə aparılan multikulturalizm siyasətinin avtohton və allohton azlıqlara münasibətdə səmərəliliyini göstərmək olar.

Ümumi indikatorlar ölkəmizdə avtohton və allohton azlıqların statusunu təsdiqləyən bir göstəricidir. Hökumət tərəfindən bu xalqlara aid məsələlərin həll olunmasında (onların dillərinin, etnik-mədəni dəyərlərinin qorunması) onların təkliflərinin nəzərə alınması multikulturalizm siyasətinin səmərəliliyini göstərən bir faktır. Məsələn, Azərbaycanda yerli xalqların hüquq və azadlıqlarının, etnik-mədəni dəyərlərinin, dillərinin qorunması sahəsində mühüm işlər görülür. 28 dekabr 2006-cı ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Sərəncamı ilə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasında İnsan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planının təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, o cümlədən dövlət başçısının 27 dekabr 2011-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramı”nda milli azlıqların mədəni irsinin qorunması və inkişafı hökumətin fəaliyyət istiqamətlərindən biri kimi nəzərdə tutulmuşdur. Postsovet məkanında ilk dəfə olaraq “Azərbaycan Respublikasında yaşayan milli azlıqlar, azsaylı xalqlar və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, dil və mədəniyyətinin inkişafına dövlət yardımı haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 sentyabr 1992-ci il tarixli Fərmanı imzalanmış və uğurla icra edilir.

Azərbaycan Respublikası milli azlıqların hüquq və azadlıqlarının qorunmasına ölkənin demokratik inkişafının əsas prioritet məsələsi kimi yanaşır. Azərbaycanda istər Konstitusiya, istərsə də parlament səviyyəsində “çoxmillətlik” təsdiq olunmuşdur. Azərbaycanda yaşayan milli azlıqların hüquq və azadlıqlarının müdafiə olunması, onların etnik-mədəni dəyərlərinin qorunması ölkə Konstitusiyasının (1995-ci il, 12 noyabr) aşağıdakı maddələrində (“Dövlət dili” Maddə 21, bənd 2; “Bərabərlik hüququ” Maddə 25, bənd 3; “Milli mənsubiyyət hüququ” Maddə 44, bəndlər 1, 2; “Ana dilindən istifadə hüququ” Maddə 45, bəndlər 1, 2; “Fikir və söz azadlığı” Maddə 47, bəndlər 1, 2, 3; “Vidən azadlığı” Maddə 48, bəndlər 1, 2; “Hakimlərin müstəqilliyi, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin əsas prinsipləri və şərtləri” Maddə 127, bənd 10), eləcə də digər normativ-hüquqi aktlarında nəzərdə tutulmuşdur (1).

Azərbaycanda milli azlıqların din sahəsində də mədəni hüquqlarının tanınması və qorunmasında da xeyli işlər görülür. Bütün Azərbaycan vətəndaşlarının, o cümlədən milli azlıqların dini etiqad azadlığının qorunması ölkənin daxili siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Azərbaycan dövləti ölkə vətəndaşlarının dini etiqad azadlığına onların hüquq və azadlıqlarının tərkib hissəsi kimi yanaşır. Ölkə vətəndaşlarının dini etiqad azadlığı Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına, “Dini etiqad azadlığı haqqında” Qanuna və Azərbaycan Respublikasının digər normativ- hüquqi aktlarına əsaslanır.

Azərbaycanda multikulturalizm siyasətinin mühüm nailiyyətlərindən biri milli azlıqların dillərinin qorunmasıdır. Hazırda Azərbaycanda yaşayan milli azlıqların dillərində 15-dən çox qəzet və jurnal nəşr olunur, Azərbaycan radiosunda kürd, ləzgi, talış, gürcü, rus, erməni dillərində dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən müntəzəm radio verilişləri aparılır, milli azlıqların kompakt yaşadığı bölgələrdə 5 yerli teleradio kanalı fəaliyyət göstərir. Ləzgi dilində "Samur", "Qusar" (Azərbaycan və ləzgi dillərində) qəzetləri, “Çıraq” və “Alam” jurnalları, Talış dilində "Talış sədo", “Talışon sədo” və "Söz" jurnalı (Azərbaycan və talış dillərində), xınalıq dilində “Xınalıq” qəzeti (Quba), "Şəlalə" (Qax rayonu) qəzetində gürcü dilində səhifə, Qırmızı Qəsəbədə (Quba rayonu) yəhudi icmasının “Birlik” “Yedinstvo” qəzeti və “Qudyal” jurnalı çap olunur. "Dəngə kürd" qəzeti "Ronayi" Kürd Mədəniyyət Mərkəzinin, "Vestnik", “Okö” qəzetləri Azərbaycan Rus İcmasının, "Sodrujestvo" – "Sodrujestvo" Cəmiyyətinin, "Akkord" – “Azərbaycan-Bolqarıstan Dostluğunun İnkişafına Yardım” İctimai Birliyinin, “Vısnik” – Azərbaycanda Ukrayna İcmasının müntəzəm mətbuat orqanlarıdır (10, ss.253-254).

Azərbaycanda tədris rus dilində olan 340-dən çox orta məktəb var. Dövlət və özəl ali məktəblərində rus dilində təhsil almaq üçün bölmələr vardır. Bundan başqa 101 məktəbdə (I-IX siniflər) ləzgi dili, 1 məktəbdə (I-XI siniflər) yəhudi dili, 252 məktəbdə (I-IV siniflər) talış dili, 19 məktəbdə (I-IV siniflər) avar dili, 4 məktəbdə (I-IV siniflər) saxur dili, 3 məktəbdə (I-IV siniflər) udi dili, 1 məktəbdə (I-IV siniflər) kürd və xınalıq dilləri fəaliyyət göstərir.

Milli azlıqları yaşadıkları cəmiyyətə inteqrasiya olunmalarına yönələn Azərbaycan Respublikasının multikulturalizm siyasətinin digər mühüm istiqamətlərindən biri də milli azlıqların kompakt yaşadıkları regionların sosial-iqtisadi inkişafına nail olmaqdır. Bu məsələ ölkə regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı proqramının tərkib hissəsidir. Regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair 2004-2018-ci illər ərzində hər biri 5 ili əhatə edən 3 dövlət proqramı (2004-2008-ci, 2009-2013-cü və 2014-2018-ci illər) qəbul olunmuşdur. Proqramların hər biri uğurla icra olunmuşdur. Bu proqramlar çərçivəsində 2014-2018-ci illərdə ölkənin regionlarının inkişafına ümumilikdə 24,2 milyard manat vəsait ayrılmışdır. Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev regionların

sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi ilə bağlı 400-dən çox sərəncam imzalayaraq 2,8 milyard manat vəsait ayırmışdır. Bu, regionların sosial-iqtisadi inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Daha konkret desək, 2004-2018-ci illərdə həyata keçirilmiş məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində regionlarda yeni iş yerləri, müəssisələr açılmış, işsizliyin və yoxsulluq səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə enmişdir. Proqramlar çərçivəsində görülmüş genişmiqyaslı işlər regionların sonrakı illərdə də inkişafı üçün möhkəm zəmin yaratmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 yanvar 2019-cu il tarixli Fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir. Bu, regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının dördüncü proqramıdır.

Regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı proqramları ilə yanaşı Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafına dair əlavə tədbirlər çərçivəsində “Azərbaycan Respublikası regionlarının, o cümlədən Lənkəran şəhəri, Astara, Lerik, Masallı və Yardımlı rayonlarının sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair tədbirlər planı” (14 sentyabr 2005-ci il), “Azərbaycan Respublikasının Şəki şəhərinin, Balakən, Qax və Zaqatala rayonlarının sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair əlavə tədbirlər haqqında” (1 iyun 2006-cı il), “Azərbaycan Respublikası regionlarının, o cümlədən Quba, Qusar, Xaçmaz, Siyəzən və Dəvəçi rayonlarının sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair tədbirlər planının təsdiq edilməsi haqqında” (3 avqust 2005-ci il) Prezident sərəncamları imzalanmışdır. Bu sərəncamlara əsasən, milli azlıqların kompakt yaşadıkları cənub, şimal-qərb və şimal bölgələrində sosial-iqtisadi, təhsil, mədəniyyət, səhiyyə, ekologiya və s. sahələrdə böyük layihələr həyata keçirilmişdir.

Milli azlıqların sosial-iqtisadi məsələlərinin həll edilməsində, eləcə də onların etnik-mədəni dəyərlərinin qorunmasında dövlət qurumları ilə yanaşı qeyri- hökumət təşkilatları da fəallıq göstərir. Hazırda ölkədə milli azlıqların müxtəlif məsələləri ilə, o cümlədən onların etnik-mədəni dəyərlərinin qorunması ilə məşğul olan 50-dək qeyri-hökumət təşkilatları (QHT), milli mədəniyyət mərkəzləri, ictimai birliklər və cəmiyyətlər fəaliyyət göstərir. Bu qurumlar və ölkədə fəaliyyət göstərən digər QHT-lər Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasına müvafiq grant layihələri ilə müraciət edərək maliyyə yardımları alırlar.

Kanadalı tədqiqatçıların avtoxton və alloxton azlıqlara münasibətdə tərtib etdikləri daha bir mühüm ümumi indikator bu xalqların mərkəzi hakimiyyətdə və ya konstitusiyaya məhkəmələrində təmsilçiliyin təmin edilməsi məsələsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq, vətəndaşların şəxsiyyət vəsiqəsində milli mənsubiyyət göstərilmədiyinə görə azlıqların dövlət strukturlarında təmsilçiliyini əks etdirən rəsmi statistika aparılmır. Buna görə də Azərbaycanda milli azlıqların nümayəndələ-

rinin qanunverici, icraedici və ya məhkəmə hakimiyyətlərində təmsil olunmalarına dair statistik məlumat yoxdur. Lakin o da məlumdur ki, ölkəmizdə milli azlıqların nümayəndələri qeyd olunan hakimiyyət strukturlarında lazımi səviyyədə təmsil olunmuşdular.

Nəhayət, kanadalı tədqiqatçıların avtoxton və alloxton azlıqlara münasibətdə tərtib etdikləri ümumi indikatorlardan bu xalqlara dair mövcud beynəlxalq sənədlərin müdafiə olunması və ratifikasiyası məsələsidir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan Respublikası ölkədə yaşayan milli azlıqların hüquq və azadlıqlarının müdafiə olunmasını, onların etnik-mədəni dəyərlərinin qorunmasını ölkə Konstitusiyası və digər normativ-hüquqi aktlar vasitəsilə həyata keçirir. Bununla yanaşı Azərbaycan Respublikasının multikulturalizm siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini milli azlıqların hüquq və azadlıqlarının qorunması sahəsində beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq təşkil edir. Azərbaycan beynəlxalq təşkilatların bu məsələ ilə bağlı qəbul etdikləri sənədlərə öz münasibətini bildirmişdir. Məlum olduğu kimi, BMT, Avropa Şurası, UNESCO kimi beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən milli azlıqların hüquq və azadlıqlarının qorunmasına dair mühüm sənədlər qəbul olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası bu sənədlərin bir çoxunu ratifikasiya etmişdir. Belə sənədlərdən aşağıdakıları göstərmək olar (14, s.277.):

1. “İnsan Hüquqları Haqqında Ümumi Bəyannamə” (BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən 10 dekabr 1948-ci ildə qəbul olunmuşdur);

2. “İrqi ayrışkılıyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Beynəlxalq Konvensiya” (BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən 21 dekabr 1965-ci ildə qəbul olunmuşdur);

3. “Dinə, yaxud əqidəyə görə dözümsüzlük və ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Bəyannamə” (BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən 25 noyabr 1981-ci ildə qəbul olunmuşdur);

4. “Milli yaxud etnik, dini və dil azlıqlarına mənsub şəxslərin hüquqları haqqında Bəyannamə” (BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən 18 dekabr 1992-ci ildə qəbul olunmuşdur);

5. “Dini dözümsüzlüyün bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Qətnamə” (BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən 20 dekabr 1993-cü ildə qəbul olunmuşdur);

6. “Milli azlıqların müdafiəsi haqqında Çərçivə Konvensiyası” (Avropa Şurası tərəfindən 1 fevral 1995-ci ildə qəbul olunmuşdur);

7. “Tolerantlıq prinsipləri haqqında Bəyannamə” (UNESCO tərəfindən 16 noyabr 1995-ci ildə qəbul olunmuşdur);

8. “Mədəni müxtəliflik haqqında ümumdünya Bəyannaməsi” (UNESCO tərəfindən 2 noyabr 2001-ci ildə qəbul olunmuşdur)

9. “Mədəni özüünüifadə müxtəlifliyinin qorunması və təşviqi haqqında” Konvensiyası (UNESCO tərəfindən 20 oktyabr 2005-ci ildə qəbul olunmuşdur).

Sadalanan bu sənədlər milli azlıqların hüquq və azadlıqlarının qorunması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Lakin milli azlıqların hüquq və azadlıqlarının qorunmasına dair beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qəbul olunmuş elə sənədlər də var ki, onların bəzi ölkələr tərəfindən qəbul olunması və icrası həmin ölkələrdə dezintegrasiya proseslərinə səbəb ola bilər. Belə sənədlərdən biri Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi tərəfindən 5 noyabr 1992-ci ildə qəbul olunmuş “Regional və ya Azlıqların Dilləri üzrə Avropa Xartiyası”dır. Bu sənəddə bəzi ölkələrin, o cümlədən Azərbaycanın tarixi, geosiyasi, iqtisadi və/və ya etnik-mədəni xüsusiyyətləri nəzərə alınmamışdır. Bu sənəddəki bəzi müddəalar ölkəmizin milli maraqlarına ziddir, suverenliyini və ərazi bütövlüyünü pozmadığını nəzərə almalıdır. Məlum məsələdir ki, ölkənin qeyd olunan xüsusiyyətlərini nəzərə almayan sənədin qəbul olunması həmin ölkənin milli təhlükəsizliyi, siyasi, sosial-iqtisadi inkişafı üçün problem yarada bilər. Belə olan halda həmin ölkənin bu cür sənədi qəbul etməməyə əsası vardır. Məsələn, “Regional və ya Azlıqların Dilləri üzrə Avropa Xartiyası”nı Avropa Şurasının bir neçə ölkəsi indiyədək ratifikasiya etməmişdir. Həmin ölkələrin sırasında hətta Belçika, Fransa, İrlandiya, Portuqaliya, Yunanıstan, Bolqarıstan, Estoniya, Litva və Latviya kimi Avropa İttifaqının üzvləri də vardır (14, s.267).

“Regional və ya Azlıqların Dilləri üzrə Avropa Xartiyası”nın bəzi ölkələr tərəfindən ratifikasiya edilməməsi bu sənəddə olan bir sıra müddələrinin həmin ölkələrin milli maraqlarına, xüsusilə ictimai-siyasi, iqtisadi sabitliklərinə, ərazi bütövlüklərinə ciddi təhlükə törədə biləcəyi ilə əsaslandırılır. Daha konkret desək, bu sənəddə elə tələblər əks olunmuşdur ki, onların həyata keçirilməsi ölkədə milli zəmində separatçılıq hərəkatının baş qaldırmasına, ölkə ərazisinin parçalanmasına gətirib çıxara bilər. Məsələn, sözügedən sənədin III hissəsinin “İnzibati orqanlar və dövlət qulluğu” adlı 10-cu maddəsində yer alan bəzi məqamlar cəmiyyətdə dezintegrasiya meyillərinin yayılması, etnik separatizmin yaranması təhlükəsini özündə saxlayır (14, s. 277). Sözügedən maddənin tələbinə əsasən, milli azlıqların çoxluq təşkil etdiyi dövlətin inzibati ərazi dairələrində dövlət müəssisələri, yerli icra hakimiyyəti və özünüidarəetmə orqanları vətəndaşlarla iş apararkən azsaylı xalqların dillərindən istifadə etməli, habelə yazılı ərizələr, inzibati və kargüzarlıqla bağlı digər rəsmi xarakterli sənədlər etnik azlıqların dillərində tərtib olunmalıdır.

Bundan başqa “Regional və ya Azlıqların Dilləri üzrə Avropa Xartiyası”nda elə müddəalar var ki, onların icra olunması dövlətin böyük həcmdə lüzumsuz maliyyə xərclərinə səbəb ola bilər (14, s.279). Məsələn, Xartiyanın “İqtisadi və ictimai həyat” adlı 13-cü maddəsində iqtisadi və ictimai həyatda regional dillərin geniş istifadəsinə şəraitin yaradılması, o cümlədən maliyyə və bank sənədlərinin, şirkətlər və özəl müəssisələr tərəfindən bağlanan

müqavilələrin, şirkətdaxili sənədləşmə işinin, qiymətli kağızların, ödəmə çeklərinin və digər bu kimi sənədlərin, habelə məhsulların istifadəsi və mexanizmlərin istismarı üzrə təlimatların etnik azlıqların dillərində tərtibinə və hazırlanmasına icazənin verilməsi tələbi irəli sürülür.

İmmiqrant azlıqlar üzrə multikulturalizm siyasəti indeksi

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, çoxmədəniyyətli ölkədə avtoxton və alloxton azlıqlarla yanaşı daha bir azlıq qrupu da vardır. Bu azlıq qrupuna müasir dövrdə siyasi, hərbi, iqtisadi, sosial və digər səbəblərdən ölkəyə pənah gətirmiş miqrantlar daxildir.

Kanadalı politoloq Erin Tolley “Multikulturalizm siyasəti indeksi: İmmiqrant azlıqlar siyasəti” adlı tədqiqat işində müasir dövrdə siyasi, hərbi, iqtisadi, sosial və digər səbəblərdən ölkəyə pənah gətirmiş miqrantlar (immiqrant azlıqlar) üzrə multikulturalizm siyasətinin səmərəliliyini müəyyən etmək məqsədilə aşağıdakı cədvəldə göstərilən 8 indikatoru tərtib etmişdir (19). Onun tədqiqatı dünyanın 21 inkişaf etmiş ölkəsi əsasında aparılır və 1980-ci, 2000-ci, 2010-cu illəri əhatə edir. Tolley 21 inkişaf etmiş ölkə üzrə immiqrant azlıqlar üçün multikulturalizm siyasətinin vəziyyətini tədqiq edərək hər bir ölkə üçün bu siyasətin indeksini müəyyən edir. Tolleyin tərtib etdiyi cədvəldə bu ölkələrdə yaşayan immiqrant azlıqlara münasibətdə multikulturalizm siyasətinin səmərəliliyini 8 indikator üzrə aşağıdakı 3 rəqəmlə göstərmişdir:

- 1 - indikatorun yüksək səviyyədə olması,
- 0,5 - indikatorun orta səviyyədə olması,
- 0 - indikatorun aşağı səviyyədə olması və ya yoxluğu.

Birinci indikator mərkəzi və/ və ya regional və bələdiyyə səviyyələrində multikulturalizm siyasətinin konstitusiya, qanunverici orqan və ya parlament tərəfindən təsdiq olunmasını, həmçinin bu siyasətin icra olunmasını etnik icmalarla məşvərət yolu ilə həyata keçirən nazirliyin, katibliyin və ya məşvərətçi şuranın olmasını göstərir.

Cədvəl. İmmiqrant azlıqlar üzrə multikulturalizm siyasəti indeksi (hər bir indikator üçün ballar, 1980-ci, 2000-ci, 2010-cu illər) (19.)

	Multikulturalizm siyasətinin təsdiq olunması			Tədris proqramı			Media			Geyim formalarından azad olmalar			İkili vətəndaşlıq			Etnik qrupların maliyyələşdirilməsi			Biliqval təhsil			İmmiqrantlara ünvanlanmış güzəştlər			Ümumi bal				
	1980	2000	2010	1980	2000	2010	1980	2000	2010	1980	2000	2010	1980	2000	2010	1980	2000	2010	1980	2000	2010	1980	2000	2010	1980	2000	2010	1980	2000
Avstraliya	1	1	1	1	1	1	0	1	1	0.5	1	1	1	1	1	1	1	1	0.5	1	1	0	1	1	5	8	8		
Avstriya	0	0	0	0	0	0.5	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	1	1.5		
Belçika	0	1	1	0	0	0.5	0	0	0.5	0	0	0	1	1	1	0	0.5	1	0	0.5	0.5	0	0	1	1	3	5.5		
Kanada	1	1	1	1	1	1	0	1	1	0.5	1	1	1	1	1	1	1	0.5	0.5	0.5	0	1	1	5	7.5	7.5			
Danimarka	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0.5	0	0	0	0	0	0	0.5	0		
Finlandiya	0	0	1	0	0	1	0	0.5	1	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0	1	1	0	0	0	0	1.5	6		
Fransa	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	0	1	1	0	0	0	0	0	0	1	2	2		
Almaniya	0	0	0.5	0	0	0	0	0	0	0	0.5	0	0.5	0	0	1	1	0	0.5	0.5	0	0	0	0	2	2.5			
Yunanıstan	0	0	0	0	0	0.5	0	0	0.5	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	2.5		
İrlandiya	0	0	0	0	0	0	0	0	0.5	0	0	0.5	1	1	1	0	0.5	0.5	0	0	0.5	0	0	0	1	1.5	3		
İtaliya	0	0	0	0	0.5	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1.5	1		
Yaponiya	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0		
Hollandiya	1	1	0	0	0	0	0	1	0.5	0	0	0.5	1	1	0.5	0.5	0.5	0.5	0	1	0	0	1	0	2.5	5.5	2		
Yeni Zelandiya	0.5	0.5	0.5	0.5	1	1	0	1	1	0.5	0.5	0.5	1	1	1	0	1	0.5	0	0	1	0	0	0	2.5	5	5.5		
Norveç	0	0	0	0	0	0.5	0	0	0	0	0	0.5	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0.5	0	0	3.5		
Portuqaliya	0	0.5	0.5	0	0.5	0.5	0	0	0.5	0	0	0	1	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	2	3.5		
İspaniya	0	0	0.5	0	0	0.5	0	0	0.5	0	0	0	0	0	0	0	0	0.5	0	1	1	0	0	0.5	0	1	3.5		
İsveç	1	1	1	0	1	1	0	1	1	0	0	1	0	0	1	1	1	1	1	1	1	0	0	0	3	5	7		
İsveçrə	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1		
Böyük Britaniya	0	0	0	0	1	0.5	0	1	1	1	1	1	1	1	1	0	1	1	0	0	0	0.5	0.5	1	2.5	5.5	5.5		
Amerika Birləşmiş Ştatları	0	0	0	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0	0	0	0.5	0.5	0	0	0	0.5	0.5	0.5	1	1	1	3	3	3		

Tolleyə görə, qeyd olunan dövrdə, yəni 1980-ci, 2000-ci və 2010-cu illərdə 21 ölkədən yalnız Avstraliya, Kanada və İsveçdə multikulturalizmə dövlət siyasəti səviyyəsində yanaşılmışdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, qeyd olunan 21 inkişaf etmiş ölkənin əksəriyyətindən fərqli olaraq Azərbaycan Respublikasında multikulturalizm dövlət siyasətidir (3, s.265). Bu siyasətin əsas istiqamətlərinin formalaşdırılmasında və həyata keçirilməsində Azərbaycan Respublikası Prezidenti Administrasiyasının Millətlərarası münasibətlər, multikulturalizm və dini məsələlər şöbəsi mühüm rol oynayır.

Cədvəldəki ikinci indikator multikulturalizmin məktəb tədris proqramına daxil edilməsini qeyd edir.

Söhbət məktəblərdə multikulturalizmin ayrıca bir fənn kimi, yaxud müəyyən bir fənnin tərkib hissəsi kimi tədris olunmasından gedir. Cədvəldən görüldüyü kimi, bu göstərici üzrə Avstraliya, Kanada, İsveç və Yeni Zelandiya öndədir. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, 2010-cu ildə 21 ölkədən bir neçəsi (Finlandiya, Belçika, Norveç, Portuqaliya, Böyük Britaniya və ABŞ) qismən də olsa multikulturalizmlə bağlı olan mövzuları məktəb proqramlarına daxil etmişdir. Fransa, Danimarka, Almaniya, İrlandiya, Yaponiya, Hollandiya isə bu sahədə heç bir iş görməmişdir.

Bu sahədə də ölkəmizin böyük nailiyyətlərinin olduğunu qeyd etmək olduqca vacibdir. Belə ki, hazırda ölkəmizin ali məktəblərində “Multikulturalizmə giriş” (bakalavr səviyyəsi üçün) və “Azərbaycan multikulturalizmi” (magistr səviyyəsi üçün) tədris olunur. Bundan başqa Azərbaycan Respublikasının Təhsil nazirinin Əmri ilə 2019-2020-ci tədris ilindən başlayaraq, “Multikulturalizmə giriş” ölkənin ali məktəblərinin bakalavriat səviyyəsi üzrə bütün ixtisasların təhsil proqramlarının humanitar fənlər blokuna məcburi fənn kimi daxil edilmişdir.

Üçüncü indikator etnik təmsilçiliyin/həssaslığın dövlət mediasının və ya medianın lisenziyalaşdırmasının mandatına daxil edilməsinə aiddir.

Bu indikatora uyğun olaraq, kütləvi informasiya vasitələrinin (KİV) qarşısında bir öhdəlik kimi ölkədə milli azlıqların təmsilçiliyini təmin etmək vəzifəsi durur. Bu vəzifənin tələblərinə uyğun olaraq KİV-lər milli azlıqların etnik-mədəni dəyərlərinin qorunması istiqamətində müəyyən məlumat yayır, verilişlər hazırlayır, onların dillərində qəzet və jurnal nəşr edir. KİV-də etnik məsələnin həssaslığının nəzərə alınmasına xüsusi fikir verilir. Erin Tolleyin təqdim etdiyi cədvəldən görüldüyü kimi, 21 ölkə arasında Avstraliya, Kanada, İsveç, Yeni Zelandiya və Böyük Britaniya öndədir. Digər dövlətlərin KİV-lərinin lisenziyalaşdırmasının şərti kimi etnik təmsilçiliyin təmin olunması tələb olunmur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanda yaşayan milli azlıqların dillərində qəzet və jurnal nəşr olunur, Azərbaycan radiosunda onların bəzilərinin dillərində dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən tele-radio verilişləri aparılır. Bundan başqa Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi Azərbaycan Dövlət televiziyasında apardığı “Multikulturalizm” adlı tele-proqramında ölkədə yaşayan milli azlıqların etnik-mədəni dəyərlərinin təbliği və qorunmasına həsr olunmuş verilişlər təqdim edir.

Dördüncü indikator qanunla və ya məhkəmənin qərarı ilə qəbul olunmuş geyim formalarından azadolmaların tətbiq edilməsini göstərir.

Bu tələbə uyğun olaraq, miqrantlar təhsil aldıkları, xidmət etdikləri və işlədikləri yerlərdə qəbul olunmuş geyim formasının əvəzinə rəhbərliyin icazəsi ilə öz dini adət-ənənələrinə uyğun paltar geyinə bilərlər. Tolleyin tədqiqatına əsasən, 21 ölkədən yalnız Avstraliya, Kanada və Böyük Britaniya miqrantların geyimlərinə loyol münasibət bəsləyir. Məsələn, Böyük Britaniyada siqxlərə tikinti meydançalarında, motosikl sürdükdə qoruyucu şlem əvəzinə onların ənənəvi papaqları olan türban (çalma) qoymağa icazə verilir. Əksər ölkələrdə isə, xüsusilə son dövrdə, bu məsələ ilə bağlı hökumət tərəfindən heç bir loyallıq göstərilir.

Azərbaycana gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, heç bir azlıq qrupuna, o cümlədən immiqrantlara təhsil aldıkları müəssələrdə, işlədikləri yerlərdə onların etnik və dini mənsubiyyətlərini göstərən üst və baş geyimlərinə heç bir məhdudiyət qoyulmur. Bundan başqa Azərbaycanda bir çox ölkələrdən, hətta

inkışaf etmiş ölkələrdən fərqli olaraq etnik və dini azlıqların nümayəndələri ictimai yerlərdə öz milli və/ və ya dini üst və baş geyimlərini rahat şəkildə, həyatlarına heç bir təhlükə olmadan istifadə edirlər. Bununla bağlı ABŞ-ın Kaliforniya ştatında yerləşən Sinay məbədinin rəvvini David Volpe Amerikada çıxan “Time” jurnalında “Azərbaycan Yaxın Şərqdə tolerantlıq vadisidir” adlı dərc etdirdiyi məqalədə yazır: “Bir həftə öncə Qüds şəhərində bir İsrail diplomatı bizimlə görüşdə bu sözləri demişdi, ki mən İsveçdə başımda kipa ilə gəzməyə ehtiyat edirəm, amma Azərbaycanda yox. Azərbaycanda heç kəs buna görə sənə problem yaratmayacaqdır. Mən bunu təsdiq edə bilərəm. Bakı küçələrində bir həftəyə yaxın kipa ilə gəzdim, nəzakət və mehribanlıqdan başqa bir qarşılıq görmədim. Bu, dünyada çox az rastlanan qeyri-adi bir nailiyyətdir. Azərbaycan başqa dini ənənələrin intişarını ehtiva edən iftixarlı və qədim tarixə malik bir ölkədir.(20)”

Beşinci indikator ikili vətəndaşlığa icazə verilməsi ilə bağlıdır.

Məlum olduğu kimi, ikili vətəndaşlıq əcnəbilərə köçdükləri ölkədə hətta vətəndaşlıq statusu aldıqdan sonra da əvvəlki vətəndaşlıqlarının saxlanılmasına icazə verir.

Tolleyin tədqiqatında əvvəlki indikatorlarla müqayisədə ikili vətəndaşlığa icazə verilməsi indikatoru üzrə ölkələrin sayı bir qədər çoxdur. Cədvəldən göründüyü kimi, bu ölkələrin sırasında Avstraliya, Kanada, Belçika, Fransa, İrlandiya, İtaliya, Portuqaliya, Yeni Zelandiya, Hollandiya və Böyük Britaniya vardır. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, Avstriya, Danimarka, Yaponiya, Norveç və İspaniyada ikili vətəndaşlığa icazə verilmir. Bu onu göstərir ki, immiqrantlara ikili vətəndaşlığın verilməsi məsələsinə ölkələr arasında münasibət müxtəlifdir. Bəzi ölkələr təhlükəsizlik baxımından ikili vətəndaşlıq məsələsinə müsbət yanaşmır. Azərbaycan Respublikası belə ölkələrin sırasındadır.

Altıncı indikator immiqrantlardan ibarət olan etnik qrupların təşkilatlarının və ya fəaliyyətlərinin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsini göstərir.

İmmiqrantlardan ibarət olan etnik qrupların nümayəndələrinin yaşadıkları cəmiyyətə inteqrasiya olmalarına kömək etmək məqsədilə onların bu istiqamətdəki fəaliyyətləri dövlət tərəfindən maliyyələşdirilir. Maliyyəşmə əsasən immiqrantlardan ibarət olan etnik azlıqların təşkilatları tərəfindən irəli sürülmüş layihələr vasitəsilə həyata keçirilir. Layihələr immiqrantlardan ibarət olan etnik azlıqların cəmiyyətin müxtəlif sahələrində fəal iştirak etmələrinə, onların etnik-mədəni dəyərlərinin qorunmasına yönəlmişdir.

Tolleyin tədqiqatına əsasən, 1980-ci, 2000-ci və 2010-cu illərdə dövlət tərəfindən maliyyə yardımı ən çox Avstraliya, Kanada və İsveçdə yaşayan immiqrantlardan ibarət olan etnik azlıqların nümayəndələrinə ayrılmışdır. Maliyyələşmənin qismən aparıldığı ölkələr sırasında Tolley Belçika, Fransa, Yeni Zelandiya, Almaniya və Norveç göstərir. Avstriya, Danimarka, Yunanıstan, İtaliya, Yaponiya və İsveçdə immiqrantlardan ibarət olan etnik azlıqların

nümayəndələrinə dövlət tərəfindən heç bir maliyyə yardımı ayrılmamışdır (19).

Etnik qrupların təşkilatlarının və ya fəaliyyətlərinin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi məsələsi Azərbaycanda da yaxşı təşkil olunmuşdur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hazırda ölkədə milli azlıqların məsələləri ilə məşğul olan 50-dək QHT, milli mədəniyyət mərkəzləri, ictimai birliklər və cəmiyyətlər fəaliyyət göstərir və onlar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasına müvafiq qrant layihələri ilə müraciət edərək maliyyə yardımı alırlar. Şuraya təqdim olunan layihələr nəticə etibarlı ilə etnik azlıqların cəmiyyətə inteqrasiyasına səbəb olur.

Yeddinci indikator bilinqual və ya ana dilində təhsilin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi ilə bağlıdır.

Bu indikator ölkədə titullu xalqla yanaşı etnik azlıqların dillərində də təhsilin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsini nəzərdə tutur.

Tolleyin təqdim etdiyi cədvəldən görüldüyü kimi, 1980-ci, 2000-ci və 2010-cu illərdə bu məsələnin həyata keçirilməsi ilə bağlı ən ideal vəziyyət İsveç və Avstraliyada idi. Qənaətbəxş vəziyyət Avstriya, İspaniya, Belçika və Finlandiyada müşahidə olunurdu. Qeyd olunan illər ərzində Fransa, Danimarka, Yunanıstan, İtaliya, Yaponiya, Böyük Britaniya və İsveçrədə isə bilinqual və ya ana dilində təhsilin maliyyələşdirilməsinə dövlət heç bir köməklik göstərmirdi.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Azərbaycanda milli azlıqların dillərində tədrisin təşkil olunmasına dövlət lazımı köməklik göstərir. Ümumilikdə ölkə üzrə 382 ümumtəhsil məktəbində milli azlıqlara mənsub 37123 şagird öz ana dilini öyrənir.

Tolleyin cədvəlində immiqrant azlıqlara münasibətdə multikulturalizm siyasətinin səmərəliliyinin sonuncu indikatoru kimi əlverişsiz vəziyyətdə olan immiqrantlara dövlət tərəfindən ünvanlanmış güzəştlərin olması göstərilir.

Söhbət çətin maddi durumda olan immiqrantlara müxtəlif sahələrdə güzəştlərin edilməsindən gedir. Hökumət ölkəyə gəlmiş miqrantların maddi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün onları işlə təmin edir, işsizlərə müavinət təyin edir, onlar üçün pulsuz dil kursları təşkil edir, onları təhsil haqqından azad edir və digər imtiyazlı sosial proqramlar həyata keçirir. Hökumətin immiqrantlara ünvanlanmış imtiyazları öz mahiyyətinə görə yuxarıda qeyd etdiyimiz pozitiv diskriminasiyanın bir təzahürüdür. Bu imtiyazlar immiqrantların cəmiyyətə inteqrasiya olmalarında olduqca müsbət rol oynayır.

Tolleyin tədqiqatının nəticələrinə görə, immiqrantlara bu cür güzəştlərin edilməsi ən çox ABŞ-da, sonra isə Avstraliya və Kanadada müşahidə olunur. Bir neçə ölkədə isə bu sahədə az miqdarda müəyyən işlər görülür. Lakin 21 ölkənin əksəriyyətində hökumət tərəfindən immiqrantlara onların durumunun yaxşılaşdırılması məqsədilə imtiyaz təklif olunmur.

Erin Tolleyin tədqiqatının nəticələrinə əsasən, 2010-cu ildə dünyanın 21 inkişaf etmiş ölkəsində immiqrant azlıqlar üçün multikulturalizm siyasəti

Avstraliya, Kanada və İsveçdə daha səmərəli şəkildə həyata keçirilirdi (19). Belə ki, bu ölkələr 2010-cu ildə immiqrant azlıqlar üçün multikulturalizm siyasəti yuxarıda qeyd olunan 8 indikator üzrə 8 mümkün baldan Avstraliya 8, Kanada 7.5, İsveç isə 7 bal əldə etmişdir. 21 inkişaf etmiş ölkələr sırasında multikulturalizm siyasəti Yaponiyada və Danimarkada (8/0) yox dərəcəsində idi. İsveçrə və İtaliyada da bu siyasət aşağı səviyyədə idi: 8 mümkün baldan cəmi 1 bal (19).

Bu indikatorla bağlı Azərbaycandakı vəziyyətə gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizə immiqrantlar müstəqilliyimiz bərpa olunduqdan sonra gəlmişlər. Onların əksəriyyəti bura xarici şirkət, müəssisə tərəfindən bura gətirilmiş və buna görə Qərb ölkələrinə kütləvi şəkildə köçən immiqrantlardan fərqli olaraq onlar əlverişsiz vəziyyətdə olan immiqrant sayılmır və buna görə də onlara dövlət tərəfindən maddi yardımın edilməsinə ehtiyac yoxdur.

Nəticə

Çoxmədəniyyətli cəmiyyətdəki etnik-mədəni müxtəlifliyin qorunması demokratik inkişafın norma və prinsiplərindən irəli gəlir, çünki bu müxtəlifliyin əsasını etnik-mədəni dəyərlərin qorunması təşkil edir. Etnik-mədəni dəyərlərin qorunması isə insan haqlarının tərkib hissəsidir.

Etnik-mədəni müxtəlifliyin qorunması dövlətin cəmiyyətdə mövcud olan etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərə münasibətdə apardığı multikulturalizm siyasəti vasitəsilə həyata keçirilir. Buna görə də multikulturalizm siyasətinin əsas hədəfi cəmiyyətdəki etnik-mədəni müxtəlifliyin və bu müxtəlifliyin əsasını təşkil edən etnik-mədəni dəyərlərin qorunmasını təmin etməkdir. Sözügedən müxtəlifliyin və onun əsasını təşkil edən etnik-mədəni dəyərlərin qorunması multikulturalizm siyasətinin səmərəliliyini göstərir.

Multikulturalizm siyasətinin səmərəliliyi dedikdə bu və ya digər ölkədəki yerli (avtohton) və gəlmə (allohton) xalqların, eləcə də immiqrantların yaşadıkları cəmiyyətə inteqrasiya olmaları nəzərdə tutulur. Bu azlıq qruplarının yaşadıkları cəmiyyətə inteqrasiya olmasının indikatorları eyni zamanda ölkədə etnik-mədəni müxtəlifliyin qorunmasının və multikulturalizm siyasətinin səmərəliliyinin indikatorlarıdır. Dövlətin multikulturalizm siyasətinin səmərəliliyi bu üç qrupa daxil olan insanların sosial və iqtisadi tələbatlarının ödənilməsi, etnik-mədəni dəyərlərinin qorunması ilə ölçülür. Bu isə öz növbəsində hər bir azlıq qrupuna aid olan ümumi indikatorlar vasitəsilə müəyyən edilir. Ümumi indikatorlar nəticə etibarilə multikulturalizm siyasətinin səmərəliliyini göstərir. Qeyd olunan ümumi indikatorlar üzrə Azərbaycan Respublikası bir çox inkişaf etmiş ölkələrdən öndədir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 1995,
2. <http://www.e-qanun.az/?internal=view&docid=897&doctype=0>
3. İlham Əliyev. Prezident İlham Əliyev BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının VII Qlobal Forumunun rəsmi açılışında iştirak edib (26.04.2016)
4. “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev multikulturalizmin Azərbaycan modeli haqqında”, Bakı, 2017, s.265.
5. Access Nationality/Dimensions. <http://www.mipex.eu/access-nationality>
6. Access Nationality/Key Findings. <http://www.mipex.eu/access-nationality>
7. Access Nationality/Policy Indicators. <http://www.mipex.eu/access-nationality>
8. Anti-discrimination/Key Findings. <http://www.mipex.eu/anti-discrimination>
9. Anti-discrimination/Policy Indicators. <http://www.mipex.eu/anti-discrimination>
10. Azərbaycan multikulturalizmi. (Ali məktəblər üçün dərslik). (AMEA-nın həqiqi üzvü K.M.Abdullayevin və prof.E.Ə.Nəcəfovun redaktəsi ilə), Bakı, 2017, s.253-254.
11. Multiculturalism Policies in Contemporary democracies. Multiculturalism Policies for Indigenous Peoples-Scores for Each Indicator from 1980, 2000, 2010. <https://www.queensu.ca/mcp/indigenous-peoples/results>
12. Multiculturalism Policies in Contemporary democracies. Multiculturalism Policies for National Minorities -Scores for Each Indicator from 1980, 2000, 2010. <https://www.queensu.ca/mcp/national-minorities/results>
13. Migration and migrant population statistics. https://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistic
14. Multikulturalizmə giriş. (Ali məktəblər üçün dərslik). (Ön sözün müəllifi və elmi redaktor: AMEA-nın həqiqi üzvü Ramiz Mehdiyev), Bakı, 2019, s.277.
15. Multiculturalism Policies in Contemporary democracies. Multiculturalism Policies for Indigenous Peoples-Scores for Each Indicator from 1980, 2000, 2010. <https://www.queensu.ca/mcp/indigenous-peoples/results>
16. Multiculturalism Policies in Contemporary democracies. Multiculturalism Policies for National Minorities -Scores for Each Indicator from 1980, 2000, 2010. <https://www.queensu.ca/mcp/national-minorities/results>
17. Najafov E.A. “The policy of multiculturalism of the Republic of Azerbaijan as the basis of the strengthening of relations between state and religion” . // Proceedings of the International Conference on “From the Interfaith and Intercivilizational Dialogue to Cooperation”, Berlin, November 19, 2018

18. Nəcəfov E.Ə. Multikulturalizmin mahiyyətinə dair. Dövlət İdarəçiliyi. Nəzəriyyə və təcrübə, Jurnal, N3 (51), 2015, s.103-112
19. Tolley Erin “Multiculturalism Policy Index: Immigrant Minority Policies”, 2011 School of Policy Studies, Queen’s University at Kingston, Canada,
<https://www.queensu.ca/mcp/sites/webpublish.queensu.ca.mcpwww/files/files/immigrantminorities/evidence/ImmigrantMinoritiesApr12.pdf>
20. Wolpe D. “Azerbaijan is an Oasis of Tolerance in the Middle East”, Posted on Nov. 5, 2015, <http://time.com/4099548/azerbaijan-is-an-oasis-of-tolerance-in-the-middle-east/?xid=tcoshare>

SUMMARY

EFFICIENCY MEASUREMENT OF THE POLICY OF MULTICULTURALISM

Najafov E.A.

*Senior adviser of the Department of Humanitarian Policy,
Diaspora, Multiculturalism and Religious Issues of the Administration
of the President of the Republic of Azerbaijan,
professor of the Department of Philosophy and Social Psychology
of the Academy of Public Administration under the President
of the Republic of Azerbaijan, doctor of philosophical sciences*

The article deals with analysis of indicators that measure the policy of efficiency of multiculturalism in countries. These indicators characterize the level of integration of three main minority groups, namely indigenous minority peoples, national minorities and immigrants, into the society they live in. As certain integration conditions can be provided only by state, the integration of these minority groups is realized by the government.

The author applies the indicators compiled by Canadian researchers, which are used to measure the integration ability, for each minority groups. These indicators may be divided into 2 groups- common and specific. The common indicators are applied for measuring the efficiency of multiculturalism policy in any state. However, the specific indicators are used for measuring the efficiency of multiculturalism policy in Canada and in countries which have identical historical conditions to Canadian ones.

The efficiency measurement of the policy of multiculturalism in the Republic of Azerbaijan by common indicators shows that Azerbaijan has reached great achievements many common indicators.

Keywords: *efficiency measurement of the policy of multiculturalism, the Republic of Azerbaijan, indigenous minority peoples, national minorities, immigrants, common and specific indicators*

РЕЗЮМЕ

ИЗМЕРЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПОЛИТИКИ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА

Наджафов Э.А.

*старший консультант отдела по гуманитарной политике,
вопросам диаспоры, мультикультурализма и религии Администрации
Президента Азербайджанской Республики,
профессор кафедры Философии и Социальной Психологии
Академии Государственного Управления
при Президенте Азербайджанской Республики,
доктор философских наук*

В статье анализируются индикаторы измерения эффективности политики мультикультурализма. Эти индикаторы указывают степень интеграции трех основных групп меньшинств - местные народы, находящиеся в меньшинстве (автохтонные народы); национальные меньшинства, поселившиеся в стране в силу определенных исторических обстоятельств (аллохтонные народы); мигранты, прибывшие в страну из-за политических, военных, экономических, социальных и других причин - в общество, в котором они проживают. Интеграция указанных групп меньшинств обеспечивается, прежде всего, усилиями государства. Поскольку для их интеграции имеются определенные условия, которые могут быть реализованы лишь усилиями государства.

В статье подробно анализируются индикаторы, составленные канадскими исследователями для каждой из этих трех групп меньшинств. Эти индикаторы можно разделить на две группы – общие и частные. Общие индикаторы применяются для измерения эффективности политики мультикультурализма в любой стране. Частные же индикаторы используются для измерения эффективности политики мультикультурализма в Канаде, а также в тех странах, которые обладают идентичными историческими условиями.

Измерение эффективности политики мультикультурализма в Азербайджане при помощи общих индикаторов показывает, что наша страна по многим из этих индикаторов достигла больших успехов.

Ключевые слова: *измерение эффективности политики мультикультурализма, Азербайджанская Республика, автохтонные народы, аллохтонные народы, иммигранты, общие и частные индикаторы*

**DÖVLƏT QULLUQÇULARININ
FƏALİYYƏT SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI:
KADR HAZIRLIĞI VƏ SƏRİŞTƏ MODELİNƏ KEÇİD**

Rəhimli R.Z.

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: rehimli@yahoo.com*

Həsənov A.V.

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası*

Elmi məqalədə kadrların qiymətləndirilməsinə müasir yanaşmalar, habelə Azərbaycanın regional icra hakimiyyəti orqanlarında istifadə olunan müxtəlif kateqoriyalar və vəzifə qrupları üçün səriştə modelləri və onların qiymətləndirilməsi metodlarına ümumi baxış verilir. Nəticəyə yönəlmiş sistemlərdə qiymətləndirmə modellərinin təhlili aparılmış; Azərbaycan və xarici dövlət orqanlarında istifadə olunan səriştə modelləri təhlil edilmiş; Azərbaycanda dövlət orqanlarında istifadə olunan müxtəlif səriştə modellərinin üstünlükləri və məhdudiyyətləri araşdırılmış; müxtəlif idarəetmə sistemlərində səriştə modellərinin istifadəsi ilə bağlı xarici təcrübə nəzərdən keçirilmişdir.

Açar sözlər: *kompetensiyalar, kompetensiya modelləri, dövlət qulluqçuları, dövlət qulluğu, peşəkar kompetensiyalar, peşəkar keyfiyyətlər, personalın idarə edilməsi.*

Giriş

Dövlət qulluqçusunun peşəkar səriştələr modelinin yaradılmasının aktuallığı indiki mərhələdə dövlət qulluğunun təşkilində həyata keçirilən islahatlarla əlaqədardır. O islahatlarla ki, onlar kadr heyətinin yeni biliklərə yiyələnməsini, elmi yenilikdən istifadə edərək dövlət qulluqçularının qiymətləndirilməsinin yeni metod və texnologiyaların mənimsənilməsinə tələb edir. Xüsusən də indiki dövrdə dövlət orqanlarında vəzifələrin səmərəli icrasını təmin etmək üçün heyətin psixoloji, peşəkar xüsusiyyətlərinin obyektiv qiymətləndirilməsi məsələsi aktuallaşmışdır. Bu modellərin hazırlanması həm də ona görə aktualdır ki, dövlət qulluqçularının ictimai dəyişikliklərə hazırlığının müəyyən

edilməsi, onların peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması, təhsilə cəlb edilməsi, özünüifadə kimi məsələlərin müəyyən edilməsi yeni kompetensiyalar sisteminin yaradılmasını şərtləndirmişdir. Son illər Azərbaycan dövlət idarəçilik sistemində aparılan islahatlar dövlət qulluqçuları qarşısında qoyulmuş tələbləri sərtləşdirmiş, onlardan şəxsi-peşəkar keyfiyyətlər, dəyişikliklərə sürətli adaptasiya olmaq bacarığı, kommunikaqillilik, idarəçilik potensialı, səmərəli əmək fəaliyyəti və digər şəxsi keyfiyyətlərin olmasını tələb edir. Azərbaycanda vəzifə, həm də karyera modellərinə əsaslanan dövlət qulluğu sistemi elementlərindən səriştə modelinə keçidin əsas məqsədlərindən biri də budur ki, dövlət qulluğu ilə bağlı qanunvericilikdə bəzi tənzimlənməyən məsələlərin mövcudluğu, dövlət qulluqçusunun xidməti fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin nəticələri ilə dövlət qulluğunun digər elementləri arasında, dövlət qulluğu və onun xüsusi növləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin olmaması, dövlət orqanlarında dövlət qulluğu və insan resurslarının idarə edilməsi üzrə peşəkarlıq səviyyəsinin aşağı olması, şəffaf prosedurların tətbiq edilmədiyini vəzifələrə işə qəbulda neqativ hallara yol verilməsi və digər məsələlərdir. Artıq dünyanın bir çox qabaqcıl ölkələrində dövlət qulluquna qəbulda dövlət qulluqçularının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində səriştə (kompetensiya) modeli çox geniş tətbiq edilir. Bu modelin tətbiqində beynəlxalq təcrübədə ən aparıcı alət kimi Qiymətləndirmə Mərkəzindən istifadə olunur. Azərbaycanda da bu modelin tətbiqi, vəzifələr üzrə yalnız formal tələbləri deyil, həmin vəzifələrin tutulması üçün zəruri bacarıqları, onların ölçülməsi və qiymətləndirilməsi mexanizmləri və bunun üçün qiymətləndirmə alətləri kompleksinin test, praktiki tapşırıq, müsahibə və s. yaradılması, habelə səriştə modelinin dövlət qulluqçularının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində tətbiqi ilə bağlı olacaq.

Səmərəli dövlət qulluğunun təşkili, “Strateji Yol Xəritəsi”nə gedən yol

Dövlət quruculuğunun çox əsirlik tarixi sübut etdi ki, heç bir sivil dövlət peşəkar dövlət xidməti aparatı olmadan səmərəli fəaliyyət göstərə bilmir. Dövlət qulluğu dövlətin ən əhəmiyyətli alətidir. O həm qanunvericiliklə təmin olunmalı, təşkilatı nizamlanmalı, bacarıqlı, prosesləri təhlil edə bilən, qəbul edilmiş qərarların həyata keçirilməsini təmin edən yüksək ixtisaslı mütəxəssislərlə komplektləşdirilməlidir. Səmərəli dövlət qulluğu dövlət hakimiyyətinin möhkəmliliyinin, onun nüfuzunun əsas amili kimi dəyərləndirilir. O bir çox kompleks vəzifələrin, o cümlədən qanunverici prosesin və hüquqtətbiqetmədə imperativliyin vəhdətinin təmin edilməsini, dövlətin məqsəd və vəzifələrinin həyata keçirilməsində hüquqi mühitin peşəkar müşayiət edilməsinin formalaşdırılmasını, hər bir vətəndaşa onun konstitusion, sosial, hüquq və

maraqlarının həyata keçirməsinə siyasi və hüquqi şəraitin yaradılmasını təmin etməlidir. Dövlət qulluğunun çox ciddi problemlərindən biri də peşəkar kadr tərkibinin formalaşmamasıdır. Peşəkar qulluqçular dövlət qulluğunun bütün sferalarında tələb olunur. Cəmiyyətin müasir inkişafı, o cümlədən elmi-texnoloji sıçrayış dövlət qulluqçularına yeni tələblər irəli sürür. Müasir tələblərə uyğun gələn kadrların seçimi dövlət qulluğu üçün öncül vəzifələrdəndir. Kadr seçimi sistem xarakteri daşıyır və beş altsistemdən ibarətdir: 1) kadr siyasəti; 2) personalın seçilməsi; 3) personalın qiymətləndirilməsi; 4) personalın yerləşdirilməsi (bura həm də rotasiyası daxildir); 5) personalın təhsili [14].

Kadr siyasəti kadrlarla uzunmüddətli işləmək üçün ümumi xətti və əsas prinsipləri müəyyənləşdirir. Kadr seçimi boş yerləri komplektləşdirmək üçün kadr ehtiyatının formalaşdırılmasından ibarətdir. Kadrların qiymətləndirilməsi isə işçilərin boş və ya tutulmuş vəzifəyə uyğunluğunu müəyyənləşdirmək üçün aparılır. Kadrların yerləşdirilməsi planlaşdırılan karyera, yaş və iş yerləri baxımından və ştat cədvəlindəki vakansiyaların mövcudluğundan asılı olaraq daimi kadrların hərəkətini təmin etməlidir. Kadr hazırlığı işçilərin peşəkar bilik və bacarıqlarının müasir təşkilat və idarəetmə səviyyəsinə uyğun olmasını təmin etmək məqsədi daşıyır. Kadrların təliminin dörd növünü nəzərdən keçirək:

1. Təməl ixtisasın alınmasını təmin edən peşə məktəblərində, texniki məktəblərdə və universitetlərdə fəhlə və qulluqçuların təhsili;

2. Təhsil müəssisələrində ixtisasartırma - əsas ixtisaslar üzrə yeni biliklərin əldə edilməsi;

3. Yeni ixtisaslar almaq üçün kadrların yenidən hazırlanması;

4. Ali təhsil sonrası peşə təhsili (magistr, aspirantura, doktorantura təhsili).

Bu təlim növləri və onların qarşılıqlı təsiri hər bir işçinin təhsilinin davamlı olaraq yaxşılaşdırılmasına və işçilərin sayı ilə kadrların peşəkar strukturu arasındakı uyğunluğu vaxtında tənzimləməyə imkan yaradır [15].

Onu da qeyd edək ki, dövlət qulluğunda kadr potensialının inkişaf etdirilməsi istiqamətində islahatlar zamanın tələbi kimi çıxış etməkdədir. Vətəndaş gözləntilərini nəzərə almaqla islahatların uğurunu təmin etmək üçün kadr potensialının qiymətləndirilməsi mövcud potensialın müəyyənləşdirilməsi və onun bazasında potensialın gücləndirilməsi zərurətini yaradır. Demək lazımdır ki, kadr potensialının qiymətləndirilməsi və bunun əsasında insan potensialının gücləndirilməsi məsələləri səmərəli idarəetmənin vacib elementləridir. Bu isə öz növbəsində bilik və bacarığın, təcrübənin, uzaqgörənliyin, təşəbbüskarlığın əsas götürüldüyü kadr potensialının inkişaf etdirilməsini zəruri edir. Kadrların təkmilləşdirilməsi, dövlət və özəl sektorlararası keçidin optimallaşdırılması üçün peşəkar potensialın inkişaf etdirilməsi prosesinin düzgün təşkili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnsan potensialının planlaşdırılması kimi bilinən bu pros-

es əslində insan kapitalının formalaşdırılmasından keçir. Buna misal olaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri"nin təsdiqi və bundan irəli gələn məsələlər haqqında" 2016-cı il 16 mart tarixli 1897 nömrəli Sərəncamına müvafiq olaraq milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın 11 sektoru üzrə ümumilikdə 12 strateji yol xəritəsinin hazırlanmasını və Milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsinin qısa, orta və uzunmüddətli dövrləri əhatə etməklə, 2020-ci ilədək iqtisadi inkişaf strategiyası və tədbirlər planı, 2025-ci ilədək olan dövr üçün uzunmüddətli baxış və 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün hədəf baxışlarını qeyd etmək olar. Sənəd təkcə inkişaf məqsədləri və prinsiplərini deyil, həm də hər bir istiqamət üzrə qlobal meyilləri, iqtisadiyyatın 360 dərəcəli diaqnostikasını, görüləcək tədbirləri, tələb olunan investisiya və nəticə indikatorlarını əhatə edir. Strateji Yol Xəritəsinin qəbulundan sonra onun həyata keçirilməsi üçün müvafiq dövlət qurumları öz fəaliyyətlərini daha müfəssəl proqramlar əsasında quracaqlar. Strateji Yol Xəritəsinin Hədəf İndikatorlarına nəzər salsaq görərik ki, 2025-ci ilədək ümumdaxili məhsulun real artımı, yeni iş yerlərinin yaradılması, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, dövlət büdcəsinin kənar transfertlərdən asılılığının azaldılması gələcək üçün nəzərdə tutulmuş hədəflərə təsir baxımından bünövrə rolunu oynayacaqdır. Prioritet sektorlar və ya iqtisadiyyatın digər sektorları üzrə yeni strateji hədəflərin müəyyənləşdirilməsi Azərbaycana Strateji Yol Xəritəsinin prioritetlərinin müsbət trayektoriyası ilə daha yüksək hədəflərə çatmağa kömək edəcəkdir[2].

Beynəlxalq praktikada dövlət qulluqçularının kompetensiya modelləri

Beynəlxalq praktikada müxtəlif idarəetmə sistemlərində kompetensiya modellərinin tətbiq edilmə formalarını nəzərdən keçirək. Bu gün dünyada personalın qiymətləndirilməsi sahəsində ən obyektiv şirkət olan Böyük Britaniyanın SHL şirkəti idarəçilikdə kompetensiya modellərinin yeni formalarını tətbiq edir. Bu model kompetensiyaların formalaşdırılmasına imkan verən klasterləri müəyyən edir və əsas təməl faktorlardan təşkil olunur [18]. Xüsusilə diqqəti çəkən insan resursları potensialı modelidir ki, (Human Resources Capability Model) dövlət orqanlarında öz HR strategiyalarının inkişaf etdirilməsi üçün yaradılmışdır. Bu modeldə əsasən personalla işləyən menecerlərin fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi nəzərdə tutulur. Həmçinin yüksək vəzifə tutan işçilərin (Senior Executive Leadership Capability Framework) (SELC), kompetensiya modelləri mövcuddur ki, bura vəzifəli şəxslərin malik olduqları bilik və bacarıq keyfiyyətləri daxildir. İngiltərədə dövlət qulluqçuları üçün kvalifikasiya tələbləri sistemi dəyərli, kompetensiyalı və moti-

vasiyalı yanaşma üzərində formalaşmışdır. Bu ölkədə dövlət qulluqçularının bütün təbəqələri üçün 7 baza səviyyəli prinsip (The Seven Principles of Public Life): təmənnəsizlik, prinsipiallıq, qərəzsizlik, hesabatlılıq, açıqlıq, dürüstlük, liderlik kimi müəyyən edilmişdir[12]. ABŞ-da isə rəhbər işçilərin peşəkar kompetensiya modelləri dəyişikliklərin idarə edilməsi, nəticələrə çatmaq, personalın idarə edilməsi, resursların idarə edilməsi, kommunikasiya və koalisiyanın formalaşdırılması kimi sahələri əhatə edir. Hal-hazırda ABŞ-da ən aktual kompetensiya modelləri 2 model kvalifikasiya tələbləri üzərində qurulmuşdur ki, bu da kompetent yanaşmadır ki, (General competencies for the federal workforce) dövlət qulluğuna seçim zamanı, (Executive Core Qualifications) rəhbər vəzifələrin bütün səviyyələrində tətbiq edilir. ABŞ-dakı kimi Niderlandda da dövlət qulluqçularının kompetensiya modellərinin hazırlanmasına çox diqqət ayrılır. Belə ki, Niderlandda dövlət qulluqçularının vəzifələrə təyin etmək üçün xüsusi idarəçilik təcrübəsinin olması tələb olunur və “İdarəçilik profili” və ya “Menecment profili” kompetensiya modelləri üzrə seçim aparılır. Ümumiyyətlə Niderlandda dövlət qulluqçularının peşəkar kompetensiyaları 4 klaster üzrə müəyyən edilir, hansılar ki, 17 qrup kompetensiyalara bölünürlər. 17 qrup kompetensiyalar da öz növbəsində bilik, bacarıq və təcrübə bölmələrinə ayrılırlar [11]. Avstraliyada da 4 qrup dövlət qulluqçularının kompetensiya modeli mövcuddur ki, bunlar: Dəyər əsaslı (APS Values Framework) modeldir ki, bu model bütün dövlət qulluqçuları üçün universaldır. Digər bir kompetensiya modeli insan kapitalı modelidir ki, (Human Resource Capability Model) bu model kadr xidməti əməkdaşlarına aid edilir. Bir kompetensiya modeli də mövcuddur ki, bu da idarəçilikdə lider modelidir ki, (Senior Executive Leadership Capability Model) bu model orta və ali təbəqə rəhbər işçilər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Sonuncu isə (Integrated Leadership System) ümumi liderlik modelidir ki, bu model də bütün dövlət qulluqçularına şamil edilir. Avstriyada da kompetensiya modeli (Competency Model) mövcuddur, bu kompetensiya modelinin auditoriyası dövlət qulluqçularının bütün səviyyələrində çalışanlardır. Belçiyada da dövlət qulluqçularının kompetensiya məsələləri çox aktualdır ki, burada bütün federal qulluqçular üçün Federal kompetensiya modeli (Federal Competency Model) mövcuddur. İngiltərədə populyar 2 model kompetensiyalar var ki, bunlardan biri Ali rəhbər işçilər üçün nəzərdə tutulmuş (SCS Competency Framework) Kompetensiyaların təsviri modelidir, digər bir model isə dövlət qulluqçularının bütün təbəqələrinə aid edilən Peşəkar bacarıqlar modelidir (Professional Skills for Government)[15]. Bu gün dünyanın fərqli idarəçilik sistemlərində çoxlu sayda kompetensiya modelləri mövcuddur. Lakin onların hamısını Azərbaycan dövlət qulluğu sisteminə adaptasiya etmək mümkün deyil. Həqiqətən də Azərbaycanda dövlət qulluğunda kompetensiya modelinin tətbiq edilməsi

böyük kompleks vəzifədir və bu məsələyə mərhələli və sistemli yanaşma lazımdır.

Ümumiyyətlə dünyada dövlət qulluqçularının kompetensiya məsələsi yeni deyil. İngiltərəli psixoloq Con Ravenin (John C. Raven 1902-1970) “Müasir cəmiyyətdə kompetensiya, müəyyənləşdirilməsi, inkişafı və realizə edilməsi” (Competence in Modern Society: Its Identification, Development and Release) adlı kitabı müasir cəmiyyətin ehtiyac duyduğu motivasiyaya həsr olunmuşdu [7]. Əsərdə rəhbər işçilərin, qulluqçuların, siyasətçilərin, sosial işçilərin və sadə vətəndaşların kompetensiyalarına uyğun cəmiyyətdəki rolu və yeri araşdırılmışdı. Bundan başqa əsərdə siyasi sistemlər, dünyanı idarə etmək üçün təcəvül prosedurları haqqında araşdırmalar var idi. Bu kitab “britaniya naxoşluğu” haqqındadır, yəni, qeyri-adekvat baxışlar, gözləntilər, dəyərlər, münasibətlər və bütün bunları neçə dəyişmək olar. Xüsusən də bu fundamental elmi əsər işıq üzü görəndən sonra İngilis dövlət qulluğu sistemi bütün Krallıqda səriştəyə əsaslanan yanaşmanı davranış xüsusiyyətləri ilə izah edilən vəzifələr üçün ayrılmaz bir tələb sistemi olaraq qəbul etdi. 2003-cü ildə nazirdən tutmuş regionlarda işləyən sırayı məmurlara qədər bütün dövlət qulluqçularının kompetensiyalarının siyahısı müəyyənləşdirildi və PSG (Professional Skills for Government) adlı sənəd qəbul edildi [16]. Bu sənəd həm dövlət orqanlarının kadr xidmətləri, həm də dövlət qulluqçularının özləri üçün bir növ bələdçi rolunu oynadı, onların müəyyən bir vəzifə üçün tələblər sistemini deyil, həm də karyera yüksəlişi üçün fərdi potensialı müəyyənləşdirməyə imkan verdi. Ona görə bu sənəddə təcəvülkdə olan personalın idarə edilməsi, maliyyə menecmenti, müştəri menecmenti, layihə menecmenti, strateji düşüncə kimi klasterlər daxil edildi. İnformasiya ilə işləmək sahəsində kompetensiyalara xüsusi diqqət yetirildi. Bura səmərəli kommunikasiya, informasiya təhlükəsizliyi, məlumatların analizi, İT kompetensiya aid idi. 2006-cı ildə İngiltərədə bu kompetensiya modellərinə əlavə olaraq Dövlət Qulluğu Məcəlləsi qəbul edildi ki, bu məcəllədə dövlət məmurlarının bütün səviyyələrdə fəaliyyəti səriştəlilik modelindən başqa aksioloji qiymətləndirilmə imkanını da yaratdı ki, bu qiymətləndirmənin əsas dəyərləri kimi dürüstlük, obyektivlik və qərəzsizlik kimi müəyyənləşdirildi [19,8].

Dövlət qulluqçularının kompetensiyalarının ABŞ, Kanada, Böyük Britaniya, Rusiya və Finlandiya modellərini sxemlərdə nəzərdən keçirək.

**ABŞ-ın rəhbər işçilərinin
əsas kvalifikasiyaları
(Executive Core Qualifications)**

1. Dəyişikliklərə əsaslanmaq
2. İnsan resurslarına əsaslanmaq
3. Nəticəyə fokuslanmaq
4. İşgüzar erudisiya (Business Acumen) – insan, maliyyə və informasiya resurslarının strateji idarə edilməsi
5. Partnyor münasibətlərinin qurulması (Building Coalitions)

**Kanadanın dövlət qulluqçularının
kompetensiyalarının
əsas lider profilləri
(Key Leadership Competencies)**

1. Strateji vizionun təşkili
2. Komanda ilə iş, insanları səfərbər etmək
3. Hörmətçil və etibarlı iş mühitinin qorunması
4. Maraqlı tərəflər və partnyorlarla əməkdaşlıq
5. İnnovasiyaların tətbiqi və dəyişikliklərin idarə edilməsi
6. Məqsədlərə çatmaq

Böyük Britaniyada uğur profili (Success Profiles)

1. İşin səmərəli icrasına yönəlik modelin tətbiqi
2. İşçinin motivasiyası və mükafatlandırılması
3. Tələb olunan işin icrası üçün potensialın olması
4. Praktik bacarıqlar (Experience)-xüsusi bilik və fəaliyyət bacarıqları
5. Xüsusi kompetensiyalar(Technical) xüsusi peşəkar bilik və bacarıqların nümayiş etdirilməsi

**Rusiya dövlət qulluqçularının
şəxsi keyfiyyətlərinin
(kompetensiyalarının) modelləri**

1. Strateji (sistem) düşüncə tərzinin olması
2. Kommunikativ bacarıqlar
3. Personal səmərəlilik- planlama, iş vaxtının rəşional istifadə edilməsi, nəticə əldə edilməsi
4. Dəyişikliklərin idarə edilməsi
5. Liderlik-səmərəli planlaşdırma
6. İdarəçi qərarların qəbul edilməsi

**Finlandiyanın rəhbər vəzifələrə
seçim kriteriyaları modelləri
(Selection criteria for senior
management posts)**

1. İnsan resurslarının idarə edilməsi
2. Fəaliyyətə nəzarət, prosesin keyfiyyət və səmərəliliyin artırılması
3. Təşkilatın struktur ehtiyaclarının təmin edilməsinə və nəticələrə çatmağa hədəflənmək
4. Mövcud mühitə təsir və dəyişikliklərin idarə edilməsi
5. Dövlət idarəçiliyində ümumi təcrübə
6. Davamlı inkişaf bacarığı

Sxem 1. Dövlət qulluqçularının kompetensiyalarının ABŞ, Kanada, Böyük Briytaniya, Rusiya və Finlandiya modelləri.

Mənbə: Journal of Creative Economy ■ Vol. 14, Num. 6, 2020

Maraqlı məqam odur ki, sadalanan kompetensiyalar hələ 100 il bundan öncə idarəçilik elminin atası sayılan XX əsrin əvvəllərində yaşamış amerikalı mühəndis alim Frederik Uinslo Teylor (Frederick Winslow Taylor) Betlexem şəhərində poladərilmə zavodunda baş mühəndis işləyərkən sahibkarın gəlirlərini artırmaq məqsədilə bəzi istehsal proseslərinin optimallaşdırılmasını və sərəfşələrin təkmilləşdirilməsini təklif edirdi. Teylor öz baxışlarını 1903-cü ildə yazdığı “Müəssisənin idarə edilməsi” və 1911-ci ildə yazdığı “Elmi idarəçiliyin prinsipləri” əsərində qeyd etmişdir. Əslində bu kitablar idarəçilik haqqında ilk elmi vəsaitlər idi. Burada o, idarəçiliyin üç əsas istiqamətini qeyd edir: əməyin normalaşdırılmasını, personalın sistematik olaraq seçilməsi və təlimi, son nəticə olaraq mükafatlandırma, maliyyə stimulu. Lakin bu fikirlərə əks fikirlər səsləndirənlər də oldu. XX əsrin idarəetmə elminin ən nüfuzlu nəzəriyyəçilərindən biri olan, avstriya mənşəli, amerikalı iqtisadçı alim Piter Ferdinand Drüker (Peter Ferdinand Drucker) hesab edirdi ki, Teylor öz nəzəriyyələrində insan amilini inkar edir, fərdin müəssisədə yerini mexaniki bir hadisə kimi qəbul edir, fəhləyə cansız maşının digər bir forması kimi baxır, fəhlənin ancaq pul mükafatına reaksiya verməsini qeyd edir.

Müasir dövrdə dünya kapitalizmi 2020-ci ildə Davos İqtisadi Forumuna toplaşaraq Teylorun fəhlənin “Tər tökmə ilə sahibkara daha çox gəlir gətirmək” prinsipindən əl çəkərək daha humanist kapitalist üsuli-idarəçiliyinə maraqlı tərəflər kapitalizmi Steyk holder (stakeholder capitalism) kapitalizminə keçidi dünya ölkələrinə məsləhət gördülər [20]. Lakin Davos Forumunu təşkil edənlər bilmirdilər ki, maraqlı tərəflər kapitalizmi Steyk holder kapitalizmi hələ 100 il bundan öncə Azərbaycanda mövcud idi. Kapitalist-mesənət Hacı Zeynəlabdin Tağıyev 2020-ci ildə Davos İqtisadi Forumunda səslənən bütün fikirləri hələ öz dövründə həyata keçirmişdi. O, kapitalist münasibətlərinin maraqlı tərəflərini formalaşdırmış, mütəxəssis yetişdirmək üçün maraqlı tərəfləri xarici ölkələrə təhsil almaq üçün göndərir və onların təhsil haqlarını ödəyir, iqtisadiyyatın və kənd təsərrüfatının inkişafı üçün Şorlar su kəməri çəkdirir, yollar salır, özünə və digərlərinə gəlir gətirəcək istehsal sahələri yaradırdı. Təəssüf ki, o dövrdə Sovet işğalı Azərbaycanın inkişafını 70 il geriye atdı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Davosda dünya əhalisinin sürətlə artması narahatlıqla qeyd edilirdi və bu yaxın illərdə dünya əhalisi üçün ərzaq problemlərinin yaranacağı təhlükəsi ilə üz-üzə qalacağından xəbər verir. Bu təhlükələrin də Azərbaycana aid olmadığını əminliklə deyə bilərik. Yaxın tarixə nəzər salsaq görərik ki, 1941-ci ilə qədər Azərbaycan əhalisi 3,3 milyon nəfər idi. Mühəribədən sonra 1945-ci ildə Azərbaycan əhalisi 600 min nəfər azalaraq 2,7 milyon oldu [5, s.15]. Ailə institutları deqradasiyaya uğrayan Qərbdən fərqli olaraq Azərbaycanda ailəyə bağlılıq, ailə dəyərləri az bir zamanda ölkə əhalisinin sürətlə artmasına səbəb oldu və bu gün ölkə əhalisi 10 milyon nəfəri keçib. Azərbaycan Avropada əhali artımına görə lider ölkədir

və illik insan artımı 100 min nəfər təşkil edir. Sinqapur möcüzəsinin atası Li Kuan Yu (Lee Kuan Yew) deyirdi ki, “bir millətin gücü onun sayında deyil, millətin birliyində, işgüzarlığında, təhsilində, məqsədyönlüyündə və onun liderinin keyfiyyətlərindədir. O liderinin ki, millətin potensialını imkana çevirir” [13]. Prezident İlham Əliyev də Davosda məhz bu məqama diqqət çəkdi və ölkə əhalisinin artımını iqtisadi imkan kimi dəyərləndirdi. Nəzərə alınsa ki, Azərbaycanda işsizliyin səviyyəsi 5%-dir onda yeni iş yerləri yaratmaqla bərabər həm də əmək məhsuldarlığının artırılması hədəflənməlidir. Bu da ki, mövcud iş yerlərində kadrların düzgün idarə edilməsini və onların səriştlərinin artırılması məsələsini ön plana çıxarır. Elə bu zərurətdən də dövlət orqanlarının fəaliyyətinin effektivliyini artırmaq və dövlət qulluğu sisteminin müəyyən sahələrini təkmilləşdirmək məqsədilə "Azərbaycan Respublikasında dövlət qulluğunun inkişafına dair 2019–2025-ci illər üçün Strategiya” qəbul edildi[1]. Strategiya dövlət qulluğu sisteminin inkişafı məqsədilə institusional quruculuq, kadr siyasəti, dövlət qulluqçularının rotasiyası, onların peşəkarlığının və fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması, dövlət qulluğunda səriştə (kompetensiya) və mütərəqqi motivasiya (həvəsləndirmə) modellərinin tətbiqi, dövlət qulluğunun informasiya təminatının yaxşılaşdırılması sahəsində və bir sıra əlaqəli sahələrdə əsaslı islahatlar aparılmasını nəzərdə tutdu. Strategiyanın 2019-2021-ci illər üçün fəaliyyət planına nəzər salsaq görərik ki, bu planda əsas vəzifələrdən biri dövlət qulluğunda institusional islahatların həyata keçirilməsidir. Bu isə dövlət qulluğu və onun xüsusi növləri ilə bağlı bir sıra anlayışların dəqiq müəyyən edilməsi və qanunvericilikdə yaranan anlaşılmazlıqların aradan qaldırılması, dövlət orqanlarının kateqoriya və iyerarxiyası sisteminin təkmilləşdirilməsi, dövlət orqanlarının struktur bölmələrinin yaradılması, onların növlərinin (adlarının) düzgün müəyyən edilməsi, habelə dövlət orqanlarının struktur bölmələrinin vahid sistemə uyğun olaraq formalaşdırılmasının təmin edilməsi, dövlət qulluğu vəzifələrinin iyerarxiyasının optimallaşdırılması, dövlət qulluğunda şəffaflığın və dövlət qulluğunun qeyri-dövlət sektorla rəqabət qabiliyyətinin artırılması və digər məsələləri nəzərdə tutur. Planda digər bir məsələlər dövlət qulluğunda kadr siyasətinin inkişafı, dövlət qulluğunda rotasiya məsələsi, dövlət qulluğunda səriştə (kompetensiya) modelinin tətbiqi, dövlət qulluqçularının peşəkarlığını və işinin səmərəliliyini artırmaq imkanlarının genişləndirilməsi, dövlət qulluğuna qəbulun təkmilləşdirilməsi, dövlət qulluqçularının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində effektivliyin artırılması, dövlət qulluğu vəzifəsi iddiasında olan vətəndaşların zəruri səriştlərinin qiymətləndirilməsinə imkan verən test, praktiki tapşırıq, müsahibə və digər qiymətləndirmə alətləri kompleksinin yaradılmasını əsas vəzifələrdən biri kimi hesab etmək olar. Dövlət qulluqçularının fasiləsiz peşəkar inkişafının təmin edilməsi də bu planda diqqət mərkəzində saxlanılır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasında

qısamüddətli yenidən hazırlanma və ixtisasartırma proqramlarının sayının və çeşidinin artırılması, təhsilin müasir metodlarından, elmi-texniki yeniliklərdən istifadənin genişləndirilməsi, pedaqoji heyətin nəzəri və praktiki biliklərinin, habelə pedaqoji bacarıqlarının artırılması, dövlət orqanlarının tədris mərkəzlərinin fəaliyyətinin dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılması, dövlət orqanlarının tədris mərkəzləri arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi, dövlət qulluqçularının əlavə təhsilinin maliyyə mənbələrinin müəyyən edilməsi, o cümlədən dövlət orqanlarının büdcəsində əlavə təhsilin maliyyə mənbələrinin ayrıca bənddə nəzərdə tutulması, dövlət qulluqçularının təlimə tələbatının məqsədyönlü və səmərəli ödənilməsinin təmin edilməsi, dövlət qulluqçularının peşəkar inkişafı sisteminin təkmilləşdirilməsi dövlət qulluqçularının fasiləsiz peşəkar inkişafını təmin edəcəkdir. Bundan başqa dövlət qulluğunun informasiya təminatı və elektron dövlət qulluğunun inkişaf etdirilməsi, dövlət qulluğunda mütərəqqi motivasiya (həvəsləndirmə) sisteminin yaradılması, dövlət qulluğuna dair qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və icrasına nəzarət, dövlət orqanlarının struktur bölmələrinin və dövlət qulluqçularının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və dövlət qulluqçularının etik davranış qaydalarının tətbiqinin təkmilləşdirilməsi məsələləri fəaliyyət planının əsas müddəalarındandır. Fəaliyyət Planının icrasına dövlət qurumları, nazirliklər, komitələr, agentliklər, o cümlədən Dövlət İdarəçilik Akademiyası da təhkim olunmuşdur.

Gələcəyin kompetensiyaları

Gələcəyin kompetensiyaları nələrdir? Sürətlə dəyişən və qloballaşan dünyada milli xüsusiyyətlərlə idarəolunan dövlətlərdə dünyanın əksər ölkələrində tətbiq edilən universal idarəçilik modellərinin təsirinə məruz qalacaqmı? Bu gün bu suallara cavab tapmaq çətinidir. Bu gün dünyada və ölkəmizdə baş verən sürətli dəyişikliklər şəraitində yeni inkişaf proseslərinin köhnə idarəçilik metodları ilə həll edilməsi artıq mümkün deyil. Bu proseslərin idarə edilməsində dövlət qulluqçuları dövlət idarəçiliyində innovativ metodların mənimsənilməsində çətinliklərlə qarşılaşa bilərlər. Bu işə dövlət qulluqçularının hazırlığı sistemin yeni forma və metodlarla yenidən təşkilini tələb edir. Bu gün dövlət idarəetmə sistemində həyata keçirilən islahatların əsas məqsədlərindən biri bu sahədə çalışan insanların davranışlarında müsbət dəyişikliklərə nail olmaq, onların öz potensiallarını reallaşdırma bilmələri üçün əlverişli şərait yaratmaqdır. Bu mənada gələcəkdə tələb olunan yeni sərişmələrə yiyələnmək artıq günün tələbidir. Səriştəlilik dedikdə, dövlət qulluqçusunun malik olduğu peşə biliklərini, qazandığı vərdiş və bacarıqlarını özünün peşə xidməti prosesində səmərəli şəkildə tətbiq edə bilmə qabiliyyətini və problem situasiyalarında uğurlu fəaliyyət həyata keçirə bilməsini təmin edən şəxsi keyfiyyətləri

başə düşülür. “Səriştə” latın sözündən olub “Competo” - nail olmaq, görüşmək, uyğunlaşmaq deməkdir[8]. Digər tərəfdən səriştə məsələni bilməklə problemləri həll etmək üçün potensial istəkdir. Səriştə məzmun və prosedur komponentlərini özündə birləşdirir və problemin mahiyyəti və onu həll etmək bacarığı barədə məlumatları qəbul edir. Səriştəlilik biliklərin daim yenilənməsi, bu biliklərin müəyyən şərtlərdə uğurlu tətbiqi üçün yeni məlumatlara sahib olmaq deməkdir. Gələcək mütəxəssisin idarəetmə səriştələrinin məzmunu və quruluşu şəxsiyyət-refleksiv, motivasiya-dəyər və fəaliyyət kimi qəbul edilir. Ölkənin siyasi elitasının fəaliyyətinin keyfiyyəti, gələcək dövlət idarəçiliyi mütəxəssislərinin nə qədər səriştəli olmasından asılıdır. Bir çox tədqiqatçılar səriştələrin quruluşunu aşağıdakı kimi izah edirlər:

Sxem 2. Müxtəlif mənbələrdən toplanmış məlumatlar müəllif tərəfindən formalaşdırılmışdır.

Səriştənin məzmununu başə düşmək üçün əsas yanaşmalara diqqət yetirək. Bunlar 1960-cı ildə ABŞ-da yaranmış “Davranışçı yanaşma”dır. Burada bacarıq, işçinin “düzgün” davranış göstərə biləcəyi və nəticədə işdə daha yüksək nəticələr əldə edə biləcəyi əsas xüsusiyyət kimi qəbul edilir. “Funksional yanaşma” 1980-cı illərin əvvəllərində Böyük Britaniyada yarandı və bu bacarıq – işçinin standartlara cavab vermək və işi yerinə yetirmək bacarığı kimi başə düşüldü. “Fərdi yanaşma”1990-cı ildən bəri Fransada tətbiq olunur bu isə işçinin konkret daxili tələblərini nəzərə alaraq fəaliyyətlərini həyata keçirmə qabiliyyəti kimi dəyərləndirilir. 1990-cı illərdən bəri Almaniya da “Çoxölçülü yanaşma” kompetensiyası mövcuddur ki, bu da işçinin konkret fəaliyyətin öhdəsindən gəlmə qabiliyyətini təyin edən fərdi, peşəkar və konseptual xüsusiyyətlərin birləşməsinin mövcud olmasından irəli gəlir. 2000-ci ildən Konstruktiv situasiya yanaşması kimi qəbul edilən səriştənin vahid tərifi yoxdur. Səriştənin uyğun bir tərifi vermək üçün vəziyyəti və təşkilatın

ehtiyaclarını nəzərə almaq daha vacibdir. Buna əsasən demək olar ki, idarəetmə səriştələri dövlət idarəçiliyi məzununun hazırlanmasında mühüm rol oynayır və bu bir sıra amillərlə izah olunur: -dövlət və bələdiyyə işçilərinin peşə hazırlığı üçün dövlətin artan tələbləri və təhsil ehtiyacları ilə. Dövlət idarəetmə sistemindəki mütəxəssislərin peşəkar səriştəsinə dair tələblər müxtəlifdir və öz növbəsində idarəetmə səriştəsinin mahiyyətini başa düşməkdən və özünə hörmət etmə qabiliyyəti, təhlil etmək və düzgün nəticələr çıxarmaq bacarığı ilə başa çatan anlayışların birmənalı olmaması ilə xarakterizə olunan kompleks bir təşkilati quruluşu təmsil edir. Gələcək bir mütəxəssisin səlahiyyətinə dair işində “səriştəlilik” konsepsiyasının məzmununu müəyyənləşdirərək rus alimi A.A.Dunyuşin aşağıdakı müddəaları irəli sürür [6]:

a) səriştə müəyyən bir fəaliyyət növünün subyektinə xas olan xüsusiyyət kimi qəbul edilə bilər;

c) fərdin iradi potensialı, kommunikativ xüsusiyyətlər sistemi, zəka, münasibətlər, motivasiya amilləri və şəxsiyyət oriyentasiyası səriştəlilik üçün şərtidir;

d) səriştəlilik fəaliyyətin subyektinin, peşəkar qrupun, fəaliyyətin subyektinin olmasını təmin edir.

Gələcək dövlət idarəetmə mütəxəssisinin idarəetmə səriştəsinin məzmunu gələcək dövlət idarəetməsi mütəxəssisinin məqsədləri, vəzifələri və fəaliyyətinin mahiyyəti ilə müəyyənləşdirilir və peşəkar, nəzəri və praktik hazırlığı, habelə idarəetmə qərarlarını qəbul etmək və həyata keçirmək bacarığını, ümumilikdə – peşəkar əhəmiyyətli keyfiyyətlər və peşəkar vəzifələr sistemini əhatə edir. Belə təsəvvür etmək olar ki, gələcək dövlət idarəetməsi mütəxəssisinin idarəetmə səriştəsinin formalaşdırılması prosesi aşağıdakılarla xarakterizə olunacaqdır:

– motivlər, maraqlar, baxışlar, ehtiyac və istək idealları – peşə baxımından əhəmiyyətli prinsiplərin formalaşması;

– tələbələr onlar üçün peşə baxımından əhəmiyyətli olan idrak məqsədlərinə çatdıqda təhsil fəaliyyətlərinin inkişafının intensivliyi;

– peşəkar bilik və bacarıq, istehsal, iqtisadi, idarəetmə və tədqiqat fəaliyyətinin icrası üçün formalaşma səviyyəsi.

Bundan irəli gələrək dövlət idarəçiliyində mütəxəssisin idarəetmə səriştəsinin məzmunu onun peşə yönümündə - istehsal, iqtisadi idarəetmə və tədqiqat fəaliyyətini həyata keçirmək üçün bilik, bacarıq və bacarıqların mənimsənilməsindədir. Beləliklə, gələcək dövlət idarəetməsi mütəxəssisinin idarəetmə səriştəsi strukturunda aşağıdakı komponentləri ayırd edə bilərik:

– şəxsiyyət-refleksiv, idarəetmə səriştəsi strukturundakı idarəetmə fəaliyyəti üçün vacib bir komponentdir, çünki bir mütəxəssisin şəxsi keyfiyyətləri məcmusu kimi çıxış edir, ünsiyyət, humanizm, liderlik, əməkdaşlıq, məsuliyyət, empatiya, özünə inam, məyusluq, tolerantlıq, düşüncə və s. emosional sabitlik;

– motivasiya-dəyər ehtiyacları, motivləri və dəyər yönümlərini əhatə edən bir komponent kimi çıxış edir; motivasiya daxili tənzimləyici olduğu üçün hər hansı bir şəxsiyyətin strukturunda davranışın hərəkətverici qüvvəsi kimi işləyən bir işçinin çalışması üçün bir stimül kimi motivasiya;

– fəaliyyət komponenti, bir mütəxəssisin uyğun gəlməsi lazım olan müəyyən bilik və bacarıq, peşə (idarəetmə) fəaliyyəti həyata keçirməyə hazır olması kimi fəaliyyət göstərir.

Problemin nəzəri cəhətdən təhlili əsasında qeyd etmək olar ki, gələcək dövlət idarəetməsi mütəxəssisinin idarəetmə sərəştəsinin məzmunu və quruluşunu müəyyənləşdirmək üçün çox sayda analiz və yanaşmanın olması labüddür və bu məsələnin müəyyən obyektiv mürəkkəbliyini göstərir. Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, idarəetmə sərəştəsinin quruluşu və məzmunu bir şəxsin peşə dəyərləri, sərəştələri, bilik və bacarıqları, ayrılmaz xüsusiyyətləri məcmusu kimi qəbul olunur.

Nəticə

Sonda belə nəticəyə gəlmək olar ki, dövlət qulluğunda kompetensiya modelinin tətbiqi ilə hazırkı vəziyyətdə dövlət qulluqçularının zəif və güclü tərəflərinin müəyyən edilməsində, dövlət qulluğunun yeni əsaslarla təşkilində o cümlədən qeyri-peşəkar kadrların filtrasiyası, qiymətləndirmə nəticəsində kadrların vəzifə pilləsində yüksəlməsi və zəif göstəriciləri olanların isə təlim və təhsilə cəlb edilməsi asanlaşacaqdır. Bundan başqa Azərbaycan dövlət qulluğunda sərəştə (kompetensiya) modelinin tətbiqi dövlət qulluqçularının peşəkarlığını və işinin səmərəliliyini artıracaq, dövlət qulluğu vəzifələri üzrə yalnız formal tələbləri deyil, bu vəzifələrin tutulması üçün zəruri sərəştələri, onların ölçülməsi və qiymətləndirilməsi mexanizmlərini də müəyyən edəcəkdir. Sərəştə modelinin tətbiqi ilə dövlət qulluğu vəzifələrinin onların fəaliyyət sahələri üzrə qruplaşdırılması və qruplar daxilində vəzifə profillərinin yaradılması məsələsi tənzimlənəcəkdir. Sərəştə (kompetensiya) modeli dövlət qulluğuna qəbul və dövlət qulluqçularının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı əsas meyar kimi tətbiq olunacaqdır. Dövlət qulluğu vəzifəsi iddiasında olan vətəndaşların zəruri sərəştələrinin qiymətləndirilməsi məqsədilə test, praktiki tapşırıq, müsahibə və digər qiymətləndirmə alətləri kompleks hazırlananda hər bir konkret vəzifə üzrə kompetensiyalar müəyyən edilməlidir. Bundan əlavə regional icra strukturlarında kompetensiyaların müəyyənləşdirilməsi üçün təklif etdiyimiz metodların da tətbiq edilməsi məqsədə müvafiq olardı:

1) İşçilərin iş yerlərində gündəlik olaraq müvafiq kompetensiyaları inkişaf etdirmək üçün konkret tapşırıqların icrasını təşkil etmək;

2) Daha üstün kompetensiya tələb olunan yuxarı vəzifələrə müvəqqəti təyin olunma (layihə və müxtəlif proqramlarda iştirak müddətində);

3) Digər işçinin təcrübəsinin öyrənilməsi əsasında təlimlərə cəlb etmək, kompetensiyası daha inkişaf etmiş kadrların fəaliyyətini müşayiət etmək;

4) Əksəlaqə əsasında inkişaf: həmkarlar və tabeçilikdə olan işçilərlə konkret kompetensiyaların tətbiq edilməsi nöqtəyi-nəzərindən müzakirə edilməsi;

5) Özünütəhsil: öz işini analiz etmək, müstəqil olaraq daha səmərəli fəaliyyət formalarının axtarılması, xüsusi ədəbiyyatın oxunması;

6) Əsas iş yerindən kənar təhsil proqramlarında, trening və seminarlarda iştirak.

Təklif etdiyimiz bu formaların dövlət qulluqçularının kompetensiyalarının artırılması və qiymətləndirilməsi nöqtəyi-nəzərindən faydalı olacağına, peşəkar kadr korpusunun formalaşmasında, onların kompetensiyalarının daha da inkişaf etməsinə, bilik və bacarığının artmasına gətirib çıxaracağına inanırıq.

Ədəbiyyat:

1. “Azərbaycan Respublikasında dövlət qulluğunun inkişafına dair 2019–2025-ci illər üçün Strategiya”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik toplusu, № 11, 2018.
2. “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 6 dekabr 2016-cı il, № 1138. <http://www.e-qanun.az/framework/34254>
3. Dövlət qulluğu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Hüquq nəşriyyatı 2020-cı il.
4. Dövlət qulluqçusunun xidməti fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi qaydaları, <http://huquqiaktlar.gov.az/StatementDetails.aspx?statementId=30716>
5. Muradov Ş. Azərbaycan Respublikası əhalisinin dinamikası və quruluşu: əsas demoqrafik və etno-demokratik dəyişikliklər (1897-2007-ci illər). Bakı “Elm” 2008. 235 s. <https://www.azstat.org/Kitweb/zipfiles/00579.pdf>
6. Dunyuşin A.A. Yerli idarəetmə işçilərinin sosial və psixoloji səriştəsinin formalaşmasının pedaqoji aspektləri: dis.Cand. ped. Elmlər: 13.00.08. - M., 2003.
7. Raven, J. (1984/1997). Competence in Modern Society: Its Identification, Development and Release. Unionville, New York: Royal Fireworks Press. www.rfwp.com (First published in 1984 in London, England, by H. K. Lewis.)
8. Encyclopaedia-Britannica <https://www.britannica.com/science/competence-cognitive>
9. Urkhan Alakbarov, Ziyafat Habibova, Rajab Rahimli “The Role of Human Resources in Comprehensive Regional Sustainable Development: The Case of Azerbaijan” “International Journal of Economics and Financial Issues” 2020,10(3),79-82. <https://econjournals.com/index.php/ijefi/article/view/9303/pdf>
10. Rajab Rahimli Performance appraisal of civil servants for human capacity development in Azerbaijan UNİVERSİDAD Y SOCİEDAD/Realidades comparadas en América Latina y Eurasia/ Vol. 12 Núm. 2. Cuba, 2020. <https://rus.ucf.edu.cu/index.php/rus/article/view/1546/1556> pp.466-472.
11. Maslow Abraham, Motivation and personality, 2nd edition, New York, Harper and Row, 1970. http://s-f-walker.org.uk/pubsebooks/pdfs/Motivation_and_Personality-Maslow.pdf
12. McCarthy A.M., Garavan T.N., (2001), “360 degree feedback processes: Performance improvement and employee career development”, Journal of European Industrial Training, 2001, Vol:25, No:1.

13. Ли Куан Ю: «Если неправильно управлять страной, все умные люди уедут». // islam-today.ru (28 апреля 2012 года)
14. Юрьева О.В. Модели профессиональных компетенций в сфере государственного и муниципального управления: отечественный и зарубежный опыт [Электронный ресурс].
<http://cheloveknauka.com/v/272761/d#?page=8> (дата обращения: 19.12.2020).
15. Кудрявцева Е.И., Макалатия И.Н. Компетенции государственного гражданского служащего как исследовательская проблема / Е.И. Кудрявцева, И.Н. Макалатия // Настоящее и будущее социальных технологий: Материалы VIII международной конференции. — СПб: Изд-во СЗАГС. – 2011. – С. 262–267. <http://www.ago-consult.ru/publications.htm/323> (дата обращения: 08.12.2020).
16. Модель компетенций команды цифровой трансформации в системе государственного управления. [Электронный ресурс] / под ред. Шклярчук М.С., Гаркуши Н.С. – М.: РАНХиГС, 2020. – 84 с. – URL: https://digital.ac.gov.ru/upload/iblock/af2/Competency_Model_CDTO_RANEPa.pdf (дата обращения: 10.12.2020).
17. К.В. Турняк, М.А. Шакина. Модели профессиональных компетенции работников государственного и муниципального управления в условиях нового государственного менеджмента: отечественный и зарубежный опыт.
https://www.hse.ru/data/2013/03/18/1292655377/Turnyak%20K.V.,%20Shakina%20M.A._article.pdf
18. «Большая восьмерка» компетенций компании SHL [Электронный ресурс]. URL: <http://www.nikomaha.ru/bolshaya-vosmerka-kompetencij-kompanii-shl/> (дата обращения: 12.12.2020).
19. Мирзалиев Р. Ф., Модель компетенции в сфере управления человеческими ресурсами в органах государственной службы. Science, technologies, innovations • 2018, № 1. Стр.53.
<http://nti.ukrintei.ua/wp-content/uploads/2019/01/2018-1-%D0%9C%D0%B8%D1%80%D0%B7%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B5%D0%B2.pdf>
20. <https://www.weforum.org/press/2020/01/stakeholder-capitalism-a-manifesto-for-a-cohesive-and-sustainable-world/>
21. <https://www.president.az>
22. <https://www.dim.gov.az>
23. <https://www.e-qanun.az>

SUMMARY

INCREASING EFFICIENCY OF CIVIL SERVANTS: PERSONNEL TRAINING AND TRANSITION TO A COMPETENCE MODEL

Rahimli R.Z.

*The Academy of Public Administration under
the President of the Republic of Azerbaijan,
PhD in Political Science, Associate Professor*

Hasanov A.V.

*The Academy of Public Administration under
the President of the Republic of Azerbaijan*

This article includes a review of current approaches to personnel assessment as well as an analysis of responsibilities and the models of their evaluation for different categories and groups of state positions, utilized by regional agencies of the executive power of Azerbaijan. The study further analysis the models of evaluation in result- oriented systems, the advantages and limitations of various models of competencies used in government bodies in Azerbaijan, the overview of foreign experience of competency models in various management systems.

Keywords: *competencies, competency models, public officers, public service, professional competence, professional strengths, personnel management*

РЕЗЮМЕ

ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ СЛУЖАЩИХ: ПОДГОТОВКА КАДРОВ И ПЕРЕХОД НА МОДЕЛЬ КОМПЕТЕНЦИИ

Рагимли Р.З.

*Академия Государственного Управления при
Президенте Азербайджанской Республики,
доктор философии по политическим наукам, доцент*

Гасанов А.В.

*Академия Государственного Управления при
Президенте Азербайджанской Республики*

В научной статье представлен обзор современных подходов к оценке персонала, а также моделей компетенций и методов их оценки для различных категорий и групп должностей, используемых в региональных органах исполнительной власти Азербайджана. Проведены анализ моделей оценки в системах, ориентированных на результат; анализ применяемых в азербайджанских и зарубежных органах государственной власти моделей компетенций; анализ преимуществ и ограничений различных моделей компетенций, применяемых в органах государственной власти в Азербайджане; обзор зарубежного опыта применения моделей компетенций в различных управленческих системах.

Ключевые слова: *компетенции, модели компетенций, государственные служащие, государственная служба, профессиональная компетентность, профессиональные качества, управление персоналом*

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – Qrant № EIF/MQM/Elm-Təhsil-1-2016-1(26)-71/06/5-M-12

QARABAĞIN FAYDALI BİTKİLƏRİ: ETNOBOTANİKA

İbadullayeva S.C.

*AMEA Botanika İnstitutu Etnobotanika laboratoriyasının müdiri,
biologiya elmləri doktoru, professor
e-mail: ibadudullayeva.sayyara@mail.ru*

Qurbanova L.Z.

*Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti,
Biologiya kafedrası, doktorant
e-mail: lala.qurbanova78@list.ru*

Əsgərova A.A.

*Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti,
Elm şöbəsinin müdiri, biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: aytan.w@mail.ru*

Hüseynova Ə.E.

*Bakı Dövlət Universiteti, Biologiya fakultəsi, Biotexnologiya ETL
e-mail: esmer-huseynova-97@mail.ru*

Məqalə Azərbaycanın Qarabağ regionunda etnobotaniki araşdırmalara həsr edilmişdir. Tədqiqat klassik və müasir etnobotaniki metodla həyata keçirilmişdir. Qarabağda dərman bitkilərinin istifadəsi eramızın I əsrindən başlayır və artıq orta əsrlərdə ərazidə 700-dən çox dərman bitkisi həm istifadə, həm ixrac edilmiş. Qarabağda yayılan ənənəvi dərman bitkilərinin üstünlükləri mübahisəsiz olsa da, onun tələbləri təbii fəlsəfəni, teologiyani, empirik əsaslı klinik təcrübəni, mənəvi və əxlaqi prinsipləri əhatə edən bir dünyagörüşü içərisində inteqrasiya etmiş şərq ənənələrindəki müalicələri təsdiq edir. Şərqdə istifadə edilən dərman bitkiləri ilə etnik Qarabağlıların müalicə üsulları eynidir. Tədqiqat zamanı 57 kənddən olan qaçqın və köçkünlərin 200 yerli icmasından məlumatlar toplanılmışdır. Nəticədə məlum olmuşdur ki, Qarabağda yaşayan müxtəlif etnik qruplar bitkilərdən eyni məqsədlə və eyni üsulla istifadə edirmiş. Şifahi sorğulardan məlum olmuşdur ki, müxtəlif fəsilələrə aid növlər istifadə sahəsinə görə eyni toponimlə adlandırılmışdır. Ərazidə ümumilikdə 101 növ dərman bitkisi, 44 növ yabanı qida – meyvə və giləmeyvə, 28 növ yabanı tərəvəz, 10 növ boyaq və 300 növ yem bitkisinin istifadəsi müəyyən edilmişdir.

***Açar sözlər:** Qarabağ florası, etnobotanika, faydalı bitkilər, tarixi faktlar*

Qarabağ Azərbaycanın Kiçik Qafqaz botaniki-coğrafi rayonunun mərkəzi hissəsində yerləşir, ərazi zəngin flora və rəngarəng bitki örtüyü ilə formalaşmışdır. Buraya sıx meşələr, dağ çəmənlikləri və dərman bitkiləri daxildir. XII-XVIII əsrlərə aid qədim Azərbaycan əlyazmalarından məlumdur ki, hələ o dövrlərdə Qarabağın yerli icmaları 700-dən çox dərman bitkisindən istifadə edirmiş. Bu ərazi əslində öz adını zəngin bitki örtüyü, çoxsaylı dərman bitkiləri və geniş əkin tarlaları sayəsində almışdır. Qədim Azərbaycan dilində “qara” sözü “böyük” deməkdir və “Qarabağ” da “böyük bağ” mənasını verir. Qədim yunan alimlərinə əsasən, orta əsrin antik dövründə Qarabağ Albaniya dövlətinin tərkibinə daxil idi. Əlyazmalara görə, bizim eramızın I əsridə Qafqaz Albaniyası Romaya şüşə qutularda dərman bitkiləri ixrac edirdi. Göründüyü kimi hələ I əsrdə Qarabağ öz bitki aləmi ilə dünyaya meydan oxuyurdu [8].

Hazırda Azərbaycanda 159 fəsilə, 1117 cinsə aid 4961 ali bitki növü yayılır [2, səh.5], bunun da 1500-dən çoxu dərman [5, səh.10], 800-ə qədəri ətirli-ədviiyəli [3, səh. 6], 200-ə qədəri yabanı tərəvəz [10, səh. 110] və s. faydalı bitkilərdir [14, səh.546; 17, səh.38-42; 15, səh.65]. Azərbaycanda olan ümumi bitkilərin 35%-dən çoxu (1316 növ) Qarabağda yayılır [11, I-VIII cild].

Aparılan çoxillik tədqiqatlar göstərir ki, insan cəmiyyətinin fəaliyyətilə, bitki örtüyü arasındakı qarşılıqlı əlaqəni bilmək üçün, öncə regionu etnobotaniki təhlil etmək lazımdır. Buna görə də xalqlar arasında həm indi, həm də keçmişdə bitkilərdən necə və nə üçün istifadə edilməsinə dair məlumatların toplanması əsas şərtlərdən biridir. Müxtəlif sərhədyanı ölkələrdə insanlar faydalı bitkiləri həm qida, həm dərman kimi istifadə edir, maraqlı burasıdır ki, bu eyni məqsəd və eyni üsulla həyata keçirilir [13, səh.183-196; 20, səh.200].

XVI əsrdə Azərbaycanın ən məşhur həkimlərindən biri “dahi müəllim” adlandırılmış Yusif Qarabaği olmuşdur. O, Qarabağda anadan olmuş, həyat və yaradıcılığının bir çox hissəsini Mərkəzi Asiyada keçirmiş və Səmərqənddə mədrəsədə təlim vermişdir [22]. Qarabağda peşəkar tiblə yanaşı milli türk müalicələri də geniş yayılmışdır.

Etnobotanika bir hibrid elmdir, burada tarixi, siyasi, arxeoloji, iqtisadi və elmi faktlardan nəticə çıxarmaq lazımdır. Ənənəvi təbabətin müsbət tərəflərini araşdıraraq, ayrı-ayrı istehsal prosesləri üçün sənayenin başlanğıcını qoymaq olar və bu böyük tədqiqatlar aparılmasını tələb edir. Hələlik Qarabağda olan bitkilərə aid etnobotaniki məlumatlar şifahi toplanılmışdır. Lakin biz şübhə etmirik ki, Azərbaycanın elm adamları növbəti addım ataraq elm və iqtisadiyyatın inteqrasiyasının inkişafı üçün keçmişdə insanların bitkilərdən istifadə tarixinə dair məlumatları toplayaraq, yeni sənaye müəssisələrinin açılmasına zəmin yaradacaqlar. Xüsusən də qeyd etməliyik ki, şifahi məlumatlar əsasında toplanan materialın əhəmiyyətli bir hissəsi tez bir zamanda unudulur. Buna

görə bu barədə milli dildə kitablar dərc edilməlidir. Elmin iqtisadiyyata inteqrasiyasının başlanğıcı məhz etnobotanika ilə əlaqəlidir.

Bitkilər insanların yaşayışı üçün tibbi, təsərrüfat, ərzaq və yem kimi əsas ehtiyaclarını ödəyirlər. Hər hansı regionda bitkilər yoxa çıxıb və bununla da onlar haqqında bütün biliklər də məhv ola bilər, bəzən isə bu biliklər həmişəlik yox ola bilər [16, səh.146], bunu nəzərə alaraq ərazinin nadir və itmək təhlükəsində olan bitkiləri xüsusi qiymətləndirilməlidir. Qarabağ ərazisi uzun illər işğal altında olduğu üçün olduqca əhəmiyyətli bəzi bitkilər son zamanlar artıq əhalinin təsərrüfat həyatında elə də mühüm rol oynamamışdır, çünki öz ata-baba yurdundan didərgin düşmüş insanlar artıq böyük şəhərlərdə məskunlaşmış və həm bitkilər, həm də onların istifadə yolları unudulmuşdur. Bu tədqiqatın aparılmasında əsas məqsəd işğaldan azad edilən rayonlara yerli icmaların böyük qayıdışında onların yaddaşını təzələmək və bitkilərin faydalı xüsusiyyətlərini onlara yenidən aşılamaqdan ibarətdir. Digər tərəfdən yer adlarına, el obalarına, yeməklərimizə, musiqimizə göz tikmiş və bizim əzəli torpaqlarımızda məskunlaşan qonşularımız, hətta bitkilərimizin də adını dəyişmiş və özünü küləşdirməyə çalışmışdır.

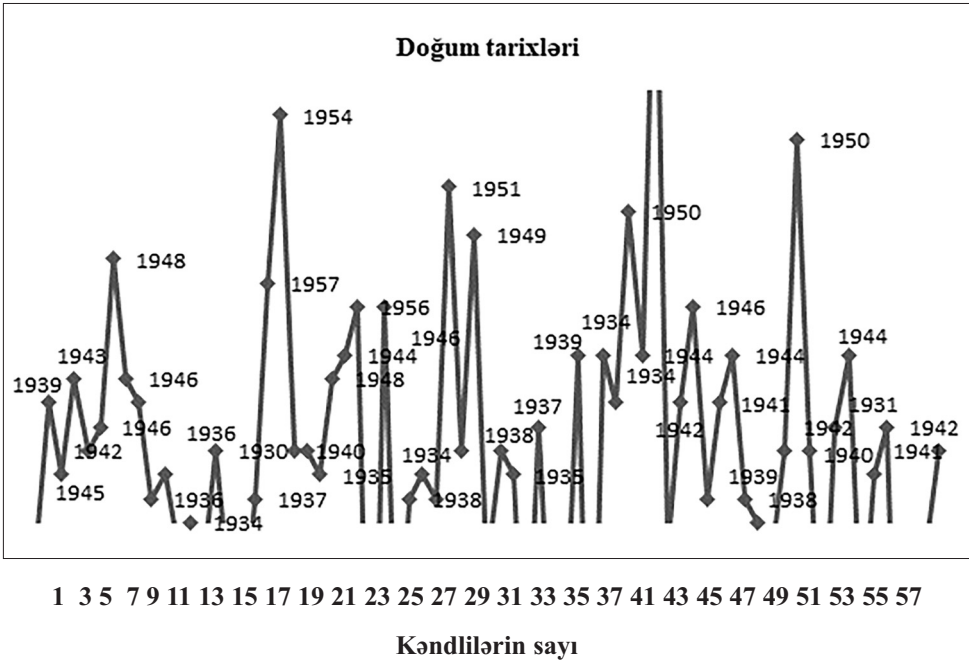
Material və metodika

Tədqiqat 2020-2021-ci ildə klassik və müasir üsullara uyğun olaraq həyata keçirilmişdir. Qarabağ bölgəsinin işğal altında olmuş ərazilərindən köçkün və qaçqın düşmüş insanların məskunlaşdığı yerlərdə onlardan sorğu üsulu ilə məlumatlar toplanılmışdır [18]. Ayrı-ayrı bitki növlərinin istifadəsi haqqında xalqın təcrübəsinə əsaslanılmışdır, çünki bəzi ərazilərdə çöl tədqiqatlarının aparılması hələ ki mümkün deyildir. Lakin qısa müddətdə müxtəlif növlərin tətbiq üsulları və formaları haqqında xeyli material toplanılmışdır. Müsahibələr zamanı etnobotaniki metod və üsullardan istifadə edilmişdir [12; 19]. Müsahibələr tədqiqat ərazisinin 57 kəndinə məxsus 200-ə qədər yerli icması arasında aparılmışdır. Öncə çox yayılan xəstəlikləri müalicə etmək üçün bitkilərin yerli adları, onların istifadə qaydaları, yayılma arealları, toplanması və qurudulması haqqında informasiyalar toplanılmış, anket sorğuları üçün xüsusi blanklar hazırlanmışdır. Eyni zamanda qida və tərəvəz əhəmiyyətli yabanı növlərin istifadəsi öyrənilmişdir. Boyaq bitkilərindən alınan rəng çalarları müəyyənləşdirilmişdir.

Müzakirə və nəticələr

Etnobotaniki araşdırmalar Azərbaycanın Kiçik Qafqaz botaniki-coğrafi rayonlarından Göygöl [6], Tovuz, Ağstafa, Qazax [4] və digər bölgələrində öncədən həyata keçirilmiş və bu tədqiqatların Qarabağda da davam etdirilməsi ilə işləri yekunlaşdırmağa səy etmişik. Nəticədə məlum oldu ki, kəndli fəaliyyətinin bəzi durğun formalarının təsərrüfat və məişətdə əhəmiyyəti haqqında

məlumatlar hazırkı dövrə kimi xatırlanır. 1 sayılı şəkildə yaş məhdudiyyəti göstərilməklə müsahibələrin nəticələri barədə məlumat verilmişdir. Müsahibələrdə ən dəyərli məlumatlar isə əsasən yaşlı nəsilədən alınmışdır (Şəkil 1).

Şəkil 1. Müsahibələrdə iştirak edən kənd icmalarının yaş göstəriciləri

Köçkün həyatı yaşayan insanların təsərrüfatının bu illərdə yeni formaları yaranmış, onlar üçün yabarıq floranın hökmranlığı böyük sürətlə süquta yetmişdir və demək olar ki, bitkilərin bəziləri haqqında məlumatlar yaddaşlardan tamamilə silinmişdir. Buna baxmayaraq, hal-hazırda yalnız folklor cəmiyyətin müəyyən bir inkişaf mərhələsindəki düşüncəsində insan və təbiət arasındakı əbədi mübarizənin müəyyən dərəcədə təəssüratını yarada bilər. Etnoqraf və arxeoloqların maddi-mədəniyyət abidələri ilə əlaqəli topladıqları folklor məlumatları həqiqətən də Qarabağın tarixini elmi cəhətdən geniş təsvir etməyə imkan verir. Keçmişin çox hissəsi yəqin ki, gənc nəslin yaddaşına yazılmadan əvvəl silinmişdir. Bu səbəbdən də, indiyə kimi toplanan materialları insanlar öz ata-baba torpaqlarına qayıtdıqdan sonra ictimaiyyətə təqdim etmək ən doğru yol hesab olunur.

Bitkilərin istifadəsinə dair məlumatların sistemləşdirilməsində ən böyük çətinliklərdən biri yerli adın elmdə ümumi qəbul olunmuş adla eyniləşdirilməsidir. Çox güman ki, bunun da səbəbi linqvistik ekspedisiyalar zamanı verilən

botaniki adlarla bağlıdır. Hər bir etnoqrafik işdə öyrənilən obyektə xalq tərəfindən verilən ad əsas əhəmiyyət kəsb edir. Məhz buna görə də təbii olaraq bitkini yalnız latın adı ilə deyil, eyni zamanda yerli adları ilə adlandırmağı məqsədəuyğun hesab etmişik.

Nəzərə alınacaq ən önəmli faktor hər hansı bir konkret iqtisadi əlamətə görə müxtəlif bitki növlərinə xas olan kollektiv adların milli nomenklaturada mövcudluğudur. Məsələn, Qarabağda “pıtrax” adına tikanlı kiçik meyvələri olan, bir insanın paltarına və ya mal-qaraya asanlıqla yapışan bütün bitki növləri aid edilir (bitkilərin Azərbaycan və latın elmi adları göstərilməklə: Yapşaq- *Lappula* cinsinin nümayəndələri – *L.barbata* (Bieb.) *Guerke*, *L.patula* (Lehm.) *Menyharth*, *L.squarrosa* (Retz.) *Dumort* (*Boraginaceae* *Juss.* fəsiləsi), *Gücotu-Agrimonia eupatoria* L. (*Rosaceae* *Juss.*), *Torilis arvensis* (Huds.) *Link* (*Apiaceae* *Lindl.*) və *İkiləcək- Circaea lutetiaana* L. (*Onagraceae* *Juss.*). Azərbaycan dilində “süpürgə” bitkisi kimi Qarabağda tanınan çubuqşəkilli budaqları olan və süpürgə çiçək qrupunda toplanmış quru çiçəkləri olan *naz-Genista dracunculoides* *Spach* (*Fabaceae* *Lindl.*), süpürgəgülü- *Xeranthemum cylindraceum* *Sibth.et smith* (*Asteraceae* *Dumort*), eyni zamanda çubuqşəkilli budaqları olan alçaq boylu *Kolvari jasmin- Jasminum fruticans* L. (*Oleaceae* *Hoffmngg.et Link*) (baxmayaraq ki, ondan heç vaxt süpürgə hazırlanmamışdır) nəzərdə tutulur. Ondan əlavə, Qarabağda *Genista dracunculoides* *Spach* (*Fabaceae* *Lindl.*), *Kür-Araz ovalığı* daxilində *rezeda-Reseda luteola* L. (*Resedaceae* *S.F.Gray*), *Böyük Qafqaz botaniki coğrafi rayonlarında dəliçətənə- Datisca cannabina* L. (*Datisceae* *Lindl.*) “naz” adlandırılır. Bu bitkilər ayrı-ayrı fəsilələrə aid olsa da, xarici görünüşcə uyğun olmasa da, müəyyən texnoloji əlamətlərinə görə (sarı rəng boyası alındığı üçün) oxşardırlar və bu səbəbdən eyni adla adlandırılır.

Qarabağda *Qaratərə - Amaranthus retroflexus* L. (*Amaranthaceae* *Juss.*), həm də *Ağ tərə- Chenopodium album* L. (*Chenopodiaceae* *Vent.*) “tərə” adlandırılır. Bunlar ümumi ad altında olan iki ayrı bitkidir, hansı ki, eyni məqsədlə yazda ispanaq kimi yeməklərdə istifadə olunur.

Bəzən bölgələrdə adların semantik əlaqəsi mübahisəli olaraq qalır. Qarabağda *Topal* cinsinin *Festuca ovina* L. (*Poaceae* *Barnhart*) növünün dağlıq forması və bənövşəyi rəngdə sünbül çiçəkləri olan *Qaraqınıq-Origanum vulgare* L. (*Lamiaceae* *Lindl.*) birləşdirilir. Eyni zamanda *Origanum vulgare* növü *zoğal - Cornus australis* *C.A.Mey* kolunun budaqları ilə birgə yun sapda qara boyanın alınması üçün də istifadə olunur. Azərbaycan elmi adı “Qaraqınıq” olan *Origanum vulgare* L. “qaraot” ona görə adlanır ki qədimdən xalq boyama texnologiyasında tətbiqini tapıb, buna görə də yerli toponimi “qaraot” olan *Festuca ovina* L. növü ilə bir adda birləşib (tərkibindəki antosianin qara rəngə boyanması əlamətinə görə). Lakin apardığımız tədqiqatlarda *Origanum vulgare* – *qaraqınıq* növünün yüksək keyfiyyətli efir yağlı bitki olduğunu

sübuta yetirmişik. Ondan alınan xoş ətirli efir yağı yüngül sənayedə, sabun-bişirmədə, kosmetik vasitələrin hazırlanmasında işlədilər.

Bəzən biz çox incə ayırıcı adlarla da rastlaşırıq. Belə ki, qidaya əlavə edilən nanənin növmüxtəlifliyi dadına görə fərqləndikləri üçün botaniklər onları ümumi bir latın adı - Uzunyarpaq nanə- *Mentha longifolia* L. altında birləşdirib. Bunlar xalq arasında isə müxtəlif adla adlandırılır - yarpız və nanə, daqs (ermənicə), eləcə də elmi Azərbaycan adı əvəlik - *Rumex* cinsinin 3 yabanı növü eyni məqsədlə işlədilsə də fərqli yerli adlara sahibdirlər: *Rumex acetosa* L.- tırtnd, *R. crispus* L.- şep, *R. pulcher* L. - əvəlik.

Bəzi hallarda, növün müəyyənləşdirilməsi müəyyən dərəcədə binar (ikili) nomenklatura prinsiplərinə uyğun olaraq ümumi bir adla adlandırılır. Ümumi etnik tərcümədə “moruq” və ya “böyürtkən” adı olan (rənginə görə fərqlənən) *Rubus* cinsinə aid olan növlərdir. Ümumi adın qarşısında olan sözlər bitki meyvələrinin rənginə görə *Rubus* cinsinin növmüxtəlifliyini əks etdirir: bozumtul böyürtkən -*R. caesius* L., Qafqaz moruğu - *R. caucasicus* Focke, qanşirəli böyürtkən- *R. sanguineus* Friv. Lakin erməni etnosu bunların adını dəyişərək hamısını “moş” kimi adlandırmışdır. Göründüyü kimi bu nomenklatura hətta bir bölgə daxilində belə dayanıqsız və qeyri-sabitdir. Həmin “binar tip” üzrə bir sıra növlərin xalq dilində adlandırılması da qəbul olunmuşdur, etnik adın müəyyən edilməsində sistematik cəhətdən bir-birinə uzaq olan bitki növləri də bəzən birləşdirilir. Məsələn, Azərbaycan dilində tikan - “Böyürtikən” yəni bütün *Rubus* növləri (Rosaceae), “Qaratikan” - *Paliurus spina-christi* (Mill) C.K. Schneider (Rhamnaceae), “Sarıtikan” *Centaurea soistialis* MB (Asteraceae). Hər 3 bitki müxtəlif fəsilələrə aid olsa da əsas “tikan” toponimi ilə adlandırılır.

Nəhayət, iqtisadi cəhətdən heç bir dəyəərə malik olmayan növlər öz xalq adlarını onlara oxşar olan, lakin iqtisadi cəhətdən yüksək dəyəəri olan növlərdən götürmüşlər. Atboyanası - *Hippomarathrum crispum* (Pers) Koch. Kərəvüzçiçəklilər- *Apiaceae* Lindl. fəsiləsindəndir, xalq arasında acı bitki kimi hesab olunan, lakin iqtisadi dəyəəri olan eyni fəsilənin Dağçətiri- *Peucedanum ruthenicum* MB və Çaxır- *Prangos ferulacea* Lindl. növlərinə çox oxşadığı üçün bəzən yerli adla hər üçündə “çaxır” adlandırılır. Qeyd edim ki, çaxır - *Prangos ferulacea* dünya xalqları arasında şiş xəstəliklərində istifadə edilən bitkilərdən biridir, o cümlədən dağçətiri - *Peucedanum ruthenicum* toxumları və kökü şiş əleyhinə tətbiq edilir.

Cavan yarpaqları yeməli və yoğun kökləri yüksək iqtisadi dəyəərə malik qətranlı olan əsl “çiriş”dən – *Eremurus spetabilis* MB., heç bir iqtisadi dəyəəri olmayan “kaş-çiriş”- *Iris sulfurea* çox fərqlənir. Halbuki, *Iris sulfurea* –süsən növlərindəndir. Belə ki, heç bir yoxlama aparmadan onlara verilən yerli adlara istinad edərək məhz dəqiq hansı botaniki növlərə aid olmasını söyləmək kifayət qədər risklidir. Bundan əlavə, keçmişdə bu və ya digər bitkinin yerli

əhalinin həyatında bu qədər böyük rol oynaya bildiyini anlamaqda çətinlik çəkməyimizin əsl səbəbi, müasirlikdən qopmağın və bitkiyə tamamilə fərqli iqtisadi şəraitdə yaşayan bir insanın gözü ilə baxmağın mümkünsüzlüyüdür. Buna görə də, nə qədər ki, Qarabağda çöl tənəzzöhləri aparılmayıb, bitkilər təftiş edilməyib yerli icmalarda bitkilər haqqında alınan məlumatlardan istifadə etmək risklidir.

Aparılan tədqiqatlar zamanı insanların bəzi bitkilərdən yalnız dini inanc məqsədilə istifadəsi də maraq doğurur. Elə bitkilər vardır ki, insanlar o bitkilərin dərman xüsusiyyətini bilərəkdən, həm də dini inancla texniki məqsədlərlə də istifadə etmişlər. Qarabağ ərazisinin qədim mədəniyyətinin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri də dərman bitkiləri ilə bağlı olan xalq təbabətinin mistik-mifoloji təsəvvürlərlə vəhdətdə olmasıdır. Buna misal olaraq itburnu (*Rosa canina L.*) bitkisini göstərmək olar. Belə ki, mifoloji fikirlərə əsasən bitkinin meyvəsini günbatandan sonra toplamaq qadagan olunur. Ardıc (*Juniperus*), Üzərlik (*Peganium*), İlankölgəsi (*Ferula*) növlərinin toplanılması xüsusi müqəddəs sözlər vasitəsi ilə həyata keçməlidir ki, bu da təxəyyülə görə xəstənin psixikasına müsbət təsir göstərir. Bəzən dini təsəvvürlər (bitkilərin toplanılması ilə bağlı) dərman növlərinin qorunub saxlanılmasına kömək olur.

Qarabağda yayılan ənənəvi dərman bitkilərinin üstünlükləri mübahisəsiz olsa da, onlara tələbat təbii fəlsəfəni, teologiyayı, empirik əsaslı klinik təcrübəni, mənəvi və əxlaqi prinsipləri əhatə edən bir dünyagörüşü içərisində inteqrasiya etmiş şərq ənənələrindəki müalicələri təsdiq edir. Şərqdə istifadədə olduğu kimi, etnik qarabağlılar demək olar ki, eyni xəstəliklərdə eyni bitki ilə müalicə aparmışlar. 2017-ci ildə o tay - bu tay Azərbaycanı əhatə edən xalq təbabətini elmi araşdırmamız bunu bir daha sübut etdi [13]. Eləcə də Türkiyə (İğdır), Azərbaycan (Naxçıvan), İran (Təbriz) xalq təbabəti üzrə 3 ölkə alimləri tərəfindən aparılan tədqiqatın nəticələri buna əyani sübutdur [20].

Bir əsr öncə erməni tayfalarının Qarabağa köçürülməsi ərazidə yeni etnik üslub yaratmış və biomüxtəliflik olduğu kimi qalsa da bitki adları toponimlərində fərqlilik yaranmışdır. Qarabağın yerli əhalisi qədim xanlıqların tayfaları olduqları üçün onlar nisbətən daha geniş təfəkkürə malik olmuşlar və bu da bitkilərdən istifadəni özündə ehtiva etmişdir. Ərazidə yayılan bitkilər müxtəlif xəstəliklərdə istifadə edilərək dildən dilə şifahi formada yayılmış və köçürülmüş erməni tayfaları da onlardan istifadə etməyə başlamışlar. Bundan başqa ərazidə gözəl xiyabanlar və bağlar salınmışdır, indiyədək Qarabağın “Vətən bağı” və orada olan “xarıbülbul” (*Ophrys caucasica*) əfsanəvi şəkildə dildən dilə dolaşmaqdadır: “Vətən bağı aləlvandır, yox içində xarıbülbul” ifadəsini əslən Şuşalı olan Gövhər (xanım) ağa Təbrizdə yaradılan eyni adlı bağ üçün söyləmişdir.

Qarabağda yaşayan yerli icmaların dərman vasitələrindən istifadə etməsi qədim dövrlərdən başlamış, yeni müalicə vasitələrinin axtarışı və aşkar edilməsi,

xəstəliklərə qarşı dərmanlarla mübarizə üsullarının müəyyənləşdirilməsi və bu kimi məsələlər uzun müddət sufi fikirlərinin və baxışlarının təsiri altında formalaşmışdır. Lakin bu maneələrə baxmayaraq, təbiətdə yeni müalicə vasitələrinin və eləcə də, onların daha əlverişli dərman formalarının və tətbiq üsullarının axtarışı davam edirdi. Hələ 850 il bundan əvvəl Nizami Gəncəvi, sonralar isə Məhəmməd Füzulinin əsərlərində bir çox dərman bitkilərinin adları və istifadə qaydaları göstərilmişdir. N.Gəncəvinin məşhur «Xəmsə»sində mumiyanın (orqanın zədələnməsində), zəfəranın (üşütmə və qızdırmada), balqabağın (qurd və ishala qarşı), yarpızın (mədə-bağırsaq xəstəliyində) müalicəvi əhəmiyyəti göstərilmişdir. XVI əsrdə yaşayan Azərbaycanın böyük şairi və mütəfəkkiri M.Füzuli «Səhhət və Məraz», «Söhbətül əsmar» əsərlərində geniş tibbi məlumatlar vermişdir. «Söhbətül əsmar» əsərində meyvələrin müalicəvi əhəmiyyətindən, faydalı və zərərli cəhətlərindən bəhs edilir. Qarabağ incəsənət xadimləri, müğənnilər, bəstəkarlar, şairlər və yazıçılarla tanınmışdır. Məhz onların əsərlərində ərazidə faydalı bitkilərin adı çəkilmiş və istifadəsi barədə məlumatlar xalqa çatdırılmışdır.

Qarabağ xalq təbabətinin özünəməxsus cəhətləri olmuşdur. Burada təbabətin, dərmanşünaslığın inkişafında iki istiqamət ayırd etmək olar. Birinci istiqamət ondan ibarət idi ki, şəhərlərdə, şəhərətrafi və sərhəddə yerləşən yaşayış ərazilərində yerli dərman vasitələri ilə yanaşı, habelə qonşu ölkələrdən və digər inkişaf etmiş dövlətlərdən gətirilən dərman vasitələrindən də geniş istifadə olunmuşdur. Şəhərlərdə bu işlə xüsusi adamlar, bu sahənin peşəkarları, müxtəlif dilləri bilən təbiblər və həkimlər məşğul olmuşdur. Onlar təbabətin nailiyyətlərinə əsaslanmaqla, dərmanşünaslığa və əczaçılığa aid olan ərəb kitablarından (“Qərabəddini”) - farmakopeyalarından istifadə edirmişlər. Əttarlar əsasən dərman vasitələrinin alışı və satışı işlərinə baxırdılar, müalicə işi ilə nisbətən az məşğul olurdular. Bunlar “Şərq aptekləri” adlanan əczaxanaların sahibləri olmaqla, el arasında “nüsxəbəndlər” kimi tanınırdılar (nüsxə - resept, bənd - məktub kimi başa düşülürdü). Nüsxəbəndlər hazır dərman vasitələrini satmaq və onlardan istifadə etməklə yanaşı, habelə özləri də həkim reseptləri üzrə dərmanların hazırlanması ilə məşğul olurdular. Həmin dövrlərdə tətbiq olunan dərman vasitələrindən bir sıra mədəni şəkildə yetişdirilən bitkilərin (Bibər-Piper capsicum, Zəfəran- Crocus sativa L., Cırə-Cuminum cyminum L., Şüyüd- Anethum graveolens L., Nar-Punica granatum L. və s.) məhlullarını göstərmək olar. Lalə-xaşxaş (Papaver seiiferum Goldblatt) başçıqlarından tiryəkin alınması və hazırlanması da məlum idi. Bütün bunlar barədə Qarabağ xanın qızı Natəvanın şerlərində də rast gəlinir.

Xalq təbabətinin ikinci istiqaməti şəhərlərdən uzaqlarda, kənarda ucqar dağlıq əyalətlərdə inkişaf etmişdir. Belə ərazilərdən biri də Qarabağ bölgəsi olmuşdur. Qarabağın özünəməxsus florası və bitki örtüyü vardır, orada yaşayan tayfaların bitkilərdən istifadəsi eyni mahiyyət daşımışdır. Hətta sonradan

oraya köçürülən erməni tayfaları da bitkilərdən eyni mahiyyət üzrə istifadə etmişlər. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Qarabağın əhalisini 19-cu əsrin əvvəllərinə qədər tamamilə azərbaycanlılar təşkil etmişdir. 1820-ci ildən başlayaraq ermənilər Azərbaycana, xüsusilə bu bölgəyə kütləvi şəkildə köçürülmüşdür. Erməni dilli mənbələrdə bölgənin adı “Arsax” kimi işlənir. Albaniyanın Arsak vilayətinin adını saxtalaşdırmaqla həmin ərazini özlərinə aid etməyə çalışıblar. Arsak sözü həmin ərazidə yaşayan sak tayfaları ilə bağlıdır. Ermənilər sadəcə sözü özlərinə uyğunlaşdırıb saxtalaşdırmışlar. Qəndilyan-Stepanyan yazır: “Изображения растений во множестве встречаются на территории Армянского нагорья в более поздние периоды – энеолита и, особенно, бронзового века” [21, s.32]. Bunlar guya eradan əvvəl VI-III əsrlərdə “erməni dağlarında” yayılan bitkiləri istifadə edirmiş. Bu saxtalaşdırılmış etnobotanikadır. Lakin sonradan orada məskunlaşan ermənilər bu bitkilərin hər birini öz adlarına çıxmış, hətta narın onların guya relik bitkisi olması barədə çoxsaylı məlumatlar yaymışlar. Ermənilərin etnobotanikasını tədqiq etmiş Nina Qəndilyan-Stepanyan yazır ki, “erməni dağlarında bitən dazi otu (*Hypericum perforatum*) bizim yerli aborogen bitkimizdir. Dağın digər tərəfini (Naxçıvan MR) işləyən S.İbadullayeva da bu bitki barədə yazır, lakin bu bizim yerli bitkidir” [21, p.21]. Halbuki “erməni dağları” dediyi Kiçik Qafqaz sıra dağlarıdır və dazi otu (*Hypericum perforatum*) Azərbaycanın bütün bölgələrində, İranda, Türkiyədə, Avropada, Rusiyada geniş yayılmış dərman bitkisidir. Qədim köklərə əsaslanan Azərbaycan elminin və tarixi sərvətlərinin dünyada yayılması qonşularımızın Qafqazda guya ən qədim xalq olması mifinə qüvvətli zərbədir.

Türk insanı bitkilərdən öz həyat tərzlərində geniş istifadə edərək dərman, qida, geyim, boyaq və məişət işlərində milli etnobioloji xüsusiyyətlərə malik tarixi sərvət yaratmışlar. Hələ 1000 il bundan öncə Azərbaycan alim-təbibləri öz əsərlərində 724 sayda bitki növü, 150 heyvan növü, 115 növ müalicə əhəmiyyətli minerallar və 800 növdən çox mürəkkəb komponentli dərman maddələri yaratmışlar [8, s.22]. Əbu-Əli İbn Sina (980-1037) təqribən 1001-1010-cu illərdə Həmədan şəhərindən köçüb Azərbaycana gəlmiş, Qarabağ, Gəncə, Xoy şəhərlərində milli müalicə xüsusiyyətlərini öyrənmiş, öz əlyazmalarında bunu xüsusi qeyd etmişdir [7, s.282].

Qarabağda istifadə edilən bitkilər son 30 ildə regional öyrənilməmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir elm və tədqiqat sahəsinin özünəməxsus mənşəyi, tarixi və tarixi inkişaf yolu vardır. Bütün sahələrdə olduğu kimi, hər bir tarixi mənşəyin və inkişafın etnik əsasları vardır ki, bu da əsrlər boyu insanların sınağından keçmiş, müsbət xüsusiyyətlər nəsil-dən-nəsillərə ötürülərək milli-etnik üslub yaratmışdır. Bu gün artıq Azərbaycanın milli etnobioloji aspektlərini analiz edərkən xalqımızın çox qədimdən nə qədər dərin təfəkkür və düşüncəyə malik olduğu qərarına gəlirik. Qarabağ Azərbaycanın tərkib hissəsi

və əzəli özəl məskənlərindən biridir. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Qarabağda 101 növ dərman bitkisi, 44 növ yabanı qida meyvə və giləmeyvə, 28 növ yabanı tərəvəz, 10 növ boyaq və 300 növ yem bitkisdən geniş istifadə edilmişdir. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bu tədqiqatlar ərazilər minalardan təmizləndikdən sonra aparılan çöl tənəzzöhləri zamanı tam dəqiqləşəcəkdir.

Təklif edirik ki, gələcəkdə Qarabağda bölgə etnoqrafiya muzeyi yaradılsın və bunun təşkili bütün bölgələrdən olan etnoqrafları öz ətrafında birləşdirsin. Ümid edirik ki, verdiyimiz materiallar tam dolğun olmasa da, bölgənin etnoqraflarına keçmişdə mövcud olan mənzərəni və onunla əlaqəli yaradılmış formaların yenidən bərpası üçün təzə məlumatlar toplamağa kömək göstərəcəkdir. Müasir texnoloji metodların yaxından öyrənilməsi - istər qida, dərman maddələrinin, istərsə də digər istehsal sahələrinin arxeoloji üsul ilə emalı texniki düşüncə üçün zənnimizcə yeni və gözlənilməz üfüqlər açar.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə. I c., baş red. T. Bünyadov, Bakı: Şərq-Qərb, - 2007. - 568 s.
2. Əsgərov A.M. Azərbaycanın bitki aləmi. Bakı: Elm, - 2016. - 443 s.
3. İbadullayeva S.C., Cəfərli İ.Ə. Efir yağları və aromaterapiya. Bakı: Elm, - 2007.- 147s.
4. İbadullayeva S.C., Abbasova V.N. Tovuz-Qazax Ərazisində Yayılan Dərman Bitkilərinin Etnofarmokologi Əhəmiyyəti / AMEA Xəbərlər, Biologiya və Tibb elmləri seriyası, - №2, - 2018. - s.47.
5. İbadullayeva S., Ələkbərov R. Dərman bitkiləri (Etnobotanika və Fitoterapiya). Medicinal plants (Ethnobotany and Phytoterapy). Bakı: Elm, - 2013. - 331 s.
6. İbadullayeva S., Şahmuradova M. Azərbaycanda etnobotaniki araşdırmalar (Göygöl rayonu). Bakı: Təhsil, - 2015. - 222s.
7. Абу Али Ибн Сина. Канон врачебной науки, т.2, перевод с арабского Ю.Н. Завадовского и С. Мирзаева. Ташкент: ФАН, - 1982. - 832 с.
8. Алекперли Ф.У. Тысяча и один секрет Востока. Том I. Баку: издательство «Турал», - 2001. - 505 с.
9. Бромлей Ю.В., Воронов А.А. Народная медицина как предмет этнографических исследований // СЭ. - №5. - 1976. - 3-18 с.
10. Касумов Г.З., Кулиев В.Б., Ибадуллаева С.Ж. Дикорастущие пищевые растение в Нахчыванской Автономной Республике Азербайджана по материалам этноботанических исследований. Журнал «Растительные ресурсы», Санкт-Петербург. - вып.2, - том 45, - 2009. - с.109-115.
11. Флора Азербайджана: В 8-х т. Т. 1-8, Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1952-1961.
12. Ethnobotany: Integrating Biology and Traditional Knowledge. Missouri Botanical Garden. St. Louis, MO. November 7-8, 2018.
13. İbadullayeva Sayyara, Mohammad Zaifzadeh, Jafarli İlhama, S.Sh.Asbghian Namin. Folk medicine (Ethnobotany in Azerbaijan Region), İİR, Tehran, - 2017. - p.220.
14. İbadullayeva S., Mamedova S.E., Sultanova Z.R., Movsumova N.V., Jafarli I.A. Medicinal plants of Azerbaijan flora used in the treatment of certain diseases// International Journal of Pharmacy and Pharmacology, 2010. Vol. 4(5). ISSN 1996-0816 © Academic Journals, p-s 545-548
15. İbadullayeva S.J., Gahramanova N.J., Shahmuradova M.J. Use of wild plants at dermatosis (skin desases): Ethnobotany/ Journal of Applied Pharmaceutical Science, 2012. Volume2 Issue: 8, august, pp 64-67, DOI: 10.7324/JAPS.2012.2809, İF 0,25 Scopus

16. İbadullayeva S.J., Şahmuradova M.J., Mustafayev A.B. Protection of some rare and critically threatened medicinal plants in the Azerbaijan flora/ Journal of Biology and Life Science. 2013. ISSN 2157-6076, - vol. 4, - №1. - p.145-152.
17. İbaddullayeva S., Gahramanova M., Gasymov H., Zulfıgarova P. Etnobiological and phytotherapeutic analysis of medicinal herbs of Azerbaijan flora used at cardiovascular diseases treatment. Global Journal of Biology, Agriculture & Health Sciences. - 2015. - Vol 4. - №1, - pp.37-43.
18. Guber R. La Etnografía. Metodo, campo y reflexividad. Norma, Bogota. (2001)
19. Martin G.J. Etnobotany. Manual de methods. Nordan - Comunidad. Montevideo, Uruguay. (2001)
20. Munir Ozturk, Volkan Altay, Sayyar İbadullayeva, Ernaz Altundağ, Behnaz Aslanipour, Tuba Mert Günenç. Herbals in Iğdır (Turkey), Nakhchivan (Azerbaijan), and Tabriz (Iran)/ Herbs and Human Health, Ethnobotany and Physiology, Vol.1., Springer, - 2018. - p.197-267
21. https://www.researchgate.net/publication/320585731_ETHNOBOTANICAL_STUDIES_OF_THE_ARMENIAN_HIGHLAND_PAST_AND_FUTURE_in_Russ
22. <https://azerhistory.com/p=15412>

Açar sözlər: Qarabağ florası, etnobotanika, faydalı bitkilər, tarixi faktlar

Ibadullayeva S.J.

*Ethnobotany laboratory of Institute of Botany of ANAS.
Doktor of science, professor*

Qurbanova L.Z.

State Agrarian University Biology Department

Asgerova A.A.

State Agrarian University Biology Department, PhD

Huseynova A.E.

State Agrarian University Biology Department

USEFUL PLANTS OF KARABAKH: ETHNOBOTANICS

SUMMARY

The paper is devoted to ethnobotanical research in the Karabakh region of Azerbaijan. The research was carried out by classical and modern ethnobotanical methods. The use of medicinal plants in Karabakh dates back to the first century AD, and already in the Middle Ages, more than 700 medicinal plants were used and exported in the area. Although the advantages of traditional medicinal plants in Karabakh are indisputable, their demand confirms therapies in oriental traditions that are integrated within a worldview that encompasses natural philosophy, theology, empirically based clinical practice, and spiritual and moral principles. The methods of treatment of ethnic Karabakh people are the same as the medicinal plants used in the East. The survey conducted, collected data from 200 local communities of refugees and IDPs across 57 villages. As a result, it became clear that different ethnic groups living in Karabakh used plants for the same purpose and in the same way. Oral surveys revealed that species belonging to different periods were named with the same toponym according to their area of use. A total of 101 species of medicinal plants, 44 species of wild food - fruits and berries, 28 species of wild vegetables, 10 species of dyes and 300 species of fodder plants were identified in the area.

Keywords: *flora of Karabakh, ethnobotany, useful plants, historical facts*

Ибадуллаева С.Дж.

*Заведующий лабораторией этноботаники Института ботаники
Национальной Академии Наук Азербайджана,
доктор биологических наук, профессор*

Гурбанова Л.З.

*Азербайджанский Государственный Аграрный Университет,
кафедра Биологии, докторант*

Аскерова А.А.

*Азербайджанский Государственный Аграрный Университет, заве-
дующий отделом Науки, доктор философии по биологии*

Гусейнова А.Е.

*Бакинский Государственный Университет,
Факультет Биологии, НТЛ Биотехнология*

ПОЛЕЗНЫЕ РАСТЕНИЯ КАРАБАХА: ЭТНОБОТАНИКА

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена этноботаническим исследованиям в Карабахском регионе Азербайджана. Исследования проводились с применением классических и современных этноботанических методов. Использование лекарственных растений в Карабахе восходит к первому веку нашей эры, и уже в средние века здесь использовалось и экспортировалось более 700 лекарственных растений. Хотя преимущества традиционных лекарственных растений в Карабахе неоспоримы, их востребованность подтверждают методы лечения в восточных традициях, которые интегрированы в мировоззрение, включающее натурфилософию, теологию, клиническую практику, основанную на эмпирическом опыте, а также духовные и нравственные принципы. Методы использования лекарственных растений у этнических карабахцев идентичны методам, используемым на Востоке. В рамках исследования были собраны данные 200 местных сообществ беженцев и вынужденных переселенцев из 57 сел. В результате выяснилось, что разные этнические группы, проживающие в Карабахе, используют растения в одних и тех же целях и одинаковым способом. Согласно устным опросам, виды, принадлежащие к разным семействам, были названы одним и тем же топонимом в соответствии с областью их применения. Таким образом, всего на территории выявлен 101 вид лекарственных растений, 44 вида дикорастущих кормовых - фруктов и ягод, 28 видов дикорастущих овощей, 10 видов красильных и 300 видов кормовых растений.

***Ключевые слова:** флора Карабаха, этноботаника, полезные растения, исторические факты*

DAVAMLI İNKİŞAF ŞƏRAİTİNDƏ MARKETİNG TƏDQIQATI REGIONUN İNVESTİSİYA MÜHİTİNİN YAXŞILAŞDIRILMASI ASPEKTİ KİMİ

Hüseynova X.M.

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası, professor
e-mail:khatira.hüseynova@dia.edu.az*

Məqalədə investisiya cəlbediciliyinin artırılması üçün regional marketing sisteminin, o cümlədən internet marketingin aparılması araşdırılmışdır. Göstərilir ki, region ərazisinə dövlət və digər sifarişlərin cəlb olunmasında, ərazinin imicinin formalaşmasında, onun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində marketing tədqiqatları önəmlidir.

Regionlarda investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, investisiya fəaliyyəti və onun idarə edilməsi vacib məsələlərdən olduğu əsaslandırılır.

Acar sözlər: *Azərbaycan, regional marketing, investisiya mühiti, investisiya cəlbediciliyi*

Giriş

Təhlillər göstərir ki, son dövrdə baş verən hadisələr o cümlədən, pandemiya, neftin qiymətinin kəskin düşməsi, münaqişələr qlobal, dünya ölkələrinin iqtisadiyyatına, həmçinin daxili və xarici investisiyalara birbaşa təsir etmişdir. Dünya Bankının prezidenti David Malpass 7 oktyabr 2020-ci il çıxışında qeyd etmişdir ki, Covid-19 pandemiyasının qiymətləndirilməsi göstərir ki, 2021-ci ildə dünyada kasıb əhali daha 88 dən 115 milyona qalxacaq, pandemiya və qlobal ressesiyaya görə isə dünya əhalisinin 1,4% kritik kasıb olacaqdır (1).

Mərkəzi Bankın məlumatlarına görə (2) 2020-ci ilin ilk 6 ayında pandemiya dövrünün birbaşa xarici investisiyaları 2019-cu ilin ilk 6 ayı ilə müqayisədə dəyişikliklər:

- Xarici ölkələrin investisiyalarında Niderland, Belçika, Almaniya, Avstriya, Luksemburq azalma, Ukrayna, Rusiya, Çin, İspaniya, C.Koreya ölkələrinin investisiyalarında isə artım müşahidə olunmuşdur;
- Xarici ölkələrə olan investisiyalara gəldikdə isə Luksemburq, Türkiyə, Çexiya, Belarusiya, İsveçdə azalma müşahidə olunmuş, Lixtenşteyn, İspaniya, ABŞ, Fransa və Ukraynada artım müşahidə olunmuşdur;

- Azərbaycanın birbaşa investisiya yatırdığı ölkələr - ABŞ 25.5%, Avstriya 12.8%, Birləşmiş Krallıq 12.8%, Monteneqro 12.0%, Gürcüstan 7.7%, Bəhreyn 6.9%, Malta 6.3%, Rusiya 6.3%, Türkiyə 6%, İsveçrə 3.7% olmuş;

- Azərbaycana birbaşa investisiya yatan ölkələr – Birləşmiş Krallıq 36.7%, Türkiyə 12.3%, ABŞ 10.0%, Yaponiya 7.6%, Rusiya 6.6%, Malasiya 6.4%, Norveç 4.3%, İran 4.1% və digər ölkələr 12% olmuşdur.

İqtisadiyyatın müasir vəziyyəti bəzi halda investisiyaların riskini yüksəldir və uzunmüddətli investisiya proqramının formalaşmasında müəyyən çətinliklər yaradır.

İnvestisiya cəlb edilməsinin artırılması üçün regional marketing sisteminin, o cümlədən internet marketingin aparılmasını qeyd etmək yerinə düşər. Bu əraziyə dövlət və digər sifarişlərin cəlb olunmasına, ərazinin imicinin formalaşmasına, onun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə kömək edir.

Odur ki, regionlarda investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, investisiya fəaliyyəti və onun idarə edilməsi vacib məsələlərdəndir.

İnvestisiya prosesinin əsas funksiyalarının həyata keçirilməsi

İnvestisiya prosesinin əsas funksiyalarının həyata keçirilməsi daimi diqqət tələb edir. Belə ki, ölkədə, regionda, sahədə, müəssisədə, firmada investisiya fəaliyyətinin strateji istiqamətlərinin öz vaxtında düzəldilməsi və işlənməsi; yaxın perspektivdə həll ediləcək, prioritet vəzifələrin müəyyənəlməsi uzunmüddətli dövrdə investisiya fəaliyyətinin və onun əsas istiqamətlərinin formalaşması; ölkənin, regionun, sahənin, müəssisələrin və investisiya resurslarının formalaşması strategiyasının işlənməsi; ayrıca mərhələlər üzrə işlənən strategiya üçün zəruri investisiya resurslarına ümumi tələbatın öyrənilməsi, həmçinin xüsusi investisiya resurslarının formalaşması imkanlarının müəyyən edilməsi; ayrıca investisiya proqramları və layihələrinin reallaşdırılmasının dəqiq monitorinqinin təşkili; regionun, sahənin, firmaların investisiya strategiyasına uyğun, ən səmərəli investisiya proqramları və layihələrinin seçilməsi; investisiya proqramları və layihələrinin reallaşdırılmasının strateji planlarının işlənməsi, bir sözlə investisiya strategiyası mühüm məqamlardandır.

İnvestisiya strategiyası mövcud investisiya imkanlarına uyğun elmin, səhiyyənin, mədəniyyətin, təkrar istehsalın və dövlətin digər fəaliyyət sferasının inkişafına rəhbərlik məharətidir. Strategiya yuxarıda göstərdiyimiz sferalarda uzunmüddətli siyasətdir. İqtisadiyyatın real sektorunun texnoloji sferasında dövlətin uzunmüddətli siyasətində investisiya strategiyası xüsusi rolə məxsusdur. Xüsusilə o məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinin əsasını əmələ gətirən fundamental elmi tədqiqatlara aiddir.

İnvestisiya strategiyası üçün yeni texnologiyaların iqtisadi, sosial və ekoloji aspektlərinin sistemli proqnozlaşdırılması, texnologiyanın tətbiqinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi zəruridir. İnvestisiya strategiyası regionda yeni nəsil məhsuluna tələbin formalaşması məqsədilə bazara fəal təsir göstərir.

İnvestisiya strategiyasının vəzifələrinə aiddir:

- buraxılan məhsulun texnoloji köhnəlməsi əlamətlərinin aşkar edilməsi və öyrənilməsi, istehsalın təzələnməsi məqsədilə alternativ imkanların axtarışı;
- strategiyanın yenidən baxılması məqsədilə bazarda tələbin dəyişilməsi fazasının müəyyən edilməsi.

Möhkəm iqtisadi bazanın yaradılması həmişə tələb edir ki, iqtisadiyyatın real sektorunun inkişafı üzrə investisiya resurslarına söykənmək, ölkədə və regionlarda investisiya prosesinin normallaşması üçün istehsalın modernləşdirilməsi məqsədilə investisiya resurslarının səmərəli istifadəsi zəruridir.

Regionun mühitinin təhlili – daxili və xarici mühitin vacib və mühüm elementlərinin müəyyən edilməsi regional investisiya fəaliyyətinə təsir göstərə bilər.

Mühitin təhlili regionun investisiya fəaliyyətində bəzi mühüm funksiyaları yerinə yetirir:

- strateji planlaşdırma nöqteyi-nəzərdən iqtisadi işin və onun gələcəyinə təsir edən, ən mühüm amillərin uçotunun yaxşılaşdırılmasını;
- investisiya siyasəti mövqeyindən regiona ən yaxşı təsir yaradılmasına köməklik etməsi;
- cari fəaliyyət nöqteyi-nəzərdən işçi funksiyalarının ən yaxşı yerinə yetirmək üçün zəruri informasiyalarla təmin edilməsini.

Regionun daxili mühitinə istehsal, maliyyə, marketinq, heyətin idarə edilməsi və təşkilat quruluşu kimi əsas elementlər daxil edilir.

Son illər əsas məqamlardan biri biznesin qloballaşmasıdır və onun beynəlxalq xarakter əldə etməsidir. Müasir bazarların əksəriyyəti əmtəələrlə kifayət qədər təmin olunurlar, məhsulların və xidmətlərin təkliflərində rəqabət artır. Belə halda əmtəə bazarlarının və onunla əlaqədar texnoloji dəyişikliklərin yenilənməsi tələb olunur.

Daxili və xarici mühitin təhlili nəticəsində regionda, keçmiş mərhələyə əsasən investisiya fəaliyyətinin gələcək əsas istiqamətləri müəyyən edilir. Regional investisiya fəaliyyəti istiqamətləri strateji planlaşdırılmasının işlənilməsi və reallaşdırılmasını yaxşılaşdırır.

İnvestisiya proqramı bazara yönəldilməlidir və onun mövcud imkanlarından ən perspektivini istifadə etməlidir.

Regionun inkişafını təmin etmək üçün strateji planlaşdırma rəqabət sferasında bazarın imkanlarının aşkar edilməsi tələb edir. Belə imkanları mövcud əmtəə – bazar fəaliyyəti miqyasında intensiv yollarla aşkar etmək olar.

Ümumi strateji planlar hazırlanandan sonra məhsul üzrə marketinqin xüsusi planları hazırlanmalıdır. Marketinq planının əsas bölmələri:

- nəzarət göstəricilərinin məlumatı;
- cari marketinq vəziyyətinin izahı;
- təhlükələrin və imkanların siyahısı;
- marketinq strategiyası, fəaliyyət proqramı, büdcə və nəzarət qaydalarından ibarətdir.

Regionun müəssisələrinin bazar fəaliyyətində marketinqin nəzarətinin üç tipini tətbiq etmək olar: illik planların yerinə yetirilməsinə nəzarət, mənfəətlik nəzarəti və strateji nəzarət;

1. İllik planların yerinə yetirilməsinə nəzarət. Nəzarətin əsas vasitələri satışın imkanlarının təhlili, bazarın payının təhlili, marketinq və satış xərcləri arasındakı münasibətlərin təhlili və müştərilərin münasibətinə müşahidələr.

2. Mənfəətlik nəzarəti məhsul və müxtəlif həcmli sifarişlər üzrə regionun və müəssisələrin fəaliyyətinin faktiki rentabelliyyətinin müəyyənləşdirilməsinin və bütün xərclərin aşkar edilməsini tələb edir.

3. Strateji nəzarət fəaliyyətinin məqsədi ondan ibarətdir ki, marketinqin vəzifələri, regionun və ya müəssisənin strategiyası və proqramları mövcud və proqnozlaşdırılan marketinq təftişi vasitəsilə həyata keçirilir.

Regionda marketinq tədqiqatı, başlıca olaraq, tələb və rəqabətin təhlilini, alıcının davranışını və istehlakçının ehtiyatını, marketinq alətlərinin istifadəsi ilə məhsulların rəqabət aparılmasını öyrənir. Həm də regionda tələb və bazarın təhlili işləri aşağıdakı kimi təşkil edilməlidir:

- məqsədli bazarın strukturunun qiymətləndirilməsi;
- satış vəsaitlərinin təhlili;
- rəqabətin təhlili;
- sosial-iqtisadi sferanın təhlili;
- marketinq informasiyalarının proqnoz qiymətləndirilməsi;
- nəticələr, imkanlar və risklər.

Layihə üçün marketinq tədqiqatının təşkilində uyğun bazarın və tələbin təhlil və təsvir edilməsidir. Bazar strukturunu qiymətləndirdikdən sonra, istehlakçıları eyniləşdirmək, bazarda onların tələbat həcmi və davranışını müəyyən etmək lazımdır. Nəticədə aşağıda göstərilən suallara cavab alınmalıdır:

- bazarda nə alınır?
- nə üçün alınır? Alışın səbəbi nədir?
- alıcı kimdir, alışın haqqında qərarı kim qəbul edir?
- nə vaxt alırlar?
- nə qədər alırlar (alışın miqdarı)?
- alış harada aparılır?

Regionda müxtəlif bazarların alıcılarının davranışı müxtəlif xarakterlidir. Təhlil bütün bazar üçün və ya hər bir segment üçün ayrıca aparıla bilər. İstehlakçıların (alıcıların) fərqləndirilməsinə əsasən bazarın müəyyən segmentlərə bölünməsi məqsədə uyğundur(3).

Adətən birinci mərhələ bazarın faktiki həcmnin ətraflı qiymətləndirilməsinə hazırlıq (məsələn, müəyyən bazarda satışın cari həcmi və ya onun segmenti) və maksimum tələbin müəyyən edilməsidir. İkinci mərhələ gələcək bazarın həcmnin artırılmasının proqnoz qiymətləndirilməsidir. Bu qiymətləndirmə müəssisənin faktiki və ya planlaşdırılan bazar payı haqqında məsələlərin həlli üçün əsasdır. Satış və ya alış yollarının müəyyən edilməsi istehsalçılar ilə son istifadə edənlər arasında əlaqələndirici zəncirdir. Bu vasitəçi funksiya adətən özünün xüsusi marketing alətini istifadə edən ixtisaslaşdırılmış müəssisələr tərəfindən yerinə yetirilir.

Son istehsalçıların ayrıca və ya kombinasiya formasında üç əsas yolu vardır:

- topdansatışdan pərakəndə ticarətə;
- pərakəndə ticarət;
- birbaşa istehlakçılara.

Satış yollarının seçilməsi bazarın tədqiqatı nəticələrinə əsaslanmalıdır.

Layihədə marketing vəziyyətinin qiymətləndirilməsində rəqiblərin niyyətləri nəzərə alınmalıdır. Rəqibləri təhlil edəndə əsas diqqəti rəqiblərə və ya bir qrup rəqiblərə cəmləşdirmək lazımdır.

Rəqabət vəziyyətini qiymətləndirəndə aşağıda göstərilən məsələlərə diqqət yetirmək zəruridir:

- rəqiblər özünün marketing alətlərini necə istifadə edirlər?
- hansı məqsədli qrupları (segmentləri) onlar mənimsəyirlər?
- hansı segmentlərdə onlar qüvvətlidirlər və onların zəif tərəfi haradadır?

Bazarın tədqiqatına bir-birini əvəz edən məhsul istehsalı ilə məşğul olan bir qrup müəssisələrin təhlili daxil edilməlidir. Bundan əlavə regionda layihənin iqtisadi və sosial mühitinə uyğun qiymətləndirmə və təhlil aparılmalıdır. Aparılan tədqiqat aşağıdakı suallara cavab verməlidir:

- rəqabət mühitində müvəffəqiyyət əldə edən əsas amillər hansılardır?
- həmin bölməyə xarakter olan əsas imkanlar və risklər hansılardır?

Korporativ və ya daxili təhlil adətən mövcud müəssisələrin genişləndirilməsi, yenidən qurulması və istehsalın modernləşdirilməsinin investisiya layihələrinə tətbiq edilir. Ümumi qayda olaraq, bu təhlil regionun və müəssisənin fəaliyyətinin bütün sferasını əks etdirməlidir.

Regionun gələcək inkişafının proqnozlaşdırılması marketing tədqiqatının ən mürəkkəb elementidir(4). Bu tələb olunan resursların proqnozlaşdırılması üçün ən mühüm amildir. Belə proqnozlaşdırma bazarda təklif və tələbə, rəqabət vəziyyətinə, baxılan bazarın payına və s. aid kəmiyyət və keyfiyyət infor-

masiyalarını əldə etmək üçün zəruridir. Bununla bağlı hazırda istehsal strategiyasının baxılması aktualdır.

İstehsal strategiyası regionda investisiya layihəsinin ayrılmaz hissəsidir. Ona daxildir:

- sahə yerinin əsaslandırılması;
- istehsal proqramı və istehsal gücü;
- texnologiyanın və azad anlağın seçilməsi;
- ümumi istehsal xərclərinin qiymətləndirilməsi;
- işçilərin hazırlanması daxil olmaqla zəruri əmək resurslarının hesablanması;
- istehsal və satış xərclərinin müəyyən edilməsi.

Tələbin qiymətləndirilməsindən və regionda layihənin əsas strategiyasının müəyyən edilməsindən sonra sənaye tikintisi üçün əlverişli yer və sahə seçilir. Yer seçilməsi sahənin yerləşməsinin bir neçə alternativ variantlarına əsasən baxılır. Əgər ənənəvi yanaşmada obyektin yerinin seçilməsinə diqqət bazarların yaxınlığına, xammala, minimum nəqliyyat xərclərinə verildisə, investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi metodunda isə layihənin sosial və ekoloji nəticələrini nəzərə almağı tələb edir(5).

Yerin seçilməsi haqqında məsələlər həll ediləndən sonra, layihənin yerləşməsinin konkret torpaq sahəsi müəyyən edilməlidir.

Sahənin seçilməsində aşağıdakı amillər nəzərə alınır:

- ekoloji (torpaq suları, topan və s.);
- ətraf mühitə təsir;
- infrastruktura;
- torpağın dəyəri;
- sahənin hazırlanması və mənimsənilməsi.

Məhsulun həcmi və çeşidləri bazarın tələblərindən və təklif edilən marketing strategiyasından asılıdır. Satış proqramı müəyyən edildikdən sonra, ətraflı istehsal proqramı hazırlanır. O, müəyyən dövr ərzində əldə edilən məhsul buraxılışının səviyyəsini müəyyən edir və satışın konkret proqramı ilə əlaqələndirilir.

İstehsal proqramından sonra məhsul buraxılışının səviyyəsi müəyyən edildikdən sonra hər bir mərhələ üçün materiallara və işçi qüvvəsinə olan konkret tələbat müəyyən edilir.

Texnologiya və avadanlığın seçilməsi texniki-iqtisadi əsaslandırmanın mühüm elementi hesab edilir. Belə seçimə texnoloji alternativin qiymətləndirilməsi və həmin layihə üçün əlverişli variantın seçilməsinə əsasən baxılmalıdır.

Bu qiymətləndirmədə istehsal gücü ilə əlaqədar olmalı, məhsulun buraxılış həcmiminin miqdarı qiymətləndirilməsi ilə başlanılmalıdır.

Güclərin mənimsənilməsi dövrü, habelə məhsul buraxılışını keyfiyyətli qiymətləndirilməsi və onun bazarın tələblərinə uyğun olması nəzərə alınmalı-

dır. Sonra isə hər bir variant üçün kapital qoyuluşları və istehsal xərcləri qiymətləndirilməlidir. Alternativ texnologiyalar isə onların ətraf mühitə təsirinə görə qiymətləndirilir.

İstehsal proqramı və müəssisənin güclü müəyyən edildikdən sonra layihənin investisiya ehtiyacı üçün kəmiyyət qaydalarının ilkin qiymətləndirilməsini həyata keçirmək olar. Layihənin kapital xərclərinin qiymətləndirilməsi texnologiya, maşın və avadanlığa, digər növ işlərə və xərclərə əsasən həyata keçirilir.

İstehsal proqramı müəyyən edildikdən, texnoloji proseslər və avadanlıqlar seçildikdən sonra əmək resurslarına olan tələbat müəyyən edilir. Regionda layihənin fəaliyyətinin müvəffəqiyyətli olması üçün əmək resurslarının müxtəlif kateqoriyaları tələb olunur: mühəndis-texniki işçilər və xidmətçilər əsas və köməkçi fəhlələr. İşçilərin saylarının hesablanması əmək haqqı xərclərini qiymətləndirmək üçün istifadə edilir.

Hal-hazırda Azərbaycanda dövlətimiz regional inkişaf baxımından öz diqqətini hər seydən əvvəl ərazi bütövlüyünün təmin edilməsinə və regionlarımızın işğaldan azad edildikdən sonrakı mərhələdə görüləcək işlərə, müharibənin nəticələrini aradan qaldırmağa yönəldilmişdir. Burada qısa müddətli və strateji regional inkişaf proqramlarının, investisiyaların hazırlanıb həyata keçirilməsi, sahə strategiyası ilə uyğunlaşdırılması xüsusi əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat:

1. <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/press-release/2020/10/07/covid-19-to-add-as-many-as-150-million-extreme-poor-by-2021>
2. <https://www.cbar.az>
3. Гранберг А.Г. «Основы региональной экономики», М., ГУВШЭ, 2000.
4. Орешин В.П., Потапов Л.В. «Управление региональной экономикой», М. ТЭИС, 2003,
5. Regional inkişafın səmərəli idarə olunması problemləri: qiymətləndirmə və təmin olunma/ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, İqtisadiyyat İnstitutu, elmi əsərlər, Bakı, 2009 (1), səh. 195

SUMMARY

THE MARKETING RESEARCH OF THE INVESTMENT CLIMATE IN THE REGION AS AN IMPROVEMENT ASPECT IN CONDITIONS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Huseynova Kh.M.

*Academy of Public Administration under President
of the Republic of Azerbaijan, professor*

The paper studies the system for regional marketing, including Internet marketing, to increase investment attraction. It notes that marketing research is important for bringing government and other commissions in the region, for forming the region's image and increasing its competitiveness.

It is argued that improvement of investment climate in the region as well as investment agility and management are important issues.

Keywords: *Azerbaijan, regional marketing, investment climate, investment attractiveness*

РЕЗЮМЕ

МАРКЕТИНГОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ КАК АСПЕКТ УЛУЧШЕНИЯ ИНВЕСТИЦИОННОГО КЛИМАТА В РЕГИОНЕ В УСЛОВИЯХ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

Гусейнова Х.М.

*Академия Государственного Управления
при Президенте Азербайджанской Республики, профессор*

В статье исследуется система регионального маркетинга, в том числе интернет-маркетинга, в целях повышения привлекательности инвестиций. Отмечено, что маркетинговые исследования важны для формирования имиджа региона и повышение конкурентоспособности региона, а также для мобилизации государственных и других органов власти в регионе.

Утверждается, что улучшение инвестиционного климата в регионах, и инвестиционная активность и регулирование инвестиций имеют большое значение.

Ключевые слова: *Азербайджан, региональный маркетинг, инвестиционный климат, инвестиционная привлекательность*

EKOLOJİ SİVİLİZASİYAYA KEÇİD SİYASİ MENECEMENTİN PRİORİTET VƏZİFƏSİ KİMİ

Ələkbərova N.İ.

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası, professor
e-mail: alekperovi@mail.ru*

Məqalədə siyasi menecment vasitəsilə gerçəkləşdirilən aktual məsələlər kompleksini işıqlandırılır. Qlobal çağırışlar şəraitində ekoloji sivilizasiyaya keçid probleminin siyasi menecmentin mühüm əhəmiyyətli sahəsi və prioritet vəzifəsi olduğu çoxsaylı elmi dəlillərlə sübuta yetirilir və zəngin faktlara əsaslanaraq təhlil olunur. Siyasi menecmentin spesifik cəhətləri, inkişaf özəllikləri və hazırkı vəziyyəti, bu fenomen və ekoloji sivilizasiyaya keçid probleminin qarşılıqlı əlaqəsi məsələləri, həmin keçidin səmərəli surətdə həyata keçirilməsini təmin edən texnologiyalara xüsusi diqqət yetirilir.

Açar sözlər: *ekoloji sivilizasiya, siyasi menecment, siyasi menecment texnologiyaları, kibernetik idarəetmə, substansional idarəetmə, qlobal çağırışlar*

Siyasi menecment siyasi fəaliyyətin başlıca istiqamətlərindən biri olaraq dövlət idarəçiliyi və siyasi idarəetmənin səmərəliliyinin təmin edilməsi və artırılmasına yönəldilir. Yaxşı məlumdur ki, siyasətdə idarəçilik münasibətlərinin xüsusi növü qismində siyasi menecment siyasi proseslərin idarə edilməsi, siyasət aktorları və dövlət xadimlərinin nüfuzunun möhkəmləndirilməsi, əhalinin elektoral üstünlüklərinin formalaşdırılması, siyasi birliklər və blokların yaradılması, siyasi kampaniyaların düzgün təşkil edilməsi və s. məsələlərin həll olunmasına xidmət edir. Bu sahənin aparıcı mütəxəssislərinə görə siyasi menecment idarəçilik münasibətlərinin qeyri-formal tipi kimi diqqəti hakimiyyət və təsir mexanizmləri, siyasi qərarların qəbul edilməsi, lobbizm, siyasi marketinq, siyasi konsaltinq, siyasi reklam, siyasi imicmeykinq, PR və sair belə növ məsələlərin tədqiqi və gerçəkləşdirməsində cəmləşdirir [3; 4; 6;7;8;9].

Siyasi menecmentin səciyyəvi xüsusiyyətləri və tədqiqat sahələri

Siyasi menecment anlayışı əksər hallarda siyasi idarəetmə anlayışı kimi başa düşülür. Lakin bunların arasında müəyyən fərqlər mövcuddur. Bu fərqləri izah etmək üçün əvvəlcə siyasi idarəetmə və ümumiyyətlə idarəetmə probleminə diqqət yetirək.

İdarəetmə müasir cəmiyyətin immanent xüsusiyyətidir. Cəmiyyətin idarə edilməsinə aid iki yanaşma formalaşmışdır. Birinci, substansional adlanan yanaşma mürəkkəb sistemlərin idarə edilməsi prosesini öyrənən kibernetikanın təsiri ilə yaranmışdır. Həmin yanaşma çərçivəsində idarəetmə sistemin qomeostazisə dair qabiliyyəti, yəni ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqə şəraitində onun özünü təzələmək və inkişaf etdirmək imkanları kimi baxılır. Substansional (kibernetik) idarəetmənin köməkliyi ilə siyasi sistemin bütövlüyü təmin edilir, keyfiyyət spesifikasiyası saxlanılır. Siyasi sistem çərçivəsində belə əsas mexanizmlər qismində siyasi sosiallaşma, institusionallaşma və legitimləşmə çıxış edir. Praktiki olaraq substansional idarəetmə insanların müəyyən cəmiyyətdə qəbul edilmiş normalara, qayda-qanunlara tabe olması, mədəniyyət dəyərlərinə, o cümlədən siyasi dəyərlərə istiqamətlənməsi kimi özünü büruzə verir.

İdarəetməyə ikinci yanaşmanı şərti olaraq relyasionist (ingiliscə relation-münasibət) adlandırmaq olar. Bu yanaşma çərçivəsində idarəetmə subyekt-obyekt münasibətləri kimi izah edilir. Həmin münasibətlərin iki iştirakçısı: bir tərəfdən, qərarları qəbul edən və onların reallaşmasına səy göstərən, başqa sözlə, idarə edən kəs, digər tərəfdən isə- idarəetmə təsirinin obyektinə olan, qəbul edilmiş qərarlara uyğun gələcək davranışının dəyişdirilməsi tələb edilən kəs vardır. Bu tip idarəçiliyin mövcudluğu sosial sistemlərdən başqa, o cümlədən fiziki, texniki, bioloji sistemlərdən fərqləndirir. Sonuncular kibernetik yanaşmaya arxalanaraq işləyirlər. Yalnız cəmiyyətdə idarəetmə öz məqsədlərini güdən, resurs və imkanlarını rəşional qiymətləndirməyə, müəyyən qruplara müxtəlif təsiretmə texnologiyalarını tətbiq etməyə qadir olan insanların dərk edilən, şüurlu şəkildə istiqamətlənən fəaliyyəti kimi mümkündür.

Cəmiyyətdə idarəetmə münasibətləri müxtəlifdir. Onlar kiçik qruplar, ayrı-ayrı təşkilatlar səviyyəsində, həm də sosiətal səviyyədə, yəni dövlət öz üzərinə ictimai işlərin idarə edilməsi funksiyasını götürdükdə yaranır. Bu münasibətlərin yeni forma və metodları, qarşıya qoyulan məsələlərin effektiv həllinin innovativ texnologiyalarının axtarışı müşahidə olunur. Cəmiyyətdə idarəçilik münasibətlərinin mürəkkəbləşməsi prosesinin nəzəri dərki nəticəsində elmi dövriyyəyə yeni termin və konseptlər gətirilir. Məhz belə yolla nisbətən yaxın vaxtlarda “siyasi menecment” anlayışı meydana çıxır.

Elmi leksikona həmin anlayışın daxil edilməsi ilə bağlı olaraq, onun məzmunu və mahiyyətinə dair müxtəlif, üst-üstə düşməyən yanaşmalar formalaşır. Ən maraqlı interpretasiyaları müqayisə etdikdə belə nəticəyə gəlirik ki, siyasi menecment siyasi idarəetmənin xüsusi növüdür; bu idarəetmə prosesində siyasi subyekt adminisrativ- normativ və məcburi vasitə və metodlara zidd olaraq, əsasən elmi-texnoloji vasitə və metodlarla müəyyən məqsədə çatmağı təmin etməyə can atır [8].

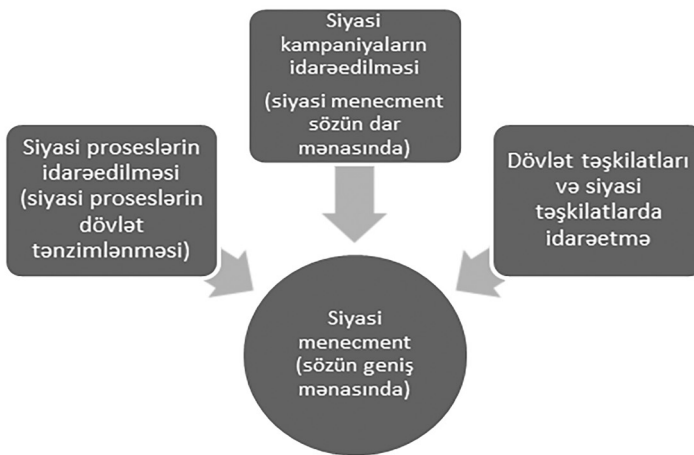
Siyasi idarəetmə və siyasi menecmentin müqayisəsini davam etdirərək belə qənaətə gəlirik ki, siyasətdə idarəetmənin üç növü mövcuddur:

1. bir tərəfdən, idarəçilik subyekti rolunda çıxış edən dövlətin vəzifəli şəxsləri və dövlət orqanları, digər tərəfdən-əhali və onun ayrı-ayrı qrupları arasında yaranan idarəetmə münasibətləri. İdarəetmənin bu növü adətən dövlət idarəçiliyi adlanır, çünki onun subyektləri dövlət, dövlət orqanları və vəzifəli şəxslərdir. Onun xüsusi seqmenti kimi- dövlət- administrativ idarəetmə seçilir, hansı ki, özündə hakimiyyət orqanları (hökumət, nazirliklər, yerli icra orqanları, idarələr və digər dövlət qurumları) tərəfindən yerinə yetirilən idarəçilik fəaliyyətinin bütün müxtəlifliyini ehtiva edir. Dövlət idarəçiliyinin əsas spesifik cəhəti ondan ibarətdir ki, bu növ idarəetmə “legitim zor” hüququna arxalanır, yəni idarəetmə subyekti idarəçilik qərarlarının həyata keçirilməsi üçün tələb olunan bütün hakimiyyət səlahiyyətlərinə malikdir;

2. dövlət təşkilatları və siyasi təşkilatların fəaliyyətinin nizamlanması, işinin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə onların daxilində yaranan idarəçilik münasibətləri. Bu növün başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada idarəetmə münasibətləri ayrı-ayrı təşkilatların (dövlət idarələri, siyasi partiyalar və s.) çərçivəsiylə məhdudlaşır;

3. elə növ idarəetmə münasibətləri, harada ki, subyekt (siyasi təşkilat, təzyiqli qrupları, dövlət xadimi) “legitim zor” hüququna və özünün status resurslarına arxalanmır, məcburi xarakter daşıyan qanun qəbul etmir, sərəncam, əmr vermir və bu səbəbdən idarəetmə obyektinə təsirin başqa forma və metodlarına üz tutur yalnız siyasi menecmentə aiddir.

Buradan bəlli olur ki, siyasi idarəetmənin birinci növü həm siyasi menecmentin, həm də siyasi dövlət idarəçiliyinin predmetini, ikinci növü siyasi menecmentlə yanaşı ümumi menecmentin predmetini və təkcə üçüncü növü sırf siyasi menecmentin predmetini təşkil edir. Buna uyğun olaraq siyasətdə üç növ idarə etməni seçmək mümkündür. Şəkil 1-də siyasətlə idarəetmənin bu üç növü təsvir edilir:

Şəkil 1.

Siyasi menecmentin predmet sahəsi siyasi sferada yaranan idarəçilik münasibətləri ilə məhdudlaşır. Əksər müvafiq elmi tədqiqatlarda siyasi menecment siyasi qarşılıqlı əlaqələr iştirakçıları üçün əsasən siyasi təsirin genişlənməsi məqsədilə siyasi proseslərin tənzimlənməsi və siyasi kampaniyaların təşkili üsulu kimi araşdırılır. Siyasi menecmentin fərqli cəhətləri qismində çox vaxt aşağıdakılar göstərilərək qeyd edilir:

- siyasi menecmentdə elə məsələlər qoyulur ki, onlar siyasi aktora siyasi mövqeyini möhkəmləndirmək, təsir dairəsini genişləndirmək, siyasi hakimiyyətin status resurslarına yol tapmaq imkanı verir;
- siyasi menecment subyektində hakimiyyətin status resursları və öz məqsədlərinə çatmaq üçün ümumməcburi normalar yaratmaq hüququ yoxdur;
- siyasi menecment sahəsində məqsədə çatmaq üçün xüsusi texnologiyalardan istifadə edilir.

Bu fərqli cəhətlər siyasi menecmentin yuxarıda sadalanan bütün növlərinə, o cümlədən, elektoral menecment, siyasi imicmeykinq, konkret siyasi qərarlara kütləvi dəstəyin təmin edilməsi və s. növlərə xasdır.

Siyasi menecment bir anlayış kimi deyil, bir fenomen kimi çoxdan mövcuddur. Lakin yalnız müasir cəmiyyətdə siyasi menecment genişmiqyaslı xarakter alır. Əhalinin, kütlələrin siyasi davranışına xüsusi, qeyri-güc təsir üsulu olan siyasi menecmentə XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq bu günə qədər davam edən tələbatın artması bir sıra çox önəmli proseslərin inkişafına uyğun olaraq baş verir. Bu proseslər aşağıdakılardır:

Birinci proses – cəmiyyətin siyasi həyatında kütlələrin rolunun dəyişməsidir. Siyasi həyatda kütlələrin rolunun artması zümrə, silk bölgüsünün aradan qaldırılması, sosial həyatın ənənəvi əsaslarının məhv edilməsi, təsərrüfatçılığın kapitalist sisteminin inkişafı ilə bağlıdır. Artıq adət-ənənələrə, dövlət hakimiyyətinin ilahi mənsubiyyəti ideyasına arxalanaraq kütlələri idarə etmək mümkün deyildi. Yəni yeni tarixi situasiyada hakimiyyət problemlərini onlara bilavasitə təzyiqin göstərilməsinin yerinə gizli təsir mexanizmlərinə keçid vasitəsilə həll etməyə əsaslanan xüsusi növ idarəçiliyin- siyasi menecmentin labüdlüyü tam aydın olmuşdu.

İkinci proses – kütləvi şüurun liberallaşması və demokratikləşməsidir. İki son əsr müddətində kifayət qədər çətin və ziddiyyətli yollarla insanların şüurunda liberal ideologiya və demokratiya dəyərləri bərqərar olur. İnsanlara şəxsiyyət azadlığı, vətəndaş hüquqları və siyasi haqlar, qanun qarşısında hamının bərabərliyi, siyasi plüralizm və xalq hakimiyyəti idealları yaxınlaşdıqca, onlar özlərinə yönəlmiş hər növ zorakılığa daha fəal şəkildə müqavimət göstərirlər. Azad insanın idarə edilməsi xüsusi məharət tələb edir. Onu idarəçilik subyektinin maraqlı olduğu hərəkətləri yerinə yetirməyə vadar etmək lazım gəlir. Eyni zamanda, onun seçiminin sərbəst, azad, etdiyi hərəkətlərin təbii, müstəqil olması hissi dəstəklənməlidir. Qeyd olunan tendensiya inkişaf etmiş

demokratik cəmiyyətlərin yaşadıkları postmodern dövrdə bir qədər də güclənir, çünki bu zaman sosial-siyasi dəyişikliklərlə yanaşı dəyər istiqamətlənməsindəki dəyişikliklər baş verir ki, bu, siyasətçilərin kütlələrə təsirin fərqli forma və vasitələrinə marağının ciddi surətdə aktuallaşmasına gətirib çıxarır.

Üçüncü proses – cəmiyyətin demokratikləşməsidir. Bu proses hakimiyyətin bölünməsi prinsipinin bərqərar olunmasında, əsas dövlət orqanlarının seçkiliyində, bütün vətəndaşların qanun qarşısında bərabərliyində, çoxpartiyalılıqda, insan haqlarının dövlət haqları üzərində üstünlüyündə ifadə edilir. Demokratiyanın və hüquqi dövlətin inkişafı hakimiyyət tərəfindən istibdad və zorakılıq üçün institusional imkanların kəskin surətdə daralmasıyla nəticələnir. Öz hərəkət və fəaliyyətində qanunla məhdudlaşdırılan dövlət vəzifəli şəxslər və digər siyasi xadimlər öz nüfuz və hörmətlərinin gücləndirilməsi, qərar və niyyətlərinin gerçəkləşdirilməsi naminə siyasi menecmentin nəzəriyyəsi və praktikasına müraciət etməyə bilməzlər.

Demokratikləşmənin tərkib hissəsi olan dördüncü proses siyasi menecment üzrə ədəbiyyatda adətən ümumi seçki hüququnun tətbiq edilməsi kimi göstərilir. Müasir siyasi menecment çox cəhətdən məhz seçki kampaniyalarına bəclüdür. Seçkiöncəsi mübarizənin gedişində kütlələrə təsiretmə texnologiyaları yaradılır və təkmilləşdirilir. Bu, yaxud digər namizədin seçilməsinə təsir edə biləcək kütlə idarə olunmalı, lakin istiqamətləndirici təsiri hiss etməməlidir. Çünki seçki məntəqəsinə gələn hər bir seçicidə həmişə müstəqil qərar verməsi, seçiminin azad, başqa sözlə, yalnız özündən asılı olması hissi mütləq qüvvədə qalmalıdır. Çox önəmlidir ki, seçki kampaniyalarının idarə edilməsi siyasi menecmentin ən tələb edilən növlərindən biridir.

Beşinci proses – siyasi partiyaların, ictimai təşkilatların, maraq qruplarının siyasi arenada aktiv rol oynamağa can atan müstəqil subyektlərə çevrilməsidir. Dövlətdən fərqli olaraq partiyalar, ictimai təşkilatlar və maraq qrupları ümum-millî normaların yaradılmasından və legitim zorakılığın istifadəsindən məhrumdurlar. Bu səbəbdən onlar üçün kütlələrə idarəetmə təsirinə yeganə imkanı siyasi menecmentdir.

Altıncı proses – kütləvi kommunikasiyaların elektron vasitələrinin inkişafıdır. Radio, televiziya və nəhayət internetin yaradılması ilə kütlələrə informasiya təsirinə imkanları kəskin surətdə genişlənir. Eyni zamanda, kommunikasiyanın yeni vasitələri siyasi təsir praktikasında səmərəli istifadə olunmaq üçün xüsusi bilik və bacarıq tələb edir. Müvafiq texnologiyaları hərtərəfli gözəl bilən, onları yüksək səviyyədə mənimsəyən mütəxəssislərə ehtiyac duyulur.

Beləliklə, XX-XXI əsrlərdə bir çox cəmiyyətlərin həyatında olduqca ciddi dəyişikliklər baş verir. Demokratikləşmə prosesləri, ali dövlət vəzifəli şəxslərin hərəkətlərinin qanunla məhdudlaşdırılması, şəxsiyyətin hüquq və azadlıq-

larının sarsılmazlığının elan edilməsi, əhəlinin dəyər oriyentasiyalarının dəyişilməsi, partiyaların və digər ictimai-siyasi təşkilatların siyasi arenaya çıxması siyasi məqsədlərə nail olmaq vasitələrinin ciddi təshihini tələb edir. Bir tərəfdən, siyasətdə zorakılığın və məcburetmənin aşkar formalarının çəkisinin azaldılması tələbatının obyektiv labüdlüyü, digər tərəfdən – cəmiyyət işlərinin effektiv idarə olunmasının təmin edilməsi, müxtəlif sosial qrup və laylar maraqlarının uzlaşdırılmasının zəruriliyi arasındakı ziddiyyətlər gərginləşir. Belə şəraitdə müxtəlif siyasi qüvvələrin xüsusi idarəetmə münasibətləri olan siyasi menecmentə marağının artması, əlbəttə, olduqca təbii və qaçılmazdır.

Ekoloji sivilizasiyaya keçid problemi və siyasi menecment

Son zamanlar siyasi menecmentin yuxarıda qeyd olunan əsas sahələrindən başqa ekoloji sivilizasiyaya keçid probleminin tədqiqi və gerçəkləşdirilməsi istiqamətində aparılmağa başlayan həm elmi-nəzəri, həm də tətbiqi-praktiki işlər onun yeni bir sahəsi və prioritet vəzifəsi kimi diqqəti cəlb edir. Yəni əgər indiyə qədər siyasi menecment üzrə elmi ədəbiyyatda ənənəvi sahələr qismində siyasi qərarların qəbul edilməsi, siyasi marketinq, siyasi PR, siyasi imicmeykinq, siyasi lobbizm və s. göstərilirdisə, hazırda bu elm və fəaliyyət növünün əhatə etdiyi məsələlər daha da zəngin və çeşidli olmaqdadır. Bəs nə üçün məhz ekoloji sivilizasiyaya keçid belə önəmli rol oynayır? Bu ilk növbədə ona görə baş verir ki, müasir dövrdə həmin keçid planetar miqyasda sivilizasiya inkişafının əsas trendinə çevrilmişdir. Çünki artıq mövcud sivilizasiyanın irəliləməsi öz varlığının ən əsas parametrlərinin kritik həddinə çatmaqdadır. Yaxşı məlum olduğu kimi, yer kürəsinin təbii resursları və ekoloji tutumu tükənmək üzrədir. Hesab edirik ki, çox qısa şəkildə ekoloji sivilizasiyanın səciyyəvi xüsusiyyətləri, onun və siyasi menecmentin mövcud vəziyyəti və qarşılıqlı əlaqəsi probleminə diqqət yetirsək yerinə düşər.

Ekoloji sivilizasiya cəmiyyətdə sosial və ekoloji islahatların son məqsədini təsvir edən termdir. Qlobal səviyyədə baş verən iqlim dəyişiklikləri və istiləşmə, antropogen təsirlər və sosial ədalətsizlik, insanlıq üçün son dərəcə təhlükəli olan yeni silah növləri və pandemiyaların, həmçinin digər planetar miqyaslı ekoloji çağırışların yaranması və geniş yayılmasının qarşısını ala biləcək cavab tədbirləri o qədər əhatəlidir ki, yalnız ekoloji prinsiplərə əsaslanan bəşər sivilizasiyasının tamamilə başqa, yeni bir formasını tələb edir. Ən geniş mənada ekoloji sivilizasiya davamlı inkişafın təmin edilməsinə yönəldilmiş iqtisadi, siyasi, təhsil, kənd təsərrüfatı və digər sosial, eyni zamanda ekoloji islahatları müncər edir. Termin dövrüyyəyə 1980-ci illərdə gətirilir və XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq geniş yayılır. Xüsusi vurğulanmalıdır ki, bu termin və eyni adlı konsepsiyanın yaradılması tanınmış azərbaycanlı alim, akademik Urxan Ələkbərovun adıyla birbaşa bağlıdır.

Çox önəmlidir ki, bu sahəyə diqqət daim artır. Son illər ekoloji sivilizasiya mövzusunda bir sıra möhtəşəm beynəlxalq forumlar təşkil olunmuşdur. Məsələn, 2015-ci ilin iyun ayında Pomona kollecində “Alternativ axtarışında: ekoloji sivilizasiyanı sürətləndirək” adlı Beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. Burada 2000-nə yaxın nümayəndə və ekoloji hərəkatın Bill Makkibben, Vandana Şiva, kiçik Con B. Kobb, Ues Cekson və Şeri Lyao kimi liderləri təmsil olunmuşdur. 2006-cı ildən bəri Klermontda (Kaliforniya) Ekoloji sivilizasiya üzrə illik konfrans seriyaları təşkil olunur. Müxtəlif tədqiqat mərkəzləri geniş fəaliyyət göstərir, o cümlədən Filipp Kleyton və Endryu Şvarts tərəfindən təsis edilən Ekoloji Sivilizasiya İnstitutu (Eko Civ). Eyni zamanda bu mütəxəssislərin birgə yazdıqları “Ekoloji sivilizasiya nədir: planetin böhranı, ümidi və gələcəyi” adlı kitab 2019-cu ildə işıq üzü görərək bütün dünyada əks-səda doğurub. 2015-ci ildə Filipp Kleyton və Castin Hayntsekerin birgə müəllifliyi ilə yazılan və People,s Press nəşriyyatında çap edilən məşhur “Üzvi marksizm: kapitalizmə və ekoloji fəlakətə alternativ” adlı kitabda ekoloji sivilizasiya qlobal ekoloji hərəkat kimi təklif edilir.

Ölkəmizdə də bu sahəyə marağın artması müşahidə olunur. “Davamlı inkişaf və ekoloji sivilizasiya” istiqaməti və bu qlobal problemə həsr olunmuş dəyirmi masa Heydər Əliyev Fondunun vitse-prezidenti Leyla Əliyevanın təşəbbüsü ilə 2016-cı ilin sentyabr ayında keçirilmiş V Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumunun gündəliyinə daxil edilmişdi [10]. Dəyirmi masa həmsədrləri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının rektoru, akademik Urxan Ələkbərov (Azərbaycan), Nobel mükafatı laureatı, professor Robert Laflin (ABŞ), Nobel mükafatı laureatı, professor Robert K. Preskott (ABŞ) olmuşlar. Hər üç alim və başqa iştirakçıların çıxışlarında beynəlxalq təcrübəyə və Azərbaycanda tətbiq olunan innovasiyalı metodlara əsaslanan davamlı inkişafın rəşional idarəedilməsi, ekoloji sivilizasiya cəmiyyətinə doğru transformasiya proseslərinin modelləri barədə fikirlər səsləndirildi. Forumda davamlı inkişaf və ekoloji sivilizasiya problemlərinin optimal həlli XXI əsrdə bəşəriyyət qarşısında duran ən vacib məsələlər kimi dəyərləndirildi. Professor Robert Laflin ekoloji sivilizasiya və davamlı inkişaf sahələrində hədəflərə çatmaq üçün qanunvericilik, dövlət tənzimlənməsi və şəffaflyq prinsipləri əsasında idarə edilən biznesin mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini açıqladı. Eyni zamanda, alim bazar iqtisadiyyatı şəraitində texnologiyaların davamlı inkişafa müsbət təsiri və onların istifadəsinin məxsusi əhəmiyyətini elmi dəlillərlə sübuta yetirdi. Çıxışçı Azərbaycanda neft hasilatı və energetika istiqamətində davamlı inkişafba bağı böyük nailiyyətləri qeyd edərək, tullantuların istifadəsi sahəsindəki uğurları xüsusi vurğuladı, su və enerji ehtiyatlarının səmərəli istifadəsinin labüdlüyü problemini də önə çəkdi.

“Davamlı inkişafın məqsədləri və ekoloji sivilizasiya kontekstində effektiv idarəetmə” adlı çıxışında akademik Urxan Ələkbərov ekoloji sivilizasiyanın

əhəmiyyəti barədə söz açaraq, onun humanitar təhdidlərin qarşısını ala biləcək yeganə vasitə olduğunu bir daha vurğuladı. Alim qeyd etdi ki, Azərbaycanda davamlı inkişaf naminə yaradılan ölkə iqtisadiyyatının özülü və ekoloji sivilizasiya istiqamətində atılan addımlar səmərəli idarəetmə nəticəsində mümkün olub.

Arizona Dövlət Universiteti nəzdində İqtisadi Effektivlik Tədqiqat Mərkəzinin professoru Edvard K. Preskott öz çıxışında qlobal səviyyədə davamlı inkişaf, ekoloji sivilizasiya və səmərəli idarəetmə problemlərinin qarşılıqlı əlaqəsi məsələsinə toxunaraq qərb və şərq ölkələrində mövcud vəziyyətin müqayisəli təhlilini apardı.

Digər postsovet respublikalarında da ekoloji sivilizasiya problematikası gündəmdədir. Belə ki, 2020-ci ilin sentyabr ayında Kiyev şəhərində 11 Beynəlxalq Ekoloji Forum ECO UKRAINE keçirildi. Forumda lokal və qlobal miqyasda ekologiya sahəsindəki mövcud durum və ekoloji sivilizasiyaya keçid problemləri geniş müzakirə predmeti oldu. Azərbaycanın fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Elmira Axundova ölkə Prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə onilliklər boyu neft sənayesinin inkişafı nəticəsində çirklənən bir milyon hektar sahilyanı ərazilərin, ilk növbədə Abşeron ərazilərinin təmizlənməsi layihələrinin uğurla həyata keçirilməsi, Abşeron yarımadasının dirçəlməsi, torpaqlarının restrukturizasiya və rekultivasiyası üzrə genişmiqyaslı ekoloji proqramın əsasən başa çatdırılması, bu yarımadanın artıq yaşıl zonaya çevrilməsi və ölkəmizdə qazanan digər əhəmiyyətli ekoloji nailiyyətlər barədə Forum iştirakçılarna ətraflı məlumat verdi [2].

Bütün yuxarıda qeyd olunanlar ekosivilizasiyanın müsbət, cəlbədicə və əlçatan imicinin formalaşdırılması və möhkəmləndirilməsinə xidmət edərək bir daha təsdiqləyir ki, harmonik, balanslaşdırılmış, müsbət perspektivli inkişaf naminə qlobal və lokal səviyyədə yer almış antroposentrizm ekosentrizmlə əvəz olunmalıdır. Sonuncu isə səmərəli idarəetmə, ilk növbədə innovativ siyasi və yüksək texnologiyalara əsaslanan dövlət idarəetməsi nəticəsində mümkündür. Bu səbəbdən idarəetmə məsələsindən danışarkən vurğulanmalıdır ki, məhz dövlət səviyyəsində idarəetmənin optimallığı iqtisadi, siyasi, mədəni, sosial, dövlət quruculuğu və digər, o cümlədən ekoloji sivilizasiyaya keçid kimi sahələrdə müvəffəqiyyət qazanılmasının ən əsas şərtidir. Həmin məsələ görkəmli alim, akademik Urxan Ələkbərovun çoxsaylı əsərlərində təfərrüatıyla təhlil olunmuşdur [1]. Toplanmış zəngin informasiyaya arxalanaraq alim sivilizasiyanın yeni səviyyəsinə keçid, müasir sivilizasiyanın çağırışları (qlobal və lokal risklər), davamlı inkişaf, gender bərabərliyi prosesləri, ekoloji təsirlər, hazırki demoqrafik problemlər və bu yönümdə digər mühüm əhəmiyyətli məsələlərin məhz idarəçilik nöqtəyi-nəzərindən həlli yollarını təklif etmişdir. Təzkib olunmaz çoxsaylı faktlar, həmçinin BMT, Dünya Bankı, Davos Ümumdünya Forumu və digər mötəbər beynəlxalq təşkilatların son illərdə dərc

etdikləri bilgilər əsasında sübuta yetirilmişdir ki, “yalnız müasir vəzifələri, həmçinin gələcək perspektiv və tendensiyaları nəzərə alan düzgün dövlət siyasəti inkişaf proseslərinin uğurla idarə olunmasını təmin edə bilər” [1,s.3]. Belə nəticəyə gəlinmişdir ki, səmərəli dövlət idarəçiliyinin önəmini Azərbaycan Respublikasının örnəyi bir daha təsdiq edir. Bu möhtəşəm uğurlar isə “əsas Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan və ölkə Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən inkişaf etdirilən düşünülmüş inkişaf strategiyası sayəsində əldə olunub” [1,s.3].

Həmin inkişaf strategiyasını düzgün gerçəkləşdirmək üçün yüksək səviyyəli mütəxəssislərin hazırlanması, onların müasir standartlara cavab verən bilik, bacarıq və kompetensiyalarının daim təkmilləşdirilməsi, ixtisaslarının mütəmadi və ardıcıl surətdə artırılması tələb olunur. Real tələbat nəzərə alınaraq, akademik Urxan Ələkbərovun təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasında “Davamlı inkişafın idarəedilməsi” ixtisası təsis edilib. Dünyada ilk dəfə olaraq bu yeni ixtisas üzrə təhsil prosesinin dörd pilləsində (bakalavriat, magistratura, doktorantura, doktorluq proqramı üzrə dissertantura) peşəkarların hazırlanmasına başlanılıb və bu proses uğurla davam etdirilməkdədir.

Siyasi menecmentə gəldikdə isə bir daha vurğulanmalıdır ki, siyasi idarəetmənin xüsusi növü və bütövlükdə idarəçilik münasibətlərinin qeyri-formal tipi kimi bu fenomen indiyə qədər diqqətini yuxarıda göstərilən məsələlərin analizi və həyata keçirilməsinə yönəldirdi. Lakin müasir dünyanın aparıcı trendləri, o cümlədən sivilizasiya inkişafının yeni səviyyəsinə keçid prosesi siyasi menecmentin əhatə etdiyi aktual problemlərin dairəsini kifayət qədər genişləndirir. Bu problemin məxsusi əhəmiyyəti və aktuallığını, eyni zamanda sözü gedən elm və fəaliyyət sahəsinin real və potensial imkanlarını nəzərə alaraq belə qənaətə gəlirik ki, ekoloji sivilizasiyaya keçid məsələlərinin araşdırılması və gerçəkləşdirilməsi hal-hazırda siyasi menecment elmi və praktikasının qarşısında duran prioritet vəzifəyə çevrilməkdədir. Bir daha xatırladaq ki, siyasi idarəetmə prosesindən fərqli olaraq siyasi menecment prosesində siyasi subyekt administrativ-normativ və məcburi vasitə və metodların istifadəsindən məhrum olduğuna görə o, əsasən tətbiqi və elmi-texnoloji vasitə və metodlara üz tutur. Bu səbəbdən həmin fəaliyyət növündə gözlənilən nəticəni verə biləcək xüsusi, o cümlədən innovativ texnologiyalar istifadə olunmalıdır.

Ekoloji sivilizasiyaya keçid sahəsində tətbiq edilən siyasi menecment texnologiyaları

Siyasi menecmentdə idarəçilik münasibətlərinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan texnologiyalar mürəkkəb və çoxölçülü təzahürdür[5]. Əvvəla, bu siyasi praktikada meydana çıxan siyasi məsələlərin həlli vasitələri və metodlarının

cəmidir. İkincisi, bu siyasətdə idarəçilik fəaliyyətinin nizama salınması üsuldur. Üçüncüsü, bu xüsusi bilik, bacarıq, kompetensiya və təcrübəyə malik insanların müvafiq fəaliyyətidir. Əlbəttə, həmin fəaliyyətin məzmunu əvvəllər siyasi praktikada formalaşmış idarəçilik məsələlərinin texnoloji üsulları, prosedurları və həlli vasitələrinə müncər edilmir. Əksinə, bu məzmun həm ortaya çıxan problemlərin həlli alqoritmlərinin işlənib hazırlanmasında yaradıcı axtarışı, həm də üsulların özlərinin daim təkmilləşdirilməsi və yenilənməsini nəzərdə tutur. Beləliklə bəlli olur ki, siyasi menecment texnologiyaları – qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmağı optimallaşdırmağa imkan verən xüsusi vasitə, prosedur və metodikalardan istifadəsi yolu ilə idarəçilik fəaliyyətinin legitim məcburiyyət olmadan nizama salınmasıdır. Həmin texnologiyaların iki tərkib hissəsi vardır. Birinci – baza, özül hissə qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün nə edilməli, hansı addımlar atılmalı, nə kimi aksiyalar keçirilməli, bunların ardıcılığı necə olmalı və s. bu kimi məsələlər barədə bilikdir. İkinci – tipik alqoritmə “yeni həyat” verən, standart modelləri, əsas texnoloji üsulları konkret situasiyada “işlədən” və mövcud vəziyyətə adaptasiya edən kreativ hissədir.

Hazırda bir sıra siyasi menecment texnologiyaları formalaşmış və uğurla istifadə olunur. Fikrimizcə, bunların bəziləri ekoloji sivilizasiyaya keçid sahəsində də tətbiq edilə bilər. Məsələn:

- ekosivilizasiyanın müsbət imicinin yaradılması və gücləndirilməsi texnologiyaları (siyasi imicmeykinq texnologiyaları);
- ekosivilizasiya və davamlı inkişafın gerçəkləşdirilməsinə yönəldilmiş siyasi qərarların dəstəklənməsini təmin edən texnologiyalar;
- ictimaiyyətin ekoloji təfəkkürünün formalaşdırılması texnologiyaları;
- ekosivilizasiyanın idarə edilməsi prosesinin strategiya və taktikasının işlənməsinin müəyyən alqoritmə olan siyasi layihələşdirmə texnologiyaları;
- bu sahə üzrə jurnalistlərlə işin bütün müxtəlifliyini daxil edən KİV-lə iş texnologiyaları;
- çeşidli reklam daşıyıcılarında ekosivilizasiya barədə informasiya məhsullarının yaradılması və yerləşdirilməsini təmin edən siyasi reklam texnologiyaları;
- ictimaiyyətin ekosivilizasiya və davamlı inkişaf ideyalarına uyğun yeni, o cümlədən istehlak mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm əhəmiyyətə malik PR-texnologiyaları;
- bu məsələylə bağlı kütləvi tədbirlərin təşkili texnologiyaları;
- ən müxtəlif internet-auditoriyalarla iş texnologiyaları.

Ekoloji sivilizasiyaya keçidlə bağlı effektiv istifadə edilə bilən siyasi menecment texnologiyalarının yuxarıda göstərilən siyahısı tam deyil, çünki praktikada siyasi təsirin səmərəliliyinin artırılmasına istiqamətlənmiş yeni fəaliyyət növləri daim yaranır. Belə ki, sosial aktivliyin yeni formalarının inkişafı ilə

kraudsorsinq sahəsində mütəxəssislərə tələbat formalaşır. Bu isə son zamanlar sürətlə genişlənən şəbəkə birlikləri potensialının sözü gedən məsələnin həyata keçirilməsi üçün istifadəsiylə əlaqəlidir. Kraudsorsinq (ingiliscə crowd - izdiham və sourcinq – resursların istifadəsi) ciddi potensiala malik bir texnologiyadır. Onun mənası və məqsədi sadə internet istifadəçilərini, həm də könüllüləri hansısa, o cümlədən ekosivilizasiyaya aid ideya və qərarların yaradılması və geniş yayılmasına cəlb etməkdir.

Kütləvi kommunikasiyaların inkişafı hazırda həm də astroturfinqlə, yəni internetdə ictimai rəyin idarəedilməsi texnologiyaları sahəsində mütəxəssislərin meydana çıxmasıyla nəticələnir. Astroturfinq termini internet istifadəçiləri tərəfindən icad edilib. Termin çox populyar brend Astro Turf - əsl ot, qazon kimi görünən və stadionlarda döşənən süni xalça örtüyünü bildirən sözdən əmələ gəlib. Bu texnologiyanın mənası internetdə informasiyanın anonim irəli çəkilməsindən ibarətdir. Mütəxəssis müxtəlif forumlar, xəbər saytları, sosial şəbəkələrdə cürbəcür təxəllüslərlə qeydə alınır. Sonra o, məqsədinə uyğun olaraq diskussiyalarda iştirak etməyə, kommentarilər verməyə başlayır. Məsələn, astroturfer ekoloji sivilizasiyanın müsbət imicini formalaşdırır. Bütövlükdə bu texnologiya ictimai rəyin yaradılması, yaxud dəyişdirilməsinə, yeni davranış stereotipləri və hətta motivasiyasının əmələ gəlməsinə yönəlir.

Nəticə

Beləliklə, aparılan təhlil əsasında elə qənaətə gəlirik ki, hazırda siyasi menecmentin ənənəvi məsələləri olan siyasi proseslərin idarə edilməsi, siyasi qərarların qəbulu, lobbizm, siyasi marketing, siyasi imicmeykinq və s. bu kimi məsələlərlə yanaşı ekoloji sivilizasiyaya keçid problemi və ekoloji transformasiya fenomeni də bu istiqamətin tərkib hissəsi qismində çıxış edir. Hətta global çağırışlar şəraitində o, məxsusi aktualıq kəsb edərək və planetar miqyasda sivilizasiyanın inkişafının aparıcı trendi kimi yer alaraq, artıq həmin istiqamətin prioritet vəzifəsinə çevrilir. Siyasi menecmentdə, “legitim” zor və status resursları istifadə olunmur, məcburi xarakter daşıyan qanun qəbul edilmir, sərəncam, əmr verilmir. Burada idarəetmə təsirinin ilk növbədə texnoloji forma və metodları cəlb edilir.

Diqqətə çatdırılır ki, ekoloji sivilizasiyaya keçid sahəsində tətbiq edilə biləcək siyasi menecment texnologiyaları mürəkkəb və çoxölçülü təzahürdür. İki – baza (özül) və kreativ hissədən ibarət olan bu texnologiyalar qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmağı optimallaşdırmağa imkan verən xüsusi vasitə, prosedur və metodikaların istifadəsi yoluyla ekosivilizasiyaya keçidlə bağlı idarəçilik fəaliyyətinin nizama salınmasıdır. Bunlardan siyasi imicmeykinq, siyasi qərarların geniş ictimaiyyət tərəfindən dəstəklənməsini təmin edən, ekoloji təfəkkürü və yeni istehlak mədəniyyətini formalaşdıran, siyasi layihələşdirmə,

PR, kütləvi tədbirlərin təşkili, internet-auditoriyalarla iş, kraudsorsinq, astro-turfinq texnologiyaları səmərəli surətdə ekosivilizasiyaya uğurlu keçidin gerçəkləşdirilməsinə kömək göstərən, onu tezləşdirən üsul, eyni zamanda müvafiq bilik, bacarıq, kompetensiya və təcrübəyə malik insanların məqsədyönlü fəaliyyəti kimi qiymətləndirilir.

Nəhayət, tamamilə aydın olur ki, həmin fəaliyyətin gözlənilən müsbət inkişaf perspektivləri çox ümidvericidir.

Ədəbiyyat:

1. Ələkbərov Urxan. Davamlı inkişaf və ekoloji sivilizasiyanın idarə edilməsinin əsasları. Bakı: Təhsil, 2017
2. Бакинский рабочий №167(28835), пятница, 25 сентября 2020г.
3. Головин Ю. А. Политический менеджмент. Ярославль: ЯГУ, 2004
4. Клочкова М.С. Краткий курс по политическому менеджменту: Учебное пособие. Москва: Окей-книга, 2009.
5. Малкин Е. Сучков Е Политические технологии. Москва: Русская панорама, 2006.
6. Плясуля Г.И. Политический менеджмент: Учебное пособие. Новороссийск: Сиб АГС, 2009
7. Пушкарева Г.В. Политический менеджмент. Москва: Юрайт,2018
8. Семенов В.А, Колесников В.Н. Политический менеджмент. СПб: Питер, 2012
9. < www.gwu.edu/-gspm> Graduate School of Political Management, George Washington University
10. <https://bakuforum.az/ru/iv-ustojchivoe-razvitie-i-ekologicheskaya-tsivilizatsiya-2/?fid=2850>

SUMMARY

TRANSITION TO ECOLOGIC CIVILIZATION AS A PRIORITY TASK OF POLITICAL MANAGEMENT

Alakbarova N.I.

*Academy of Public Administration under the President
of the Republic of Azerbaijan
Doctor of Philosophy Sciences, professor*

The article covers a set of actual issues in political management. Based on scientific and factologic data, it is indicated that transition to ecologic civilization in terms of global challenges is a vital priority task of political management. Special attention is given to the matters of specific features, history of development and current condition of political management, interconnection of this phenomena with the problem of transition to ecologic civilization, special technologies providing effectiveness of this transition.

Key words: *ecologic civilization, political management, technologies of political management, cibernetic management, substancial management, global challenges*

РЕЗЮМЕ

ПЕРЕХОД К ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ КАК ПРИОРИТЕТНАЯ ЗАДАЧА ПОЛИТИЧЕСКОГО МЕНЕДЖМЕНТА

Алекперова Н.И.

*Академия Государственного Управления
при Президенте Азербайджанской Республики
доктор философских наук, профессор*

В статье освещается комплекс актуальных вопросов политического менеджмента. На основе многочисленных научных и фактологических данных анализируется и доказывается, что проблема перехода к экологической цивилизации в условиях глобальных вызовов является особо значимой частью и приоритетной задачей политического менеджмента. Особое внимание уделяется вопросам специфических особенностей, истории развития и нынешнего состояния политического менеджмента, взаимосвязи данного феномена с проблемой перехода к экологической цивилизации, специальных технологий, обеспечивающих эффективность этого перехода.

Ключевые слова: *экологическая цивилизация, политический менеджмент, технологии политического менеджмента, кибернетическое управление, субстанциональное управление, глобальные вызовы*

QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ DÖVLƏTİN VERGİ TƏNZİMLƏNMƏSİ

Elmira Zeynalova

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının
Rəhbər kadrların yenidən hazırlanması fakültəsinin dekanı,
dosent, iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: zeynalovaelmira174@gmail.com*

Hacıyev F.F.

Milli Məclis Sədrinin köməkçisi

*«Biz bazar iqtisadiyyatını vergi yolu ilə tənzimləyirik».
Ümummilli lider Heydər Əliyev*

Azərbaycanın milli iqtisadiyyatı müxtəlif zamanlarda daxili, xarici və ya qlobal təsirlərə məruz qalsa da, dövlət başçısının idarəçilik məharəti, düşünülmüş və elmə əsaslanan islahatların həyata keçirilməsi və strategiyanın düzgün müəyyənləşdirilməsi ilə, müasir yüksək iqtisadi inkişafa nail olunmuşdur.

Məqalədə milli iqtisadiyyatın əsası olan neftin qiymətinin dəyişkən olmasını nəzərə alaraq, iqtisadi inkişafın şaxələndirilməsi və qeyri-neft sektorunun inkişafında dövlətin vergi üzrə aparılan elmi tədqiqatının nəticələrindən bəhs edilir. Qeyri-neft potensialı ilə zəngin olan Azərbaycanda bu sərvətdən səmərəli istifadə edilməsi bilavasitə dövlət tərəfindən bazar iqtisadiyyatının modeli olan, hüquqi bazarın yaradılması və sosial-iqtisadi inkişafın tənzimlənməsindən asılıdır. Hər bir istehsalçı və istehlakçı marağını əks etdirən dövlətin vergi tənzimlənməsi bütün istehsal və xidmət sahələrindən inkişafın əsas amillərdən biridir.

Açar sözlər: *şaxələndirmə, vergi tənzimlənməsi, vergi tutumu, vergi güzəştləri*

2014-2015-ci illərdə neftin qiymətinin dörd dəfəyə qədər azalması ölkəmizdə milli iqtisadi inkişafın davam etdirilməsi məqsədi ilə yeni postneft dövründə dövlət şaxələndirmə və qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsinin prioritet bir məsələ olduğu qeyd edilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti demişdir: «Hesab edirəm ki, bu gün ölkəmiz üçün yeni dövr başlayır. Əminəm ki, bu dövrdə uğurlu olacaq. Bu, postneft dövrüdür».

Bu dövrdə neftdən gələn gəlirlərin iqtisadiyyatın şaxələnməsinə, o cümlədən qeyri-neft sektorunun genişləndirilməsinə, infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsinə, biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasına və əhalinin sosial tələblərinin ödənilməsinə yönəldilməsi dövlətin iqtisadi inkişafın tənzimlənməsinin əsas məsələləri olmuşdur.

İqtisadi inkişafın şaxələndirilməsi ilə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi üçün dövlətin vergi tənzimlənməsində vergi xidmətinin modernləşməsi, bu sahədə fəaliyyət göstərən sahibkarların fəaliyyətinə lazımi güzəştlərin edilməsi istehsal və xidmətdə innovasiyaların tətbiqinin stimullaşdırılması oldunca önəmli dir.

Dövlətin vergi tənzimlənməsi ilə əlaqədar olaraq, vergi ödəyicilərinin hüquqlarının genişləndirilməsi, vergi yükünün aşağı salınması, vergi tutumu obyektlərinin sayının artırılması əsas cəhətlərdəndir. Bütün bunlarla bərabər, vergi qanunlarının pozulmasına görə məsuliyyət tədbirlərinin şərtləndirilməsi və vergi borclarının məcburi alınması işi yaxşılaşdırılmalıdır (13).

Azərbaycanın vergi sistemində, ölkədə yaranmış iqtisadi şəraitə müvafiq olaraq, dövlətin vergi siyasətinə uyğun «Vergi Məcəlləsi»ndə əsaslı dəyişikliklər aparılır.

Qanunvericilikdəki dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq, vergilərin əvvəlcə olan 14 növü, 9-a qədər azadılmış, bəzi vergilərin dərəcələri aşağı salınmış vergi tutmada bəzi dəyilikliklər və güzəştlər edilmişdir. Buna misal olaraq mənfəət vergisinin 27%-dən 20%-ə, fiziki şəxslərin gəlir vergisinin yuxarı dərəcəsinin 35%-dən 25%-ə endirilməsini göstərmək olar (7).

Azərbaycanda qeyri-neft sektorunda önəmli olan aqrar sektorun inkişaf etdirilməsi qlobal problem olan ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında əsas amil olub, milli iqtisadi inkişafın tərkib hissələrindəndir. Bunu nəzərə alaraq, Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə 2001-ci ildən başlayaraq bu sahədə fəaliyyət göstərən istehsalçıların, torpaq vergisi istisna olmaqla, səkkiz vergi növünün ödənilməsindən azad edilmişdir (7). Kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən vergi ödəyiciləri tərəfindən torpaq vergisinin ödənilməsini saxlamaqda məqsəd onların mülkiyyətində olan torpaq sahələrindən maksimum səmərəli istifadə etməyə zövq etməkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, fiziki şəxslərdən torpaq vergisi həmin ərəzini əhatə edən özünü idarə orqanları (bələdiyyələr) tərəfindən toplanılır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə əlaqədar olaraq dörd Dövlət Proqramının qəbul edilmişdir. Bunlardan üç Proqram müvəffəqiyyətlə həyata keçirilərək yerlərdə yüksək nailiyyətlər əldə edilmiş, innovasiyaların tətbiqi ilə infrastruktur yeniləmiş və əhalinin işlə təminatı və əmək fəaliyyətində müsbət dəyişikliklərə nail olunmuşdur. Hal-hazırda bir ili

baş a çatan regionların inkişafı üzrə dördüngü dövlət proqramında nəzərdə tutulan proseslər davam etdirilir.

Dövlət tərəfindən kənd təsərrüfatının «Aqrolizinq» ASC yaradılması, 2015-ci ilin «Kənd təsərrüfatı ili» elan edilməsi, nəqliyyat istehsal və sosial infrastrukturun yeniləşməsi dövlət tənzimlənməsində qazanılan nailiyyətlərdir. Eyni zamanda aqrar sahədə vergi ödənişlərində də islahatlar davam etdirilir (8). Buna misal olaraq «Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına müddətli vergi güzəştlərinin verilməsi haqqında» və «Azərbaycan Respublikası Qanununun qüvvədə olma müddətinin uzadılması barədə» qəbul edilmiş qanuna əsasən kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan şəxslər 2019-cu ilin yanvarın 1-dən başlayaraq daha 5 il müddətinə torpaq vergisi istisna olmaqla digər vergilərdən edilmişdir (7). 2019-cu ildə bu müddət 4 il də artırılmışdır.

Son zamanlar dövlətin vergi tənzimlənməsi ilə əlaqədar olaraq «Vergi Məcəlləsi»ndə yeni əsaslı əlavələr və dəyişikliklər edilmişdir (14). Bunlardan bəziləri aşağıda qeyd edilmişdir:

- ƏDV-nin ödənilməsi məqsədləri üçün ərizəvermə öhdəliyini yaradan vergi tutulan əməliyyatların həcmi 120 min manatdan 200 min manatadək artırılmışdır. Məcburi ƏDV qeydiyyatına alınmaq öhdəliyi yaradan həddin artırılması dövryyəsi 200 min manatadək olan şəxslərə sadələşdirilmiş vergitutma recimində fəaliyyətlərini davam etdirməyə imkan verəcəkdir.

- «Vergi Məcəlləsi»ndə edilən dəyişikliklərə əsasən ölkə iqtisadiyyatına investisiya yatan hüquqi şəxs və fərdi sahibkarın mülkiyyətində və ya istifadəsində olan torpaqlara görə 7 il müddətində torpaq vergisi və xaricdən gətirilən texnikaya görə gömrük rüsumu ödəməkdən azad edilir.

- ölkəyə gətirilən taxıl, un və çörək istehsalına görə tətbiq olunan «Əlavə Dəyər vergisinin ləğv edilməsi haqqında» qərar qəbul edilmişdir ki, bu da gündəlik tələbat məhsulu olan çörəyin qiymətinin əsaslı şəkildə aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur.

- taxıl istehsalçıları 7 il müddətinə bütün vergilərdən azad edilməklə bərabər bu sahədə istifadə edilmək üçün idxal olunan yeni texnologiyalara görə gömrük rüsumu ödəməkdən azaddırlar.

- ölkəyə idxal olunan mallara tətbiq edilən gömrük rüsumları üzrə azadolmaların həcmi 65 faiz təşkil edir;

- ölkəyə idxal olunan mallara tətbiq edilən əlavə dəyər vergisindən azadolmaların həcmi 35 faiz təşkil edir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin qeydiyyatının «bir pəncərə» prinsipi ilə aparılması avtomatlaşdırılmış vergi informasiya sisteminin tətbiq olunması ilə vergi bəyannamələri və vergi hesabatlarının elektron formada keçirilməsi vergi orqanları əməkdaşları ilə vergi ödəyiciləri arasında maksimum şəffaflığa nail olmağa imkan vermişdir. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev demişdir: «Ölkə iqtisadiyyatı üçün çox

vacib olan sahədə – vergilər sistemində aparılan islahatlar tətbiq edilən yeniliklər «bir pəncərə» təşəbbüsü bütün bunlar müasir Azərbaycanın inkişafına xidmət göstərir (13).

Müasir dövrdə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsində həyata keçirilən dövlətin vergi tənzimlənməsi islahatları həm bu sahə üzrə müxtəlif məhsul istehsalını və xidmət göstərilməsinin artırılmasına, həm də vergi daxilolmalarının çoxalmasına səbəb olmaqdadır.

Dövlətin vergi tənzimləmə tədbirləri üzrə qanunvericilikdə və vergi tutumunda həyata keçirilən dəyişiklikdə əsas hədəf qeyri-neft sektorunda sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi, yeni istehsal və xidmət sahələrinin yaradılması və onların rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalı və ixracı güzəştləri və vergidən azadolmalar, eləcə də dövlətin həyata keçirdiyi digər tənzimləmə tədbirləri də qeyri-neft sektorunda çalışan sahibkarları təşviq etmək məqsədi daşıyır.

Ümumiyyətlə, hazırda vergi tənzimlənməsi üzrə dövlətin həyata keçirdiyi islahatlar maliyyə siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Vergilər dövlətin iqtisadiyyatı tənzimlənmə metodunun əsas elementlərindən biridir. Vergi tənzimlənməsi cəmiyyətin ayrı-ayrı sosial qruplarının və dövlətin maliyyə vəsaitlərinə olan ehtiyacının ödənilməsi, maliyyə ehtiyatlarının yenidən bölüşdürülməsi hesabına ölkə iqtisadiyyatının inkişafının təmin edilməsi məqsədilə ölkənin vergi sisteminin formalaşdırılması sahəsində dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi, maliyyə və siyasi tədbirlərin məcmusudur.

Dövlətin vergi tənzimlənməsi həmçinin dövlət tərəfindən işlənib hazırlanmış, vergi sahəsində cəmiyyətin qarşısında duran bu və ya digər vəzifələri həyata keçirməyə yönəlmiş tədbirlər sistemidir (14).

Dövlətin vergi tənzimlənməsinin məqsəd və vəzifələri yaranmış mühit və iqtisadi şəraitdən asılıdır. Məqsəd və vəzifələri müəyyən edildikdən sonra dövlət islahatları vasitəsilə onların həyata keçirilməsi üsullarını işləyib hazırlanır.

Bütün bunlar vergilərin mahiyyəti və funksiyalarından irəli gəlir və məcmu ictimai məhsulun bir hissəsinin dövlət tərəfindən alınmasından və bu vəsaitlərin büdcə vasitəsi ilə yenidən bölüşdürülməsindən ibarətdir. Beləliklə, vergilər öz təyinatlarını və funksiyalarını vahid büdcə prosesində həyata keçirirlər. Hər bir maliyyə ili üçün dövlət büdcəsi qəbul edilərkən vergi siyasətinin illik əsası qoyulur və həyata keçirilməsi isə uyğun qanunvericilik və normativ aktların qəbul edilməsi yolu ilə aparılır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi altında ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılması, onun dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası istiqamətində aparılan məqsədyönlü iqtisadi siyasət çərçivəsində çevik vergi tənzimləmə tədbirləri həyata keçirilir. Bu tənzimləmənin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır (10):

- vergi dərəcələrinin aşağı salınması və vergi güzəştlərinin azaldılması hesabına vergitutma bazasının genişləndirilməsi;
- iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması;
- vergi ödəyiciləri arasında vergitutma reciminin bərabərləşdirilməsi;
- respublikanın və əhalinin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə yönəldilən tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- respublikanın ixrac potensialının inkişafının təmin edilməsi;
- vergi sisteminin vahid uçot-informasiya sisteminin yaradılması;
- vergi və qeyri-vergi ödənişlərinin uyğun səviyyəsinin artırılması;
- vergi ödəyicilərinin gəlirləri üzərində səmərəli nəzarət mexanizminin tətbiqi;
- vergi intizamına əməl olunması üzərində nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi və vergi hüquq pozuntusu hallarına görə məsuliyyət sisteminin daha da sərtləşdirilməsi;
- vergi xidməti orqanları əməkdaşlarının səmərəli fəaliyyət göstərməsi məqsədi ilə vergi orqanlarının maddi-texniki bazasının əhəmiyyətli dərəcədə möhkəmləndirilməsi.

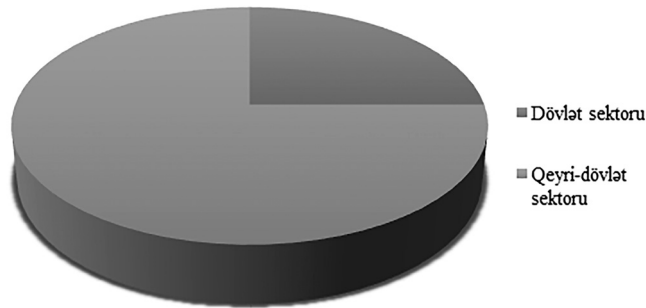
Ölkəmizdə yaranmış müxtəlif iqtisadi dövrlərin tələblərinə uyğun olaraq salınmışdır. Vergilərin iqtisadi fəallığa uzunmüddətli stimullaşdırıcı təsirini təmin etmək üçün dərəcələri dərhal yox, mərhələlərlə aşağı salmaq daha məqsədmüvafiqdir. Buna baxmayaraq, dərəcənin sabit səviyyədə (hətta aşağı olsa da) saxlanması vergilərin iqtisadiyyata stimullaşdırıcı təsirini azaldır. Belə ki, iqtisadiyyatın durğunluq dövründə əlavə stimulların tətbiqi ilə təkrar istehsalın canlandırılmasına ehtiyac yaranır ki, bunun əsas vasitələrindən biri vergi dərəcələrinin aşağı salınmasıdır. Bu həm də onunla izah olunur ki, dövlət dərəcələri aşağı salarkən gələcək islahatlar üçün ehtiyat saxlamalıdır.

Vergi dərəcələrinin mərhələli aşağı salınması prosesi vergi ödəyicilərinin fəaliyyətinə stimullaşdırıcı təsir göstərir. Respublikamızda da bunun əhəmiyyətliyi nəzərə alınaraq mənfəət vergisinin dərəcələri mərhələlərlə aşağı salınmış və bu tədbirlər iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda da öz müsbət təsirini göstərməkdədir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, «Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarında müddətli vergi güzəştlərinin verilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun qüvvədə olma müddətinin uzadılması barədə» qəbul edilmiş qanuna əsasən kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan şəxslər 2014-cü ilin yanvarın 1-dən başlayaraq daha 5 il sonra 4 il müddətinə torpaq vergisi istisna olmaqla digər vergilərdən azad edilmişdir (7).

Vergi sistemində həyata keçirilən islahatlar öz müsbət nəticəsini 2019-cu il üzrə dövlət büdcəsi proqnozunun müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsində göstərmişdir. Həm dünya, həm də Azərbaycan iqtisadiyyatında qlobal və regional səviyyədə gedən mürəkkəb iqtisadi proseslər şəraitində Vergilər Nazirliyi

(hazırda İqtisadiyyat Nazirliyinin tərkibinə daxil edilmişdir) üzrə proqnoz tapşırığı 100,1% yerinə yetirilmişdir. İnternet üzərindən vergi ödəyicilərinə göstərilən e-xidmətlərin tətbiqi sahəsində görülən işlər daha da sürətləndirilmiş və yeni vergi xidmətləri istifadəyə verilmişdir. Elektron və Mobil imzaların tətbiqi məqsədilə 2013-cü ildən Asan Sertifikat Xidməti Mərkəzi (ASXM) fəaliyyətə başlamışdır. Hal-hazırda vergi ödəyicilərinə 65 növ elektron xidmətlər göstərilir. Vergi ödəyicilərinə göstərilən elektron xidmətlərin növlərinin genişləndirilməsi, e-xidmətlərdən istifadənin kütləviləşdirilməsi qarşıda duran dövlətin vergi tənzimlənməsinin başlıca vəzifələrdən biri olmuşdur. Bütün bunlar əsasən, vergi qanunvericiliyi və inzibatçılığının təkmilləşdirilməsinə, vergi nəzarətinin gücləndirilməsinə, vergi ödəyicilərinə göstərilən xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və vergi sistemində insan resurslarından istifadənin səmərəliliyinin artırılmasına yönəldilmişdir.

Qrafik 1. 2018-ci ili üzrə vergi daxilolmalarının strukturu

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi (15).

Statistik göstəricilərə əsasən 2018-ci il ərzində büdcəyə daxil olmuş vergilərin 25,1 faizi dövlət, 74,9 faizi isə qeyri-dövlət sektoruna aiddir. Qeyri-neft-qaz sektorundan 2018-ci ilin dövlət büdcəsinə daxil olan vəsaitlərin həcmi 4 milyard 63,1 milyon manat təşkil etmişdir. Qeyri-neft-qaz sektorunun qeyri-dövlət bölməsində fəaliyyət göstərən vergi ödəyiciləri tərəfindən ödənilmiş vəsaitlərin həcmi isə 3 milyard 4,5 milyon manata bərabər olub.

«Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında 2019-cu ilin yekunlarına həsr olunmuş müşavirə»də Prezident İlham Əliyev nitq söyləyərək demişdir: «Deyə bilərəm ki, bütövlükdə 2019-cu il islahatlar ili olmuşdur. Həm siyasi, həm iqtisadi, sosial sahələrdə, həm də kadr və struktur islahatları sahəsində... Dünya Bank Azərbaycanı 20 ən islahatçı ölkə sırasına salmışdır, bu böyük nailiyyətdir. Bu onu göstərir ki, ölkəmizdə aparılan köklü islahatlar aparıcı beynəlxalq qurumlar tərəfindən də qəbul edilir» (4).

Qeyri-neft sektorunun inkişafı üzrə reallaşan islahatlar, o cümlədən dövlətin vergi tənzimlənməsinin nəticəsidir ki, 2019-cu ilin yekununun statistik göstəricilərinə görə 2018-ci illə müqayisədə bu sahədə artım 14 faiz olmuşdur.

Son zamanlar Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadiyyatın davamlı inkişafı və dövrün tələblərinə uyğun olaraq, dövlətin həyata keçirdiyi struktur islahatı ilə 23 oktyabr 2019-cu il tarixli Prezident Sərəncamına əsasən İqtisadiyyat Nazirliyinin tərkibinə Vergilər Nazirliyi, Əmlak Məsələləri Dövlət komitəsi,

Azərbaycan Respublikası Antiinhisar və islahat bazarına Nəzarət Dövlət Agentliyi daxil edilmişdir.

2019-cu ilin 29 noyabr tarixində «Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində dəyişiklik edilməsi haqqında» Qanun qəbul edilmişdir. Bu qanunla vergi sahəsində əsaslı dəyişikliklər edilmişdir ki, bu dəyişikliklər, həm qeyri-neft sektoru üzrə fəaliyyət göstərən istehsalçıların və həmçinin istehlakçıların mənafeyinə uyğun olaraq, dövlətin vergi tənzimlənməsi ilə reallaşır.

Dövlətin illik maliyyə planı olub, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının idarə olunmasında və qeyri-neft sektorunun vergi tənzimlənməsində əhəmiyyətli olan hər ilin büdcə gəlirləri layihəsinin formalaşma mexanizmində vergi daxil-olmaları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Yeri gəlmişkən 2020-ci ilin dövlət büdcəsinin gəlirləri 24 milyard 134 milyon 500 min manat, xərcləri isə 26 milyard 913 milyon 700 min manat proqnozlaşdırılmışdır.

2020-ci ilin Dövlət büdcəsində vergidən daxil olan gəlirlər 2019-cu ilin büdcəsi ilə müqayisədə 10,0 faiz artırılaraq əvvəlki 9551,4 milyon manata qarşı 10507,0 milyon manat nəzərdə tutulub. Qeyri-neft sektorundan ümumi gəlirlər üzrə 12,0 faizlik – yəni 9467,7 milyon manata qarşı 10606,5 milyon manat, o cümlədən vergi orqanlarının xətti ilə qeyri-neft sektorunda yığılan gəlir üzrə 14,4 faizlik – yəni 49800,0 milyon manata qarşı 5695,0 milyon manat artımların vergi qanunvericiliyi ilə azaldılmasının genişləndirilməsi şəraitində proqnozlaşması kölgə iqtisadiyyatının qarşısının alınmasında dövlət islahatlarının səmərəliliyini göstərir (16).

2019-cu ilin statistik göstəricilərinə əsasən dövlət büdcəmində ümumi vergi daxilolmaları artaraq 7 milyard 572 milyon manata çatmışdır. Qeyri-neft sektoru üzrə büdcəyə vergi daxilolmaları 109,1 faiz yerinə yetirilərək 458,3 milyon manat və ya 9,1% artaraq 5 milyon 432,3 milyon manata çatmışdır. Büdcədə qeyri-neft sektoru üzrə vergi daxilolmalarının xüsusi çəkisi 70,8 faiz təşkil edir.

Ümumilikdə, özəl sektorun qeyri-neft üzrə vergi daxilolmalarında xüsusi çəkisi 76,4 faizə bərabərdir (13). Qeyd etmək lazımdır ki, 2019-cu ilin yekununa görə vergi və gömrük rüsumlarından plandan əlavə 1 milyard manat artıq vəsait toplanmışdır (4).

2019-cu ildə qeyri-neft sektoru üzrə büdcəyə vergi daxilolmaları ən çox artım aşağıdakı vergilər üzrə müşahidə olunmuşdur (16):

- ƏDV vergisi – 16,4%;
- aksiz vergisi – 4,7 dəfə;
- mənfəət vergisi – 12,6%.

2020-ci ilin yanvarın 1-nə olan statistik məlumatla əsasən cəmi aktiv vergi ödəyicilərin sayı 12,3% artaraq, 49,6 min, o cümlədən ƏDV ödəyicilərinin sayı 37,5% artaraq 248 mindən çox olmuşdur (13).

2019-cu ilin 11 ayının yekunlarına görə dövlətin qeyri-neft sektoru üzrə həyata keçirdiyi islahatlar, o cümlədən vergi tənzimlənməsindəki dəyişikliklər nəticəsində əksər sahələrdə dinamik inkişafa nail olunmuşdur (cədvəl 1).

Cədvəl 1. Qeyri-neft sektoru üzrə illik artım (2019-cu il)

Mənbə: www.azerbaijan.-news.az

	Qeyri-neft sahələri	Artım %-lə
1	İstehsal sektoru	21
2	Pərakəndə ticarət	37,6
3	İctimai iaşə	24,2
4	Aqrar sektor	19,4
	O cümlədən:	
	- alkoqollu içkilərin istehsalı	39,3
	- bütün məmulatları istehsalı	15,4 dəfə
5	Nağdsız ödənişləri xüsusi çəkisi	3,7

Digər sahələrdə olduğu kimi cədvəl 1-də göstərilən istehsal və xidmət sahələrindəki artım vergi ödənişlərində də artmasına səbəb olur.

Bütün yuxarıda göstərilənlər Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin yaranmış şəraitə uyğun çevik reaksiyası ilə apardığı dərin islahatlar, o cümlədən qeyri-neft sektorunun vergi tənzimlənməsi ilə biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasını əks etdirir. Vergi yükünün azaldılması və vergitutma obyektlərinin ölkəmizdə qeyri-neft məhsullarının genişləndirilməsi istər istehsalının genişlənməsi və inkişafı və istərsə də ixracının artması bilavasitə dövlətin stimullaşdırıcı, güzəştli, vaxtında və operativ qəbul edilən və müvəffəqiyyətə həyata keçirilən islahatlarının nəticəsidir. Dövlətin qeyri-neft sektoru inkişafının vergi tənzimlənməsi hər ilin maliyyə planı olan Dövlət büdcəsi gəlirlərində vergi daxilolmalarının artması ilə bərabər, büdcənin xərclər zissəsi vasitəsi ilə bütün iqtisadi sahələrin inkişafı və əhalinin sosial tələblərinin təmin olunmasının maliyyələşdirilməsində əhəmiyyət qabiliyyətinin artırılmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb edərək dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin əsasını təşkil edir.

Dövlətin reallaşdırdığı müasir struktur və kadr islahatı nəticəsində, dövrün tələblərinə uyğun olan, yeni sənaye və aqroparklar, xidmət sahələri, agentliklər yaradılır. Dövlətin vergi tənzimlənməsinə uyğun olaraq, son məhsul istehsal edən sənaye və aqroparklar bütün vergilərdən azaddırlar. Dövlət dəstəyi və maliyyələşdirilməsi ilə yaradılan sənaye və aqroparklar rəqabətqabiliyyətli ixrac məhsulu istehsal edərək xarici bazarlara çıxmaq imkanına malikdirlər. Yeni yaradılan «Alexport.az» portalı vasitəsi ilə xarici sifarişlər qəbul edilib, qeydiyyatı alınır və müvafiq istehsal və xidmət obyektinə çatdırılır ki, belə ticarət vasitəsi ilə xarici ölkəyə valyuta gətirilir və sahibkarların biznesi fəaliyyəti inkişaf edərək mənfəətləri artır.

Beləliklə, Vergi məəcəlləsinə edilmiş dəyişikliklər dövlətin vergi tənzimlənməsində əsas amil olaraq, bütün sahələrdə olduğu kimi qeyri-neft sektorunda da vergidən yayınmanın və kölgə iqtisadiyyatının miqyasının azalmasına səbəb olmaqdadır. Dövlətin vergi tənzimlənməsi vergi yükünün əhəmiyyətli dərəcədə azalması, malların sənədsiz dövriyyəsinə görə sanksiyaların tətbiqi, vergi nəzarəti mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi öz yüksək səmərəsini verməkdədir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2013.
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, 2017.
3. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı.
4. 2019-cu ilin yekunlarına həsr edilmiş müşavirədə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin nitqi // «Azərbaycan» qəzeti, 13 yanvar 2020-ci il.
5. «Büdcə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2016.
6. Məmmədov F.Ə., Musayev A.F., Sadıqov M.M., Kəlbəyev Y.A., Rzayev Z.Ş. Vergilər və vergitutma. Dərslük. Bakı, 2010.
7. Ələkbərov Ə. İqtisadi tənzimlənmə məqsədi üçün Azərbaycanda vergilərin strukturunun optimallaşdırılması istiqamətləri. Azərbaycanın Vergi Xəbərləri curnalı. Bakı, 2016.
8. Əliyeva R.Ə. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı, 2013.
9. Sadıqov T.Ə., Rzayev İ.M. Vergi uçotu və audit. Bakı, 2014.
10. Rzayev P. İqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsi mexanizminin stimullaşdırıcı rolunun artırılması istiqamətləri. Bakı, 2013.
11. Həsənov Ə.N. Mehdiyev C.A., Hüseynov E.Ə., Məhərrəmov R.B., Babayev Z.A., Yadigarov F.M. Vergi inzibatçılığı. Bakı, 2017.
12. www.taxes.gov.az
13. www.vergijurnali.az
14. www.economy.gov.az
15. www.stat.gov.az
16. www.azerbaijan-news.az.

SUMMARY

TAX REGULATION IN THE DEVELOPMENT OF THE NON-OIL SECTOR STATE

Zeynalova E.Sh.

*Dean of the Faculty of Retraining of Managers,
Academy of Public Administration
under the President of the Republic of Azerbaijan,
Associate Professor, PhD in Economics*

Hacıyev F.F.

Assistant to the Speaker of the Milli Majlis

Although the national economy of Azerbaijan has been exposed to internal, external and global influences at different times, advanced economic development has been achieved due to the management skills of the head of state, the implementation of well-thought-out and science-based reforms and the proper determination of strategy.

The article discusses the results of state research on taxation in the diversification of economic development and the development of the non-oil sector, given the volatile oil prices, which are the basis of the national economy. In Azerbaijan, which is rich in non-oil potential, the effective use of this wealth depends directly on the state's creation of a legal market, which is a model of a market economy, and the regulation of socio-economic development. Tax regulation of the state, which reflects the interests of each producer and consumer, is one of the key factors in the development of all areas of production and services.

Keywords: *diversification, tax regulation, tax capacity, tax benefits*

РЕЗЮМЕ

НАЛОГОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ГОСУДАРСТВА В РАЗВИТИИ НЕНЕФТЯНОЙ ОТРАСЛИ

Зейналова Э.Ш.

*Декан факультета Переподготовки управленческих кадров
Академии Государственного Управления
при Президенте Азербайджанской Республики,
доцент, доктор философии по экономике*

Гаджиев Ф.Ф.

Помощник спикера Милли Меджлиса

Хотя национальная экономика Азербайджана в разное время подвергалась внутреннему, внешнему или глобальному влиянию, современное высокое экономическое развитие было достигнуто за счет управленческих навыков главы государства, проведения продуманных и научно обоснованных реформ и правильное определение стратегии.

В статье рассматриваются результаты государственного исследования налогообложения при диверсификации экономического развития и развития нефтегазового сектора с учетом волатильных цен на нефть, которые являются основой национальной экономики. В Азербайджане, который имеет богатый нефтегазовый потенциал, эффективное использование этого богатства напрямую зависит от создания государством легального рынка, который является моделью рыночной экономики, и регулирования социально-экономического развития. Налоговое регулирование государства, отражающее интересы каждого производителя и потребителя, является одним из ключевых факторов развития всех сфер производства и услуг.

***Ключевые слова:** диверсификация, налоговое регулирование, налоговый потенциал, налоговые льготы*

**ERMƏNİSTAN TƏRƏFİNDƏN
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINA QARŞI TÖRƏDİLMİŞ
EKOLOJİ CİNAYƏTLƏR HAQQINDA**

Hümbətov F.D.

*Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Davamlı inkişafın planlaşdırılması və
idarə edilməsi kafedrasının dosenti
e-mail: fuad.humbatov@mail.ru*

Məqalədə beynəlxalq münaqişələr kontekstində ekoloji terrorçuluq, ekosid, ekoloji müharibə anlayışları müqayisəli təhlil edilir və bu kontekstdə son 30 ildə Ermənistan tərəfindən Azərbaycan Respublikasına qarşı aparılmış işğalçılıq siyasətinin əsas tərkib hissəsi kimi törədilmiş ekoloji cinayətlər beynəlxalq münasibətlər və humanitar hüquq nöqteyi-nəzərindən tədqiq edilir.

Açar sözlər: *ekoloji təhlükəsizlik, ekoloji terror, ekoloji müharibə, ekosid*

Ətraf mühitin mühafizəsi problematikası ötən əsrin 80-ci illərindən etibarən qlobal çağırış kimi, demək olar ki, bütün beynəlxalq ictimaiyyətin gündəmində ciddi surətdə yer almış məsələlərdən biridir. Bu problem istər sülh dövründə, istərsə də silahlı qarşıdurma dövründə müxtəlif aspektlərdə beynəlxalq ictimaiyyəti daim narahat etmişdir.

Məlumdur ki, bəşəriyyət tarixinin müxtəlif dövrlərində baş vermiş beynəlxalq münaqişələrin, müxtəlif müharibələrin ümumi cəhətlərindən biri ondan ibarətdir ki, onlar nəinki münaqişə tərəflərinin müdafiə qabiliyyəti, əhalinin həyatı və sağlamlığı, sosial-iqtisadi, siyasi-hərbi durumuna neqativ təsir edir, eləcə də ətraf mühitə, ekoloji sabitliyə, münaqişəyə cəlb edilmiş dövlətlərin ekoloji təhlükəsizlik sisteminə ciddi zərər yetirirlər.

Hər bir ölkənin ekoloji təhlükəsizlik sisteminə iqtisadi fəaliyyət zamanı mümkün antropogen zərərlər və ya onların baş verməsi təhlükəsi barədə bir sıra elmi və digər ədəbiyyatda rast gəlmək olar. Hazırkı məqalədə bu sistemə əsas təhdidlər qismində ekoloji terrorçuluq, ekosid və ekoloji müharibə anlayışları nəzərdən keçiriləcək, bu mənada son 30 ildə Ermənistan tərəfindən Azərbaycan Respublikasına qarşı aparılmış işğalçılıq siyasətinin əsas tərkib hissəsi kimi həyata keçirilmiş bir sıra ekoloji cinayətlər beynəlxalq münasibətlər və humanitar hüquq aspektləri nöqteyi-nəzərindən araşdırılacaqdır.

Məlumdur ki, 4-cü sənaye inqilabı dövründə baş verən elmi-texniki tərəqqi müxtəlif ölkələrin hərbi potensialını, eyni zamanda silahlı qüvvələrin döyüş qabiliyyətini gücləndirməklə yanaşı, silahlı qarşıdurmada iştirak edən tərəflərin ekoloji təhlükəsizlik sisteminə getdikcə daha ağır və təhlükəli zərərlərin meydana gəlməsinə səbəb ola bilər. Elmi-texnoloji yeniliklərin yaradıcı effekti

ilə yanaşı, onların müharibə, terrorçuluq və digər destruktiv istiqamətlərdə istifadəsinin müxtəlif humanitar problemlərə, o cümlədən ağır ekoloji fəsadlara səbəb olması barədə xeyli sayda tarixi faktlar yaxşı mövcuddur.

Belə ki, məsələn, Birinci Dünya müharibəsi zamanı, konkret olaraq, 22 aprel 1915-ci ildə Belçikanın İpr (Ypres) şəhəri yaxınlığında alman silahlı qüvvələri tərəfindən 180 tona qədər sarı rəngli boğucu xlor qazının küləyin istiqaməti üzrə fransız hərbi birləşməsinə doğru buraxılması nəticəsində qısa zamanda 3 minə yaxın fransız əsgərinin boğularaq tələf olması, yeddi min əsgərin isə ağır dərəcəli yanıqlar almasına səbəb olmuşdur. Bu hadisə tarixdə silahlı münaqişə zamanı ilk dəfə kimyəvi silahdan geniş istifadə halı kimi hərbi tarixinə düşmüşdür. Alman hərbi maşınına bu “sirli silahı” hazırlayıb təqdim edən və daha sonra onun kütləvi istehsalına rəhbərlik edərək külli miqdarda vəsait qazanmış iş adamı və alim – professor Frits Haber (Fritz Haber) isə, sanki yuxarıda bəhs edilən, xeyli sayda insanın tələfatına və ekoloji problemlərə səbəb olmuş cinayətdə rolu olmamış bir şəxs kimi 1918-ci ildə ammiakın sintezinin həyata keçirilməsinə kimya üzrə Nobel mükafatını görə almışdır. Əslində isə o, tarixə “kimyaçıların müharibəsi”nin banisi kimi düşmüşdür ([15]). Halbuki alman silahlı qüvvələrinin iprit adlanan bu zəhərləyici maddəni I Dünya müharibəsində istifadə etməsi bilavasitə “Quruda müharibənin aparılması qanunları və adətləri” haqqında 1907-ci il (18.10.1907) Haaqa Konvensiyasının 23a maddəsinə zidd idi və müharibə cinayəti sayılırdı ([16]). Göründüyü kimi, beynəlxalq münasibətlər tarixində ikili standartların bariz nümunəsi kimi bu hadisə, yəni bəşəriyyət əleyhinə cinayət törətmiş şəxsin Nobel mükafatına layiq görülməsi baş vermişdir. Təəssüf ki, XX əsrin sonunda bu ikili standartların başqa bir təzahürü baş verdi və Bakı şəhərində 20 yanvar 1990-cı ildə əhalinin xeyli sayda və amansızcasına öldürülməsinə əmr verərək bəşəriyyət əleyhinə cinayət törətmiş SSRİ-nin sonuncu prezidenti Mixail Qorbaçov da sülh üzrə Nobel mükafatına layiq görüldü.

Qeyd edək ki, İpr şəhəri yaxınlığında zəhərli maddənin istifadəsi ilə bəhs edilən əməlin müharibə cinayəti olmasına baxmayaraq, təəssüf ki, növbəti mərhələlərdə digər dövlətlər də ABŞ, Böyük Britaniya və s. müxtəlif kimyəvi maddələrdən, onların boğucu növlərindən (fosgen, difosgen, iprit, zarin, zaman, V-qazlar) öz silahlı qüvvələrində geniş istifadə etmişlər. Xeyli sayda insan tələfatına səbəb olan bu kimyəvi silahların ətraf mühitə, havaya, torpaq və su ehtiyatlarına, fauna və flora vurduğu ziyanlar isə o dövrdə ictimaiyyəti, görünür ki, daha az narahat etmişdir.

Hazırkı məqalədə beynəlxalq münaqişələr zamanı yuxarıda qeyd olunan qəsdən törədilmiş ekoloji cinayətlərin müxtəlif növləri, faktiki olaraq, ekoloji terrorçuluq, ekosid, ekoloji müharibə kimi anlayışlar təhlil edilməzdən əvvəl, ilk öncə ekoloji təhlükəsizlik anlayışına nəzər salaq.

Ekoloji təhlükəsizlik anlayışı barədə elmi ədəbiyyatda müxtəlif tərif və izahatlar mövcuddur. Onların əsas məğzi ondan ibarətdir ki, istənilən dövlətin ekoloji təhlükəsizliyi onun milli təhlükəsizlik sisteminin tərkib hissəsi kimi

insan və cəmiyyətin həyati vacib maraqlarının təmin edilməsi, bu məqsədlə təbii sərvətlərin rəşional istifadəsi və digər fəaliyyətlər zamanı ətraf mühitin antropogen təsirlərdən, habelə təbii təsirlər nəticəsində yaranan təhlükələrdən qorunmasına yönəlmiş beynəlxalq və lokal səviyyəli hüquqi, inzibati-təşkilati və digər tədbirlər kompleksindən ibarətdir.

Bu mənada ekoloji təhlükəsizlik sistemi kompleks halda nəzərdən keçirilməli, onun təmini üçün istifadə olunan vasitə və tədbirlər hər bir dövlətin əsas funksiyalarından birinə çevrilməlidir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasında ekoloji təhlükəsizlik məsələləri AR Konstitusiyası və digər müvafiq qanunvericilik aktlarında yer almışdır. Belə ki, AR Konstitusiyasının 39-cu maddəsində digər məsələlərlə yanaşı, hər bir şəxsın sağlam ətraf mühidə yaşamaq hüququ təsbit edilmiş, habelə dövlətin ekoloji tarazlığın saxlanılmasına təminat verməsi qeyd edilmişdir ([17]).

Bununla yanaşı, AR-nin 08.06.99-ci il tarixli 677-İQ sayılı "Ekoloji təhlükəsizlik haqqında" qanunu ([18]) göstərilən sahədə məhkəmə-hüquqi məsuliyyət, müvafiq informasiyaya çıxış, ictimaiyyətin rolu və digər məsələləri nizamlayır.

Beynəlxalq münasibətlər kontekstində ekoloji təhlükəsizliyin təmini bütün dövlətlərin, müvafiq beynəlxalq təşkilatların və digər maraqlı tərəflərin əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri kimi müvafiq çoxtərəfli və ikitərəfli müqavilələr çərçivəsində nəzərdə tutulan vasitə və tədbirlərlə həyata keçirilir. Ekoloji təhlükəsizliyin, o cümlədən enerji təhlükəsizliyinin əlaqəli məsələlərinin beynəlxalq-hüquqi aspektləri barədə bir sıra araşdırmalar mövcuddur ([2,3,11]). Bu məsələlərin beynəlxalq-hüquqi aspektləri və bu anlayışın müxtəlif mənbələrdəki təriflərinin müqayisəli təhlili ([11]) öz geniş əksini tapmışdır.

Hazırkı məqalədə qeyd olunan tərif və anlayışların təhlili nəzərə alınaraq, Ermənistan tərəfindən XX əsrin 90-cı illərindən başlanılan ER-AR Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zamanı AR-ə qarşı həyata keçirilmiş işğalçılıq siyasəti zamanı Azərbaycanın ekoloji təhlükəsizlik sisteminə vurulmuş ziyan beynəlxalq münasibətlər kontekstində qiymətləndirilir.

Ümumiyyətlə, silahlı qarşıdurma və digər şəraitdə baş vermiş ekoloji cinayətlərin beynəlxalq humanitar hüquq və beynəlxalq münasibətlər baxımından təsvif edilməsi üçün onların həyata keçirilmə tərzini (modus operandi), nəticələrin ağırlığının təhlili böyük əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, məsələn, ekoloji terrorçuluq, ekosid və ekoloji müharibələr kimi qeyri-qanuni aktlar həyata keçirilmə tərzini, vurulmuş ziyan və cinayət tərkibinin digər elementləri baxımdan bəzən oxşar olsalar da, cinayətin subyektini, yəni onu törədənlərin kimliyi, vurulmuş ziyanın ağırlıq dərəcəsi və digər elementlərə görə tamamilə fərqlənir.

İlk öncə ekoloji terrorçuluq anlayışına nəzər salaq. Məlumdur ki, ekoloji terrorçuluq öz kökünü 19-cu əsrin sonlarından erməni və bəzi digər xalqların millətçi təşkilatlarının əsas siyasi mübarizə metodu kimi geniş istifadə olunmuş (Armenian Revolutionary Federation (Dashnaksutyun), Social Democrat Hunchakian Party (Hnchak) və s.) və hazırda davam etdirilən siyasi terrorçu-

luğun müasir növü və hümanitar-hüquqi anlamda ağır nəticələrə səbəb olan tərkib hissəsi kimi 20-ci əsrin ortalarından etibarən formalaşmağa başlamışdır ([5]). Maraqlıdır ki, siyasi terrorçuluğa yaxşı bələd olan erməni və bəzi digər toplumlar terrorçuluğun bu yeni növünə də qısa zamanda yiyələnməyə müvəffəq olmuşlar. Bunu AR-ə qarşı 30 ildən artıq davam edən işğalçılıq siyasəti zamanı həyata keçirilmiş ekoloji xarakterli cinayətlər də sübut edir. Onların bəziləri məqalədə təhlil ediləcəkdir.

Qeyd olunduğu kimi, günümüzdə elmi-texniki tərəqqinin inkişafı, xüsusən 4-cü sənaye inqilabının nailiyyətləri müxtəlif ölkələrdə kritik infrastrukturunu, o cümlədən nüvə-atom sənayesi kompleksini, karbohidrogen ehtiyatlarının istehsalı və nəqli infrastrukturunu və digər sahələri ekoloji terrorçuluq cəhətdən son dərəcə həssas hala gətirmiş və bu kritik infrastrukturun mühafizəsi məsələsini qlobal miqyasda XXI əsrin əsas çağırışlarından birinə çevirmişdir. Eyni zamanda, terrorçuluğun müxtəlif formalar kəsb etməsinə baxmayaraq, onun məzmun və məqsədi, demək olar ki, dəyişməz qalmışdır. Belə ki, bu anlayışın bir çox ədəbiyyatlarda müxtəlif təriflərinin olmasına baxmayaraq, onun birmənalı tərifi mövcud deyildir. Məsələn, AR-də 18.06.1999-cu il tarixli № 687-IQ sayılı “Terrorçuluğa qarşı mübarizə haqqında” ([19]) qanunda belə bir tərif verilmişdir ki, terrorçuluq - ictimai təhlükəsizliyi pozmaq, əhali arasında vahimə yaratmaq, yaxud dövlət hakimiyyət orqanları və ya beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qərar qəbul edilməsinə təsir göstərmək məqsədi ilə insanların həlak olması, onların sağlamlığına zərər vurulması, əhəmiyyətli əmlak ziyanının vurulması və ya başqa ictimai təhlükəli nəticələrin baş verməsi təhlükəsi yaradan partlayış, yanğın və ya digər hərəkətlər (terror aktı) törətmə, habelə həmin məqsədlə bu cür hərəkətlərin törədiləcəyi ilə hədələmədir.

Gələcəkdə qanunvericilikdə terrorçuluğun xüsusi növü kimi ekoloji terrorçuluq (ecoterrorism) barədə tərif verilmədən, xüsusi, fərqləndirici əlamət qismində, qeyri-qanuni əməl nəticəsində zərər yetirilməsi nəzərdə tutulan və ya bununla hədələnən təsir obyektini kimi “əlverişli ətraf mühit”i qeyd etmək lazımdır. Bununla yanaşı, ekoloji terrorçuluğun digər terror növlərindən əsas fərqləndirici cəhəti ətraf mühitə önəmli (ölçüləbilən kateqoriyadır və dəqiqləşdirilə bilər-F.D.) ziyan vurulması və ya vurulma hədəsinin real olması, bununla bağlı əhali arasında ciddi vahimə, panika yaradılması yolu ilə müvafiq dövlət hakimiyyət orqanları və ya beynəlxalq təşkilatlar (və ya digər qanuni instansiyalar) tərəfindən qərar qəbul edilməsinə, müvafiq hərəkət (və ya hərəkətsizlik) edilməsinə təsir göstərməkdən ibarətdir ([13]). İrəlidə bu barədə ətraflı qeyd ediləcəkdir.

Eyni zamanda, ekoloji terrorçuluğu bir sıra hallarda obyektiv cəhətdən (modus operandi) ona bənzəyən ekosid və ya ekoloji müharibə kimi anlayışlarından, onun kim tərəfindən törədilməsindən və digər cinayət tərkibi elementlərdən asılı olaraq, fərqləndirmək lazımdır.

Belə ki, “ekosid” anlayışı ilə bağlı, bu söz yunan dilində ev, vətən mənasını ifadə edən “oikos” sözü ilə öldürmək mənasını ifadə edən “caedere” sözünün

birləşməsindən əmələ gələn bir anlayış kimi, bəşəriyyət əleyhinə ağır ekoloji cinayət əməllərindən birini ifadə etməkdədir ([13]). Bu anlayış bir sıra araşdırılmalarda, o cümlədən ([4]) məqaləsində də yer almışdır və burada ekosid anlayışı hərbi məqsədlərlə əlaqədar, insan ekosisteminin qismən və ya tamamilə məhv edilməsi istiqamətində əməli nəzərdə tutur ki, bu zaman nüvə, bioloji, kimyəvi və ya digər kütləvi qırğın silahlarından, habelə meşə örtüyünün deformasiyası və məhv edilməsi məqsədilə herbəsidlərdən və aviabomba və artilleriya mərmilərindən ekstremal istifadə edilməsi ehtiva edilir. Ekosid genosid (soyqırım) qədər ağır əməllə eyni səviyyədə nəzərdən keçirilir. Məlumdur ki, insanı əhatə edən flora və fauna, su obyektləri, torpaq qatı, yeraltı sərvətlər, atmosfer insanın bir varlıq kimi yaşaması üçün bioloji mühiti formalaşdırır. Buna görə də, ekosid məhz insanın və bütün digər canlı orqanizmlərin yaşaması üçün mövcud olan bioloji əsasın məhv edilməsi ilə ətraf mühitə, ekoloji təhükəsizliyə qarşı yönəlmiş ən ağır cinayətdir. AR Cinayət Məcəlləsinin 28-ci fəslində ekoloji cinayətlər barədə bəhs edilmiş, lakin ekosid bu sferada ən ağır cinayət əməli kimi, təəssüf ki, burada birbaşa müəyyən edilməmişdir. Bir sıra ölkələrin müvafiq qanununda ayrıca maddə mövcuddur. Məsələn, RF-nin CM-də 358-ci maddə ekosidi obyektiv cəhətdən bitki örtüyü və heyvanat aləminin kütləvi surətdə məhv edilməsi, atmosferin və su resurslarının zəhərlənməsi və ekoloji fəlakəti doğuracaq digər əməllərin törədilməsi kimi tövsif edilir ([20]). Bu cinayətin ictimai təhlükəliliyi onda ifadə olunur ki, o qəsdən törədilir və əhalinin və ətraf mühitin təhlükəsizliyinə qarşı yönəlməklə, ətraf mühitə real olaraq çox böyük zərəri nəzərdə tutur. Eyni zamanda, RF CM-nin 358-ci maddəsində ümumən ekosid cinayətinin obyektiv cəhətdən bütün hallarını əhatə etmir və gələcəkdə onun dispoziyasının əlavələrin olacağı istisna edilmir.

Sonralar praktikada və nəzəriyyədə ekosid anlayışı bir sıra hüquqi sənədlərdə təkcə hərbi cinayət deyil, eləcə də bəşəriyyət əleyhinə cinayət kimi də qəbul edilməyə başladı. Belə ki, “Ətraf mühitə təsir vasitələrini hərbi və ya hər hansı digər düşmənçilik yönümlü istifadəsinin qadağan edilməsi haqqında” Konvensiyanın 1-ci maddəsində bu sənədə qoşulmuş dövlət üçün konvensiyaya üzv olan hər hansı digər dövlətə ziyan vurmaq və ya zərər yetirmək məqsədilə, ətraf mühitə geniş, uzunmüddətli və ciddi zərərlərə səbəb ola bilən təsir vasitələrini hərbi və ya digər düşmənçilik yönündə istifadə etməmək vəzifəsi müəyyən edilir ([13]).

Lakin, ekosid obyektiv cəhətdən ekoloji terrorçuluğa bənzəsə də, ondan fərqli olaraq, beynəlxalq münaqişələr və müharibələr zamanı da rast gəlinir və müharibə aparan dövlətlər tərəfindən zaman-zaman həyata keçirilir. Bir sıra hallarda bu cinayət sırf ekoloji müharibələr zamanı rast gəlinir.

Ekoloji terrorçuluq zamanı isə ətraf mühitə, insanların həyatı, sağlamlığı və əmlakına zərər vuran subyekt hər hansı dövlətin tapşırığı ilə bunu həyata keçirməyən ayrıca terrorçudur və ya terrorçular qrupudur. Bu şəxs və ya onların qrupu cinayəti törədərkən öz siyasi, dini və ya digər ideoloji baxışlarını

təbliğ etmək məqsədini güdürlər. Ümumən, son dövrlər ekoloji dünyada terrorçuluq qorxusunun artmasının əsas səbəbləri yuxarıda qeyd edildiyi kimi, beynəlxalq ictimaiyyətdə ümumən ekoloji təhlükəsizlik məsələlərinin rolunun daha da artması, habelə dünyada kritik infrastrukturların geniş şəbəkəsinin (AES-lər, karbohidrogen ehtiyatlarının istehsalı və nəqli şəbəkəsi və s.) meydana gəlməsi, eyni zamanda terrorçuların ekoloji cəhətdən müxtəlif zərərli maddələrin və texnologiyaların istehsalına çıxını və istifadəsini asanlaşdıran yüksək informasiya texnologiyaları və sistemlərinin inkişafı ilə əlaqədar olmuşdur. ([13]) Qeyd edək ki, ekoloji terrorçuluğun da istər hüquq ədəbiyyatında, istərsə də əlaqəli elmlərdə bir sıra tərifləri mövcuddur ([10, 14]). Lakin bu anlayışın universal tərifinin mövcud olmaması bir sıra hallarda onun digər zahirən oxşar cinayətlərlə və bir sıra hallarda isə tamamilə başqa cinayət tərkibi yaradan əməllərlə qarışıq salınmasına gətirib çıxarır. Bununla yanaşı, bu təriflərin müəyyən etdiyi ümumi cəhətləri sistemləşdirsək, o zaman ekoloji terrorçuluğun belə bir tərifini vermək olar:

Ekoloji terrorçuluq – hər hansı ideoloji (o cümlədən erməni millətçi faşizmi) baxışları təbliğ etmək və ictimaiyyətin diqqətini bu ideologiyaya cəlb etmək üçün fiziki şəxs və ya şəxslər qrupu tərəfindən ictimai asayışı, təhlükəsizliyi pozmaq, əhali arasında qorxu, vahimə, panika yaratmaq, yaxud dövlət hakimiyyət orqanları və ya beynəlxalq təşkilatlar, habelə fiziki (sosial qrupu) və ya hüquqi şəxslər tərəfindən qərar qəbul edilməsinə (hərəkət və ya hərəkətsizliyin edilməsinə) təsir göstərmək məqsədilə ətraf mühitə əhəmiyyətli ziyanının vurulmasına səbəb olan hərəkətlər etmə, habelə həmin məqsədlə bu cür hərəkətlərin törədiləcəyi ilə hədələmədir.

Bu tərifdə əhəmiyyətli ziyan anlayışı xüsusi izaha ehtiyacı olsa da, burada əsasən əhalinin əlverişli ətraf mühitdə yaşaması ilə bağlı konstitusion hüququna xələl gətirən, ekoloji stabilliyi, düzəni pozan, biomüxtəlifliyə, flora və faunaya, hava və torpaq örtüyünə ciddi ziyan vuran əməl nəzərdə tutulur. Ekoloji terrorçuluq barədə ədəbiyyatda onun törədilməsi üsulları əsasında bir sıra təsnifatları mövcuddur. Məsələn, ([13]) məqaləsində ekoloji terrorçuluğun nüvə, texnoloji, bioloji, kimyəvi terrorçuluq kimi növlərinin mövcud olduğu bildirilir və onlar ayrı-ayrılıqda təhlil edilir.

Bununla yanaşı, bir sıra qərb ölkələrində mövzu üzrə işıq üzü görün elmi ədəbiyyatda ekoloji terrorçuluq anlayışına gənclərin radikal yönümlü ekoloji qrupları (məsələn, ALF – Animal Liberation Front - Heyvanların azad olunması cəbhəsi və ya ELF – Yer kürəsinin azad olunması cəbhəsi və s) tərəfindən hüquqi cəhətdən xuliqanlıq və digər şəxslərin əmlakına qəsdən zərər vurulması və ya məhv edilməsi kimi təsvif edilən və böyük ictimai təhlükəli sayılmayan əməllər də əlavə edilir ([6]). Halbuki bu cinayətlərin məqsədi ekoloji terrorçuluqdakından fərqlidir.

Ekoloji terrorçuluğa, fikrimizcə, ən bariz misal olaraq, “Aum Sinrike” adlı sektant qruplaşması tərəfindən 1994-cü ildə Yaponiyanın Matsumoto şəhərində zəhərli zarin qazının yayılması, 1995-ci ilin martında isə Tokio şəhərindəki

metroda zarin yayılması cinayətini göstərmək olar. Son cinayət nəticəsində qısa zamanda 13 nəfərin həlak olması və 6,3 min insanın isə müxtəlif dərəcəli zəhərlənməsi terrorçuluğun bu yeni növünün bütün dünya üçün nə dərəcədə təhlükəli olduğunu bir daha göstərmişdir. Nəticədə, polis tərəfindən bu ekoloji terrorçu qrupun rəhbəri Seko Asaxare və digər 12 nəfər həbs olunaraq edam olunmuşlar ([21]).

Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda bəhs edilən ekosid və ekoloji müharibə anlayışları bir sıra hallarda obyektiv cəhətdən bir-birinə bənzər olsalar da, bu cinayətlər məqsədi və obyektiv cəhətdən fərqlidir. Belə ki, yuxarıda qeyd olunduğu kimi ekosid zamanı silahlı qarşıdurmada bir dövlətin qarşı tərəfə istifadə etdiyi müxtəlif növ silahlar və s. nəticəsində rəqib ölkədə mülki əhalinin həyat şəraitinin, güzəranının, sağlamlığının kəskin pisləşməsi, əhalinin qismən və ya tam tələf olması və ya reproduktiv qabiliyyətinin itirilməsi baş vermiş olur ([23]). Maraqlıdır ki, ekosid ilk dəfə beynəlxalq cinayət kimi Vyetnamda müharibədə iştirak edən ABŞ tərəfindən kütləvi qırğın silahı, yəni ekosid silahı qismində herbesid (defoliant) və kimyəvi maddələrlə mülki şəxslərə, ətraf mühitə və bütün canlı orqanizmlərə ciddi zərər vurulması zamanı qeydə alınmışdır. Belə ki, ötən əsrin ortalarında, konkret olaraq, 1961-1972-ci illərdə Vyetnam müharibəsi zamanı ABŞ silahlı qüvvələri tərəfindən guya meşələrdə gizlənərək mübarizə aparan vyetnamlıların hərbi hissələrini, qruplaşmalarını üzə çıxarmaq üçün istifadə edilmiş herbesidlər əslində həmin bölgədə xeyli sayda əhalinin, bitki örtüyü və canlı orqanizmin məhv edilməsinə gətirib çıxarmışdır. Ümumilikdə isə həmin müharibədə ABŞ silahlı qüvvələri tərəfindən 96 min ton herbesid istifadə edilmiş, bunlardan 57 mini dioksin tərkibli resepturdan ibarət olmuşdur ([12]).

Ekoloji müharibə anlayışına gəldikdə isə, bu anlayış barədə də elmi ədəbiyyatda müxtəlif variantlarda, lakin məzmunca yaxın təriflər mövcuddur. Ümumən hüquqi ədəbiyyatda müharibə əvəzinə silahlı münaqişə terminindən istifadə edilməsi məlumdur. Beləliklə, silahlı münaqişə zamanı bir-birilə uzun müddət qarşıdurmada olan tərəflər bir-birlərinə qarşı əsas və ya üstünlük verilən hərbi üsul kimi qarşı tərəfdə ətraf mühitin tam və ya qismən məhv olmasına, hətta ekoloji fəlakətin baş verməsinə yönəlmiş əməllərə, tədbirlərə əl atır ([23]).

Bu mənada Ermənistan Respublikasının 30 ilə yaxın Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonları işğal altında saxlamaqla beynəlxalq birliyin nəzarətindən kənar bölgəyə çevrilən bu ərazilərdə qanunsuz fəaliyyətlə, o cümlədən təbii sərvətlərin talan olunması, bütünlükdə regionun su ehtiyatlarının çirkləndirilməsi, bütün flora və faunasının məhvi, narkotik vasitələrin əkilib-becərilməsi və qanunsuz dövriyyəsi ilə məşğul olması və s. beynəlxalq humanitar hüququn kobud pozulması və ekoloji cinayətlərin tərkibini formalaşdırmışdır. Belə ki, Ermənistan işğal etdiyi ərazilərdəki çayları və bütünlükdə regional əhəmiyyətli su ehtiyatlarını, onların mənbələrini çirkləndirmiş, su anbarlarından cəbhəboyu yaşayan əhalinin istifadəsinə imkan verməyib və bununla nəinki yaxınlıqda

məskunlaşan əhali üçün eləcə də Azərbaycan Respublikasının digər bölgələrindəki əhalinin normal yaşayışı üçün ciddi təhlükə yaratmışdır. Bununla yanaşı, suya tələbatın daha çox olduğu əkin-biçin mövsümündə su anbarlarının qarşısı kəsilərək sudan istifadədə maneələr yaradılmış, kəskin su çatışmazlığı torpaqların deqradasiyası ilə nəticələnmişdir. Əksinə, suya az ehtiyac olan mövsümlərdə isə erməni işğalçı rejimi tərəfindən qəsdən su anbarlarından fermer təsərrüfatlarına, sahələrə, otlaqlara, əkin sahələrinə böyük həcmdə suyun buraxılması Azərbaycan Respublikasının digər ətraf rayonlarındakı torpaqlarına, təsərrüfatlarına ciddi ziyan vurmuşdur ([1],[24]). Bu və erməni silahlı qüvvələrinin aşağıda detallı surətdə təsvir edilən əməlləri dünya ictimaiyyəti və müvafiq beynəlxalq hüquqi instansiyalar tərəfindən ekoloji müharibə cinayəti kimi təsnif edilməlidir, çünki onların işğal etdikləri ərazilərdə əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasının hərbi, iqtisadi potensialını zəiflətmək üçün ekoloji stabilliyinə ciddi zərər yetirmək, ətraf mühiti tam və ya qismən məhv etmək, hətta orada ağır sosial-iqtisadi nəticələrə səbəb ola biləcək ekoloji fəlakət doğurmaqdan ibarətdir.

Eyni zamanda, Azərbaycanın nəzarətsiz qalmış ərazilərində Araz çayı və onun qollarının məqsədyönlü çirkləndirilməsi, flora və fauna növlərinin məhv edilməsi baş vermiş, bununla da həm bölgənin ekoloji sabitliyinə ciddi zərər yetirilmiş və eyni zamanda ölkəmizin qeyd olunan yaxın bölgələrində yaşayan əhalisinin həyat və sağlamlığına xələl dəymişdir. Bununla yanaşı, işğal altında saxlanılan bölgələrdə Azərbaycan Respublikasının mineral-xammal ehtiyatlarının qanunsuz mənimsənilməsinə baş vermişdir

Ermənistan tərəfindən növbəti ekoloji müharibə aktının qurbanı Azərbaycan Respublikasında işğal olunmuş və ermənilərin hərbi hissələri yerləşdirilmiş Gülüstan və Talış kəndlərindən keçən, mənbəyini Murov dağından götürən İnciçay olmuşdur. Belə ki, 19 noyabr 2010-cu il tarixində bu çayda kəskin çirklənmə müşahidə edilmiş, Tapqaraqoyunlu kənd sakinləri tərəfindən onların yeganə su mənbəyi olan İnciçayda gündüz saat 14:00-15:00 radələrindən başlayaraq çay suyunun qatı köpüklərlə axması müşahidə olunmuş və bu barədə AR Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin 13 sayılı Ərazi Ekologiya və Təbii Sərvətlər Şöbəsinə (Goranboy, Naftalan, Samux, Daşkəsən, Göygöl) məlumat verilmişdir. Ekoloji zərərin yerində qiymət-ləndirilməsi məqsədilə Nazirliyin mütəxəssislərindən ibarət operativ qrup yaradılmış və qrup tərəfindən qısa müddət ərzində həmin su obyektində birbaşa mobil cihazlar vasitəsilə ölçmə işləri görülmüşdür. Götürülmüş su nümunələrində zərərli kimyəvi maddələr üzrə nazirliyin mərkəzi analitik laboratoriyasında analizlər aparılmış və nəticədə çay suyunun keyfiyyətinin ciddi dərəcədə pisləşməsi qeydə alınmışdır. Müvafiq araşdırma və təhlillər göstərmişdir ki, hidrokarbonatlı su qrupundan olan İnciçayın suyunda hidrogen göstəricisi kəskin enərək qələvi mühitdən turş mühitə keçmiş, suyun oksigen rejimi xeyli pozulmuşdur ([26]). Bu nəinki adı çəkilən çayda, eləcə də regionda flora və fauna nümunələrinin kütləvi məhvinə səbəb olan ciddi ekoloji zərərdir.

Analoji vəziyyət AR-in Qazax rayonunun Cəfərli kəndində yerləşən Ağstafaçay su anbarında da qeydə alınmışdır. 1969-cu ildən istismara verilmiş anbar Qazax, Ağstafa, Tovuz və Şəmkir rayonlarının 57 min hektar əkin sahələrinin suvarılmasında və Qazax rayonunun əhalisini içməli su ehtiyaclarını ödəmək üçün istifadə edilir. Anbarın suyunu təmin edən çaylar isə Ermənistanın İcevan rayonunda yerləşən Bentonit-gil, Tütün Fermentasiya zavodu, Xalçaçılıq müəssisəsi və Dilicanda fəaliyyət göstərən hərbi zavod öz tullantıları vasitəsi ilə çirkləndirilir. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin Ətraf Mühit üzrə Milli Monitoring Departamentinin 6 mart 2015-ci ildə sərhəd çaylarının çirklənmə dərəcəsini öyrənmək məqsədi ilə aparılmış monitorinqlərində suyun tərkibindəki spesifik çirkləndiricilərdən fenolun miqdarının Şıxlı-2 məntəqəsində normadan 4,2, Ağstafaçayda 3,6, Ağstafaçay su anbarında isə 4 dəfə çox olduğu aşkarlanmışdır. Kəskin iyə malik fenol turşusunun tibbdə az miqdarda olmaq şərti ilə dezinfeksiya zamanı istifadə olunduğunu və fenol buxarı ilə nəfəs aldıqda selikli qişanı zədələdiyini, dəriyə təmas olduqda ağır yanıqlar əmələ gətirdiyini, qida yoluna düşükdə isə qaraciyər və böyrəkləri zədələdiyini nəzərə alsaq, təhlükənin nəticələrini müəyyən etmək elə də çətin deyildir. Bütün bu əməllər Ermənistan tərəfindən Azərbaycan Respublikasına qarşı faktiki olaraq, ekoloji müharibənin həyata keçirildiyinin faktiki sübutlarıdır.

Əslində bu kimi əməllərin formal olaraq bilavasitə hər hansı dövlətə, o cümlədən Ermənistan Respublikasına aid olmayan və ya onun tərəfindən idarə edilməyən ayrı-ayrı erməni terrorçu təşkilatları tərəfindən həyata keçirildiyi sübut olunarsa, bu əməllər ekoloji terrorçuluq cinayətinin tərkibini də yatarmış olacaqdır. Bu mənada, 2020-ci ilin noyabr ayının 10-da Azərbaycan Silahlı Qüvvələri tərəfindən uğurla başa çatdırılmış 44 günlük əks-hücum əməliyyatı zamanı darmadağın edilmiş erməni silahlı qüvvələrinin bölgədə qalmış qalıqları və digər erməni terror qruplaşmaları tərəfindən gələcəkdə də Azərbaycan Respublikası ərazisində ekoloji terror aktlarının həyata keçirilməyi istisna edilmir. Obyektiv cəhətdən oxşar olan bu kimi cinayətlərin AR-in müvafiq hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən istintaqı başa çatdırıldıqdan sonra bu cinayətlər barədə materiallar müvafiq beynəlxalq instansiyalara təqdim ediləcək və Ermənistan dövləti, bu cinayətləri bilavasitə təşkil və icra etmiş ayrı-ayrı erməni vəzifəli şəxsləri beynəlxalq məsuliyyətə cəlb ediləcəklər. Əlavə edək ki, ermənilərin tarixən terrorçuluğa siyasi, hərbi təsir vasitəsi kimi dəfərlərlə müraciət etməsi ([5]) yuxarıda sadalanan əməllərin əksəriyyətinin ekoloji terror və ekoloji müharibə kimi tövsüf edilməsinə dəlalət edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan sularına qarşı həyata keçirilən ekoloji terrorçuluq siyasəti balıqçılıq sənayesinin də inkişafına mənfi təsir göstərmişdir. Belə ki, Araz çayı üzərində Azərbaycan və İran İslam Respublikasının birlikdə inşa etdirdiyi, Naxçıvan ərazisində yerləşən Araz su anbarı hər iki ölkənin balıqçılıq sənayesində mühüm rol oynayır. Çirкли suların, tullantıların birbaşa olaraq ermənilər tərəfindən məqsədyönlü surətdə Araz çayına axıtılması bu su hövzəsinin dərin hissələrində polisaprob (yəni su hövzələrinin

dərin qatlarında yaşayan üzvi birləşmələr) orqanizmlərin intensiv inkişafına səbəb olur. Ağır metallar və zəhərli maddələr isə istehlak edilən balıq və digər qida vasitəsilə əhalinin orqanizmini zəhərləyir ([25]).

Belə ki, AR-in müvafiq dövlət qurumlar tərəfindən keçirilmiş monitoringlər nəticəsində müəyyən olmuşdur ki, Ermənistan ərazisindən ölkəmizə axıb gələn Ağstafaçay və Xramçay çayları Kür çayına qoşulduqdan sonra Kür sularında müxtəlif kimyəvi birləşmələrin, o cümlədən bu ölkədən axıb gələb Oxçuçay Araz çayına birləşdikdən sonra isə Araz sularında ağır metalların miqdarı normadan 10-30 dəfə artıq olmuşdur. Ermənistanın Mehri, Qacaran, Qafan və Dəstəkert dağ-mədən (metalsafılaşdırma) kombinatlarının yüz min tonlarla qatı turş suları, ağır metal duzları və başqa tullantıları Oxçuçayı hədsiz dərəcədə çirkləndirməkdə davam edir. Eyni zamanda, ayrı-ayrı vaxtlarda bu çayda suyun tərkibində misin miqdarı normadan 25-50 dəfə, fenolların miqdarı isə mütəmadi olaraq normadan 6-15 dəfə artıq olmuşdur. Ermənistanın ərazisində sənayə tullantıları nəticəsində alüminium, sink, manqan, titan və bismut kimi çirkləndirici elementlərə isə, təəssüf ki, Oxçuçayda artıq uzun müddətdir ki, daim də rast gəlinir ([26]).

Bununla yanaşı, erməni silahlı qüvvələri tərəfindən AR-in ekoloji sisteminə vurulan ən ciddi zərərlərdən biri də 1999-cu ildən başlayaraq AR-in işğal olunmuş ərazilərində və həmin ərazilərə yaxın sahələrdəki meşələrin və yaşıl örtüyün erməni hərbiçiləri tərəfindən sistemətik yandırılması olmuşdur. Bu məqsədyönlü yanğınlar nəticəsində xeyli torpaq qatı, flora və faunanın nadir növləri məhv edilmişdir. Konkret olaraq, 2006-cı ildə 63414 hektar, 2007-ci ildə 31097 hektar, 2008-ci ildə 380 hektar, 2009-cu ildə 250 hektar ərazi ermənilər tərəfindən yandırılmışdır. Məsələn, Tərtər rayonun Çaylı və Şıxarxı kəndlərində ard-arda törədilən yanğınlar nəticəsində ümumilikdə, min hektara yaxın ərazi tamamilə yanaraq külə dönmüşdür. Baş verən yanğınlar nəticəsində Azərbaycana milyon dollarlarla ziyan dəymişdir və təəssüf ki, hazırda yeni yanğınların törədilməsi ilə bu rəqəm artmaqda davam edir. Bundan əlavə, erməni hərbiçiləri bir zamanlar təmas xəttində yerləşən Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Tərtər və Xocavənd rayonlarına od vurularaq yandırılmış, on min hektarlarla əraziləri əhatə etməklə, eyni zamanda, digər ərazilərə də yayılan od ətraf mühitə və canlı təbiətə çox ciddi ziyan vurmuşdur.

2006-cı ildən başlayaraq mütəmadi olaraq törədilən yanğınlar nəticəsində 110 min hektardan çox münbit torpaqlar məhv olmuşdur və kənd təsərrüfatına ciddi ziyan dəymişdir ([27]).

Bu mənada ekoloji müharibələrin aparılmasını qadağan edən beynəlxalq müqavilə “Ətraf mühitə təsir vasitələrini hərbi və ya hər hansı digər düşmənçilik yönündə istifadəsinin qadağan edilməsi haqqında” Konvensiyadır ([28]). Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, Ermənistan Respublikası da bu konvensiya 15.05.2002 tarixdə qoşulmuşdur ([29]).

Bu Konvensiya BMT Baş Assambleyası tərəfindən 10.12.1976 tarixdə qəbul edilmiş, 1977-ci ilin may ayının 18-də 33 ölkə, o cümlədən SSRİ tərəfin-

dən Cenevrə şəhərində imzalanmış və 1978-ci ilin oktyabr ayının 5-də qüvvəyə minmişdir.

Ermənistanın üzv olaraq son 30 ildə sisteməlik surətdə pozduğu bu konvensiyanın əsas predmeti ondan ibarətdir ki, o, müharibə dövründə ətraf mühitin hərbi hədəf və ya hər hansı düşmənçilik hədəfi kimi seçilməsini qadağan edir.

Məhz ekosid kimi ağır beynəlxalq cinayətin hüquqi təsbit edilməsi də öz başlanğıcını silahlı münaqişələrin (müharibələrin) aparılmasını nizamlayan bu kimi konvensiya və digər beynəlxalq müqavilələrdən götürür. Məsələn, “Beynəlxalq silahlı münaqişələrin qurbanları barədə” 12 avqust 1949-cu il Cenevrə konvensiyalarına 1 saylı Protokolun (08.06.1977) 35-ci maddəsinin 3-cü hissəsində hərbi əməliyyatlar zamanı ətraf mühitə geniş, uzunmüddətli və ciddi zərər vurmağı hədəfləyən və ya bu kimi zərərə səbəb olacağı gözlənilən metod və ya vasitələrin tətbiqini qadağan edir ([30]). Ümumən, silahlı münaqişələr zamanı ətraf mühitin qorunması məsələsi, birbaşa qeyd olunmasa da, beynəlxalq humanitar hüququn bir sıra mənbələrində, o cümlədən 1949-cu il Cenevrə konvensiyalarında da öz əksini tapmışdır.

Bundan əlavə, 2020-ci ilin sentyabr-noyabr aylarında Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin erməni işğalçıları üzərində şanlı qələbəsi ilə başa çatmış 44-günlük müharibə zamanı erməni silahlı qüvvələri münaqişələrin əsas və universal qaydalarından biri olan Qayda 7-ni, yəni Mülki və Hərbi Obyektlərin Fərqləndirilməsi Prinsipini açıq surətdə və sisteməlik olaraq pozmuşdur. Belə ki, bu qayda həm local, həm də beynəlxalq silahlı münaqişələrə tətbiq edilə bilməklə, beynəlxalq ümumi hüququn normasına təşkil edir və 12 avqust 1949-cu il Cenevrə konvensiyalarına 1 saylı Protokolun 48, 53 (2) maddələrində əks edilmişdir ([30]). Bu qaydaya əsasən, “münaqişə tərəfləri hər zaman mülki və hərbi obyektləri fərqləndirilməlidir. Həmlələr yalnız hərbi obyektlərə yönələ bilər. Həmlələr heç bir halda mülki obyektlərə qarşı yönələ bilməz.” Buna baxmayaraq, qeyd olunan müharibə zamanı Ermənistan Silahlı Qüvvələri müharibə bölgəsindən xeyli uzaqda yerləşən Gəncə şəhərinə dəfələrlə ballistik raketlər atmaqla Qayda 7-ni kobud surətdə pozmuşdur. Belə ki, elan edilmiş humanitar atəşkəsə baxmayaraq, 17 oktyabr 2020-ci il tarixdə istirahət günü saat 01.00 radələrində Ermənistan Azərbaycanın ikinci ən böyük və sıx əhalisi olan şəhərini üçüncü dəfə ağır ballistik raketlərlə vurmuşdur. Nəticədə mülki şəxslər arasında ağır itkilər olmuş, ikisi uşaq olmaqla 12 nəfər həlak olmuş, 40 nəfərdən çox şəxs isə ağır xəsarət almışlar. Mülki şəxslərin qəsdən öldürülməsi beynəlxalq humanitar hüququn normalarına zidd olmaqla müharibə cinayəti, bəşəriyyət əleyhinə cinayət təşkil edir ([31]). Terrorun bütün növlərini dövlət siyasətinə çevirmiş Ermənistanın hazırki və əvvəlki rəhbərliyi bu cinayətlər görə tam məsuliyyət daşıyır. Belə ki, indi və bundan əvvəllər bu kimi cinayətlər zamanı dinc əhalinin raket atəşinə tutulması qərarını məhz onlar vermişlər. Bununla bağlı, Azərbaycan Respublikası milli və beynəlxalq hüquq mexanizmlərindən tam istifadə etməklə bu cinayətkarların ədalət mühakiməsinə cəlb edilməsini tezliklə təmin edəcəkdir.

Silahlı münaqişələr zamanı ekoloji zərərlər mövzusunun davamı kimi qeyd etməliyik ki, “Beynəlxalq silahlı münaqişələrin qurbanları barədə” 12 avqust 1949-cu il Cenevrə konvensiyalarına 1 sayılı Əlavə Protokolun (08.06.1977) məhz 55-ci maddəsi ([30]) isə bilavasitə belə münaqişələr zamanı ətraf mühitin mühafizəsinə həsr edilmişdir. Bu maddədə silahlı münaqişə aparən tərəflərin geniş, ciddi və uzunmüddətli zərərə səbəb olunmaması üçün ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı qayğısına qalınması qeyd olunur. Eyni zamanda, göstərilir ki, bu mühafizə tədbirləri müharibə aparılmasının elə metod və vasitələrdən istifadəsini istisna edir ki, onların məqsədi ətraf mühitə yuxarıda qeyd olunan zərərlərə gətirib çıxaracaq və ya gözləmək olar ki, gətirib çıxara bilər və bununla da əhalinin həyat və sağlamlığına zərər vura bilər. Bundan əlavə, həmin maddənin 2-ci hissəsində qeyd edilir ki, müharibə aparən tərəfin cavab tədbiri kimi (représailles) ətraf mühitə zərər vurması qadağan edilir.

Bundan əlavə, “Beynəlxalq silahlı münaqişələrin qurbanları barədə” 12 avqust 1949-cu il Cenevrə konvensiyalarına 1 sayılı Protokolun (08.06.1977) 56-cı maddəsində hərbi qarşıdurma zamanı su bəndləri, su anbarları və ya atom elektrik stansiyaların dağıdılması ilə bağlı ətraf mühitə təhlükələr barədə söz açılır ([30]). Eyni zamanda protokolun “Mülki şəxslərin yaşaması üçün zəruri olan obyektlərin müdafiəsi” adlanan 54-cü maddəsində mülki şəxslərin yaşaması üçün digər obyektlərlə yanaşı, kənd təsərrüfatı rayonları və irriqasiya qurğularının dağıdılması qadağan edilir. ([30]).

1 sayılı Protokolda bütün sadalanan normalara məhəl qoymayaraq, Ermənistan silahlı qüvvələri 10 oktyabr 2020-ci il tarixdə saat 12:00-dan etibarən elan edilmiş humanitar atəşkəs rejiminin tələblərini pozaraq, Azərbaycanın dinc əhalisini qəsdən hədəfə almaqla yaşayış məntəqələrini və strateji obyektləri ağır artilleriyadan ardıcıl atəşə tutmuşdur. Bundan əlavə, ER silahlı qüvvələri 17.10.2020-ci il tarixdə gecə saat 01 radələrində növbəti dəfə Cənubi Qafqazın ən böyük istilik elektrik stansiyası olan Mingəçevir Su Elektrik Stansiyasını hədəfə almaqla cəbhə zonasından 100 km-dən artıq uzaqlıqda yerləşən, iri sənaye şəhəri Mingəçevirə və qeyd edildiyi kimi, Azərbaycanın ikinci böyük şəhəri olan Gəncəyə raketlər atmışdır.

Mingəçevir Su Anbarı Azərbaycanın, həmçinin regionun ən iri sututarlarından biridir və Ermənistan Silahlı Qüvvələri tərəfindən bu su anbarının raket atəşinə tutulması Azərbaycanda ən ağır ekoloji fəlakətə səbəb ola bilərdi. Bu silahlı qüvvələr tərəfindən hərəkətlərə əl atması ilk növbədə 1949-cu il Cenevrə konvensiyalarına 1 sayılı Protokolun (08.06.1977) 54, 55 və 56-cı maddələrinin, habelə “Ətraf mühitə təsir vasitələrini hərbi və ya hər hansı digər düşmənçilik yönündə istifadəsinin qadağan edilməsi haqqında” Konvensiyanın ([28]) bilavasitə pozulmasıdır və bu dövlətin əməli ekoloji müharibə cəna-yəti hesab edilir. Belə ki, erməni silahlı qüvvələri üçün Mingəçevir Su Anbarı hərbi obyekt deyildir və bu su anbarının fəaliyyəti sırf mülki xarakter daşıyır və AR silahlı qüvvələrinin bölgədəki hərbi əməliyyatlarına heç bir dəstək xarakteri daşımır. Eyni zamanda onun dağıdılması nəinki AR-də, eləcə də

qonşu Gürcüstan və Rusiyada da böyük humanitar və ekoloji fəlakətə səbəb ola bilər.

Eyni zamanda, Ermənistanın qeyd olunan əməllərini ekoloji təhlükəlilik dərəcəsi baxımdan araşdırsaq görərik ki, bu əməllər ən ağır ekoloji cinayət hesab edilən ekosidə sui-qəsdən ibarətdir, belə ki, Ermənistan Silahlı Qüvvələri Mingəçevir Su Anbarına dəqiq zərbələr endirə bilsəydilər o zaman tam əminliklə ekosid baş verərdi. Buna görə də, bu əməllər bilavasitə “Beynəlxalq silahlı münaqişələrin qurbanları barədə” 12 avqust 1949-cu il Cenevrə konvensiyalarına 1 saylı Protokolun (08.06.1977) 35-ci maddəsinin 3-cü hissəsinə ziddir. Belə ki, bu əməllər ətraf mühitə həmin maddədə qeyd olunan geniş, uzunmüddətli və ciddi zərər vurmağı hədəfləyirdi ([30]). Məhz bu maddədə ifadə edilmiş norma və silahlı münaqişələrin aparılmasını nizamlayan digər beynəlxalq müqavilələrdəki müvafiq normalar ekosid kimi ağır ekoloji cinayəti tövsif edir.

Bundan əlavə qeyd edək ki, 1976-cı ildə Madrid şəhərində Beynəlxalq hüquq Assosiasiyası tərəfindən silahlı münaqişələr dövründə su resurslarının və mühafizəsi barədə qəbul etdiyi qətnamədə belə münaqişələr zamanı ilkin ekoloji tarazlığın pozulmasına səbəb ola biləcək hidro-texniki qurğuların dağıntısı qadağan edilir ([31]).

ER silahlı qüvvələri 17.10.2020-ci il tarixdə və sonrakı mərhələlərdə dəfələrfə Mingəçevir Su Elektrik Stansiyasına, Mingəçevir Su Anbarına raket zərbələri endirməsi faktiki olaraq, AR-də ekoloji tarazlığın pozulmasına yönəlmişdir, eyni zamanda 1949-cu il Cenevrə konvensiyalarına 1 saylı Protokolun (08.06.1977) 35-ci maddəsinin 3-cü hissəsində qeyd edildiyi kimi, ölkəmizin ətraf mühitinə geniş, uzunmüddətli və ciddi zərər vurmağı hədəfləyir. Bununla əlaqədar, bu hadisə ilə bağlı, AR Prokurorluq əməkdaşları tərəfindən hadisə yerinə baxış keçirilməklə zəruri istintaq-əməliyyat tədbirləri həyata keçirilmişdir ([32]).

AR ETSN-nin hadisə ilə bağlı müvafiq bəyanatında qeyd edilir ki, erməni silahlı qüvvələrinin bu cinayətləri bir çox beynəlxalq konvensiya və qərarların, o cümlədən Ermənistanın da üzv olduğu BMT-nin Bioloji Müxtəliflik haqqında və Səhrələşməyə, torpaqların deqradasiyasına qarşı mübarizə Konvensiyalarından irəli gələn öhdəliklərin kobudcasına pozulmasıdır ([33]).

Bununla əlaqədar, beynəlxalq ictimaiyyət, dünyanın beynəlxalq ekoloji və humanitar təşkilatları təcili olaraq işğalçı Ermənistanı insan haqlarına, beynəlxalq təbiəti mühafizə tələblərinə və beynəlxalq öhdəliklərinə riayət olunmasına və törətdiyi ekoloji zərərlərə görə müvafiq kompensasiyanın təmin etməyə məcbur etmək üçün konkret və qətiyyətli addımlar atmalıdırlar.

Növbəti məqalələrimizdə ER tərəfindən Azərbaycan Respublikası ərazisində həyata keçirilən digər ekoloji xarakterli cinayətlərin beynəlxalq münasibətlər və digər kontekstdən təhlili veriləcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. A.Qurbanov “Hidroböhran, hidromünaqişələr və hidrostrategiya” Bakı-2013
2. Q. Məmmədov, M. Xəlilov “Ekologiya, ətraf mühit və insan” Bakı-2006
3. F. Hübətov, Müasir beynəlxalq münasibətlərdə enerji diplomatiyası. Bakı, 2018, 356 s
4. Folk, Richard A. Environmental disruption by military means and international law // Environmental Warfare: A Technical, Legal and Policy Appraisal. Arthur C. Westing, ed. Stockholm Peace Research Institute, 1984.
5. Francis Hyland, Armenian Terrorism: The Past, the Present, the Prospects (Boulder, CO: Westview, 1991), 23.
6. Ovchinsky V.S., Kochubey M.A. Ekstremistskie organizatsii v SShA [The Extremist Organizations in the USA]. Zhurnal rossiyskogo prava, 2009, no. 6, pp. 101-113.
7. Plant, Glenn. Environmental Protection and the Law of War, Scheduled for publication. – New York, January 1992.
8. Боте М. Разрушение среды обитания как способ ведения войны // Разоружение. Т. XV. № 2. 1992. – Нью-Йорк: ООН, 1993.
9. Виноградов С. В. Международное право и охрана атмосферы. – М., 1987
10. Иванцов, С. В. Экологический терроризм как новое проявление современной организованной преступной деятельности / С. В. Иванцов// «Черные дыры» в российском законодательстве 2008. – № 1. – С. 189–192
11. Кукушкина А.В. Международно-правовые аспекты экологической безопасности // Московский журнал международного права. 1993. № 2. С. 59.
12. Международное уголовное право. — 2-е изд. / Под. ред. В. Н. Кудрявцева. - С. 131
13. Рыженков А. Я. Экологический терроризм как глобальная проблема современности // Правовая парадигма. 2017.Т. 16. № 2. С. 479–483.
14. Тисленко, Д. И. Экологический терроризм: уголовно-правовые и криминологические проблемы: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Тисленко Дмитрий Игоревич. – Саратов, 2012. – 27 с.
15. <https://www.dw.com/ru>
16. <https://www.icrc.org/ru/doc/resources/documents/misc/hague-convention-iv-181007.htm>
17. <http://www.sehiyye.gov.az/files/pdf/konst.pdf>
18. <http://e-qanun.az/framework/3851>
19. <http://e-qanun.az/framework/3855>
20. <http://ukodeksrf.ru/ch-2/rzd-12/gl-34/st-358-uk-rf>

21. <https://ria.ru/20200326/1569177256.html>
22. [file:///C:/Users/User/Downloads/ekotsid-kak-prestuplenie-protiv-bezopasnosti-chelovechestva%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/ekotsid-kak-prestuplenie-protiv-bezopasnosti-chelovechestva%20(1).pdf)
23. <https://cyberleninka.ru/article/n/harakteristika-ekologicheskoy-voyny-kak-sovremennogo-globalnogo-ekologicheskogo-vyzova-chelovechestvu>
24. <http://eco.gov.az/az/nazirlik/xeber?newsID=11566>
25. http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/azerbaycan_oktyabr2009/92388.htm
26. http://files.preslib.az/projects/azereco/az/eco_m2_8.pdf (son baxılma tarixi:18.12.2014)
27. <http://eco.gov.az/az/nazirlik/xeberler>
28. <https://www.icrc.org/ru/doc/resources/documents/misc/ihl-environment-271004.htm>
29. https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXVI-1&chapter=26&clang=_end
30. <https://www.icrc.org/ru/doc/resources/documents/misc/6lkb31.htm>
31. <file:///C:/Users/User/Downloads/50-430-1-PB.pdf>
32. <https://genprosecutor.gov.az/az/post/3039>
33. <http://eco.gov.az/az/nazirlik/xeber?newsID=11535>

SUMMARY

ENVIRONMENTAL CRIMES OF ARMENIA AGAINST THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Humbatov F.D.

*Associate Professor at the Department of Planning and
administration of sustainable development
of the Academy of Public Administration
under the President of the Republic of Azerbaijan,
PhD in Mathematics*

The article is devoted to the analysis of the environmental crimes such as eco-terrorism, environmental war, ecocide in the context of international conflicts. In this regard, it examines some environmental crimes of Armenia against the Republic of Azerbaijan over the past 30 years from the perspective of international relations and humanitarian law.

Keywords: *environmental security, environmental terrorism, environmental war, ecocide*

РЕЗЮМЕ

ОБ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРЕСТУПЛЕНИЯХ АРМЕНИИ ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Гумбатов Ф.Д.

*Доцент кафедры “Планирование и управление
устойчивым развитием” Академии Государственного Управления
при Президенте Азербайджанской Республики,
доктор философии по математике*

В статье проводится сравнительный анализ понятий экологического терроризма, экоцида, экологической войны в контексте международных конфликтов, и в этом контексте исследуются экологические преступления, как основная составная часть оккупационной политики, совершенные Арменией против республики Азербайджан за последние 30 лет с точки зрения международных отношений и гуманитарного права.

Ключевые слова: *экологическая безопасность, экологический терроризм, экологическая война, экоцид*

NAR BUDAQLARININ XƏRÇƏNGİ VƏ YA FOMOZU XƏSTƏLİYİ VƏ ONA QARŞI MÜBARİZƏ ÜSULLARININ İŞLƏNİB HAZIRLANMASI

Quliyev F.A.

*AMEA-nın Lənkəran Regional Elmi Mərkəzi
Lənkəran, Az 4200, Ş.Axundov küç.18
e-mail: prof.fquliyev@mail.ru*

Hüseynova L.A.

*Bitki Mühafizə və Texniki Bitkilər Elmi-Tədqiqat İnstitutu
Gəncə, Əziz Əliyev küçəsi, 50
e-mail: fitopatoloq.lale@mail.ru*

Məqalədə Azərbaycanın Gəncə-Qazax coğrafi coğrafi bölgəsi şəraitində nar bitkisinin xəstəliklərinin tədqiqatının nəticələri barədə məlumatlar öz əksini tapmışdır.

Xərçəng xəstəliyi nar bitkisinin becərilməsi prosesində aşağı səviyyəli aqro-texnikanın tətbiqi zamanı meydana çıxır. Xəstəlik ştamb qabığının və yan budaqların məhvina səbəb olur. Əvvəlcə qabıqda qonur rəngli eninə və uzununa istiqamətlərdə böyüyən ləkələr əmələ gəlir. Qabıq tədricən qaralır və üzəri çartlarla örtülür. Bir müddətdən sonra qabıq qatlara ayrılır və tündləşmiş oduncaq çılpaqlaşır. Nəticədə kənarları xərçəngəbənzər şişlərlə əhatə olunmuş yaralar əmələ gəlir. Ştamb və budaqların həlqələnməsi zamanı şirə hərəkətinin dayanması nəticəsində bitkinin yuxarıda yerləşən hissələrinin quruması baş verir. Zaman keçdikcə xəstəliklə sirayətlənmiş ağaclar məhv olmağa başlayır.

Xəstəliyin törədici Phoma punicae Tassi. fitopatogen natamam göbələyi Sphaeropsidales sırasına daxildir. Onun mitseli hüceyrəarası yayılır, sirayətlənmiş toxumaların səthində isə piknidlər formalaşır. Sporlar piknidlərdən uzun əyri lent şəklinə çıxır.

Bir qayda olaraq, bitkilərin yoluxması zədə və mexaniki yara yerlərində müşahidə edilir. Xərçəng yaralarının formalaşması nar bitkisinin qabığının altında, bəzən də oduncaqda formalaşan zərərverici yolları ilə üst-üstə düşür.

Patogen mitsel və piknidlər şəklinə sirayətlənmiş qabıqda saxlanılır.

Açar sözlər: *nar, narın xərçəngi və ya fomozu, hipertrofiya, hiperplaziya, günəş yanığı*

Giriş. Subtropik meyvə bitkiləri subtropik bölgələrdə yetişdirilən çoxillik həmişəyaşıl və qışda yarpaqlarını tökən ağac və ya kol bitkiləridir. Subtropik meyvə bitkiləri botaniki cəhətdən bir-birindən uzaq, ekoloji baxımdan isə yaxındırlar. Tropik bitkilərdən fərqli olaraq, onlar müəyyən dərəcədə sükunət dövrü keçirir. Şaxtaya davamlı (-6-20S0) olurlar. Subtropik meyvə bitkilərinin

inkışaf prosesinin tam keçməsi və meyvələrinin yetişməsi üçün temperatur həcmi 4000-4500S0-dən az olmamalıdır. Subrtropik meyvə bitkiləri Keçmiş SSRİ-i məkanında Cənubi Krım, Azərbaycan, Gürcüstan, Dağıstan Muxtar Respublikası, Özbəkistan, Tacikistan və Türkmənistanın subtropik bölgələrində yetişdirilir. Subtropik meyvə bitkiləri qışda yarpaqlarını tökən və tökməyən, habelə quru subtropik və rütubətli subtropik iqlim tipi bitkiləri olmaqla, iki qrupa bölünürlər. Nar (*Punica L.*) qışda yarpaqlarını tökən quru subtropik iqlim bitkisi[1].

Nar bitkisi çox qədim tarixə malikdir. Azərbaycanda nar hələ Tunc dövründən məlumdur. M.S.Vavilova görə, narın ilk forma əmələ gəlmə mərkəzi Azərbaycan, Türkiyə, İran, İraq və Türkmənistandır.

Nar böyük xalq təsərrüfatı əhəmiyyətinə malik bitkidir. Nar meyvələrindən təzə halda yeyilməkdən başqa, onlardan müxtəlif məmulatlar hazırlanır. Belə ki, nar meyvələrindən təbii şirə, narşərab, spirtsiz içkilər (qranadin), üzüm bəhməzi ilə nar toxumlarından hazırlanmış nardaşı, narşərabla üzüm şirəsindən hazırlanmış nardança, spirt, şərab və digər yüksək keyfiyyətli məhsulların hazırlanmasında istifadə olunur. Bununla yanaşı, narın müxtəlif hissələrindən təbabətdə və sənayedə geniş istifadə edilir. Belə ki, nar şirəsi mədə ağrıları, baş ağrısı, hipertoniya (qan təzyiqi), öskürək, isitmə, soyuqdəymə və s. xəstəliklərin müalicəsində çox istifadə edilir. Nar şirəsi mədə iltihabını, susuzluğu və ürəkbulanmanı yatırır. Turş nar şərbəti ödəm şiddətini yatırır, mədəni möhkəmləndirir, ishala qarşı yaxşı təsir edir. Şirin nar şərbəti isə ishala, soyuqdəymə və sinə ağrılarına qarşı faydalıdır. Narın meyvə qabığından qurdqovucu kimi, çiçəklərindən dəmlənmiş çay boğaz yollarının iltihabı və qadın xəstəliklərinin müalicəsi zamanı istifadə edilir. Meyvə qabığında, gövdə qabığında və köklərində olan dabbaq maddələri gənaşılmalı sənayedə, meyvə qabığı və çiçəkləri isə boyaqçılıqda istifadə edilir. Bir önəmli məqamı da qeyd etmək ki, nar kollarından dekorativ bağçılıqda bəzək məqsədi ilə, tarla qoruyucu meşə zolaqlarının yaradılmasında, habelə canlı çəpərlərin çəkilməsində istifadə olunur[2,3,4].

Nar-*Punica L.* cinsi olub, narkimilər və ya narçiçəklilər fəsiləsinə (*Punicaceae* Horan.) mənsubdur və 2 növlə təmsil olunur. Bunlardan biri Hind okeanının Ərəb dənizində yerləşən Yəmənəin Sokotra adasında yayılmış həmişəyaşıl, heç bir təsərrüfat əhəmiyyətinə malik olmayan, yeyilməyən, quru qutucuq meyvə formalaşdıran endem Sokotra narı növüdür (*Punica protopunica Belf.*). Digəri isə geniş yayılmış, narın bütün mövcud sortlarına başlanğıc vermiş adi nar növüdür (*Punica granatum L.*). Adi narın (*Punica granatum L.*) təbii coğrafi yayılma arealı Balkan yarımadasından və Qərbi Asiyadan başlayaraq, Şərqi doğru yəni, Şimal-Qərbi Hindistana qədər uzanır. Bu növ Azərbaycanda da geniş yayılmışdır. Adi nar (*Punica granatum L.*) Azərbaycanın əksər rayonlarında çay vadilərində, qumlu, çınqıllı yamaclarda rast gəlinə də belə, onun qrup halında cəngəlliklərinə Tuğay meşələrində təsadüf olunur.

Hazırda dünya miqyasında nar bitkisinin 500-dən artıq sortu məlumdur. Azərbaycanda ən geniş yayılmış sortlardan Azərbaycan gülöyşəsi, Çəhrayı gülöyşə, Qırmızı qabıq, Nazik qabıq, Bala Mürsəl, Qara Bala Mürsəl, Şelli mələsi, Şüvəlan narı, VİR№1, Şah nar, Şirin nar, Qırmızı şirin, Ağ şirin, Alşirin, İridənə, Göy nar, Ağdənə, Qaradənə, Açıqdənə, Zibeydə, Ağ-turş-şirin və s. sortları göstərmək olar[5,6].

Aparılan işin aktuallığı. Ölkəmiz dünyanın ən qədim narçılıq diyarlarından biridir. Bununla əlaqədar olaraq, ölkəmizin nar plantasiyalarında xəstəliklər geniş vüsət almışdır. Nar bitkisinin ən geniş yayılmış xəstəlikləri aşağıdakılardır; narın zitiöz meyvə çürüməsi (*Zythia versoniana* Sacc.), nar budaqlarının xərçəngi və ya fomozu (*Phoma punicae* Tassi.), narın antraknozu və ya dəmgili (*Sphaceloma punicae* Bitank. et Jenk.), narın serkosporozu (*Cercospora lythracearum* Heald. et Wolf.), nar meyvələrinin alternariozu və ya qara çürüməsi (*Alternaria* sp.), boz çürümə və ya botritioz (*Botrytis cinerea* Pers.), narın gövdə çürüməsi və ya fitoflorozu (*Phytophthora* sp.), aspergillioz meyvə çürüməsi (*Aspergillus niger* Van Tieghem.) və s.

Nar bitkində bu və ya digər dərəcədə yayılması müşahidə edilən xəstəliklər bitkinin zəifləməsinə, məhsuldarlığının azalmasına, bəzən isə tamamilə, qurumasına səbəb olur ki, bunlar da xüsusi tədqiqat işlərinin aparılması üçün zəmin yaradır.

Tədqiqatın məqsədi və aparılma metodikası. Bütün bu amilləri nəzərə alaraq, 2018-2020-ci illərdə L.A.Hüseynovanın “Gəncə-Qazax coğrafi bölgəsində nar bitkisinin xəstəlik törədicilərinin növ tərkibinin öyrənilməsi və başlıcalarına qarşı mübarizə üsullarının təkmilləşdirilməsi” mövzusunda aparıldığı tədqiqatlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat işinin məqsədi Gəncə-Qazax coğrafi bölgəsində geniş bağ sahələri olan nar bitkisinin xəstəliklərinə qarşı inteqrirlənmiş mübarizə sistemini təkmilləşdirməkdir. 2018-2020-ci illərdə aparılan tədqiqatlarda əsas məqsəd və vəzifələr aşağıdakılardır;

1. Nar plantasiyalarının mikobiotasının öyrənilməsi və onun ən zərərli nümayəndələrinin aşkar olunması;
2. Nar bitkisinin ən təhlükəli xəstəlik törədicilərinin bioekologiyasının öyrənilməsi;
3. Nar bitkisinin əsas xəstəliklərinin yayılmasının və zərərinin müəyyən edilməsi;
4. Tədqiqat aparıldığı bölgədə əsas xəstəliklərin inkişaf dinamikasının öyrənilməsi;
5. Nar bitkisinin əsas xəstəliklərinə qarşı elmi əsaslandırılmış mübarizə üsullarının işlənilib hazırlanması.

Tədqiqat işləri 2018-2020-ci illərdə Gəncə-Qazax coğrafi bölgəsində Goranboy rayonunun ərazisində yerləşən 19 hektarlıq şəxsi fermer təsərrüfatının 0,5 hektarında narın Çəhrayı gülöyşə və Qırmızı qabıq sortları üzərində aparılmışdır. Mikoloji və fitopatoloji tədqiqatlar Azərbaycan Qida Təhlükəsizliyi İnstitutunun Mərkəzi Fitosanitar Laboratoriyasında yerinə yetirilmişdir.

Laboratoriya və tarla tədqiqatları zamanı Dospexov B.A. (1985) metodikasından istifadə edilmişdir. Çumakov A.E., Minkeviç İ.İ., Vlasov Y.İ., Qavrilova E.A. (1974) metodikasına əsasən, stasionar təcrübə sahəsində və marşrut müayinələri zamanı yoluxmuş bitki nümunələrindən herbari materialları hazırlanmış, fitopatogen göbələklərin identifikasiyası aparılmış və bu zaman Xoçrakov M.K., Dobrazrakova T.L., Stepanov K.M., Letova M.F. (2003) tərtib etdiyi bitki xəstəliklərinin təyinedicisindən istifadə edilmişdir. Nar plantasiyalarının marşrut müşahidə və müayinələri Gəncə-Qazax coğrafi bölgəsinin Goranboy, Şəmkir və Tovuz rayonlarında aparılmışdır.

Ümumiyyətlə, fitopatologiyada bir sıra xəstəliklər (soluxma, xloroz, hommoz və ya kitrə axımı, xərçəng, meyvə çartlaması) onu törədən amilin biotik (canlı) və abiotik (cansız) olmasından asılı olaraq, infeksiyon (parazit) və qeyri-infeksiyon (qeyri-parazit) səciyyə daşıyır.

Eksperimental hissə. Xərçəng xəstəliyini təhlil etməzdən qabaq belə bir sual meydana çıxır: Ümumiyyətlə, xərçəng nədir və normal bitki hüceyrəsi xərçəng hüceyrəsinə necə çevrilir? Xərçəng-bütövlükdə bitkinin və ya onun ayrı-ayrı orqanlarının istər fitopatogen orqanizmlərin (göbələk, bakteriya, virus), istər zərərvericilərin (həşəratlar, nematodlar) özlərindən sintez etdikləri müxtəlif təbiətli kimyəvi tərkibə malik maddələrin, istərsə də əlverişsiz mühit amillərinin (şaxta, günəş şüaları, pestisidlər) təsiri altında bitki hüceyrələrinin həddən artıq sürətli bölünməsi (hiperplaziya) və ölçücə böyüməsi (hipertrofiya) nəticəsində qeyri-normal inkişafıdır. Bu qeyri-normal inkişaf zamanı bütövlükdə bitkidə və ya onun ayrı-ayrı orqanlarında xərçəng şişləri və ya xərçəng yaraları formalaşır. Xərçəng şişləri hiperplaziya (hüceyrələrin miqdarının və ya sayının kəskin artması) və hipertrofiya (hüceyrələrin həcmnin, ölçüsünün böyüməsi) kimi patomorfoloji dəyişikliklərin sayəsində meydana çıxır. Xərçəng şişlərinin diaqnostikası zamanı bu patomorfoloji dəyişikliklərin hər ikisi də eyni zamanda təsadüf olunur. Bunlar bir-biri ilə vəhdət təşkil edir və biri digərinin meydana çıxması üçün zəmin yaradır. Xərçəng şişləri istisnasız olaraq, bitkinin bütün orqanlarında əmələ gələ bilər.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, xərçəngin əsasında hipertrofiya və hiperplaziya kimi, patomorfoloji dəyişikliklər dayanır. Bunların hər ikisi hüceyrə səviyyəsində gedən proseslərdir.

Hipertrofiya (yunanca “hiper”-üstündə; “trofe”-qidalanma) hüceyrələrin ölçüsünün böyüməsi nəticəsində əksərən, onların formasının dəyişməsi ilə müşayiət olunan toxumaların həddən artıq patoloji böyüməsinə deyilir. Hipertrofiya bitkinin ayrı-ayrı hissələrində törəmələrin, şişlərin, fırların, “şeytan süpürgə”sinin formalaşmasına və ya bütöv bir orqanın (bəzən, bütövlükdə bitkinin), həddən artıq böyüməsinə və deformasiyasına gətirib çıxarır. Alimlərin fikrincə, hipertrofiyanın əsasında, sintez prosesinin güclənməsi və boy maddələrinin düzgün şəkildə balanslaşmaması dayanır. Hipertrofiyanın bir çox fizioloji aspektləri tam şəkildə aydın deyil. Fitopatogen orqanizmlər (əksərən, yüksək dərəcədə ixtisaslaşmış obliqat parazitlər sırasından olan göbələklər,

eləcə də viruslar, bakteriyalar, nematodlar), həşəratlar, gənələr, bir sıra abiotik (cansız) amillər (məsələn, şaxta, günəş şüaları, kimyəvi maddələr, xüsusilə herbisidlərlə bitkilərin zədələnməsi) hipertrofiyanın geniş yayılmış səbəbləridir. Hipertrofiya olmuş toxumalar bir qayda olaraq, tez dağılır və ikincili patogenlər üçün bir növ “infeksiya qapısı” rolunu oynayır. Təsadüfi deyil ki, hipertrofiya zamanı şiş hüceyrələrinin sürətli bölünmə və ölçücə həddən artıq böyüməsinə su və qida maddələri sərfinin güclənməsi nəticəsində böyümə prosesinin ümumi şəkildə zəifləməsi, hətta sirayətlənmiş bitkinin məhvi baş verir.

Hiperplaziya (yunanca “hyper”-üstündə; “plasis”-törəmə) hüceyrələrin sürətli bölünməsi (çoxalması) və onların miqdarının kəskin şəkildə artması nəticəsində toxumaların həddən artıq patoloji böyüməsidir. Bitkilərin fitopatogen mikroorqanizmlər (bakteriya, virus və s.), zərərvericilər (həşəratlar, gənələr və s.), zərərli kimyəvi maddələr (pestisidlər), boy tənzimləyiciləri (reterdantlar), mexaniki zədələnmələr (k/t-ı maşın, alət və mexanizmləri ilə) və s. hiperplaziyaya əmələ gətirən səbəblərdir. Hiperplaziya nəticəsində adətən, normal forma və ölçüyə malik bircinsli hüceyrələrdən ibarət az differensiasiya olunmuş hüceyrələr (homeoplaziya) və ya əvvəlki hüceyrələrdən morfoloji cəhətdən fərqlənən əksərən, xırda hüceyrələr (heteroplaziya) əmələ gəlir. Hiperplaziya prosesi nəticəsində əmələ gəlmiş şişlər və ya firlar bəzən, avtonom böyümə qabiliyyətinə malik olur. Bu prosesin mexanizmi hələ tam öyrənilməmişdir. Müəyyən kimyəvi qıcıqlandırıcının təsiri altında toxumaların həddən artıq böyüməsi, örtük toxumalarının mexaniki zədələnməsi zamanı yaralar ətrafında əmələ gələn kallüs şişləri, sorucu ağız aparatına malik olan həşəratlar və gənələr tərəfindən zədələnmələr nəticəsində bitkinin müxtəlif orqanlarında əmələ gələn şişlər və ya firlar, ağac bitkilərinin bakterial kök xərçəngi zamanı yaranan şişlər və s. hiperplaziyanın meydana çıxmasının tipik əlamətləridir. Bir qayda olaraq, şiş və ya fır tipli yeni törəmələr qıcıqlanma yalnız ayrı-ayrı hüceyrələri və ya toxuma sahəsini əhatə etdiyi zaman əmələ gəlir. Əgər, bütöv bir orqan (məsələn, tumurcuq) qıcıqlandırıcı amilin təsirinə məruz qalırsa, bu zaman əksərən, “şeytan süpürgəsi” meydana çıxır. Beləliklə, toxuma və orqanların struktur elementlərinin miqdarının artması (hiperplaziya) kimi patomorfoloji dəyişiklik bitki hüceyrəsinin pestisidlərin, boy tənzimləyən maddələrin (reterdantlar), zərərvericilərin, fitopatogen orqanizmlərin (xəstəlik törədicilər), mexaniki zədələnmələrin və s.-in təsirindən sürətli mitoz və ya amitoz bölünməsi nəticəsində baş verir.

L.A.Hüseynova (2018) tədqiqatlarla müəyyən etmişdir ki, nar bitkisinin (Punica L.) infeksiya xərcəngin kök və budaq forması olmaqla, 2 tipinə rast gəlinir. Nar budaqlarının xərcəngi daha geniş yayılmış formadır.

Nar budaqlarının xərcəngi və ya fomozu xəstəliyi Azərbaycanın nar becərilən bütün rayonlarında rast gəlinir. Nar becərilən rayonlarda, əsasən, buraxılmış, baxımsız qalmış bağlarda daha çox rast gəlinir. Lakin, bununla yanaşı, ən yüksək səviyyəli aqrotexnikanın tətbiq edildiyi plantasiyalarda da inkişafı qeydə alınır. Keçmiş SSRİ-də xəstəlik ilk dəfə 1949-cu ilin axırında Kırmda

qeydə alınmışdır. Pereqonçenko B.M. (1952) qeyd edir ki, bu xəstəliyi Türk-mənistanda, xüsusilə onun cənub-qərbində *Phomopsis* cinsinə mənsub olan növlər törədir[7,8,9].

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, nar bitkisinin becərildiyi rayonlarda aşağı səviyyəli aqrotexnika və baxımsızlıq şəraitində inkişaf edən bir xəstəlikdir. Xəstəlik nəticəsində ştambın qabığı və yan budaqları sirayətlənir. Xəstəlik özünü qabığın çartlaması və bilavasitə onun ətrafında yaraların formalaşması şəklində biruzə verir. Əvvəlcə qabığın səthində qonur ləkə meydana çıxır, eninə və uzununa istiqamətlərdə böyüyür. Qabıq tədricən qaralır və yarıqlarla örtülür. Daha sonra onlar qatlara ayrılır, nəticədə qaralmış oduncaq çılpaqlaşır. Ətraflar boyunca müxtəlifşəkilli şişlər, yaralar formasında qeydə alınır. Halqalanma zamanı ştamb və budaqlarda quruma baş verir. Nəticədə bitkinin yuxarı orqanlarına şirə hərəkəti dayanır. Sonrakı müddətlərdə artıq sirayətlənmiş bitkinin məhvi başlayır[10,11].

Fitopatogen göbələk *Phoma punicae* Tassi. bioloji qrupuna görə nekrotrof olub, təsnifatda mövqeyi aşağıdakı kimidir;

Fungi və ya Mycota aləmi (həqiqi göbələklər aləmi);
Anamorfic fungi şöbəsi (natamam göbələklər şöbəsi);
Coelomycetes sinifi;
Sphaeropsidales və ya Pycnidiales sırası;
Dematiaceae fəsiləsi;
Phoma cinsi;
Phoma punicae Tassi. növü.

Xəstəliyin törədici *Phoma punicae* Tassi. göbələyinin mitseli hüceyrəarası yayılır, yoluxmuş toxumaların səthində piknidlər formalaşır. Onlar dağınıq qabıqlı, sarı-qəhvəyi örtüklü, əvvəlcə epidermislə örtülü, sonra dağılmış vəziyyətdə olaraq, diametri 150-170 mm-dir. Piknosporlar yumurtayaoxşar və ya uzunsov, rəngsiz, ölçüləri 6-6,5 x 3,5 mm-dir. Pikniddən sporlar uzun burulmuş lent şəklində çıxırlar [12].

Ümumiyyətlə, Sphaeropsidales və ya Pycnidiales sırası nümayəndələrində konidial spor əmələ gətirmə mərhələsi sferik və ya yumurtavari formalı piknidlərlə inkişaf edir. Piknidlər substrata yüklənmiş vəziyyətdə olub, xaricə yalnız bir dəliklə çıxır. Konidilər və ya piknosporlar piknidlərin daxilində onların divarlarında formalaşır. Bu sıranın göbələklərinin cinslərə bölünməsi piknid və piknosporların forma və quruluşuna əsaslanır. Phoma cinsinə mənsub olan göbələklər şarşəkili, ellipsşəkili formalı, substrata yüklənmiş piknidlər və birhüceyrəli, rəngsiz konidilərlə xarakterizə olunur. Bu cinsə mənsub olan göbələklərin böyük əksəriyyətə malik olan hissəsi saprotrof və ya fakültativ parazitlər olub, öz inkişaf tsiklinin bir hissəsini bitki üzərində keçirirlər. Əksərən, onlar bitkilərin gövdələrini sirayətləndirirlər [13,14,15].

Bitkilərin yoluxması adətən, zədə yerləri və mexaniki yaralar vasitəsilə baş verir. Xərçəng xassəli yaraların əmələ gəlməsi bəzən, nar bitkisinin qabığının altında formalaşan zərərverici yolları ilə üst-üstə düşür. Patogen yoluxmuş qabıqda mitsel və piknid formasında saxlanılır.

Aqar suslasında 25S0 temperatur mitselin böyümə və inkişafı üçün ən əlverişli temperatur hesab olunur. Bu temperaturun aşağı və ya yuxarı qalxması ilə göbələyin böyümə və inkişafı ləngiyir, 35S0 temperaturda isə inkişaf tamamilə dayanır[16,17,18].

Xərçəng xəstəliyi ilə yoluxmuş nar kolları vegetasiyanı pis keçirir, məhsul az verir. Kollar 5 balla yoluxduqda, onlar tamamilə quruyur.

L.A.Hüseynova (2018) qeyri-əlverişli mühit amillərinin təsiri altında baş verən qeyri-infeksion xərcəngi əsaslı surətdə tədqiq etmişdir.

Bitkilər xarici mühitin temperatur şəraitinin dəyişməsinə əhəmiyyətli dərəcədə reaksiya verirlər. Temperatur bitkilərin yayılma arealını müəyyən edən başlıca amildir. Bitkinin bitməsi üçün rejim həddlərindən temperaturun kəskin kənara çıxması halları onun həyat fəaliyyəti prosesinin və mühafizə funksiyalarının pozulmasına gətirib çıxarır.

Xüsusilə, bitki üçün aşağı temperaturlar məhvədidir. Temperaturun sürətdən və aşağı enmə səviyyəsindən asılı olaraq, onların təsiri müxtəlif xarakter daşıyır.

Bitki üçün ən zərərli donma prosesidir. Bu proses geriyə dönməyən bir proses olub, bitki toxumalarının bütövlüyünün pozulmasına gətirib çıxarır. Bu zaman hüceyrəarası məkanda və hüceyrələrin özündə buz kristalları formalaşır. Bundan əlavə, hüceyrələr susuzlaşırlar, belə ki, hüceyrələrdəki su hüceyrəarası məkanda toplanır, nəticədə protoplazmanın kolloid vəziyyəti pozulur, hüceyrələrindəki kristallar ölçücə daha da böyüyür və plazmatik membran zədələnir.

Donu açılan zaman donmuş bitki toxumasından hüceyrə şirəsi axır, toxuma əvvəlcə şəffaf olsa da, sonra qaralır və quruyur. Bitki su ehtiyatı ilə nə qədər zəngindir, şaxtanın təsirindən bir o qədər çox zədələnir. Belə ki, bitkinin cavan orqanları yaşlı orqanlarla müqayisədə, su ilə daha çox zəngindir və bu səbəbdən şaxtada daha çox donur.

Qış dövrü ağac bitkiləri üçün donma və donu açılma proseslərinin növbələşməsi böyük təhlükə törədir. Yumşaq, mülayim havadan sonra kəskin şaxtaların olması nəticəsində meyvə ağaclarının gövdələrində şaxta vurmanın nəticəsi olaraq, yarıqlar (çartlar) və qabığın inkişafdan qalması (çartdaq) əmələ gəlir. Şaxta vurmanın təsirindən əmələ gəlmiş çartlar temperaturun kəskin aşağı enməsi ilə əlaqədar olaraq, ağacın pis istilik keçiriciliyi səbəbindən oduncağın xarici və daxili qatlarının qeyri-bərabər sıxılmasının nəticəsidir. Əksərən, şaxtanın təsirindən əmələ gəlmiş yarıqlar (çartlar) yalnız ağacın qabığını əhatə edirlər. Lakin, təsadüfi deyil ki, yarıqlar dərin qatlara gedib çatır.

Güclü şaxtalardan sonra qəflətən temperaturun yüksəlməsi zamanı ağacda çartdaqlar formalaşır. Bu halda gövdənin xarici qatları daxili qatları ilə müqayisədə, güclü şəkildə genişlənir və qabığın oduncaqdan ayrılması prosesi baş verir. Çartdaqlı yarıqlar ağac gövdəsini həlqə şəklində əhatə edir və gövdənin uzununu boyunca bir neçə metr yayıla bilir. Bu isə ağacı zəiflədir və onun məhvinə gətirib çıxarır.

Payız, qış və xüsusilə, erkən yaz dövrü temperaturun kəskin qalxıb-enməsi ağac qabığının günəş-şaxta yanığı almasına səbəb olur. Günəş şüalarının təsiri altında hüceyrələr sükunət vəziyyətindən çıxırlar və gecə saatlarında mənfi temperaturun təsirinə qarşı çox həssas olurlar.

Adətən, yanıq ağac qabığının günəş şüaları ilə həddən artıq qızmasından sonra əmələ gəlir. Bu tip zədələnmələr ən çox iri budaqların və gövdələrin cənub və ya cənub-qərb hissələrində müşahidə olunur.

Günəş-şaxta yanığı almış ağacın zədə zonasında gövdə və budaqların qabığı tündləşir, quruyur və oduncaqdan ayrılaraq, tökülür. Çılpaqlaşmış oduncaq isə xarici mühitin əlverişsiz təsirinə qarşı müdafiəsiz olur. Təsadüfi deyil ki, belə yanıqlar tədricən qeyri-infeksion təbiətli xərçəng şişlərinə çevrilir.

Şaxta vurma nəticəsində meydana çıxan xərçəng xəstəliyinin inkişafı aşağıdakı kimi gedir: Ağac qabığının zədələnmiş hissəsinin ətrafında əvvəlcə su və plastik maddələrlə zəngin olan toxumadan təşkil olunmuş fir və ya şiş yaranır. Əgər qabıqda şaxta yanığının təsirindən formalaşan zədələnmələr əhəmiyyətsiz dərəcədədirsə, onda fir yaranı tamamilə dartır və sonra xəstəlik daha inkişaf etmir. Fir odunlaşır və oduncağı xarici mühitin əlverişsiz təsirindən etibarlı şəkildə qoruyur. Əgər, fir və ya şiş odunlaşmağa imkan tapmamış şaxtanın təsirinə məruz qalırsa, onda yara dartılmır və birinci fir ətrafında ikincisi formalaşır.

Yeni fırların şaxta ilə təkrar zədələnmələri nəticə etibarlı ilə, xəstəliyin xroniki formaya keçməsinə gətirib çıxarır. Belə ki, bu zaman yara sağalmır, açıq qalır və onun kənarları isə əhəmiyyətli dərəcədə qalınlaşır. Bəzən, yaranın mərkəzində çökəklik (dərinlik) yaranır. Xərçəng şişləri və ya yaraları ağaca böyük zərər vurur (meyvə ağacının böyümə və inkişaf prosesləri pozulur, ayrı-ayrı budaqlar məhv olur və s.).

Meyvə ağaclarının bütün növ zədələnmələri özü-özlüyündə təhlükəli olub, ağacları zəiflədir və onları infeksiya xəstəliklərin təsirinə qarşı davamsız edir.

Qeyri-infeksion xərçənglə mübarizədə daha çox profilaktiki tədbirlər məsləhət görülür.

Ağacın ştambının sağlam vəziyyətdə saxlanması meyvə bağının uzun ömürlüliyünü təmin edən əsas göstəricilərdən biridir. Gövdələrin zədələnməsi əsasən, ətraf mühit amillərinin bitkiyə əlverişsiz təsiri (aşağı temperatur, şaxtanın təsirindən əmələ gəlmiş çartlar, günəş yanığı və s.) nəticəsində eləcə də, gəmiricilər və ya dovşanlar, habelə torpağın işlənməsi zamanı ehtiyatsızlığa yol verdikdə və s. baş verir. Meyvə ağaclarının ştambının qabığında yaralar ən çox günəş yanığının təsirindən əmələ gəlir. Günəş yanığı ştambın cənub və cənub-qərb hissələrində qabığın ölməsi ilə xarakterizə olunur. Qabığın ölməsi əsasən, qışın ikinci yarısında gecə və gündüz temperaturları arasında kəskin fərqin olması nəticəsində baş verir. Ştamb qabığının tünd pigmenti tərəfindən günəş şüaları udulur və qabıq güclü şəkildə qızır. Gecə temperatur kəskin aşağı düşür, hüceyrələrdə su donur və bu hissələrdə qabıq məhv olur.

Nəticə və təkliflər.

Ümumiyyətlə, istər infeksiyon, istərsə də qeyri-infeksiyon xərcənglə mübarizədə dezinfeksiya və profilaktiki tədbirlərə üstünlük verilir. Buna səbəb, fitopatologiyada bu günə kimi xərcəng mənşəli xəstəliklərlə mübarizədə konkret elmi əsaslandırılmış kimyəvi mübarizə tədbirləri sisteminin işlənilməməsidir.

1. Bağlarda bütün aqrotexniki və sanitariya-profilaktiki tədbirlər kompleksinə (torpağın aqrokimyəvi analizinə əsasən, mineral və üzvi gübrələrin tətbiqi, sirayətlənmiş zoğların, budaqların budanması, kənarlaşdırılması və məhvi, mummylaşmış meyvələrin toplanaraq, məhv edilməsi, gövdə və skelet budaqların əhənglə ağardılması, ağacların qabığının mexaniki zədələnmələrdən və həmçinin, günəş-şaxta yanıqlarından qorunması, torpağın normal nəmliyini saxlamaq və s.) ciddi şəkildə əməl etmək lazımdır;

2. Qabığın təmizlənməsi yolu ilə xərcəng yaralarından müalicə olunması vacib tədbirlərdən biri hesab olunur. Bu məqsədlə, sirayətlənmiş hissə 2 sm-ə qədər sağlam toxumanı əhatə etməklə, kəsilir. Yaranı 1%-li mis kuporosu, 1%-li DNOK, 2%-li nitrafen və ya başqa preparatlarla dezinfeksiya edilir və bağ məlhəmi ilə yara yeri örtülür. Xəstə ağacların müalicəsi qış dövrü həyata keçirilir. Müalicə işi ağacların ümumi vəziyyətini yaxşılaşdıran tədbirlər kompleksi fonunda həyata keçirilməlidir;

3. Günəş yanığı ilə mübarizədə qabığın zədələnməsinin qarşısını almaq üçün ştambın müxtəlif materiallarla (küləş və s.) bağlanması, ştambın əhəng südü ilə ağardılması və s. profilaktiki tədbirlər həyata keçirilir. Gövdələrin bağlanması bir profilaktiki aqrotexniki tədbir kimi, yalnız cavan ağaclarda tətbiq edilir və meyvə ağaclarının həm günəş yanığının, həm də gəmiricilərin zərərli təsirindən mühafizə edir. Qış dövrü meyvə ağaclarının gövdə və ştambının donma nöqtəsindən aşağı dərəcəyə qədər soyumasının qarşısını almaq üçün qış sərt keçən regionlarda payızdan etibarən, ağacın gövdəsi müxtəlif sarğı və örtüklə örtülür. Yaz dövrü isə qeyri-bərabər qızmadan bitkinin mühafizəsi məqsədilə, gövdələr və budaqlar əhəng südü ilə ağardılır;

4. Əkindən qabaq nar çiləkləri 5 dəq müddətində mis kuporosunun 5%-li işçi məhlulunda saxlanılır. Bağda bütün aqrotexniki sanitariya-profilaktiki tədbirlər yüksək səviyyədə həyata keçirilməlidir;

5. Vegetasiya dövrü zitiöz meyvə çürüməsi xəstəliyinə (*Zythia versoni* Sacc.) qarşı fungusidlərlə (bordo mayesi, moniko bordo və tərkibində mis birləşmələri olan başqa preparatlar) aparılan çiləmələr xərcəng xəstəliyinin də yüngül keçməsinə zəmin yaradır;

6. Güclü yoluxmalar zamanı sanitariya və sağlamlaşdırıcı budama tətbiq olunur. Nar (*Punica L.*) bitkisi güclü zoğ əmələ gətirmə və zoğ bərpa etmə xüsusiyyətinə malik olduğuna görə, ağır dərəcəli budamalar tətbiq edildikdə külli miqdarda pöhrələr formalaşdırır və bitkinin çətri əvvəlki vəziyyətini alır;

7. Nar bağı salarkən, bitkinin bioloji xüsusiyyətləri, xüsusilə onun torpağa olan tələbatı mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır. Belə ki, nar (*Punica L.*) torpağa az tələbkar bitkidir. Müxtəlif qranulometrik tərkibə malik olan torpaqlar-

da becərilə bilər. Şoran, şorakət və çeyilli torpaqlar istisna olmaq şərtilə, bütün torpaq tiplərində uğurla becərilir. Ən yaxşı torpaqlar isə qalın şum qatlı, münbit, su sızdırma qabiliyyəti yaxşı olan gilli və gillicəli torpaqlar sayılır;

8. Narçılıqda ən mühüm aqrotexniki tədbir olaraq, çoxgövdəli nar kollarında gövdələrin sayının düzgün nizamlanması vacib sayılır. Belə ki, 3-4 gövdəli kolların formalaşdırılması zamanı narın xəstəlik və ziyanvericilərinə qarşı mübarizədə mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə, əmtəlik meyvə məhsullarının əldə edilməsinə və məhsuldarlığın yüksəlməsinə təminat verir.

Ədəbiyyat:

1. Hüseynova L.A. Nar bitkisinin əsas xəstəlikləri və onlarla mübarizə tədbirləri/AMEA-nın Gəncə bölməsinin Xəbərlər məcmuəsi №3, 2018, s-118-122.
2. Qurbanov İ.S., Əliyev V.M., Sadıqova N.M., Xankişiyyəva E.M., Süleymanova S.C. Nar. Bakı: "Elm və Təhsil", 2019, 17 s.
3. Bayramova D.B., Qasımov G.R., Heydərlı R.R. Nar dəyərli subtropik meyvə bitkisi. Bakı: "Elm və Təhsil", 2004, 21 s.
4. Məmmədov C.Ş., Naciyeв T.Y., Əliyev F.Q., Əliyev M.M., Naciyeв Z.V. Narın becərilməsi. Bakı: "Elm və Təhsil", 2009, 28 s.
5. Məmmədov C.Ş., Yusifov Ə.N., Əliyev M.M., Cahangirov X.Ə., Məmmədova G.C., Nəbiyeva N.D. Nar bitkisinin innovativ becərilmə texnologiyası və aqroekologiyası. Bakı: "Müəllim", 2019, 16 s.
6. Карашарлы А.С. Гранат и его использование. Баку: "Азернешр", 1979, 22 с.
7. Харрион Д. Болезни сада/ пер с англ. А.Карасева, СПб.: Амфора ТИД Амфора, 2011, 47 с.
8. Кальюжный Ю.Б. Болезни субтропических и тропических плодовых культур и борьба с ними. Киев: Украинская Сельскохозяйственная Академия, 1987, 31 с.
9. Копылов В.И., Николенко В.В., Литвинова Т.В. Субтропические культуры. М.: "Лань", 2019, 34 с.
10. Даньков В.В., Скрипниченко М.М., Горбачева Н.Н. Субтропические культуры. М.: "Лань", 2014, 73 с.
11. Греков С.П. Субтропические в средних широтах. М.: "АСТ-Сталкер", 2002, 49 с.
12. Мюллер Э., Леффлер В. Микология. М.: "Мир", 1995, 62 с.
13. Чулкина В.А., Торопова Е.Ю., Стецов Г.Я. Экологические основы интегрированной защиты растений. М.: "Колос", 2007, 116 с.
14. Мкервали В.Г. Исследования по защите субтропических растений от заболеваний // Субтропические культуры.-1980.-№5 (169).
15. Загиров Н.Ф., Эмиров С.А., Таймазова Н.С. Субтропические и тропические плодовые культуры. Махачкала, 2008, 81 с.
16. Билай В.И., Гвоздяк Р.И., Скрипаль И.Г. и др. Микроорганизмы возбудители болезней растений. Киев: Наукова думка, 1988, 96 с.

17. Чулкина В.А. Агротехнический метод защиты растений. Новосибирск: "ЮКЭА", 2000, 173 с.
18. Ченкин А.Ф. Фитосанитарная диагностика. М.: "Колос", 1994, 92 с.

SUMMARY

CANCER OF POMEGRANATE BRANCHES OR PHOMOSIS, AND DEVELOPMENT OF CONTROL MEASURES

Guliyev F.A.

Lankaran Regional Scientific Centre

Huseinova L.A.

Research Institute of Plant Protection and Industrial Crops, Ganja

The article provides data on the study of pomegranate diseases in the Ganja-Kazakh zone of Azerbaijan.

Cancer is found in pomegranate under conditions of low agronomic cultivation. It causes the death of the bark of the stem and lateral branches. First, brown spots appear on the cortex growing in the longitudinal and transverse directions. The bark gradually blackens and becomes cracked. Later it exfoliates exposing the darkened wood. Wounds with spongy crustacean swellings at the edges are formed. When ringing the stem and branches the upstream parts of the plant dry out due to the cessation of saping. In the future the death affected trees occurs.

The causative agent of the disease is an imperfect mushroom *Phoma punicae* Tassi. of the order Sphaeropsidales. Its mycelium spreads through the intercellular spaces, and pycnidia form on the surface of the affected tissues. Spores emerge from pycnidia in the form of a long, winding ribbon.

Infection of plants is observed, as a rule, in places of damage and mechanical wounds. The appearance of cancers can coincide with the moves of pests under the bark of the pomegranate, and sometimes wood.

The pathogen persists in the affected bark by mycelium and pycnidia with pycnosporos.

Keywords: *pomegranate, pomegranate cancer or phomosis, hypertrophy, hyperplasia, sunburn*

РЕЗЮМЕ

РАК ВЕТВЕЙ ИЛИ ФОМОЗ ГРАНАТА И РАЗРАБОТКА МЕР БОРЬБЫ

Гулиев Ф.А.

Ленькоранский Региональный Научный Центр

Гусейнова Л.А.

*Научно-Исследовательский Институт Защиты растений и
Технических культур, г. Гянджа*

В статье приводятся данные исследования болезни граната в условиях Гянджа-Казахской зоне Азербайджана.

Рак встречается на гранате в условиях низкой агротехники его возделывания. Вызывает отмирание коры штамба и боковых ветвей. Вначале на коре появляются бурые пятна, разрастающиеся в продольном и поперечном направлениях. Кора постепенно чернеет и покрывается трещинами. Позже она отслаивается, обнажая потемневшую древесину. Образуются раны с губчатыми ракообразными вздутиями по краям. При окольцовывании штамба и ветвей происходит усыхание вышерасположенных частей растения из-за прекращения сокодвижения. В дальнейшем наступает гибель пораженных деревьев.

Возбудитель заболевания-несовершенный гриб *Phoma punicae* Tassi. из порядка *Sphaeropsidales*. Его грибница распространяется по межклеточникам, а на поверхности пораженных тканей формируются пикниды. Из пикнид споры выходят в виде длинной извилистой ленты.

Заражение растений наблюдается, как правило, в местах повреждений и механических ран. Появление раковых образований может совпадать с ходами вредителей под корой граната, а иногда и древесины.

Сохраняется патоген в пораженной коре грибницей и пикнидами с пикноспорами.

Ключевые слова: *гранат, рак или фомоз граната, гипертрофия, гиперплазия, солнечный ожог*

ИЗМЕНЕНИЕ ПОВЕДЕНЧЕСКИХ РЕАКЦИЙ САЗАНА (*CYPRINUS CARPIO L.*) ПРИ ВОЗДЕЙСТВИИ ЛЕТАЛЬНОЙ КОНЦЕНТРАЦИИ АЦЕТАТА СВИНЦА

Юсифова С.Л., Рагимова Н.Г., Ибрагимли И.Г.
Институт физиологии НАН Азербайджана

*В работе представлены результаты по воздействию летальной концентрации (800 мг/л) ацетата свинца в течение 4-х суток на поведенческие реакции сазана (*Cyprinus carpio L.*). Установлено, что экспозиция рыб в летальной концентрации ацетата свинца приводит к снижению двигательной активности и движений хвостового плавника и к увеличению частоты дыхания сазана. Кроме того, с первых суток экспозиции отмечались броски, начиная со вторых суток у рыб наблюдались поверхностное плавание и заглатывание воздуха, а на третьи и четвёртые сутки воздействия у некоторых рыб была установлена потеря равновесия.*

Ключевые слова: ацетат свинца, сазан, поведенческие реакции

Введение

В последнее время, в связи с ростом индустриализации и урбанизации, одной из важных проблем является проблема загрязнения окружающей среды различными поллютантами. Среди этих поллютантов наибольшую опасность для окружающей среды и здоровья биоты представляют тяжелые металлы, которые путем миграции с током воды могут поступать в водную экосистему и стать источником их загрязнения [1, 5]. Известно, что тяжёлые металлы, являясь токсичными веществами, способны накапливаться и долго удерживаться в морских организмах и приводить к серьёзным нарушениям функциональных систем гидробионтов, к снижению иммунитета и резистентности организма к стресс-факторам [8, 14]. Загрязнение, вызванное тяжелыми металлами, может отразиться на видовом разнообразии ихтиофауны, а также на экологическом равновесии водной экосистемы [4, 9]. Кроме того, накапливаясь в организме рыб, тяжёлые металлы через пищевые цепи влияют на здоровье человека [13, 14]. В настоящее время, учитывая, что рыбы являются одним из основных источников питания человека, изучение влияния на них тяжёлых металлов является весьма актуальным. Проведено немало исследований

по изучению влияния тяжёлых металлов на разные органы и функциональные системы рыб [8, 11]. Вместе с тем, исследований по влиянию летальных концентраций тяжёлых металлов на поведение рыб незначительно.

Необходимо отметить, что поведенческий биотест гидробионтов широко используется при оценке токсичности среды. Поведенческие реакции в экотоксикологии часто называют интегрированными ответами, базирующимися на интегрировании физиологических и биохимических функций [6]. Так, изменения в физиологических и биохимических показателях могут быть не замечены на начальных этапах исследования, но их легко обнаружить на поведенческом уровне. Биоанализ, основанный на поведении животных, не требует много времени и является более чувствительным, поскольку химические вещества могут вызывать ответные реакции в организмах даже при очень низких концентрациях. В связи с этим изменение поведенческих реакций может служить начальным сигналом тревоги в ответ на загрязнение окружающей среды [6, 11].

Исходя из вышесказанного, целью данной работы является изучение влияния летальной концентрации ацетата свинца на некоторые поведенческие реакции рыб.

Материалы и методы

Опыты проводились на 10 особях молоди 6-ти месячного сазана (*Cyprinus carpio L*), выращенного в условиях Хыллинского рыбоводного завода (г. Нефтчала, Азербайджан). Вес рыб составлял $38,3 \pm 3,7$ г, длина тела - $15,4 \pm 0,85$ см. Экспериментальные рыбы содержались в постоянно аэрируемых цистернах, с объёмом воды 40 литров. Температура воды во время проведения опытов составляла $21-23^{\circ}\text{C}$, рН - $7,0-7,7$, содержание в воде кислорода – $6,9-7,0$ мг/л. Экспериментальные рыбы содержались в воде с летальной концентрацией ацетата свинца (800 мг/л) в течение 4-х суток. Контрольные рыбы находись в чистой воде. Отслеживалась динамика двигательной активности, движений хвостового плавника и частоты дыхания (движений жаберной крышки) рыб. Также у экспериментальных рыб велась регистрация случаев бросков, поверхностного плавания, заглатывания воздуха и потери равновесия. Отслеживание поведенческих реакций проводилось каждый день в течение 10 минут по общепринятой методике с учётом наблюдаемых изменений [2].

Результаты исследования и обсуждение

В контрольной группе наблюдалось активное плавание рыб и каких-либо отклонений в их поведении выявлено не было. Среднее значение двигательной активности рыб контрольной группы составляло в среднем $7,2 \pm 0,21$ движ/мин, движений хвостового плавника – $58,6 \pm 1,8$ движ/мин, а частоты дыхания - $40,2 \pm 1,3$ движ/мин. Случаев поверхностного плавания, заглатывания воздуха и потери равновесия не наблюдалось.

Сразу после контакта рыб со средой, содержащей летальную концентрацию ацетата свинца, у них были отмечены беспокойные, хаотичные движения и броски. Значение двигательной активности рыб в первые сутки воздействия ацетата свинца по сравнению с таковой у контрольной группы возрастало более, чем в два раза и было $16,18 \pm 0,5$ движ/мин, а на вторые сутки несколько убывая, составляло $11,14 \pm 0,38$ движ/мин. На третьи и четвёртые сутки наблюдалось достоверное снижение среднего значения двигательной активности рыб, которое составляло $4,1 \pm 0,12$ движ/мин и $2,2 \pm 0,09$ движ/мин соответственно (Рис.1). Следует отметить, что у некоторых рыб наблюдалась полная обездвиженность, они лежали на дне аквариума и на какие-либо внешние стимулы не реагировали.

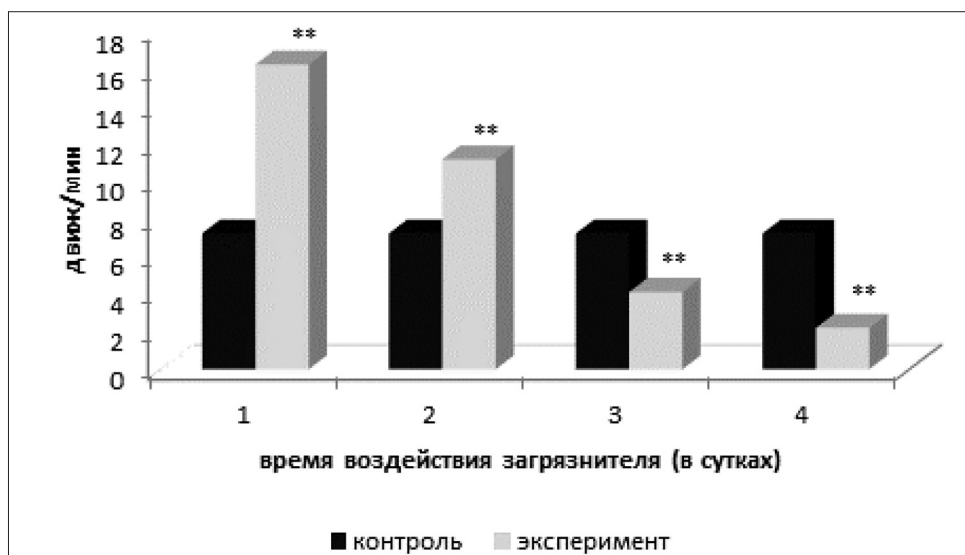

Рис.1. Динамика двигательной активности сазана при воздействии ацетата свинца при концентрации 800 мг/л, $p < 0,001$ **.

Кроме того, наблюдалось достоверное увеличение значения движений хвостового плавника в первые сутки экспозиции. Так, среднее значение

данного показателя, увеличиваясь почти в два раза по сравнению с такой у контрольной группы, составляло $112,4 \pm 4,6$ движ/мин. На вторые сутки значение данного показателя несколько снижалось, оставаясь высокой по сравнению с контролем, и равнялось $71,1 \pm 1,6$ движ/мин. К третьим суткам значение движений хвостового плавника, продолжая снижаться, приблизилось к контрольному значению – $55,2 \pm 1,8$ движ/мин и уже на четвёртые сутки составило $48,6 \pm 1,8$ движ/мин (Рис.2).

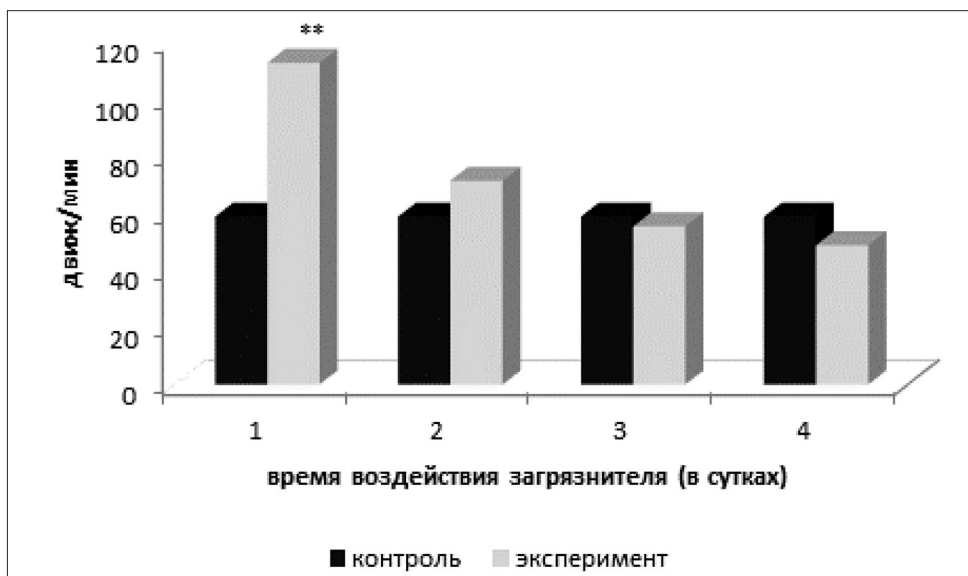

Рис. 2. Динамика движений хвостового плавника сазана при воздействии ацетата свинца при концентрации 800 мг/л, $p < 0,001$ **

Увеличение частоты дыхания сазана, при среднем её значении $54,2 \pm 2,3$ движ/мин, наблюдалось с первых суток воздействия загрязнителя. На вторые сутки значение частоты дыхания составило $52,1 \pm 1,8$ движ/мин. Далее частота дыхания несколько снижалась, оставаясь по-прежнему высокой относительно контроля. Так, на третьи сутки среднее значение частоты дыхания равнялось $47,2 \pm 2,1$ движ/мин, на четвёртые сутки – $46,4 \pm 2,4$ движ/мин (Рис.3).

Начиная со вторых суток экспозиции, наблюдалось поверхностное плавание и заглатывание воздуха у рыб. На третьи и четвёртые сутки эксперимента у некоторых рыб отмечалась потеря равновесия.

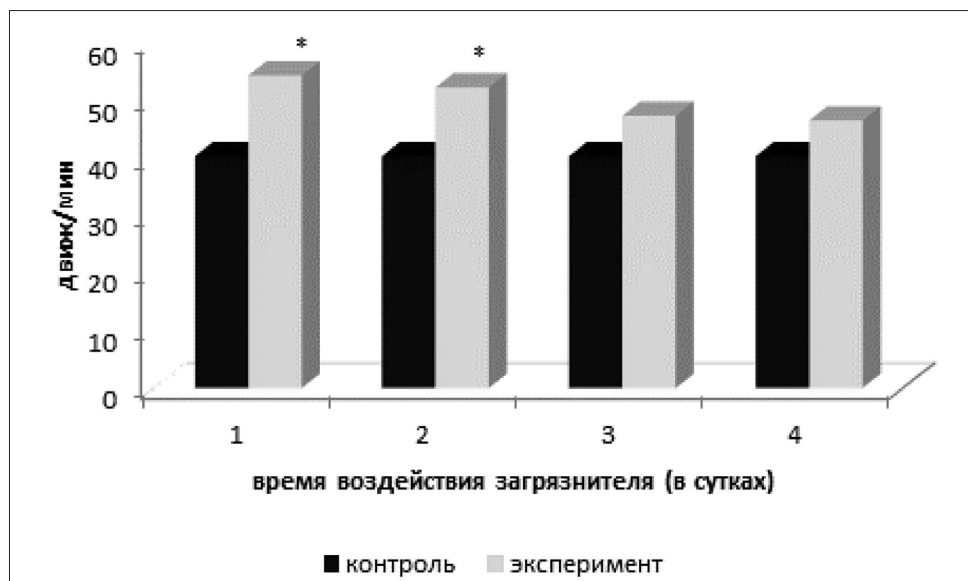

Рис. 3. Динамика частоты дыхания сазана при воздействии ацетата свинца при концентрации 800 мг/л, $p < 0,01$ *

Таким образом, результаты проведённого исследования показали, что двигательная активность сазана достоверно возрастает на первые и вторые сутки воздействия летальной концентрации ацетата свинца ($p < 0,001$), с последующим достоверным снижением значения данного показателя. Достоверное увеличение значения движений хвостового плавника и частоты дыхания сазана также наблюдалось в первые двое суток ($p < 0,001$) экспозиции поллютанта. Изменения поведенческих реакций рыб были выявлены при воздействии и других тяжёлых металлов. Так, изменение двигательной активности, которое наблюдалось у сазана, отмечается также у цихлидных рыб *Oreochromis niloticus* и у сома *Clarias gariepinus* при 4-х дневной экспозиции летальной концентрации сульфата меди [7]. У этих рыб в начале экспозиции также наблюдались броски, беспокойные движения и потеря равновесия, а к концу эксперимента отмечалось полное отсутствие каких-либо реакции на стимулы. Изменение двигательной активности рыб влияет на многие их межвидовые и внутривидовые взаимоотношения. С одной стороны, это проявляется в нарушении стайного движения рыб, что делает их уязвимыми для хищников. С другой стороны, это может привести к изменениям взаимодействий хищник-добыча, что имеет немаловажное значение для сохранения равновесия экосистемы [11]. Увеличение движений хвостового плавника, броски и поверхностное плавание наблюдались также у цихлидных рыб *Oreochromis*

niloticus при 4-х дневной экспозиции сублетальных концентрациях сульфата цинка[3]. Предполагается, что броски и изменение числа колебаний хвостового плавника являются следствием возбудимости ЦНС под воздействием токсиканта [2].

Увеличение дыхательной активности, наблюдаемое в данной работе, было установлено у пресноводной рыбы *Clarias batrachus* при воздействии летальной концентрации сульфата цинка (17,27 мг/л) [10]. Как отмечает автор, у этих рыб отслеживались броски, беспокойные движения, поверхностное плавание и заглатывание воздуха. Существует предположение, что увеличение частоты дыхания, также как и поверхностное плавание и заглатывание воздуха может быть следствием недостаточного снабжения организма кислородом, вследствие нарушения процесса газообмена, спровоцированного присутствием поллютантов в водной среде [3, 12]. По мнению Joshi P.S. [10] потеря равновесия связана с функциональной недостаточностью нейротрансмиттеров и токсическим действием загрязнителя на отделы мозга, ответственных за сохранение равновесия рыб.

Таким образом, как показали результаты исследования, воздействие летальных концентраций ацетата свинца приводит к выраженным нарушениям в поведенческих реакциях сазана, что выражается в снижении их двигательной активности и движений хвостового плавника, а также в повышении частоты дыхания. Такие изменения этологических показателей под воздействием поллютанта могут отразиться на жизнедеятельности рыб, а на более высоком уровне и на жизнедеятельности всей популяции.

Литература:

1. Afshan S., Ali Sh., Ameen U.Sh. // Effect of Different Heavy Metal Pollution on Fish. Res. J. Chem. Env. Sci., 2014, v.2, №1, p. 74-77.
2. Al-Kahem H. Behavioural responses and changes in some haematological parameters of the cichlid fish, *Oreochromis niloticus*, exposed to trivalent chromium // JKAU: Sci, 1995, v.7, p.5-13.
3. Al-Kahem H., Shamsi M., Ahmed Z. Effect of water polluted with zinc sulphate on survival, behavior, carbohydrate metabolism and blood parameters of cichlid fish, *Oreochromis niloticus* // Saudi J Biol Sci, 1999, v.6, №1, p.35-43.
4. Authman M.M.N., Zaki M.S., Khallaf E.A., Abbas H.H. Use of Fish as Bio-indicator of the Effects of Heavy Metals Pollution // J Aquac Res, 2015, v.6, №4, p. 19–26.
5. Elbeshti R.T.A., Elderwish N. M., Abdelali K. M., Taştan Y. Effects of

- Heavy Metals on Fish // Journal of Fisheries Faculty, 2018, v.4, p.36-47.
6. Ewald G. Chronic measures of toxicant-induced effects on fish // Ann. Zool. Fennici., 1995, v.32, p.311-316.
 7. Ezeonyejiaku C.D., Obiakor M.O., Ezenwelu C.O. Toxicity of copper sulphate and behavioural locomotor response of tilapia (*Oreochromis niloticus*) and catfish (*Clarias gariepinus*) species // Online J. Anim. Feed Res., 2011, v.1, №4, p.130-134.
 8. Ganeshwade R., Rokade P., Sonwane S. Behavioral responses of *Cyprinus carpio* on industrial effluents // J Environ Biol, 2006, v.27, №1, p.159-160.
 9. Ghosal, T.K., Kaviraj, A. Combined effects of cadmium and composted manure to aquatic organisms.// Chemosphere, 2002, v.46, №7, p. 1099–1105.
 10. Joshi P.S. Impact of zinc sulphate on behavioural responses in the freshwater fish *Clarias batrachus* (Linn.) // 2011, v.1, № 2, p.76-82.
 11. Kane A., Salierno J., Brewer S. Fish models in behavioral toxicology: Automated techniques, updates and perspectives // Methods in Aquat Toxicol, 2005, v.2, p.559-590.
 12. Prashanth M., Sayeswara H., Goudar M. Effect of sodium cyanide on behaviour and respiratory surveillance in freshwater fish, *Labeo rohita* (Hamilton) // Rec Res Sci Technol, 2011, v.3, №2, p. 24-30.
 13. Rajeshkumar S., Li X. Bioaccumulation of heavy metals in fish species from the Meiliang Bay, Taihu Lake, China // Toxicol Rep., 2018, v.5, p. 288–295.
 14. Андрусишина И.Н., Андрейченко С.В., Голуб И.А. Ихтиофауна р. Днепр как биоиндикатор загрязнения экосистемы тяжелыми металлами // Актуальные проблемы транспортной медицины, 2005, № 1, с.1-7.

SUMMARY

BEHAVIORAL REACTIONS OF COMMON CARP (*CYPRINUS CARPIO L.*) UNDER THE IMPACT OF A LETHAL CONCENTRATION OF LEAD ACETATE

Yusifova S.L., Ragimova N.G., Ibragimli I.G.
Institute of Physiology NAS of Azerbaijan

The article presents the results of the effect of a lethal concentration (800 mg/l) of lead acetate on some behavioral reactions of fish during 4 days using the example of the Kura carp (*Cyprinus carpio L.*). The study analyzed the dynamics of locomotor activity, caudal fin movements and respiration rate. It was found that exposure of fish to a lethal concentration of lead acetate leads to a decrease in locomotor activity and movements of the caudal fin and to an increase in the carp respiration rate. In addition, from the first day of exposure, throws of fish were observed, starting from the second day, the fish showed surface swimming and gulping air, and on the third and fourth days of exposure, some fish showed a loss of equilibrium.

Keywords: *lead acetate, common carp, behavioral reactions*

XÜLASƏ

QURĞUŞUN ASETATIN LETAL KONSENTRASIYASININ TƏSİRİ NƏTİCƏSİNDƏ ÇƏKİ BALIĞININ (*CYPRINUS CARPIO L.*) DAVRANIŞ REAKSİYASININ DƏYİŞMƏSİ

Yusifova S.L., Rəhimova N.G., İbrahimli I.H.
AMEA-nın Fiziologiya İnstitutu

Təqdim olunan işdə, Kür çəki balığı (*Cyprinus carpio L.*) nümunəsində, qurğuşun asetatin letal konsentrasiyanın (800 mq / l) 4 gün ərzində təsiri nəticəsində balıqların bəzi davranış reaksiyalarının nəticələri təqdim edilmişdir. Çəki balığının hərəkəti aktivliyinin, quyruq üzgəcinin hərəkətlərinin və tənəffüs tezliyinin dinamikası öyrənilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, qurğuşun asetatin letal konsentrasiyasının təsiri balıqlarda hərəkəti aktivliyin və quyruq üzgəcinin hərəkətlərinin azalmasına, tənəffüs tezliyinin isə artmasına səbəb olur. Bundan əlavə, ekspozisiyanın ilk günündən etibarən balıqlarda tullanmalar, ikinci gündən başlayaraq səthi üzmə və hava udma, üçüncü və dördüncü günlərdə isə bəzi balıqlarda tarazlığın pozulması müşahidə olunmuşdur.

Açar sözlər: *qurğuşun asetat, sazan, davranış reaksiyaları*

СОХРАНЕНИЕ БИОРАЗНООБРАЗИЯ В УСЛОВИЯХ ТЕХНОГЕННЫХ ВОЗДЕЙСТВИЙ И ВОЕННЫХ КОНФЛИКТОВ

Гулиева Р.А.

*Академия Государственного Управления
при Президенте Азербайджанской Республики,
доктор философии по биологическим наукам
e-mail: rkounn@gmail.com*

Статья посвящена актуальному на сегодняшний день значению биологического разнообразия для устойчивого развития человеческой цивилизации, затрагивается проблема продолжающегося сокращения биоразнообразия, анализируются основные причины этого процесса. Кратко рассматривается состояние биологического разнообразия в Азербайджанской республике и меры, принимаемые государством по предотвращению сокращения биоразнообразия в стране. В статье, отдельно показано разрушительное и необратимое влияние военных конфликтов на окружающую среду, вследствие которых происходит частичная или полная утеря видового разнообразия. В работе сообщается о 30-летней армянской оккупации 20% азербайджанской территории и деструктивном влиянии армяно-азербайджанского военного конфликта на экологию и биоразнообразие в регионе. Ссылаясь на международные правовые документы, излагается необходимость материальной компенсации нанесенного Азербайджанскому государству ущерба со стороны страны-агрессора.

Ключевые слова: *биоразнообразие, факторы сокращения биоразнообразия, военные конфликты*

Основным условием устойчивого развития человечества и существования цивилизации в целом, является сохранение биоразнообразия на планете. Будучи основным структурным элементом биосферы, биоразнообразие представляет собой глобальную экосистему, обладающую самоорганизованностью, то есть устойчивостью к различным неблагоприятным факторам и способностью к восстановлению. Наличие и богатство биоразнообразия явилось главным фактором эволюции человечества и ресурсом для формирования человеческого общества на всех этапах экономического и социального развития. На этапах индустриального и постиндустриального развития цивилизации, после серии техногенных катастроф, актуализировалась экологическая сфера взаимоотношений челове-

ка и природы. Многочисленные исследования мирового научного сообщества показали значительную роль статуса биоразнообразия в таких глобальных вызовах, как климатические изменения, наводнения, засухи, эрозии почв и др.

Биологическое разнообразие обусловлено генетическим разнообразием, обеспечивающим стабильность экосистем и одновременно создающим условия для видообразования, что в свою очередь ведет к появлению новых экосистем и обогащению генофонда планеты. Этот процесс сбалансирован и взаимосвязан. Вымирание одного вида ведет к разрушению или деградации экосистемы и дальнейшему дисбалансу биосферы. В некоторых случаях, этот процесс приводит порой к необратимым последствиям. За миллионы лет существования биосферы на планете, в результате глобальных климатических изменений, катаклизмов планетарного масштаба происходил процесс смены одних видов на другие, разрушения одних экосистем и ландшафтов и формирование новых. Во все времена, природа имела достаточно времени для постоянного процесса видообразования и самовосстановления.

Однако, с прогрессом технологического воздействия человека на окружающую среду, естественный процесс эволюционного развития биоценозов приобрел деградирующий вектор, ведущий к сокращению биоразнообразия и обеднению генофонда биосферы. Основными причинами сокращения биоразнообразия планеты можно считать климатические изменения; лесные пожары; уничтожение и изменение ландшафтов и тем самым разрушение экологических ниш; локальное и трансграничное загрязнение биосферы промышленными и бытовыми отходами; внедрение генно-модифицированных видов с отдаленными последствиями для экосистем; неконтролируемая охота и промысел; неконтролируемая эксплорация и добыча природных ресурсов; военные конфликты и другие причины.

Межправительственная научно-политическая платформа по биоразнообразию и экосистемным услугам (IPBES) в своем оценочном докладе 2019 года отмечает, что со времен промышленной революции, человек способствует уничтожению и деградации лесов, лугов, водно-болотных угодий и других важных экосистем, ставя благополучие всего человечества под угрозу. Семьдесят пять процентов земной поверхности, свободной от льда, уже претерпело значительные изменения, воды большинства океанов загрязнены, и более 85% водно-болотных угодий утрачены. Разрушение экосистем привело к угрозе потери одного миллиона видов (500 000 насекомых и 500 000 других животных и растений), однако многие из них еще можно спасти, если будут предприняты меры по охране и восстановлению природы (1).

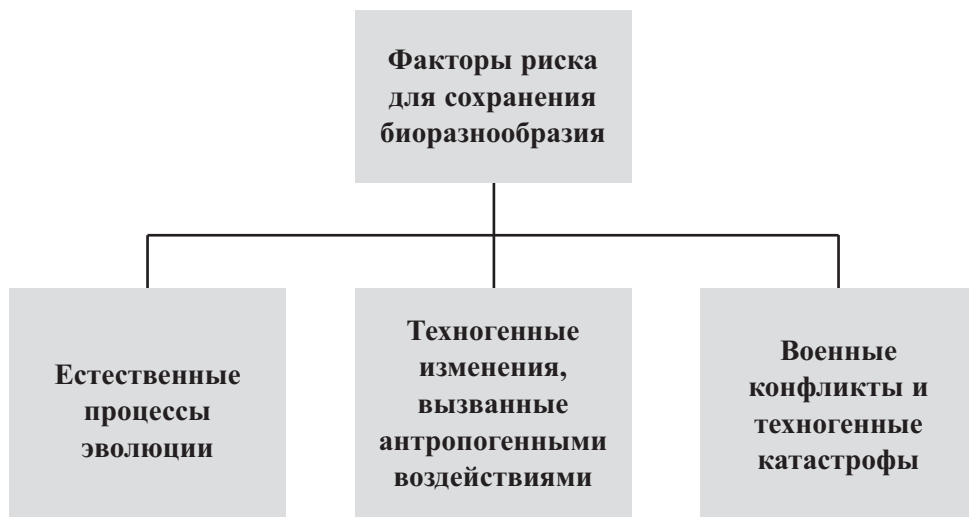

Рисунок 1. Основные факторы риска для охраны биоразнообразия в целях устойчивого развития

Мировая продовольственная и пищевая безопасность зиждется на развитии и устойчивом сельском хозяйстве. В свою очередь, сельское хозяйство развивается в условиях наличия базы постоянно возобновляемых биологических ресурсов. Фармацевтическая, косметическая, целлюлозно-бумажная, мебельная промышленность, садоводство и овощеводство, развитие туризма, в том числе экотуризма, является основой национальных экономик многих стран. Кроме того, устойчивое биоразнообразие является источником нравственного и духовного обогащения, сохранения культурных традиций местного населения, создание рекреационных зон для отдыха и восстановления здоровья людей.

Для сохранения биологического разнообразия, регулирования промышленной разработки природных ресурсов и методов интенсификации сельского хозяйства возникла необходимость создания национальных стратегий, программ, превентивных и восстановительных мероприятий и других механизмов контроля, обеспечивающих устойчивое равновесие экосистем и деятельности человека.

Конвенция о биологическом разнообразии стала первым фундаментальным международным документом, который заложил основу международной дипломатии биоразнообразия. В соответствии с Конвенцией 1992 г. о биологическом разнообразии, участниками которой являются более 180 государств, правительства обязались сохранять биологическое разнообразие, использовать его компоненты на устойчивой основе и равноправно делиться выгодами, вытекающими из использования генетиче-

ских ресурсов. На протяжении 1992–2019 гг. состоялось более 14 глобальных конференций, на которых были приняты конкретные шаги по реализации международной конвенции о биоразнообразии. По инициативе Японии период с 2011 по 2020 г. был объявлен ООН десятилетием биоразнообразия с девизом «ЖИЗНЬ В ГАРМОНИИ С ПРИРОДОЙ» (2).

Сохранение биоразнообразия, является также одним из важнейших элементов целей устойчивого развития, принятых на 70-ой Юбилейной Сессии Генеральной Ассамблеи ООН (3).

Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей 1 марта 2019 года, постановила провозгласить 2021–2030 годы Десятилетием Организации Объединенных Наций по восстановлению экосистем в целях поддержки и расширения, в рамках существующих структур и имеющихся ресурсов, масштабов усилий по недопущению, остановке и обращению вспять деградации экосистем во всем мире и повышению осведомленности о важности успешного восстановления (4).

30 сентября 2020 г. в Нью-Йорке начал свою работу саммит ООН по биоразнообразию. «Человечество ведет войну с природой! 60% всех известных заболеваний и 75% новых инфекционных заболеваний - зоонозные, они передаются человеку от животных. Это служит напоминанием о том, что здоровье планеты и наше здоровье взаимосвязаны"- с этими заявлениями глава ООН Антониу Гутерриш начал свое выступление. Он подчеркнул, что сохранение биоразнообразия и экосистем планеты - важнейшее условие дальнейшего прогресса человечества. Антониу Гутерриш отметил, что без сохранения биоразнообразия международное сообщество не сможет достичь Целей устойчивого развития и выполнить положения Парижского соглашения по климату. Генсек ООН призвал международное сообщество построить здоровые отношения с окружающей средой и разработать план сохранения биоразнообразия на период после 2020 года. Также Антониу Гутерриш напомнил, что на грани исчезновения находятся более 1 млн видов животных и растений, и человечество, разрушая природу, становится все более беззащитным перед лицом новых биологических угроз, таких как пандемия коронавируса (5).

Председатель 75-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН Волкан Бозкыр напомнил участникам саммита, что именно природа предлагает человечеству средства лечения многих болезней. "Здоровье 4 млрд человек зависит от натуральных лекарственных средств. 70% лекарств, используемых для лечения рака, имеют природное происхождение", - сказал Волкан Бозкыр. Он также подчеркнул, что более половины глобального ВВП (около \$44 млрд) зависит от природных ресурсов (6). Надо отметить, что академик У.К. Алекперов, еще в 80 годы писал о профилактике генетических последствий загрязнения окружающей среды. В тру-

дах ученого были рассмотрены основные пути предотвращения генетических последствий загрязнения биосферы и предложен элемент компенсационного подхода к охране генофонда, используя возможности такого явления, как антимуtagenез (7).

В докладе Всемирного фонда дикой природы о живой планете за 2020 год подчеркивается, что окружающая среда разрушается по всему миру с беспрецедентной за миллионы лет скоростью. Существующая экономическая модель, методы производства и потребления продовольствия и энергии, привели окружающий мир к краю гибели. По мнению докладчиков, вирус COVID-19 — это явное проявление последствий разрыва отношений с природой. Возникший кризис показал неразрывную взаимосвязь между природой, здоровьем и благополучием человека. Было отмечено и то, как беспрецедентное сокращение биоразнообразия ставит под угрозу здоровье, как людей, так и планеты (8). Всемирным Экономическим Форумом, в Докладе о глобальных рисках за 2020 год, потеря биоразнообразия и коллапс экосистем включены в пятерку основных угроз, с которыми сталкивается человечество (9).

Азербайджанская Республика на сегодняшний день присоединилась к 21 конвенции и подписала соответствующие протоколы. Биологическое разнообразие растительного и животного мира Азербайджанской Республики обусловлено наличием 9 природно-климатических зон из существующих 11. 64 % видового состава растений Кавказа, насчитывающий свыше 4500 видов, приходится на долю Азербайджана. Наличие и расширение площадей охраняемых природных территорий, также является одним из важнейших путей охраны биоразнообразия. С целью сохранения природного наследия, на территории страны были созданы 13 государственных природных заповедников, 6 национальных парков и 21 государственных природных заказников (10). В рамках «Национальной стратегии по защите и устойчивому использованию биоразнообразия в Азербайджанской Республике на 2017—2020 годы» Указом Президента от 26 сентября 2018 года был создан Национальный парк Гызылагач и первый биосферный заповедник в Загатала-Балаканском регионе (11).

Следует отметить, что процесс дефорестеризации, наблюдается во многих странах мира. В Азербайджанской Республике, в последние годы проводится активная работа в области восстановления и расширения площади лесов. По данным Министерства экологии и природных ресурсов доля площади лесов за последние годы возросла с 11,4 % до 11,8 % общей территории страны. Это явилось следствием того, что на площади 45 тысяч га леса были восстановлены. Одновременно, были созданы новые посадки леса на площади 2,5 тысяч га (10). Можно полагать, что принятие подобных решений по восстановлению и расширению площади лесов

будет отвечать выполнению национальных и глобальных задач в области устойчивого развития.

В 2014—2018 годах был принят ряд новых законов, направленных на улучшение экологического законодательства в Азербайджане и приведение действующих нормативных правовых актов в соответствие с положениями международных договоров, в том числе законодательства ЕС, и внесение поправок в существующие законы. Законодательство в основном охватывало такие области, как атмосферный воздух, водные ресурсы, бытовые и промышленные отходы, водные биоресурсы, сохранение биоразнообразия. В 2018 году вступил в силу Закон об оценке воздействия на окружающую среду, и был принят Закон об улучшении процесса экологической экспертизы (12).

В 2018 году, с целью экологической реабилитации нефтяных и нефтезагрязненных территорий, был реализован ряд государственных проектов, таких, как «Улучшение экологического состояния загрязненных сточных вод бывшего завода Йодбром в Сураханском районе и восстановление ландшафта»; "Восстановление экологического состояния прудов Чухурдера и восстановление ландшафта на землях, прилегающих к территории международного аэропорта Гейдара Алиева; «Инвентаризация и оценка загрязненных почв на Апшеронском полуострове» и другие (9).

В Азербайджане начал реализацию проект Eco-Corridor Fund for the Caucasus. Он нацелен на создание коридоров между особо охраняемыми природными территориями для свободной миграции животных и очень важен для сохранения биоразнообразия всего Кавказа и в ближайшее время охватит также южную часть России (31).

Международное экологическое молодежное движение IDEA, возглавляемое Лейлой Алиевой, сыграло значительную роль в формировании экологических знаний ответственности гражданского общества. Это движение осуществляет различные проекты в области охраны редких животных, охраны окружающей среды и др. (13)

Вышеперечисленные мероприятия и проекты являются свидетельством того, что охрана национальных ресурсов Азербайджана, приумножение биоразнообразия является частью государственной политики страны.

Отдельным блоком антропогенного воздействия на биологическое разнообразие, вынесено влияние войн, локальных вооруженных конфликтов и террористических актов, которые наносят значительный урон биоразнообразию в зоне конфликта и отдаленные необратимые последствия для экологии местности (рис.1). В связи с серьёзными экологическими последствиями двух мировых и сотен локальных и региональных войн XX в., наряду с понятием «геноцид» в научную и общественную

терминологию вошло понятие «экоцид» (14). Эксперты отмечают, что в результате вооруженных столкновений уничтожаются биоценозы, разрушаются экосистемы, сельскохозяйственные площади, подвергаются опасности полного исчезновения виды, занесенные в Красную Книгу. Заминированные участки, химические вещества, образующиеся в результате сгорания высокотоксичного топлива, военной техники и т.д., существенно сокращают территории хозяйственного пользования и наносят вред среде обитания человека. Воронки от взрывов вызывают эрозию и образование болот, которые выводят огромные площади земель из хозяйственного оборота. Разрушения гидротехнических сооружений могут привести к тотальной катастрофе затопления и угрозы жизни сотням тысяч человек (15).

Как известно мировому сообществу, более 27 лет, 20% территорий Азербайджанской Республики находятся под оккупацией Армении. В результате военной агрессии Армении в 1993-1994 гг. было захвачено семь районов Азербайджана вокруг Нагорного Карабаха - Кельбаджарский, Лачинский, Кубатлинский, Джабраильский, Зангиланский, Агдамский и Физулинский. В результате эскалации вооруженного конфликта, Совет Безопасности ООН принял четыре резолюции: 30 апреля, 29 июля, 14 октября и 12 ноября 1993 г. В этих резолюциях была подтверждена территориальная целостность Азербайджанской Республики (16). Благодаря национальному лидеру Азербайджана Гейдару Алиеву, в мае 1994 г. был подписан Бишкекский протокол о перемирии.

Однако, несмотря на решения международных организаций, деокупации земель Азербайджана не произошло. 27-го сентября 2020-го года, Азербайджанская Республика начала процесс контрнаступления, деокупации и восстановления территориальной целостности. К моменту написания настоящей статьи этот процесс продолжается и в этой области за короткое время достигнуты большие успехи (17).

В период оккупации земель Азербайджанской Республики, около 1 миллиона человек стали беженцами и вынужденными переселенцами. Потоки беженцев и перемещенных лиц продолжают оказывать серьезное давление на инфраструктуру, экономику и окружающую среду, увеличивая показатели величины экологического следа государства.

В результате оккупации азербайджанских земель армянской стороной, 647,9 тыс. га плодородной земли было уничтожено, в том числе 199 тыс. га посевной земли, 62 тыс. га многолетних посевов, более 50 тыс. виноградника, 244 тыс. голов крупного и мелкого рогатого скота и т.д. (18). Армянские оккупанты поджигали территории Агдамского, Физулинского, Джабраильского, Тертерского и Ходжавендского районов, находящихся вблизи линии соприкосновения. В результате, было выжжено 96 тысяч

гектаров пастбищ, сенокосов и лугов, в том числе уничтожено много лесных угодий, верхней плодородный слой почвы пришел в негодное состояние (19).

19 октября 2020 г., директор Института дендрологии Национальной академии наук Азербайджана член-корреспондент НАНА Тофик Мамедов сообщил, что на оккупированных территориях Азербайджана в результате агрессии Армении уничтожен 21 вид эндемиков Азербайджана, 82 вида эндемиков Кавказа, а также сотни редких и находящихся на грани вымирания растений. Ученый отметил, что международные конвенции запрещают уничтожение этих видов растений (20).

Постоянную угрозу для экологии Азербайджана вызывает загрязнение водного ресурса Азербайджана: почти все реки, берущие свое начало на территории Армении, впоследствии вливаясь в Куру и Аракс на территории Азербайджана, подвергаются намеренному загрязнению промышленными отходами, водами, используемыми на Армянской АЭС. Существуют данные о захоронении отработанных радиоактивных отходов этой станции на территориях оккупированных районов Азербайджана, что является экологическим преступлением. Разрушение ирригационной системы на оккупированных территориях, нанесло тяжелый удар сельскому хозяйству низменных районов Азербайджана. Разрушены заповедники и заказники, находящиеся под армянской оккупацией: Беситчайский государственный заповедник Зангеланского района; Гарагельский государственный заповедник, расположенный на границе Лачинского и Горусского районов; Губатлинская государственная природоохранная зона; Заказник вдоль Аракса; Заказник Дашалты (21).

Президент Азербайджанской Республики, Ильхам Алиев выступая на 75-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН, сказал: «Согласно Повестке дня Целей устойчивого развития до 2030 года, «устойчивое развитие невозможно без мира, а мир невозможен без устойчивого развития». Для обеспечения устойчивого международного мира и безопасности необходимо положить конец оккупации. Необходимо обеспечить соблюдение норм и принципов международного права и выполнение резолюций Совета Безопасности ООН». Президент также заявил об экологических правонарушениях со стороны агрессора: «Армения незаконно эксплуатирует природные ресурсы на оккупированных территориях и использует водные ресурсы для создания искусственного экологического кризиса» (23).

9 октября 2020 года, Министерство экологии и природных ресурсов Азербайджанской Республики обратилось в международные организации по поводу ущерба, нанесенного экологии страны и окружающей среде региона в результате агрессии Армении против Азербайджана. Обращение

адресовано Программе Организации Объединенных Наций по окружающей среде (ЮНЕП), Европейской экономической комиссии Организации Объединенных Наций (ЕЭК ООН), Организации Объединенных Наций по вопросам Образования, Науки и Культуры (ЮНЕСКО), Программе развития Организации Объединенных Наций (ПРООН), Продовольственной и сельскохозяйственной организации Объединенных Наций (ФАО), Организации Объединенных Наций по Промышленному Развитию (ЮНИДО), Международному Агентству по Атомной Энергии (МАГАТЭ), Организации Экономического Сотрудничества и Развития (ОЭСР), Международному Союзу Охраны Природы (МСОП), Всемирной Метеорологической Организации (ВМО), Японскому Агентству Международного Сотрудничества (JICA), Корейскому Агентству Международного Сотрудничества (KOICA), Рамочной Конвенции Организации Объединенных Наций об Изменении Климата (РКИК ООН) и Конвенции Организации Объединенных Наций по Борьбе с Опустыниванием (КБО-ООН). Министерство Экологии информирует об экологическом терроризме, осуществляемом на территориях, оккупированных Арменией, и призывает Международные экологические организации дать правовую оценку фактам целенаправленного и систематического разрушения природной среды оккупированных территорий и положить конец экологическим преступлениям Армении. Минэкологии заявил, что в результате агрессивной политики Армении, Азербайджан, будучи единственной страной в регионе, ратифицировавшей более 20 международных природоохранных договоров и конвенций, сталкивается с серьезными препятствиями при выполнении обязательств, вытекающих из данных соглашений (24).

Оккупация длиной более чем 27 лет, нанесла непоправимый урон нашей стране. Разграблено и уничтожено азербайджанское культурное наследие Карабаха, разрушены и разграблены населенные пункты, города, разрушены ирригационные системы, выведены из строя железнодорожные пути, автомобильные дороги, энергетические инфраструктуры, варварски эксплуатируются и вывозятся природные ресурсы. Только в сфере биоразнообразия, стране нанесен ущерб в сотни миллионов долларов (25).

Согласно международному праву, страна-агрессор должна нести ответственность за последствия оккупации и военных действий и, обязана осуществить компенсацию колоссального ущерба, причиненного Азербайджану за годы противозаконной оккупации территории страны. Ответственность Армении за незаконную оккупацию земель другого государства, игнорирование резолюций ООН и решений других международных общественных организаций, развязывание военного конфликта, гибель мирного населения, разрушение культурного наследия цивилиза-

ции бесспорна и расценивается как военное преступление, организаторы и исполнители которого должны непременно нести ответ перед Международным Уголовным Судом. Экологические преступления также равноценны военным преступлениям и должны рассматриваться в свете уголовного наказания и возмещения нанесенного ущерба.

Международно-правовая ответственность за экологические преступления является предметом пристального рассмотрения международных общественных организаций. 16 ноября 1972 года, Генеральная конференция Организации Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры (ЮНЕСКО) приняла Конвенцию об охране всемирного культурного и природного наследия. В преамбуле Конвенции говорится, «что культурному и природному наследию все более угрожает разрушение, вызываемое не только традиционными причинами повреждений, но также и эволюцией социальной и экономической жизни, которая усугубляет их еще более опасными, вредоносными и разрушительными явлениями» (26). Город Шуша является одним из объектов списка Всемирного культурного и природного наследия в Азербайджане (27). В резолюции 43-й сессии Комитета Всемирного Наследия, проведенной в Баку, 1 июля 2019, участники выразили обеспокоенность продолжающимся разрушением природного и культурного наследия на территориях, затронутых конфликтом, в том числе: незаконная эксплуатация природных ресурсов, включая браконьерство на диких животных, что является угрозой для природного наследия (28).

В 1992 г., в Рио-де-Жанейро Конференция ООН по окружающей среде и развитию приняла Декларацию, в которой Принцип 24 гласит: «Война неизбежно оказывает разрушительное воздействие на процесс устойчивого развития. Поэтому государства должны уважать международное право, обеспечивающее защиту окружающей среды во время вооруженных конфликтов, и должны сотрудничать, при необходимости, в деле его дальнейшего развития» (22).

В 1998 году правительства государств – членов Европейской экономической комиссии (ЕЭК) Организации Объединенных Наций приняли Орхусскую конвенцию. Она до сих пор является единственным юридически обязательным международным договором, в котором закреплен 10-й принцип Рио-деЖанейрской декларации. Ключевым положением 10-го принципа является, обеспечение эффективной возможности использовать судебные и административные процедуры, включая возмещение и средства судебной защиты. В результате этой конвенции, непосредственная взаимосвязь между правами человека и защитой окружающей среды получила широкое признание. Например, Европейский суд по правам человека ссылаясь на Орхусскую конвенцию по целому ряду дел (29).

Международный уголовный суд с 2016 г. расширил свою юрисдикцию на расследование дел, касающихся случаев разрушения окружающей среды. Суд намерен проводить расследования в отношении отдельных лиц, а также целых государств, ответственных за экологические преступления. Такие нарушения будут рассматриваться как преступления против человечности (30).

Таким образом, наличие широкой международно-правовой базы по контролю и регулированию экологических правонарушений, дает основание для рассмотрения последнего этапа урегулирования армяно-азербайджанских отношений, путем подачи иска в Международный уголовный суд по экологическим преступлениям по статьям "разрушение окружающей среды", "эксплуатация природных ресурсов" и "незаконная экспроприация земли" и др., с последующей выплатой компенсации, что может стать завершающей точкой решения тридцатилетнего конфликта.

Литература:

1. (IPBES. (2019). Global assessment report on biodiversity and ecosystem services of the Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services. IPBES secretariat, Bonn, Germany)
2. Десятилетие биоразнообразия организации объединенных наций 2011-2020 годы. <http://www.cbd.int/2011-2020>
3. Преобразование нашего мира: Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года. Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей 25 сентября 2015 года / <https://undocs.org/pdf?symbol=ru/a/res/70/1>
4. Генеральная Ассамблея, 74 сессия, Доклад Второго комитета, Устойчивое развитие: Конвенция о биологическом разнообразии. 5 December 2019 / <https://www.undocs.org/pdf?symbol=ru/A/74/381/Add.6>
5. Новости ООН, Саммит по биоразнообразию 30 сентября 2020 г. <https://news.un.org/ru/story/2020/09/1387192>
6. United Nations Biodiversity Summit, Statement by H.E. Volkan Bozkir, President of the 75th Session of the United Nations General Assembly 30 September 2020 // <https://www.un.org/pga/75/2020/09/30/united-nations-biodiversity-summit/>
7. Антимутагенез: теоретические и практические аспекты. У.К. Алекперов Наука, 1984, 98 стр.
8. WWF Living Planet Report 2020 – Bending the curve of biodiversity loss. Almond, R.E.A., Grooten M. and Petersen, T. (Eds). WWF, Gland, Switzerland

9. The Global Risks Report 2020, World Economic Forum Published: 15 January 2020 (<https://www.weforum.org/reports/the-global-risks-report-2020>)
10. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. eco.gov.az
11. Azərbaycan Respublikasında bioloji müxtəlifliyin qorunmasına və davamlı istifadəsinə dair 2017–2020-ci illər üçün MİLLİ STRATEGİYA// [http://files.preslib.az/projects/azereco/az/eco_m4_1.pdf/](http://files.preslib.az/projects/azereco/az/eco_m4_1.pdf)
12. Законы, кодексы, указы, распоряжения и постановления Об охране окружающей среды. Управление делами Президента Азербайджанской Республики. Президентская библиотека [//http://files.preslib.az/projects/azereco/ru/eco_m4_2.pdf/](http://files.preslib.az/projects/azereco/ru/eco_m4_2.pdf)
13. У.К. Алаббаров. Основы управления устойчивым развитием и экологической цивилизацией. Баку, “Aspoligraf”, 2017, 192 с.
14. Н.С. Мироненко. Бюллетень «Использование и охрана природных ресурсов в России», 2002, № 1-2 160 Охрана Окружающей Среды
15. В. Сергеев. Война и экология // Зарубежное военное обозрение. 1997. № 4. С. 8–12.
16. Resolutions adopted by the Security Council in 1993. [/https://www.un.org/securitycouncil/ru/content/resolutions-adopted-security-council-1993](https://www.un.org/securitycouncil/ru/content/resolutions-adopted-security-council-1993)
17. Последняя ситуация на фронте по состоянию на 21 октября. [/https://mod.gov.az/ru/news](https://mod.gov.az/ru/news)
18. Постсоветские исследования. Т. 1. № 2 (2018) Нагорно-Карабахский Конфликт: Предыстория, Развитие, Последствия. А.Г. Ибрагимов Бакинский Государственный Университет, Баку, Азербайджан
19. Черкез Губадлы (Мамедов). Природа Губадлы до и после армянской оккупации. Материалы Шушинского Регионального Управления Экологии и Природных Ресурсов. Баку, 2007, 48 стр./ www.eco.gov.az
20. Ученый: в Карабахе армянами уничтожены редкие растения. 19 октября 2020 г. <https://haqqin.az/news/191956>
21. Кафедра Экономической и социальной географии БГУ http://www.azerbaijan.az/_Karabakh/_SocialEconomy/_socialEconomy_r.html
22. Доклад Конференции Организации Объединенных Наций по окружающей среде и развитию Рио-де-Жанейро, 3-14 июня 1992 года// [http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=A/CONF.151/26/Rev.1\(Vol.I\)](http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=A/CONF.151/26/Rev.1(Vol.I))
23. Речь Ильхама Алиева на общих дебатах 75-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН. <https://ru.president.az/articles/42794>
24. <https://news.day.az/society/1278015.html>
25. Правовые аспекты возмещения ущерба Азербайджану в результате агрессии со стороны Армении. Айтен Мустафаева, Рауф Караев. Эхо: 25 сентября 2010. – С. 7.

26. Конвенция Об Охране Всемирного Культурного И Природного Наследия. UNESCO 17 Session. 1-21 November 1972 / <http://whc.unesco.org/archive/convention-ru.pdf>
27. Список объектов всемирного наследия ЮНЕСКО в Азербайджане. <http://whc.unesco.org/en/statesparties/az>
28. 43rd session of the World Heritage Committee. Baku, Republic of Azerbaijan. 30 June – 10 July 2019 <http://whc.unesco.org/en/sessions/43COM/>
29. Конвенция о доступе к информации, участии общественности в процессе принятия решений и доступе к правосудию по вопросам, касающимся окружающей среды (Орхусская конвенция)/ <https://www.unece.org/env/pp/introduction.html>
30. International court to prosecute environmental crimes in major shift <https://www.reuters.com/article/us-global-landrights-icc-idUSKCN11L2F9>
31. AZERBAIJAN - East Greater Caucasus Corridor <https://www.ecfcaucasus.org/azerbaijan>

XÜLASƏ

TEXNOGEN TƏSİRLƏR VƏ HƏRBİ MÜNAQİŞƏLƏR KONTEKSTİNDƏ BİOMÜXTƏLİFLİYİN QORUNMASI

Quliyeva R.A.

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası,
biologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru*

Məqalə bəşər sivilizasiyasının davamlı inkişafı üçün bioloji müxtəlifliyin aktual əhəmiyyətinə həsr olunmuş, biomüxtəlifliyin davamlı azalması probleminə toxunulmuş, bu prosesin əsas səbəbləri təhlil edilmişdir. Azərbaycan Respublikasındakı bioloji müxtəlifliyin statusu və ölkədə biomüxtəlifliyin azalmasının qarşısını almaq üçün dövlət tərəfindən görülən tədbirlər qısaca nəzərdən keçirilir. Məqalədə, hərbi qarşıdurmaların ətraf mühitə dağıdıcı və geri dönməz təsiri ayrıca göstərilir, nəticədə növ müxtəlifliyinin qismən və ya tamamilə itirilməsi baş verir. Məqalədə Azərbaycan ərazilərinin 20%-ni 30 illik erməni işğalı və Ermənistan-Azərbaycan hərbi münaqişəsinin bölgədəki ətraf mühitə və biomüxtəlifliyə dağıdıcı təsiri barədə məlumat verilir. Beynəlxalq hüquqi sənədlərə istinad edərək təcavüzkar ölkənin Azərbaycan dövlətinə vurduğu ziyanın maddi kompensasiyasının zəruriliyi bildirilir.

Açar sözlər: *biomüxtəliflik, biomüxtəlifliyin azaldılması amilləri, hərbi münaqişələr*

SUMMARY

CONSERVATION OF BIODIVERSITY IN THE CONTEXT OF TECHNOGENIC IMPACTS AND MILITARY CONFLICTS

Gulieva R.A.

*The Academy of Public Administration under
the President of the Republic of Azerbaijan,
PhD in Biological Sciences*

The article is devoted to the importance of biodiversity for the sustainable development of human civilization. It touches upon the problem of the ongoing biodiversity loss, analyzes the main reasons of this process. The article considers the status of biological diversity in the Republic of Azerbaijan and the measures taken by the government to prevent the biodiversity loss in the country. The author illustrates the destructive and irreversible impact of military conflicts on the environment, as a result of which there is a partial or complete decline of species diversity. The paper reports on the 30-year Armenian occupation of 20% of the Azerbaijani territory and the destructive impact of the Armenian-Azerbaijani military conflict on the environment and biodiversity in the region. Referring to international legal documents, it states the necessity of compensation for the damage caused to the Republic of Azerbaijan by the aggressor.

Keywords: *biodiversity, factors of biodiversity loss, military conflicts*

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA SOSIAL SİYASƏTLƏR VASİTƏSİLƏ İNKLÜZİV İNKİŞAF NAİL OLUNMASINDA BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLAR İLƏ ƏMƏKDAŞLIĞIN ROLU

Əfəndiyev M.C.

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının dissertantı*

Bu məqalənin məqsədi müasir global inkişaf gündəliyinin əsas prinsiplərindən olan inklüziv inkişaf prinsipinin mahiyyəti, onun Azərbaycanda lokallaşdırılması və beynəlxalq təşkilatlar, xüsusilə BMTİP ilə birgə əməkdaşlıq çərçivəsində praktiki siyasətlərə çevrilməsini təhlil edərək anlamaqdır. Bu təhlil milli səviyyədə həyata keçirilmiş sosial siyasətlər üzərindən aparılmışdır. Təhlilin nəticəsində Azərbaycanın müasir və əhalinin ehtiyaclarına cavab verən sosial müdafiə sisteminə sahib olduğu müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda, BMTİP kimi beynəlxalq təşkilatlar ilə əməkdaşlıq sayəsində gənclər, aztəminatlı və müxtəlif səbəblər üzündən inkişaf proseslərində kənar qalmış insanların davamlı inkişaf prosesində səlahiyyətləndirilməsi üçün ardıcıl işlərin görüldüyü və həssas əhali qrupları üçün layiqli iş imkanlarının yaradıldığı müəyyən edilmişdir. Ölkəmizin bu sahədə əldə etdiyi uğurların beynəlxalq səviyyədə qiymətləndirilməsi məqalənin sonunda göstərilmişdir.

Açar sözlər: *inklüziv inkişaf, davamlı inkişaf, Azərbaycan hökuməti, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı (BMTİP), sosial siyasətlər, sosial müdafiə, Cini indeksi*

Giriş - Inklüziv inkişaf anlayışının formalaşması və onun tərifləri

Müasir dövlət idarəçiliyinin başlıca prioritetlərindən biri olaraq ölkələrin davamlı sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsini hədəfləyən təməl prinsiplərdən biri inklüzivlik prinsipidir [15, 25]. İnkişaf terminologiyasında nisbətən yeni olan inklüzivlik prinsipinin və ondan ilhamlanaraq formalaşdırılmış və davamlı inkişafın xüsusilə sosial və iqtisadi komponentlərinə istinad edilərkən istifadə edilən davamlı inklüziv inkişaf anlayışının elm xadimləri və inkişafın idarə edilməsi sahəsində fəaliyyət göstərən mütəxəssislər tərəfindən razılaşdırılmış və ümumi formada qəbul edilmiş bir tərfi olmasa da, termin inkişaf müzakirələrində tədricən öz mənasını əldə etməyə başlamışdır [22]. Aşağıda verilmiş 1 nömrəli cədvəldə inklüziv inkişafın görkəmli ekspertlər tərəfindən verilmiş tərifləri nümayiş etdirilib.

Cədvəl 1. Davamlı inklüziv inkişaf anlayışın tərifləri və onların müəllifləri

Müəlliflər	İnklüziv inkişaf anlayışının tərifi
Conson B., Andersen A. (2012)	Davamlı inklüziv inkişaf “struktur dəyişiklikləri vasitəsilə müxtəlif inkişaf proseslərindən təcrid olunmuş qruplar üçün yeni imkanların yaradılmasını özündə əks etdirir. Bu, əldə olunan gəlirlərin daha bərabər səviyyədə bölünməsinə təmin edərək bu qrupların cəmiyyətin gələcəyini formalaşdırmasında səlahiyyətlərinin artırılmasına imkan yaradan inkişaf formasıdır” [19].
Hikey S., Sen K., Bukanya B. (2015)	Davamlı inklüziv inkişaf “sosial və maddi imtiyazların gəlir, yaş, cinsi, etnik qruplar, regionlar və mərkəz və digər bu kimi əhali qrupları arasında daha ədalətli bölünməsinin əldə olunmasıdır” [17].
Gupta J., Pouv N., RosTonen M. (2015)	Davamlı inklüziv inkişaf “məhdud imkanlara malik, cəmiyyətdən təcrid olunmuş insanların, qrupların sosial, iqtisadi və siyasi proseslərə inteqrasiyasını təmin edərək insanların və cəmiyyətin rifahının və ekologiyanın davamlılığının gücləndirilməsi deməkdir” [16].
Musahara (2016)	Davamlı inklüziv inkişaf “inkişafa yanaşmanın dar bir forması olan iqtisadi artım çərçivəsinin hüdudlarını aşaraq sosial baxımdan daha ədalətli və bərabər imkanlara sahib əhali qruplarının olduğu cəmiyyətlərin formalaşmasıdır” [21].

Yuxarıda verilmiş təriflərdən aydın olduğu kimi inklüzivlik prinsipinin və davamlı inklüziv inkişaf anlayışının təşviq etdiyi başlıca məqsəd əhalinin bütün qruplarını əhatə edən və onlar arasında, başda əldə olunan gəlirlər olmaqla bütün digər imkanların, bərabər səviyyədə bölünməsinə təmin edən inkişaf formasına nail olmaqdır. Musahara başda olmaqla digər müəlliflərin də verdiyi təriflərdən başa düşüldüyü kimi yüksək iqtisadi artımın olması davamlı inklüziv inkişafın təmin olunması anlamına gəlmir. Davamlı inklüziv inkişaf o zaman təmin oluna bilər ki, bu gəlirlər dərindən araşdırılaraq öyrənilmiş lokal problemlərin həllinə yönələn və ardıcıl formada həyata keçirilən sosial siyasətlərə ünvanlandırılınsın.

İnklüziv inkişaf konsepsiyasının lokallaşdırılmasına böyük töhfələr vermiş əsas elm xadimlərindən biri görkəmli Akademik Urxan Ələkbərovdur. Akademik Ələkbərov 2018-ci ildə nəşr etdiyi və dünyada analoqu olmayan “İnklüziv inkişafın idarə edilməsinin əsasları” kitabında inklüziv inkişafı 21-ci əsrin əsas prioriteti kimi təqdim edərək, onun nəticələrinin əhalinin bütün qrupları tərəfindən hiss edilməsinin labüd olduğunu vurğulayır [25]. O, sözügedən

kitabda inklüziv inkişafın müxtəlif indikatorlarının geniş təhlilini aparmışdır. Bu təhlillərə əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, davamlı inkişaf anlayışı inkişafın davamlılığını təmin edilməsini hədəflədiyi halda, inklüziv inkişaf prosesinin hərtərəfliliyinin təmin edilməsini hədəfləyərək onu bütöv bir yanaşmaya çevirir. Beləliklə, davamlı inklüziv inkişaf yanaşmasının kökündə əhalinin bütün qruplarının davamlı şəkildə rifah içində yaşaya biləcəkləri cəmiyyətlərin yaradılması durur.

Digər ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da davamlı inklüziv inkişafın təminatına yönəlik dövlət siyasətlərinin quruculuğunda və icrasında beynəlxalq təşkilatların dəstəyi önəmli rol oynayır. Bu təşkilatlar benefisiar ölkələrə qabaqcıl beynəlxalq təcrübələri gətirməklə yanaşı həm də həyata keçirilən siyasətlərin qiymətləndirilməsinə dəstək göstərir. Bu məqalənin məqsədi müstəqilliyinin ilk illərindən Azərbaycanın dövlət institutları və ölkədaxili digər maraqlı tərəflər ilə (vətəndaş cəmiyyəti, özəl sektor, təhsil ocaqları və s.) sıx əməkdaşlıq edərək Azərbaycan hökumətinin davamlı inkişafının təmin edilməsində əsas tərəfdaşlarından olan Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramının (BMTİP) ölkəmizdə inklüziv inkişafın nail olmasında sosial proqramlar üzərindən dəstəyini təhlil etməkdir. Bu təhlil gələcəkdə davamlı inklüziv inkişafın planlaşdırılması və idarə edilməsi zamanı praktiki qərarların qəbul edilməsinə kömək edəcəkdir.

Sosial siyasətlər vasitəsilə inklüziv inkişafın təmin edilməsi sahəsində beynəlxalq təşkilatlar ilə əməkdaşlıq

Cədvəl 1-də verilmiş təriflərdən görüldüyü kimi, davamlı inklüziv inkişaf anlayışı inkişaf prosesindən əhalinin bütün qruplarının yararlanmasının təmin edilməsini məqsəd tutaraq başlıca olaraq davamlı inkişafın idarə edilməsinin sosial aspektlərinə şamil olunur. Bu tip inkişaf yalnız lokal problemlərin dərinədən öyrənilməsi və əldə olunan məlumatlar əsasında formalaşdırılaraq bu problemlərin aradan qaldırılmasını hədəfləyən və ardıcıl formada həyata keçiriləcək olan sosial siyasətlər vasitəsilə əldə oluna bilər. BMTİP-in bu istiqamətdə ölkəmizə verdiyi dəstəyin təsirini araşdırmazdan əvvəl, davamlı inklüziv inkişaf perspektivindən sosial siyasət anlayışının tərifini nəzərdən keçirmək yerinə düşərdi. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Sosial İnkişaf üzrə Tədqiqat İnstitutuna görə davamlı inkişaf perspektivindən sosial siyasətin məqsədi insanları yoxsulluq və digər ehtimal olunan müxtəlif sosial problemlərdən qoruyaraq, onların layiqli həyat sürmələri üçün zəruri olan imkanların yaradılmasıdır [11]. Bu imkanlar arasında xüsusi yeri universal sosial müdafiənin və bərabərliyin təmin edilməsi tutur.

İnklüziv inkişafın təmin edilməsinə yönəlmiş sosial siyasətlərin ardıcıl və düzgün formada təşkil edilməsi üçün ən zəruri şərtlərdən biri ölkədə baş verən demografik proseslərin yaxından öyrənilməsidir [9]. Ölkədə doğulanlar və ölənlərin artımı, əhalinin sayı və yaş strukturunun xarakteristikaları, demo-

qrafik yük əmsalları, əhalinin yaş-cins strukturu kimi demoqrafik göstəricilər mümkün qədər dəqiqliklə öyrənilsə və onlara uyğun gələcək üçün demoqrafik inkişaf perspektivləri hazırlansa, o zaman əhalinin tələblərinə cavab verən uğurlu sosial siyasətlər həyata keçirilə bilər [18, s.150]. Bütün bunların mahiyyətini anlayan müdrik dövlət xadimi Ulu Öndər Heydər Əliyevin 1999-cu il 9 dekabr tarixli 290 nömrəli Sərəncamı ilə Şərqi Avropa və MDB dövlətləri arasında ilk dəfə olaraq ölkəmizdə Demoqrafik İnkişaf Konsepsiyası təsdiq edilmişdir [8, 20]. Milli maraqlar əsas götürməklə, 1994-cü ildə Qahirədə keçirilmiş Əhali və İnkişaf üzrə Beynəlxalq və Pekində keçirilmiş Qadınların vəziyyətinə həsr edilmiş Ümumdünya Konfranslarında və 1995-ci ildə Kopenhagendə keçirilmiş Sosial İnkişaf Naminə Ümumdünya Sammitində qəbul edilmiş sənədlərin prinsiplərinə əsaslanaraq hazırlanmış milli Demoqrafik İnkişaf Konsepsiyasının dövlətin qarşısına qoyduğu əsas məqsəd və vəzifələri aşağıdakılardan ibarət idi:

- əhalinin kəmiyyət-keyfiyyətinə normal təkrar istehsal üçün zəruri olan doğum səviyyəsini təmin edə biləcək hərtərəfli şəraitin yaradılması;
- ölüm səviyyəsinin azaldılması, əhalinin sağlamlığının və həyatının yaxşılaşdırılması hesabına ömür müddətinin uzadılması;
- nikah və boşanma proseslərinin bütünlükdə cəmiyyətin və ayrılıqda hər bir ailənin mənafeyinə uyğun tərzdə nizamlanması;
- ictimai tərəqqinin həm yaxın, həm də uzaq gələcəyə perspektivləri nəzərə alınmaqla miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi;
- Respublikanın sosial-iqtisadi, siyasi və demoqrafik mənafeələrini rəhbər tutaraq ölkə ərazisində, o cümlədən sərhəd rayonlarında və işğal edilmiş regionlarda əhalinin məskunlaşmasının yaxşılaşdırılması və demoqrafik potensialının artırılması üçün şəraitin yaradılması;
- ailə institutunun mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin təbliği və mübadiləsi, sağlam həyat tərzinin formalaşdırılmasının normalara uyğun tənzimlənməsi.

Adı çəkilən Konsepsiya, eyni zamanda, dövlətin həyata keçirəcəyi demoqrafik və sosial siyasətin əsas prinsiplərini müəyyənləşdirirdi. Bunlar aşağıdakılardan ibarət idi:

- demoqrafiya siyasətinin Respublika vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsinə tam uyğun şəkildə qurulması və hər kəsin millətindən, irqindən, cinsindən, yaşından, dini etiqadından, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən siyasi və digər əqidəsindən asılı olmadan həyata keçirilməsi;
- sabitlik və uzunmüddətlik – demoqrafik siyasətin sabit və məqsədyönlü olub uzun müddəti əhatə etməsi;
- sosial ədalətlik – bütün sosial-demoqrafik qruplardan və təbəqələrdən olan əhalinin (qadınların, kişilərin, gənclərin, pensiyaçıların, əlillərin, qocaların, qaçqın və məcburi köçkünlərin və s.) mənafeələrinin qorunması;

– komplekslilik – görülən tədbirlərin ayrı-ayrılıqda deyil, sistem halında, maksimum mümkün olan demoqrafik nəticələr almaq məqsədi ilə demoqrafik inkişaf proqramının həyata keçirilən digər proqramlarla qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda həyata keçirilməsi (təhsil, səhiyyə, miqrasiya, məşğulluq, məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi, ətraf mühitin mühafizəsi və s.);

– elmlilik – demoqrafiya siyasətinin elmi əsaslar üzərində qurulması;

– təhsil, məşğulluq və tibbi xidmət, o cümlədən cinsi və reproduktiv sağlamlığın və ailənin planlaşdırılması sahələrində cinslər arasında bərabərliyin bərqərar olmasına yardım edilməsi;

– Azərbaycan Respublikasında ekoloji cəhətdən təhlükəsiz və sabit iqtisadi inkişafın təmin edilməsi;

– ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının həm bugünkü, həm də gələcək nəslin hərtərəfli inkişafına yönəlməsinin təmin edilməsi.

Maraqlı və qürurverici məqam ondan ibarətdir ki, hələ 2000-ci ildə qəbul ediləcək olan Minilliyin İnkişaf Məqsədlərinin mahiyyətini təşkil edən sosial və demoqrafik inkişafı hədəfləyən məqsəd və vəzifələr artıq 1999-cu ildə Ulu Öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycanda dövlətinin qarşısında qoyulmuşdu. Bu isə Azərbaycan Respublikasının hökumətinin davamlı inkişafı təmin edəcək mexanizmlərdən yüksək səviyyədə agah olduğunu göstərirdi.

Qəbul edilmiş Konsepsiyada əks olunmuş məqsəd və vəzifələrə nail olmaq və bu istiqamətdə fəaliyyət göstərəcək dövlət institutları arasında səmərəli iş bölgüsünü təşkil etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 11 noyabr 2004-cü il tarixli 517 nömrəli və 17 aprel 2006-cı il tarixli 1413 nömrəli Sərəncamları ilə müvafiq olaraq “Azərbaycan Respublikasında demoqrafiya və əhali sakinliyinin inkişafı sahəsində Dövlət Proqramı” və “Ahill vətəndaşların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı”, eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 15 sentyabr 2006-cı il tarixli 211 nömrəli Qərarı ilə “Ana və uşaqların sağlamlığının qorunması üzrə Tədbirlər Proqramı” təsdiq edilmişdir [1, 2, 6].

Bu kontekstdə, beynəlxalq təşkilatların, xüsusilə BMTİP-in, sosial siyasətlərin inklüzivliyinə verdiyi dəstəyin iki əsas istiqaməti olmuşdur: əhəlinin sosial müdafiəsinin təmin olunması və insanlar üçün bərabər imkanların yaradılması. 2003-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi yanında fəaliyyət göstərən Dövlət Sosial Müdafiə Fondu ilə BMTİP tərəfindən icrasına başladılan və 2012-ci ilədək davam edən “Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna Dəstək” layihəsinin əsas vəzifəsi də məhz Sovet hakimiyyətinin dağılması ilə dərin tənəzzülün hökmranlıq etdiyi və əlilləri, yaşlıları, məcburi köçkünləri və tənha analar kimi bir çox qrupu müdafiəsiz qoymuş sosial müdafiə sisteminin yenidən formalaşdırılmasına dəstək idi [12]. On üç milyon ABŞ dolları həcmində büdcəyə sahib və bugünkü

Azərbaycan Respublikasının pensiya idarəçiliyi sisteminin inkişaf etdirilməsində əvəzsiz rol oynayan bu layihənin, spesifik məqsədləri arasında aşağıdakılar vardı:

- DSMF-in idarəetmə və texniki potensialını ciddi dərəcədə gücləndirmək;
- DSMF-in fəaliyyətinin şəffaflığını təmin etmək, Azərbaycanda sosial sığorta və pensiya təminatı sisteminin səmərəliliyini artırmaq;
- pensiya idarəçiliyi sistemində əməliyyat proseslərini və məlumat mübadiləsi proseduru avtomatlaşdırmaq;
- DSMF-in əsas mərkəzi ilə yerli və regional filialları arasında səmərəli rabitə yaratmaq;
- DSMF-in kadrlarının kompüter bilik və bacarıqlarını təkmilləşdirməklə İKT-dən istifadənin səmərəliliyini artırmaq.

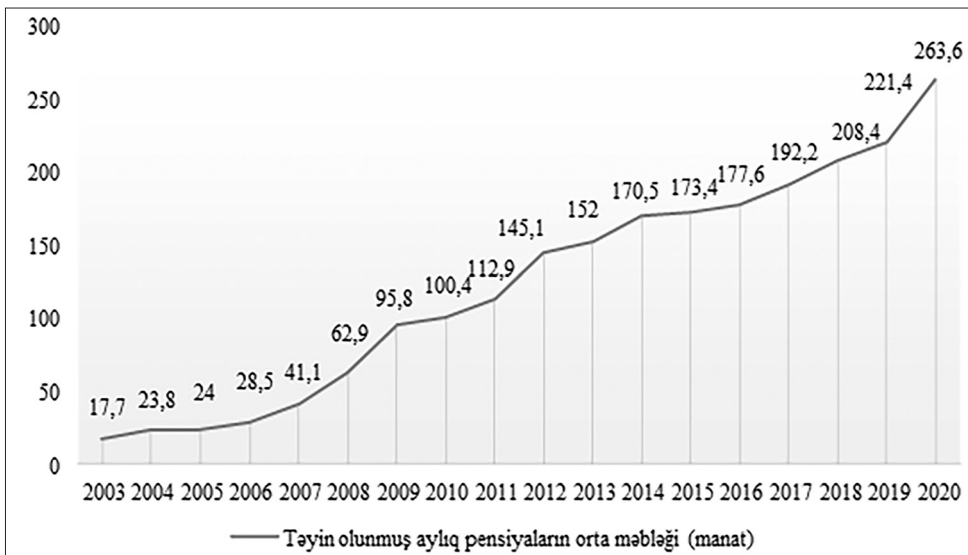
Öz üzərinə düşən vəzifə və öhdəlikləri məsuliyyətli şəkildə icra edərək DSMF-in imkanlarını genişləndirən və Azərbaycanın bütün ərazisini əhatə edərək şəxsi hesaba əsaslanan pensiya sistemini yaratmaqda hökumətə ən yaxından dəstək göstərən bu layihənin aşağıda qeyd olunmuş spesifik nəticələrini də xüsusilə qeyd etmək yerinə düşərdi:

- Pensiya idarəçiliyi sistemində əməliyyat proseslərini və məlumat mübadiləsi proseduru avtomatlaşdırmaqla daha az vaxt aparan və pensiyaların vaxtında ödənməsinin təmin olunması yolu ilə DSMF-in müştərilərə xidmət keyfiyyətləri artırıldı;
- pensiya hesablama prosesi zamanı şəxsi təması azaltmaqla, sui-istifadə, fırıldaqçılıq kimi halların qarşısı alınaraq, DSMF-in fəaliyyətinin şəffaflığı təmin edildi;
- DSMF-in əsas mərkəzi ilə yerli və regional nümayəndəlikləri arasında müasir İKT-dən geniş istifadə edilərək səmərəli və çevik rabitə sistemi quruldu;
- əhali arasında keçirilmiş sorğular zamanı ictimai rəyin DSMF-in fəaliyyəti barədə müsbət olduğu müəyyən edildi.

İcra etdiyi layihələrin ölkələrə müsbət və transformativ təsir etmələri üçün kompleks yanaşmanı təşviq edən BMTİP-in həyata keçirdiyi layihələr bir çox hallarda bir-biri ilə əlaqəli və zəncirvari xarakter daşıyır. Bu tip yanaşma inkişafın hərtərəfliyini və davamlılığını möhkəmləndirir [4]. Azərbaycanda da reallaşdırdığı layihələrdə bu yanaşmanı əsas tutan BMTİP inklüziv inkişaf üzrə sosial siyasətlərə dəstək proqram sahəsi çərçivəsində də layihələri bir-biri ilə əlaqəli formada icra edirdi. Bu istiqamətdə yuxarıda təhlil etdiyimiz Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna Dəstək layihəsi ilə paralel şəkildə icra olunan və bu layihənin effektivliyinin artırılması ilə bilavasitə əlaqəli olan Əhəlinin Dövlət Reyestrinin Yaradılması layihəsini vurğulamaq olar.

Sosial müdafiə sisteminin səmərəli təşkili kimi sosial siyasətinin bir çox aspektlərində qərarların düzgün qəbul edilməsi üçün əhali haqqında dəqiq, asanlıqla əldə olunan və vahid məlumat bazasına ehtiyac var. Əhali haqqında məlumatların müxtəlif dövlət qurumları arasında səpələnməsini və nəticə etibarilə vahid məlumat bazasının çatışmazlığını nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2004-cü ildə “Azərbaycan Əhalinin Dövlət Reyestrinin yaradılması” haqqında Fərman imzalayaraq bu məsələni milli inkişaf gündəliyinə gətirdi. Əhalinin Dövlət Reyestrinin yaradılmasının ardıcıl və uğurlu sosial siyasətin həyata keçirilməsi perspektivindən böyük əhəmiyyətini anlayan BMTİP-in bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi ilə birgə aşağıda qeyd edilmiş məqsədləri hədəfləyən layihəyə start verdi:

- Azərbaycan əhalisi haqqında müasir informasiya texnologiyalarının vasitəsilə əldə olunan vahid, təfəssilatlı və etibarlı məlumat bazası yaratmaq;
- hər bir vətəndaşı fərdi və unikal şəxsiyyət nömrəsi ilə qeydiyyatda almaq;
- əhalinin Dövlət Reyestri vasitəsilə bütün dövlət məlumat sistemlərini bir şəbəkədə birləşdirərək, ümumxalq İnformasiya Mənbəyi yaratmaq.

Şəkil 1. Azərbaycan Respublikasında aylıq pensiyaların orta məbləği

Əhalinin Dövlət Reyestrinin yaradılması və bu Reyestrin fəaliyyətinə cəlb olunmuş ekspertlərin bilik və bacarıqlarının artırılması kimi bir çox qarşıya qoyulmuş məqsədlərin reallaşması ilə nəticələnən bu layihənin sayəsində dövlətin sosial siyasətinin ardıcıl təşkili və DSMF-in səmərəli pensiya idarəçiliyi mexanizmi üçün əhali haqqında dəqiq və asan əldə oluna bilən məlumat bazası yaradıldı.

Beləliklə, BMTİP-in yaxından iştirakı ilə Azərbaycan hökumətinin məqsədyönlü sosial siyasətlər vasitəsilə cəmiyyətin inklüziv inkişafının təmin edilməsinə yönəlmiş səyləri nəticəsində əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində qısa bir zamanda böyük irəliləyişlərə nail olundu. Milli sosial müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsinə yönəlik beynəlxalq təşkilatlar ilə birgə icra edilmiş layihələrin ən əsas nailiyyətlərindən biri aylıq pensiyaların orta məbləğinin sabit formada artımıdır (şək. 1).

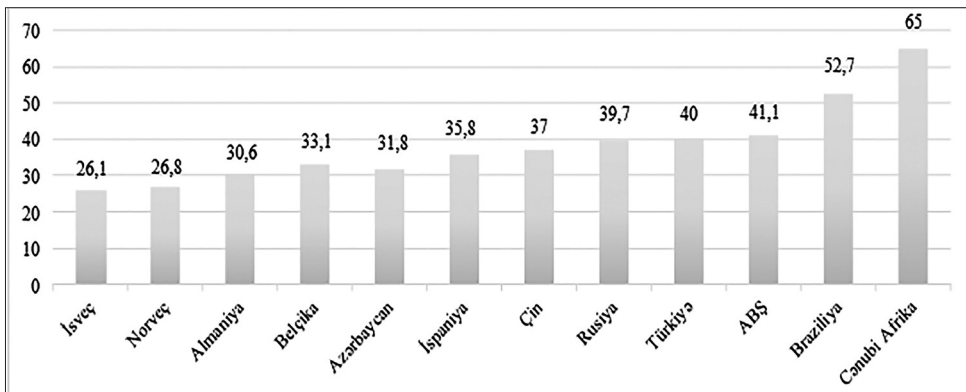
Şəkil 1-də nümayiş etdirilmiş aylıq pensiyaların orta məbləğindəki sabit artımın əsas səbəblərindən biri dövlətin iqtisadi sahədə əldə etdiyi gəlirlərin BMTİP kimi ixtisaslaşmış beynəlxalq inkişaf institutları ilə reallaşdırdığı layihələr nəticəsində formalaşdırdığı düzgün və ardıcıl sosial siyasətlər vasitəsilə cəmiyyətin inklüziv inkişafının istiqamətləndirməsi olmuşdur [5]. Aylıq pensiyaların orta məbləğinin davamlı formada artımı insanların sosial müdafiəsini daha səmərəli təmin etməklə yanaşı onların layiqli həyat sürmələri üçün əlavə imkanlardan yararlanmasına şərait yaratmışdır.

Ölkələrin inklüziv inkişafının təmin olunması yönündə BMTİP-in digər bir fokus sahəsi insanlar üçün xüsusilə iqtisadi perspektivdən bərabər imkanlar yaradaraq ölkələr daxilində əhalinin müxtəlif təbəqələri arasında qeyri-bərabərliyi aradan qaldırmaq olmuşdur. Bu sahədə BMTİP-in fəaliyyətinin əsas məqsədi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 oktyabr 2005-ci il tarixli 1068 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasının (2006-2015-ci illər)” uğurla icrasında dövlət institutlarına dəstək olmaqdan ibarət olmuşdur [3]. Bu strategiyanın əsas vəzifələri arasında sahibkarlığın, xüsusilə də kiçik və orta sahibkarlığın, əhalinin özünü məşğulluğunun inkişafı üçün zəruri şərait yaratmaq; kadr hazırlığı sisteminin, o cümlədən peşə hazırlığı və ixtisasartırma şəbəkəsinin fəaliyyətini dinamik inkişaf edən əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırmaq; əmək bazarında tələb və təklif arasında dinamik uyğunluğun gücləndirilməsinə yönəldilmiş institusional infrastrukturunu təkmilləşdirmək; məşğulluğun səmərəli inkişafını təmin edən investisiya fəallığını dəstəkləmək kimi istiqamətləri vurğulamaq olar.

BMTİP-in Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi ilə birgə icra etdiyi Azərbaycanda İnnovasiyanın və Məşğulluğun İnkişafı layihəsi də məhz Milli Məşğulluq Strategiyasından irəli gələn öhdəliklərin reallaşdırılmasına xidmət edirdi [23]. Xüsusilə Bakıdan kənarda yaşayan əhalinin peşə bilik və bacarıqlarının artırılmasını hədəfləyərək, onların yerli əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılmasına istiqamətlənmiş layihənin əsas məqsədi yüksək bacarıqlara malik işçi qüvvəsini formalaşdıran institusional infrastrukturunu yaradaraq ölkədə işsizliyin azaldılması idi. Bu layihənin Azərbaycan Respublikasının davamlı və inklüziv inkişafına etdiyi ən əhəmiyyətli təsir isə ilk dəfə Norveçdə təqdim olunan SYSLAB Təlim Mərkəzinin ölkəmizdə yaradılması olmuşdur. Dövlət Məşğulluq Xidməti ilə sıx şəkildə işləyən, SYSLAB mərkəzlərinin vəzifəsi ölkədə olan ixtisaslı lakin işsiz kadrları

müəyyənləşdirərək onların yerli banklar, şirkətlər, dövlət orqanları ilə əlaqələndirilməsini təmin etmək və onların iş tapmaq imkanlarını genişləndirməkdir. İcra etdiyi layihələrdə daima gənc əhalinin maraqlarının qarşılmasına xüsusi diqqət ayıran BMTİP, bu layihədə gənclər komponentinə ayrıca yer ayırmışdır. Belə ki, yuxarıda sadalanan funksiyalarından əlavə olaraq, SYSLAB təlim mərkəzlərində müntəzəm şəkildə iş axtaran lakin iş təcrübəsinə malik olmayan gənclərin əmək bazarına hərtərəfli hazırlığını təmin etmək məqsədilə ekspertlər tərəfindən təlimlər və sertifikatlaşmış kurslar təşkil olunur. Layihənin icrasının ilkin mərhələsində Bakıda pilot layihə kimi yaradılmış ilk SYSLAB təlim mərkəzinin 80 nəfər işsiz gəncdən ibarət ilk müdavim qrupunun üzvlərinin 80 %-i sertifikatlaşmış təlimlərin sonunda işlə təmin olunmuşdur. Ümumiyyətlə, bu istiqamətdə icra edilmiş ardıcıl layihələr nəticəsində Azərbaycan Respublikasının bütün iqtisadi rayonlarında məşğul əhalinin sayında ciddi artım baş vermişdir. Ən maraqlısı isə bu artımın aramsız şəkildə ildən-ilə davam etməsi olmuşdur. Bu isə dövlətin idarəetmə aparatının günün çağırış və tələblərinə çevik şəkildə cavab verməyə qadir olduğundan və əhalinin rifahı üçün layiqli şəraitin yaradılmasının daima dövlət gündəliyində olmasından irəli gəlmişdir.

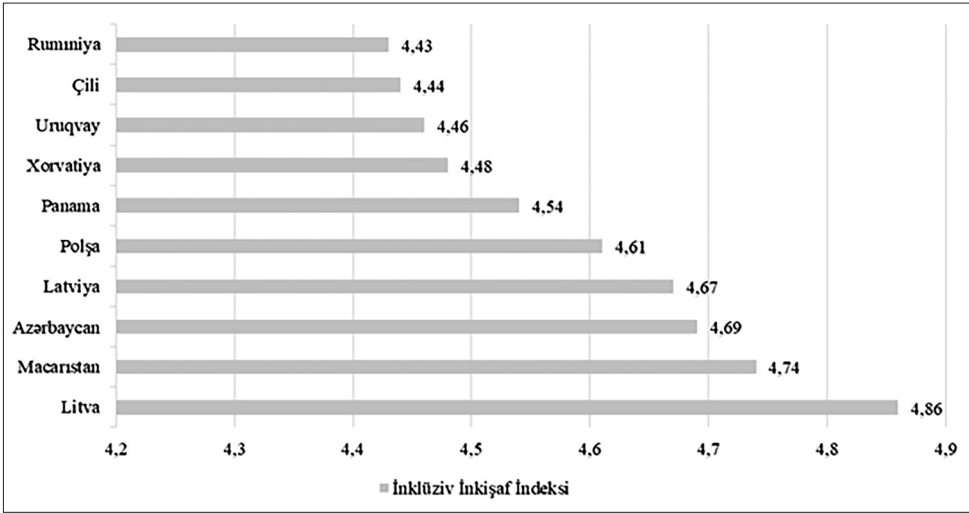
Əhali üçün layiqli iş imkanlarının yaradılmasından əlavə qlobal inkişaf gündəliyinin digər aktual çağırışı əldə edilmiş gəlirlərin əhalinin müxtəlif təbəqələri arasında bölünməsinin bərabərlik səviyyəsidir. Bu formada qiymətləndirmənin aparılması üçün ən geniş istifadə edilən üsul Cini İndeksidir (şək. 2).

Şəkil 2. Müxtəlif ölkələrdə Cini İndeksi

Qiyməti 0 (tam bərabərlik) – 100 arasında (kəskin qeyri-bərabərlik) dəyişə bilən Cini İndeksi ölkə daxilində gəlirlərin əhali arasında ədalətli paylanması barədə məlumatı əks etdirir. Bu tip məlumatların müəyyən edilməsinin mürəkkəbliyini nəzərə alaraq, son illər üçün ölkələr üzrə ən ətraflı məlumat 2015-ci ilə aid məlumatlardır [14, 25]. Tam bərabərliyin nəzəri baxımdan belə

mümkünsüzlüyünü nəzərə alaraq, Cini İndeksində ən yaxşı göstəricilərə malik ölkələrin əmsalı 25-ə yaxındır. Bunlar İsveç, Norveç kimi Şimali Avropa ölkələridir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrlə müqayisədə ən yaxşı əmsala malik ölkəmizdə son illər ərzində qəbul edilmiş qanunvericilik aktları, qəbul edilmiş strateji sənədlər və BMTİP kimi ixtisaslaşmış beynəlxalq inkişaf qurumları ilə birgə həyata keçirilmiş layihələr nəticəsində gəlirlərin əhali arasında ədalətli bölünməsinə ciddi irəliləyiş əldə olunmuşdur. Bu da əhalinin inklüziv inkişafının təmin olunması deməkdir.

Şəkil 3. “İnküziv İnkişaf İndeksi 2018” hesabatında inkişaf etməkdə olan ölkələr kateqoriyasında ilk 10 yerdə qərarlaşan ölkələrin inküziv inkişaf əmsalı

Azərbaycan Respublikasının inklüziv inkişafının təmin edilməsi yönündə həyata keçirilmiş sosial siyasətlərə BMTİP-in təsirini araşdırdığımız bu məqaləni yekunlaşdırmadan öncə inklüziv inkişafın qiymətləndirilməsində geniş istifadə olunan İnküziv İnkişaf İndeksinin Azərbaycan barədə təqdim etdiyi ən son statistik məlumatları qeyd etmək məqsədmüvafiq olardı [24]. Belə ki Dünya İqtisadi Forumu tərəfindən 2018-ci ilin yanvar ayında təqdim edilmiş “İnküziv İnkişaf İndeksi 2018” hesabatında özünün inkişaf göstəricilərinə görə ölkəmiz ən yaxşı inkişaf etməkdə olan ölkələr sırasında üçüncü, MDB məkanında isə birinci yerdə qərarlaşıb (Şək. 3). “Artım və inkişaf”, “İnküzivlik” və “Nəsillərəarası bərabərlik və dayanıqlılıq” kimi üç əsas indikator və on iki sub-indikatorlar üzrə statistik məlumatlar əsasında formalaşdırılan İnküziv İnkişaf İndeksinin əsas məqsədi əhalinin maddi və sosial rifahı, məşğulluq, sağlam həyat gözləntiləri kimi meyarlar üzrə həyat səviyyəsini ölçməkdir [10]. adıçəkilən indikator və sub-indikatorlarda bir çox Avropa ölkəsini də geridə qoymuş ölkəmizin bu uğuruna son illər dünya da müşahidə olunan mənfi tendensiyalar belə təsir edə bilməyib.

İlk iki yerdə qərarlaşan Litva və Macarıstandan müvafiq olaraq 0,17 və 0,05 kimi cüzi faizlərlə geri qalan ölkəmiz “Artım və inkişaf” indikatorunun adambaşına düşən ÜDM, əhalinin məşğulluq səviyyəsi, əmək məhsuldarlığı və tibbi nöqtəyi-nəzərdən insanların rifahı sub-indikatorları üzrə yüksək qiymətləndirilib. Eyni zamanda “İnklüzivlik” və “Nəsillərarası bərabərlik və dayanıqlılıq” indikatorlarına daxil əhali arasında təbəqələşmənin və yoxsulluğun səviyyəsi, gəlirlərin bölgüsü, əhalinin alıcılıq qabiliyyəti, dövlətin borcu kimi subindikatorlar üzrə Azərbaycanın bəzi əmsalları hətta ilk iki yerdə qərarlaşan Litva və Macarıstanla müqayisədə daha yüksəkdir. Azərbaycan Respublikasının qısa bir zamanda bu cür nailiyyətləri əldə etməsi, şübhəsiz ki, Prezident İlham Əliyevin yürütdüyü ardıcıl sosial siyasətin nəticəsidir.

Nəticələr

Ölkəmizin inklüziv inkişafının təmin edilməsi yönündə həyata keçirilən sosial siyasətlərə BMTİP-in təsirini təhlil etdiyimiz bu məqalə bizə əhalinin bütün qruplarının maddi və sosial rifahının təminatı, habelə beynəlxalq inkişaf təşkilatlarının bu sahədə hökumətə verdiyi ardıcıl dəstək mexanizminin mahiyyətini anlamağımıza kömək etdi. Belə ki, BMTİP-ində yaxından iştirak etdiyi dövlətin sosial siyasətinin təkmilləşdirmə prosesinin nəticəsində Azərbaycan müasir və əhalinin ehtiyaclarına cavab verən sosial müdafiə sisteminə sahib olmuşdur. Eyni zamanda, gənclər, aztəminatlı və müxtəlif səbəblər ucbatından inkişaf proseslərində kənar qalmış insanların davamlı inkişaf prosesində səlahiyyətləndirilməsi üçün ardıcıl işlər görülmüş və həssas əhali qrupları üçün layiqli iş imkanları yaradılmışdır. Əldə edilmiş spesifik nəticələr arasında ölkədə 2003-cü ildə 17,7 manata bərabər olan pensiyaların orta məbləğinin 2020-ci ildə 263,6 manata qalxmasını, 33,7 Cini indeksinə sahib olmaqla ölkəmizin bərabərsizliklərin azaldılması sahəsində beynəlxalq səviyyədə tanınan uğurlarını qeyd etmək olar.

Ədəbiyyat:

1. “Ahlı vətəndaşların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1413 nömrəli Sərəncamı, Bakı, 17 aprel 2006-cı il
2. “Ana və uşaqların sağlamlığının qorunması üzrə Tədbirlər Proqramı”, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 211 nömrəli Qərarı, Bakı, 15 sentyabr 2006-cı il
3. “Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası (2006-2015-ci illər)”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1068 nömrəli Sərəncamı, Bakı, 26 oktyabr 2005-ci il

4. Alakbarov U., Lawrence J. Towards ecological civilization: Ideas from Azerbaijan // Journal of Human Resource and Sustainability Studies, 2015, v. 3, № 3, pp. 93-100
5. Azərbaycan Respublikası üzrə demoqrafik və sosial statistika, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet sahifəsi - <https://www.stat.gov.az/menu/13/>
6. Azərbaycan Respublikasında demoqrafiya və əhali sakinliyinin inkişafı sahəsində Dövlət Proqramı, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 517 nömrəli Sərəncamı, Bakı, 11 noyabr 2004-cü il
7. Azərbaycan Respublikasının “Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək Dayanıqlı İnkişaf Gündəliyi”nin icrası ilə əlaqədar ilkin addımları haqqında Könüllü Milli Hesabat 2017, Azərbaycan Respublikasının Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirmə Şurası, Bakı, 2017
8. Azərbaycan Respublikasının Demoqrafik İnkişaf Konsepsiyası, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 290 nömrəli Sərəncamı, Bakı, 9 dekabr 1999-cu il
9. Azərbaycanda demoqrafik araşdırmaya hazırlıq. Layihə Sənədi. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramının Azərbaycan Nümayəndəliyi, Bakı, 2012
10. Azərbaycanın “İnklüziv İnkişaf İndeksi 2018” hesabatında irəliləməsi uğurlu islahatların nəticəsidir, Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi - https://azertag.az/xeber/Azərbaycanın_Inkluziv_Inkişaf_İndeksi_2018_hesabatında_irelilemesi_ugurlu_islahatların_neticesidir-1130930
11. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Sosial İnkişaf üzrə Tədqiqat İnstitutunun rəsmi internet sahifəsi - [http://www.unrisd.org/80256B3C005BF3C2/\(httpPages\)/1889BA294D2950E08025791F005CD710?OpenDocument](http://www.unrisd.org/80256B3C005BF3C2/(httpPages)/1889BA294D2950E08025791F005CD710?OpenDocument)
12. Capacity building for the State Social Protection Fund. Project Document. United Nations Development Programme Office in Azerbaijan. Baku, 2008
13. Efendiyev M. Impact of the United Nations Development Programme on Sustainable Development of the Republic of Azerbaijan. Report 1: Shifting from emergency assistance to development programs // Public Administration: theory and practice, The Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan, Baku, 2017, № 2 (58), pp. 227-233
14. Əmək bazarı. Statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı, 2018
15. Gent S. Beyond buzzwords: What is “inclusive development”? // INCLUDE: Knowledge platform on inclusive development policies, 2017, № 8, pp. 2-19

16. Gupta J., Pouw N., Ros-Tonen M. Towards an Elaborated Theory of Inclusive Development / European Journal of Development Research, 2015, v.27, № 4, pp. 541-559
17. Hickey S., Sen K., Bukonya B. The politics of inclusive development: Interrogating the evidence. Oxford: Oxford University Press, 2014, 416 p.
18. İnsan İnkişafı: Tədris vəsaiti. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramının Azərbaycan Nümayəndəliyi, Bakı, 2013
19. Johnson B., Andersen A. Learning, innovation and inclusive development: New perspectives on economic development strategy and development aid // Aalborg University Journal, 2012, № 1, pp. 3-59
20. Mehdiyev R.Ə. Müstəqil Azərbaycan dövlət quruculuğu yolunda // Qanunçuluq, 1997, № 11, s. 4-17
21. Musahara H. Inclusive growth and development issues in eastern and southern Africa. Addis Ababa: OSSREA, 2016, 244 p.
22. Policy coherence of the Sustainable Development Goals – a natural resource perspective. United Nations Environment Programme – International Resource Panel. Nairobi, 2015
23. Promoting innovation and employment in Azerbaijan. Project Document. United Nations Development Programme Office in Azerbaijan. Baku, 2011
24. The Inclusive Development Index 2018: Summary and data highlights. World Economic Forum. Geneva, 2018
25. Ələkbərov U.K. İnküziv inkişafın idarə edilməsinin əsasları. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, «Təhsil», 2018, 216 səh.

SUMMARY

THE ROLE OF COOPERATION WITH INTERNATIONAL ORGANIZATIONS IN ACHIEVING INCLUSIVE DEVELOPMENT THROUGH SOCIAL POLICIES IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Mazahir Efendiyev

*Academy of Public Administration
under the President of the Republic of Azerbaijan*

The purpose of this article is to analyze and understand the principle of inclusive development, which is one of the main principles on the agenda of modern global development. The analysis of the importance of principles of inclusive development is based on evaluation of its location in Azerbaijan and especially by analyzing and understanding its transformation into practical policies for cooperation with UNDP. This analysis is based on social policies implemented at the national level. As a result of the analysis, it was determined

that Azerbaijan has a modern social protection system that meets the needs of the population. At the same time, thanks to cooperation with international organizations such as UNDP, consistent efforts have been made to empower young people, low-income and marginalized people in the process of sustainable development, and to create decent work opportunities for vulnerable groups. The author provides international assessment of the country's achievements in this area at the end of the article.

Keywords: *inclusive development, sustainable development, Government of Azerbaijan, United Nations Development Program (UNDP), social policies, social protection, Gini index*

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ СОТРУДНИЧЕСТВА С МЕЖДУНАРОДНЫМИ ОРГАНИЗАЦИЯМИ В ДОСТИЖЕНИИ ИНКЛЮЗИВНОГО РАЗВИТИЯ ПОСРЕДСТВОМ СОЦИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Эфендиев М.Дж.

*Диссертант Академии Государственного Управления
при Президенте Азербайджанской Республики*

Цель данной статьи – проанализировать и понять суть принципа инклюзивного развития, одного из основных принципов современного глобального развития повестки дня, его локализации в Азербайджане и его трансформации в практическую политику в сотрудничестве с международными организациями, особенно с ПРООН. Этот анализ основан на социальной политике, проводимой на национальном уровне. В результате анализа было определено, что в Азербайджане существует современная система социальной защиты, отвечающая потребностям населения. В то же время, благодаря сотрудничеству с международными организациями, такими как ПРООН, были предприняты последовательные усилия по расширению прав и возможностей молодых людей, малообеспеченных и маргинализированных людей в процессе развития в целях устойчивого развития, а также по созданию возможностей достойной работы для уязвимых групп. В конце статьи дана международная оценка достижений нашей страны в этой области.

Ключевые слова: *инклюзивное развитие, устойчивое развитие, Правительство Азербайджана, Программа развития ООН (ПРООН), социальная политика, социальная защита, индекс Джини*

АНАЛИЗ УСТОЙЧИВОСТИ К ЗАСУХЕ И ЖАРЕ НЕКОТОРЫХ ИНТРОДУЦИРОВАННЫХ СОРТОВ РОЗ ФЛОРИБУНДА В УСЛОВИЯХ АПШЕРОНА

Кафарова О.О.

*Центральный Ботанический Сад,
Национальная Академия Наук Азербайджана,
доктор философии по биологическим наукам,
старший научный сотрудник
e-mail: ofeliya.qafarova@gmail.com*

Искендеров А.Т.

*Заведующий лабораторией “Цветоводство”,
Центральный Ботанический Сад,
Национальная Академия Наук Азербайджана,
доктор философии по биологическим наукам, доцент*

В статье приводятся данные изучения 10 сортов роз флорибунда ('Anabell', 'Bella Rosa', 'Charleston', 'Eutin', 'Frisko', 'Krasnij Mak', 'Masquerade', 'Mecta', 'Regensberg', 'Rosemary Rose') в условиях Апшеронского полуострова. Наблюдения показали, что цветение роз в данных условиях прекращается с наступлением сильной жары (от 39°C до 41°C и выше) во второй половине июля и до середины августа. При наличии регулярного полива сорта различались по уровню водного дефицита. Выявлено, что у различных сортов роз неодинаковый водный режим листьев. Отсутствие полива вызывает у исследуемых сортов роз уменьшение длины и ширины листа, причем изменения ширины более значительно. Относительно невысоким водным дефицитом и меньшей амплитудой его изменения характеризуется сорт 'Charleston', что возможно связано с относительно высокой водоудерживающей способностью тканей листьев. Исследования показали, что активно растущие ткани менее устойчивы, чем старые и поэтому высокие температуры причиняют наибольший вред листьям молодых растений. Это говорит о том, что показатели водоудерживающей способности зависят от сортовых особенностей. В процессе исследования жаро- и засухоустойчивости этих сортов было выявлено, что наиболее высокой водоудерживающей способностью и минимальной суточной потерей воды характеризуются сорта: 'Masquerade', 'Bella Rosa', 'Eutin', 'Mecta', 'Regensberg', а наиболее перспективными по жароустойчивости являются сорта: 'Anabell', 'Bella Rosa', 'Eutin', 'Masquerade', 'Mecta', 'Regensberg' рекомендуемые нами для использования в озеленении региона, а также в работах по селекции.

Ключевые слова: роза флорибунда, засухоустойчивость, жароустойчивость, водный режим, Апшерон

Введение

В коллекции Центрального Ботанического Сада имеются множество интродуцированных сортов роз, относящихся к различным садовым группам, в том числе и розы группы флорибунда (6, с. 157-163). Исследование биологических и хозяйственно-ценных признаков роз является актуальным, так как позволяет раскрыть их потенциальные возможности в новых почвенно-климатических условиях.

Целью исследования являлось выявление наиболее адаптированных к условиям Апшерона особенно в годы с аномальными погодными условиями, высокодекоративных сортов роз флорибунда, для создания сортамента культуры и отбора лучших сортов для селекции, а также использования их в зеленом строительстве.

Почвы Апшерона относятся к типу «аридных» полупустынных почв. Причем, по побережью Каспия распространены преимущественно песчаные и карбонатные почвы. Основной тип почвы Ботанического сада, где проводились исследования – бурые суглинки и сероземы.

Климат Апшерона характеризуется очень жаркой и засушливой погодой в весенне-летнее время. Наиболее холодными месяцами, являются январь-февраль, а наиболее жаркими- июль и август, со средней температурой воздуха 27,3°C, максимальная температура доходит до 35,8°C, а в иные годы до 40°C и выше. Высокая максимальная температура и продолжительная засуха делают июль и август наиболее неблагоприятными месяцами для роста и развития растений.

Одним из важнейших факторов, влияющих на растения, является засуха. Очень важно для понимания отрицательного действия засухи признание значения адаптации растений к неблагоприятным окружающим условиям (5, с. 83-87), [9, с.19].

В связи с этим нами с 2014-2016 гг. в сухих субтропических условиях Апшерона был проанализирован ряд морфофизиологических параметров, характеризующих засухоустойчивость некоторых сортов роз группы флорибунда. Кроме того, при выведении новых сортов роз, также необходимо произвести оценку селекционного материала по степени его жаростойкости.

Методика

Материалом исследования являлись интродуцированные 10 сортов роз из группы флорибунда (*'Anabell'*, *'Bella Rosa'*, *'Charleston'*, *'Eutin'*, *'Frisko'*, *'Krasnij Mak'*, *'Masquerade'*, *'Mecta'*, *'Regensberg'*, *'Rosemary Rose'*). Изучения проводились на опытном участке Центрального ботанического сада в 2012-2016 гг., где также велись исследования по влажности

почвы [10, р. 29]. Сортоизучение роз флорибунда проводились с использованием методики сортооценки и сортоиспытания декоративных культур (2, с. 69-77), (7, с. 3-21). Жароустойчивость сортов роз определяли по методу Тарабрина В.П. (8, с. 53-56). Оценивали водный режим растений [3, с.60], (1, с.186-190), учитывалась степень поражения листовых пластинок опытных растений. Изучение водоудерживающей способности проводили в разные фазы развития растения. Используемый метод, основан на реакции замещения ионов водорода из клеток мембраны хлоропласта на ионы магния в молекуле хлорофилла под воздействием высоких температур, которые в последствие превращаются в феофетин бурого цвета.

В процессе работы листья погружали в водяную баню при температуре +40°C, через 30 минут извлекали и переносили на время в кристаллизатор с водой комнатной температуры. Процедуры повторяли пятикратно, каждый раз повышая температуру на +5°C.

Далее, листья извлекали из кристаллизатора, заливали раствором 0,2М HCl, где они приобретали бурю окраску. Через 10-20 минут листья промывали водой и раскладывали на пластины. Отмечали степень повреждения листовой пластинки в %.

Для определения показателей водного режима растений отбирали по 10 листовых пластинок, отсчитывали, взвешивали и в течение 2 часов выдерживали при +100°C –105°C в сушильном шкафу.

Оводненность (W), водоудерживающую способность (R), содержание влаги (L) в пробах листьев, вычисляли по формуле:

$$W = 100 \cdot (M - M_2) / MR = 100 \cdot ((M - M_2) - (M - M_1)) / M = 100 \cdot (M_1 - M_2) / M$$
$$L = W - R$$

где M – масса свежей пробы; M₁ – масса пробы спустя сутки;

M₂ – масса пробы после высушивания.

Все результаты исследования статистически обрабатывались по методике Г.Н.Зайцева [4, с.424].

Результаты

Проводимые исследования показали, что с наступлением сильной жары (от 39°C до 41°C и выше) на Апшероне цветение роз прекращается начиная со второй половины июля и до середины августа. В этот период нами был проанализирован ряд морфофизиологических параметров характеризующих засухоустойчивость роз.

При изучении динамики влажности почвы было выявлено, что в январе и феврале в связи с пониженной температурой воздуха и с низким показателем испарения влажность по профилю почвы изменяется в малых пределах (таблица 1).

Таблица 1. Динамика влажности почвы по фазам развития розы за 2016 год (в %)

Участки	Глубина, см	Фазы развития				
		Начало вегетации (I-II этапы)		III-IV этапы органогенеза	V-VII этапы органогенеза	бутонизация и цветение (VIII-IX этапы)
		январь	февраль	март	апрель	май
		Влажность субстрата, %				
поливной	0-25	19,2	17,8	23,2	22,1	21,7
	25-50	20,5	18,2	22,8	22,0	19,4
	50-75	20,2	18,0	20,7	17,4	16,1
	75-100	21,4	19,4	17,1	16,0	14,2
богарный	0-25	19,0	17,4	16,7	15,3	14,6
	25-50	17,2	16,8	15,2	14,3	13,3
	50-75	16,4	15,9	13,8	12,4	12,1
	75-100	16,1	13,5	12,9	11,9	11,7

Если в январе 0-25 см слой почвы изменяется в пределах 19,2-20,5% (на примере поливного участка) и 19,0-17,2% (богарного участка), то в метровом слое данные показатели составляют 21,4%, а на богарном участке 16,1%. В феврале влажность почвы несколько ниже, если в верхнем слое она составляет 17,5%, то в нижних слоях наблюдается их повышение до 19,4%. В марте месяце в связи с повышением температуры воздуха проводился 4-х разовый полив по 10 литров на куст, что в свою очередь способствовало увеличению влажности верхнего слоя почвы и составляла 23,2%, в нижнем слое 17,1%. В апреле полив проводился также, как в марте, но в связи с повышением температуры и увеличением испарения влажность почв в 0-100 см слое варьировала от 22,1%-16,0%. В мае в фазе полного цветения влажность по профилю почв колеблется от 21,7% до 14,2%. С наступлением жаркого периода, полив увеличили до 8-9 раз за месяц, по 10-12 литров на куст.

Как видно из таблицы 1, влажность субстрата изменяется на поливном и богарном участках в связи с повышением температуры воздуха и нормами полива.

Для оценки влияния засухи и устойчивости к ней роз, важно исследовать, в первую очередь, следующие основные параметры: изучение общая оводненность листьев; водоудерживающая способность листьев; интенсивность потери воды листьями при транспирации [3, с. 60].

Нами установлено, что у различных сортов роз неодинаковый водный режим листьев. Это говорит о том, что показатели водоудерживающей

способности зависят от сортовых особенностей. У многих сортов роз под действием засухи повышается водоудерживающая способность листьев, а самой высокой суточной потерей воды (43,48%) характеризуется сорт 'Frisko', что показывает его уязвимость при засухах (рис.1). Показатели общей оводненности изученных сортов были достаточно высокими.

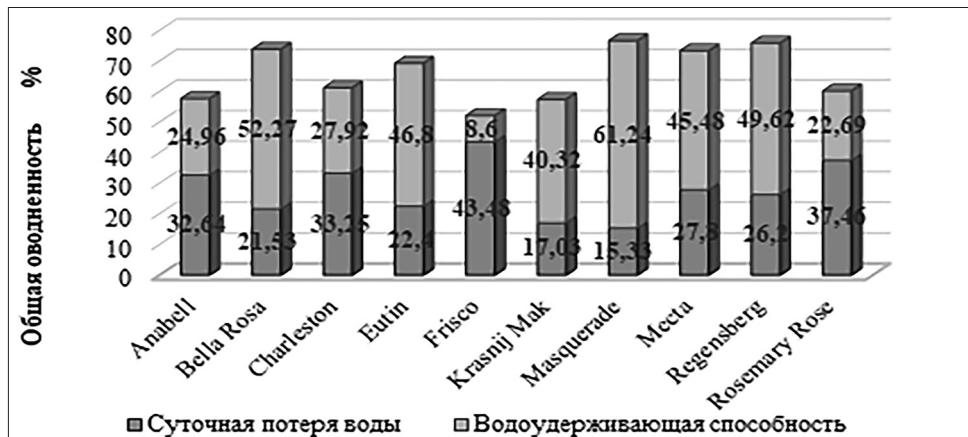

Рисунок 1. Водный режим листьев некоторых сортов роз флорибунда

Установлено, что на Апшероне наиболее высокой водоудерживающей способностью и минимальной суточной потерей воды являются сорта: 'Masquerade', 'Bella Rosa', 'Eutin', 'Mecta', 'Regensberg'.

На поливном участке у этих роз поверхность листьев гладкая, глянцевая, темно-зеленая, с восковым налетом разной степени выраженности (табл. 2). А у роз - выращенных на богарном участке отмечено образование слаболиственных побегов и их мелколистность. В результате измерения длины и ширины листовой пластинки, у этих сортов выявлены их сортовые различия в связи с реакцией на условия выращивания.

Таблица 2. Морфометрические параметры листовой пластинки некоторых роз флорибунда на поливном и богарном участках

Сорт	Участки			
	поливной	богарный	поливной	богарный
	Длина листа (см)		Ширина листа (см)	
Anabell	5,4 ±0,1	3,0±0,1	3,6±0,1	2,0±0,4
Charleston	4,5±0,1	3,2±0,2	3,1±0,1	2,2±0,3
Frisko	5,6±0,2	3,1±0,4	3,8±0,3	2,2±0,2
Krasnij Mak	6,1±0,2	4,6±0,3	4,2±0,4	3,4±0,4
Rosemary Rose	5,7±0,15	3,6±0,2	3,4±0,2	2,1±0,1

Полученные данные из таблиц 1 и 2 позволили сделать следующий вывод: в условиях Апшерона отсутствие полива вызывает у исследуемых сортов роз уменьшение длины и ширины листа, причем изменения ширины более значительно. В условиях регулярного полива, у некоторых сортов роз флорибунда в осенний период листья опадают частично, а при отсутствии полива происходит полное опадение листьев.

Установлено, что даже при наличии регулярного полива сорта различались по уровню водного дефицита. Относительно невысоким водным дефицитом и меньшей амплитудой его изменения характеризуется сорт 'Charleston' – 33,25%, что возможно связано с относительно высокой – 27,92% водоудерживающей способностью тканей листьев. Результаты, полученные при определении водного дефицита в листьях исследуемых сортов роз, выращенных на богарном участке аналогичные.

Наблюдения за изменениями уровня водного дефицита в листьях роз флорибунда показали, что различия между контрольным и опытным вариантом достигают максимума в период максимальной напряженности метеофакторов (жара в июле-августе), а значит, именно в это время появляется необходимость увеличения количества поливов (8-9 раз в месяц; 86-98 л воды на куст).

Изучение жаростойкости некоторых сортов роз садовой группы флорибунда показало, что под действием высоких температур и в зависимости от сорта, степень повреждения листьев варьирует в широких пределах (рис. 2).

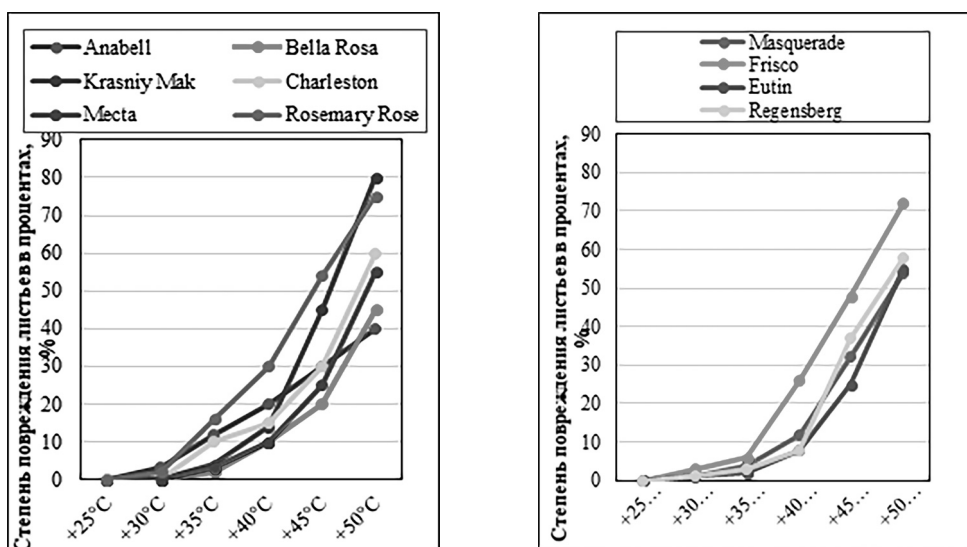

Рисунок 2. Жаростойчивость некоторых сортов роз группы флорибунда.

Испытания некоторых сортов роз показали, что в жаркую погоду максимальная степень повреждения листовых пластинок наблюдаются у сортов *'Frisco'*, *'Rosemary Rose'* и проявляются при температуре воздуха от +35°C до +40°C. При температуре свыше +50°C, листья полностью погибают.

Выявлено, что при высоком температурном максимуме гибели тканей, у некоторых сортов (*'Krasnij Mak'*, *'Masquerade'*, *'Mecta'*, *'Regensberg'*) на их листьях не наблюдаются ожогов даже в самые жаркие периоды лета, а целостность их листьев сохраняется и при +45°C.

По результатам исследования видно, что активно растущие ткани менее устойчивы, чем старые и поэтому высокие температуры причиняют наибольший вред листьям молодых растений.

Выводы

На основании изучения 10 сортов роз флорибунда (*'Anabell'*, *'Bella Rosa'*, *'Charleston'*, *'Eutin'*, *'Frisko'*, *'Krasnij Mak'*, *'Masquerade'*, *'Mecta'*, *'Regensberg'*, *'Rosemary Rose'*), установлено, что на Апшероне наиболее высокой водоудерживающей способностью и минимальной суточной потерей воды являются сорта: *'Masquerade'* – 61,24% , *'Bella Rosa'* – 52,3%, *'Eutin'* – 46,8%, *'Mecta'* – 45,5%, *'Regensberg'* – 49,62%. В данных условиях отсутствие полива вызывает у исследуемых сортов роз уменьшение длины и ширины листа, причем изменения ширины более значительно. А в условиях регулярного полива, у сортов *'Frisko'*, *'Krasnij Mak'*, *'Rosemary Rose'* отмечена высокая продуктивность и декоративность.

Таким образом, впервые выявлено, что наиболее приспособленными к жарким и засушливым условиям Апшерона, являются 6 сортов роз интродуцированных в Центральном ботаническом саду: *'Bella Rosa'*, *'Charleston'*, *'Eutin'*, *'Masquerade'*, *'Mecta'*, *'Regensberg'*, которые рекомендуются для использования в озеленении региона, а также в работах по селекции.

Литература:

1. Азиева, И.А. Водный режим выращивания роз в теплице // Стратегическое развитие АПК и сельских территорий РФ в современных международных условиях: Материалы междунар. науч.-практ. конф. – Волгоград, – 2015. – с. 186-190.
2. Былов, В.Н. Основы сортоизучения и сортооценки декоративных растений при интродукции / Бюл. Глав. Ботан. Сада АН СССР, – 1971. вып.81, – с. 69-77.
3. Гусев, Н.А. Некоторые методы исследования водного режима растений / Н.А.Гусев. – Ленинград.: Всесоюз. ботан. общ-во, – 1960. – 60 с.
4. Зайцев Г.Н. Математическая статистика в экспериментальной ботанике / Г.Н. Зайцев. – М.: Наука. – 1984. – 424 с.
5. Исаева Е.Э., Губанова Т.Б., Клименко З.К. Морфофизиологические особенности некоторых сортов почвопокровных роз в условиях Южного берега Крыма / Е.Э.Исаева, Т.Б.Губанова, З.К. Клименко // Бюл. ГНБС, – 2012. вып. 105, – с. 83-87.
6. Кафарова, О.О., Клименко, З.К. Об интродукции и селекции роз флорибунда в условиях Апшерона // Сборник научных трудов ГНБС, Ялта, – т.136, – 2014, – с. 157-163.
7. Моргун, В.В. Экофизиологические и генетические аспекты адаптации культурных растений к глобальным изменениям климата / В.В. Моргун, Д.А. Киризий, Т.М. Шадчина // Физиология и биохимия культурных растений к глобальным изменениям климата. – 2010. – т. 42, № 1, – с. 3-21.
8. Тарабрин, В.П. Жароустойчивость древесных растений и методы ее определения в полевых условиях // Бюл. Гл. ботан. Сада АН СССР, – 1969. вып. 74, – с. 53-56.
9. Рузаева, И.В. Биоэкологические особенности роз в условиях лесостепного и степного Поволжья: / автореф. дис. канд. биол. наук. / Тольятти, – 2008. – 19 с.
10. Ovchinnikov, A. S. Methodology of calculation and justification of the wetting parameters in the open field and greenhouse / A.S.Ovchinnikov, V.S.Bocharnikov, M.P.Meshcheryakov // Environmental Engineering. – 2012. – № 4. – p. 29.

XÜLASƏ

ABŞERON ŞƏRAİTİNDƏ BƏZİ İNTRODUKSIYA OLUNMUŞ FLORIBUNDA QIZILGÜL SORTLARININ QURAQLIĞA VƏ İSTİLİYƏ DAVAMLILIĞININ TƏHLİLİ

Qafarova O.O.

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası,
Mərkəzi Nəbatat Bağı,
baş elmi işçi, biologiya üzrə fəlsəfə doktoru*

İsgəndərov A.T.

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası,
Mərkəzi Nəbatat Bağı, “Çiçəkçilik” laboratoriyasının müdiri,
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

Məqalədə Abşeron yarımadası şəraitində 10 sort floribunda qızılgülünün ('Anabell', 'Bella Rosa', 'Charleston', 'Eutin', 'Frisko', 'Krasnij Mak', 'Masquerade', 'Mecta', 'Regensberg', 'Rosemary Rose') tədqiqat məlumatları verilir. Müşahidələr göstərdi ki, bu şəraitdə iyulun ikinci yarısından və avqust ayının ortalarına qədər güclü istilərin başlanması ilə (39°C-41°C və daha yüksək) qızılgüllərin çiçəklənməsi dayanır. Müntəzəm suvarma olduqda, sortlar su çatışmamazlığı səviyyəsində fərqlənirdi. Müxtəlif qızılgül sortlarında yarpaqların su rejimi fərqli olduğu müşahidə edilmişdir. Öyrənilən qızılgül sortlarında suvarmanın olmaması yarpağın uzunluğunun və eninin azalmasına səbəb olur, eninin dəyişikliyi daha çox olur. Nisbətən aşağı su kəşiri və dəyişməsinin daha az amplitudası ilə 'Charleston' sortu xarakterizə olunur, bu da ehtimal ki, yarpaq toxumalarının nisbətən yüksək su tutma qabiliyyəti ilə əlaqədardır. Tədqiqatlar göstərir ki, aktiv şəkildə böyüyən toxumalar köhnə toxumalara nisbətən daha az davamlıdır və bu səbəbdən də yüksək temperatur cavan bitkilərin yarpaqlarına ən çox zərər verir. Bu o deməkdir ki, suyun tutma qabiliyyətinin göstəriciləri müxtəliflik sortların xüsusiyyətlərindən asılıdır. Bu sortların istiliyinə və quraqlığa davamlılığının öyrənilməsi zamanı ən yüksək su tutma qabiliyyəti və minimum gündəlik su itkisinin aşağıdakı sortlarla xarakterizə olunduğu aşkar edilmişdir: 'Masquerade', 'Bella Rosa', 'Eutin', 'Mesta', 'Regensberg' və istilik davamlılığı baxımından ən perspektivli sortları: 'Anabell', 'Bella Rosa', 'Eutin', 'Masquerade', 'Mecta', 'Regensberg' bölgəmizin abadlaşdırmasında və seleksiya işlərində istifadə üçün tərəfimizdən tövsiyə olunurlar.

Açar sözlər: floribunda qızılgülü, quraqlığa davamlılıq, istiyə davamlılıq, su rejimi, Abşeron

SUMMARY

DROUGHT AND HEAT RESISTENCE ANALYSIS OF SOME INTRODUCED VARIETIES OF ROSES FLORIBUNDA IN APSHERON

Gafarova O.O.

*Azerbaijan National Academy of Sciences,
Central Botanical Garden, senior researcher,
PhD in Biology*

İsgandarov A.T.

*Head of Laboratory Floriculture, Central Botanical Garden,
Azerbaijan National Academy of Sciences, PhD in Biology*

The article presents data on the study of 10 varieties of floribunda roses ('Anabell', 'Bella Rosa', 'Charleston', 'Eutin', 'Frisko', 'Krasnij Mak', 'Masquerade', 'Mecta', 'Regensberg', 'Rosemary Rose') in the conditions of the Apsheron Peninsula. Observations showed that the flowering of roses under these conditions ceases with the onset of intense heat (from 39°C to 41°C and above) in the second half of July and until mid-August. In the presence of regular watering, varieties differed in terms of water deficit. It was revealed that the water regime of leaves is not the same in different varieties of roses. The absence of watering causes a decrease in the length and width of the leaf in the studied varieties of roses, and the changes in width are more significant. 'Charleston' variety is characterized by relatively low water deficit and lower amplitude of its change, which is possibly associated with a relatively high water-retention capacity of leaf tissues. Studies have shown that actively growing tissues are less stable than old ones and therefore high temperatures cause the greatest harm to the leaves of young plants. This suggests that the indicators of water retention capacity depend on varietal characteristics. In the process of studying the heat and drought resistance of these varieties, it was revealed that the varieties: 'Masquerade', 'Bella Rosa', 'Eutin', 'Mecta', 'Regensberg' are characterized by the highest water retention capacity and minimal daily loss of water, and the most promising in terms of heat resistance are varieties: 'Anabell', 'Bella Rosa', 'Eutin', 'Masquerade', 'Mecta', 'Regensberg' recommended by us for use in landscaping the region, as well as in selection process.

Keywords: *rose floribunda, drought resistance, heat resistance, water regime, Apsheron*

ROLE OF INTERNATIONAL COOPERATION AND TRANSFER OF BEST AVAILABLE TECHNOLOGIES IN FULFILLMENT OF PARIS AGREEMENT

Aliyev A.H., Humbatova R.E.

SOCAR Ecology Department, Baku, Azerbaijan

e-mail: rena.humbetova@socar.az

The article presents methods of detecting and measuring the leak of associated and natural gas during the extraction and processing of hydrocarbons. Preventing leaks of natural and associated gas is one of the most effective mitigation measures aimed at reducing the effects of climate change. The return of investment in environmental projects using new carbon emissions trading mechanisms under Article 6 of the Paris Agreement is also being discussed.

The article discusses the application of innovative technologies: such as infrared cameras for detecting methane leaks, methane detectors - Hi-Flow Sampler - selected samplers that allow to accurately measure the volume and intensity of gas leaks from numerous valves, flanges and compressor components at pipelines, storage facilities, and compressor stations.

The purpose of the article is to assess the potential of the oil and gas industry to reduce greenhouse gas (GHG) emissions, as well as to draw up a package of the most cost effective and environmentally friendly solutions to ensure the fulfillment of the GHG reduction commitments undertaken by Azerbaijan under the Paris Agreement.

Keywords: *Paris Agreement, mitigations measures, engineered emissions sources, leak detection, carbon trading, environmental-friendly technologies*

In accordance with the recently ratified Paris Agreement¹, Azerbaijan voluntarily has taken obligation to achieve 35% reduction in greenhouse gas emissions by 2030 compared to the base year 1990 as its contribution to the global climate change mitigation efforts. It should be noted that this goal framed under Azerbaijan Intended Nationally Determined Contribution (INDC)² was submitted to UNFCCC well in advance on 29 September of 2015.

Leading role to achieve this ambitious goal was assigned to energy sector in particular to oil and natural gas industry and formulated as follows:

- Application of new and modern environmental-friendly technologies in the oil and gas processing, production of fuel in line with EURO-5 standards in a new refinery complex by 2019 and strengthening the capacity of the staff;
- Modernization of gas pipelines, gas distribution system and other measures to decrease losses up to 1% by 2020 and ensure the volume of reduction in compliance with international standards by 2050;
- Based on adopted strategy, accumulation of gases emitted to the atmosphere during oil-gas production, prevention of gas leakages during oil-gas processing and at distribution networks.

For SOCAR these ambitions require substantial efforts and funding to improve existing Measurement, Reporting and Verification (MRV) system. This includes building capacity of experts to compile a solid GHG inventory, develop software to ensure timely reporting, including archiving activity data, methods and emission factors used and GHG emission estimates.

SOCAR's GHG inventory began in 2008 based on Order 68 of the Company president. Main goal was to comply with country reporting requirements to UNFCCC and to assess capacity for mitigation projects implementation under Clean Development Mechanism. Few project were prepared and submitted by SOCAR, one of them "Capture and processing low pressure associated gas from the Neft Dashlari and Palchiq Pilpilassi oil fields of SOCAR" received positive validation report (REPORT NO.TURKEY-VAL/TURKEYVAL/CER.630.10.C45/2011 REVISION NO.05) from Bureau Veritas Certification. Nevertheless, none of them was registered by UNFCCC.

Under the Paris Agreement new carbon trading mechanisms were introduced as reflected in Articles 6 of the Agreement. Countries that submitted to UNFCCC their emissions-reduction targets in the form of "Nationally determined contributions" (NDCs) can cooperate in achieving ambitious emission targets through transactions in emission reductions. Possible measures could include the use of natural gas instead of coal for electric and heat production, transitioning to renewable energy, reduction of fugitive emissions from oil and natural gas industry and etc. Azerbaijan put emphasis on arranging for cooperation under Article 6 in a which does not lead to double counting of emission reductions globally.

Article 6 of the Paris Agreement makes international cooperation through carbon markets more flexible and can bring additional public and private finance and catalyze emissions reductions in a country hosting the mitigation activity. This should lead to higher ambition, given that mitigation can be made more cost-effective.

To ensure cost effectiveness of mitigation actions and to learn from best practice in area of fugitive emissions reduction in oil and natural gas industry in 2017 Memorandum of Understanding was signed between SOCAR Ecology Department and Carbon Limits (CL) company – a leading Scandinavian

consultancy company in area of identification and development of emission reduction opportunities in traditional energy sectors, but also in capacity building and policy advice.

CL performed first Leak Detection and Repair campaign (LDAR) followed by an assignment focused on emission reduction analysis starting January 2017. Initially LDAR covers leaks detection at Gas Processing Plant, Compressor station at underground gas reservoirs; compressor stations, oil storage tanks and pipelines at onshore sites; oil and sludge storage tanks and leaks at oil refinery. In summary, the main findings were as follows:

- Total losses from all quantified emission points are around 3.4 million m³ per year, of which the around 1.5 million m³ per year are methane emissions and 1.9 million m³ per year are NMVOCs.
- Although most of the identified emission points are leaks (i.e. unintended emissions), around 70% of total volume estimated losses are from vents, i.e. engineered emissions sources.
- Emissions from storage tanks, as well as fugitive emissions from numerous valves, flanges and compressor components at all the sites) are found to be the largest sources of emission.

Carbon Limits recommended to analyze the technical options and costs to address these large potential for emission reductions and assess opportunity of joint project implementation.

It was decided to implement joint pilot project at oil & natural gas production sites of Azneft PU, register project under EU Fuel Quality Directive and participate in EU emission trading scheme.

EU have to meet strict quality requirements³ to protect human health and the environment and make sure that vehicles can safely travel from one country to another.

Common fuel quality rules help

- reduce greenhouse gas and air pollutant emissions
- establish a single fuel market and ensure that vehicles can operate everywhere in the EU on the basis of compatible fuels.

The Fuel Quality Directive applies to

- petrol, diesel and biofuels used in road transport
- gasoil used in non-road-mobile machinery.

The Fuel Quality Directive requires a reduction of the greenhouse gas intensity of transport fuels by a minimum of 6% by 2020. Emissions reporting covers full lifecycle, including reduction of upstream emissions (such as flaring and venting) at the extraction stage of fossil feedstocks. The greenhouse gas intensity of fuels is calculated on a life-cycle basis, covering emissions from extraction, processing and distribution.

Due to COVID-19 pandemic the period of emissions purchasing was prolonged till the end of 2021. Nevertheless, due to huge amount of project proposed prices for so called Upstream of Emission Reductions (UERs) varies from 50 to 20 Euro per 1 ton of CO₂ equivalent of emissions reduced.

Council Directive (EU) 2015/625 defines the method to calculate, and the details to report, the greenhouse gas intensity of regulated fuels. Member States shall apply these rules as of 21 April 2017.

Project activity “Advanced LDAR at SOCAR upstream Oil & Associated Gas production facilities” jointly implemented by CL and ED aims to mitigate methane leaks that occur as a result of oil production activities. It targets mitigation of leaks from selected components related to ongoing oil production operations at five oil production units (PUs) - Absheron, Amirov, Bibiheybat, Taghiyev and Narimanov owned by SOCAR, and operated by its subsidiary Azneft.

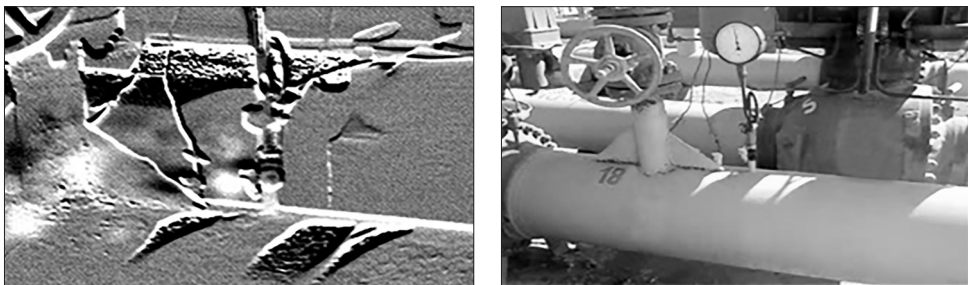
According to contract signed CL performed instrumental measurements using advanced leak detection technologies as FLIR GFX 320 Optical Gas Imaging and Hi-Flow™ Sampler with Calibrated volume bag, as per the approved CDM methodology AM00234.

Unintentional methane leakages from oil and gas operations are attributed to unintentional equipment or pipeline leaks. The fugitives occur as oil and associated gas circulates at high pressure through different parts of the infrastructure of oil and associated gas systems and escapes into the atmosphere through tattered connections in the pipelines, worn pump and compressor seals, valves or flanges. They are typically caused by normal component wear, thermal and vibrational stresses and seasonal expansion/contraction cycling from ambient air temperature changes. Fugitive emissions therefore arise from various oil field operations and a multitude of devices, including well cellars and well heads, separators (knock outs, etc.) and components (valves, connectors, pump seals, flanges, etc.). More specifically, they can originate from various sources including ball valves, gate valves, needle valves, plug valves, pressure safety valves, pressure regulatory valves, flanges, joints, threads, valve stem packings, through-leaking valves (that pass the gas to an open-ended line) and connectors, amongst others.

Using this OGI camera, the experts have surveyed a multitude of components across the 5 Production Units and were able to identify gas leaks in real-time (through the viewfinder and LCD monitor). The embedded GPS data assisted in identifying the precise location of faults and leaks, which contributed to a faster and more efficient database management. As a secondary back up measure, GPS data from every identified and tagged leak was recorded by a backup device and also logged in the database.

Actual images of the detection & quantification team using the FLIR GFX320 OGI Camera for leak detection (at an oil production wellhead at the Bibiheybatneft OGPD)

Example of an actual leak identified, tagged and measured (at Gas Processing Plant)

Hi-Flow™ samplers capture the emissions from a leaking component to accurately quantify leak emissions rates. Leak emissions, plus a large volume sample of the air around the leaking component, are pulled into the instrument through a vacuum sampling hose. A dual-element hydrocarbon detector (catalytic-oxidation/ thermal-conductivity) measures hydrocarbon concentrations in the captured air stream ranging from 0.01 to 100 percent. Sample measurements are corrected for the ambient hydrocarbon concentration, and mass leak rate is calculated by multiplying the flow rate of the measured sample by the difference between the ambient gas concentration and the gas concentration in the measured sample. Hi-Flow™ samplers measure leak rates up to 10.5 cubic feet per minute (equivalent of 0.297 m³/min), equal to 15.1 thousand cubic feet (428.2 m³) per day, with the accuracy of calculated leak rate of ±5%.

Hi-Flow Sampler corrects the leak rate by taking into account the gas concentration in the ambient air (also referred to as “background concentration”).

Figure below is taken from the manufacturer's specs, where it specifies how the background concentration is deducted from the leak rate calculations

$$\text{Leak} = \text{Flow} * (\text{Gas}_{\text{sample}} - \text{Gas}_{\text{background}}) * 10^{-2} \quad (1)$$

Where:

Leak = rate of gas leakage from source (cfm)

Flow = sample flow rate (cfm)

Gas_{sample} = concentration of gas from leak source (%)

Gas_{background} = background gas concentrations (%)

Equation (1), were taken from the Hi-Flow Sampler manufacturer's specifications

Actual images of the team quantifying a methane leak from an oil wellhead (at the Bibiheybat oil field using the Bacharach Hi-Flow sampler)

When identified leaks were greater than the Hi-Flow™ sampler threshold, calibrated bag measurements were conducted (the method of measurement is logged for every leak within the database). The calibrated bags are made of anti-static plastic, have known volumes, and a specialized neck to fit over leaks. A low pressure drop measurement is made by timing the bag expansion to full capacity. In addition, the proportion of methane in the gas stream is used together with the ambient pressure and temperature to verify the proportion of methane in the emissions stream, and to correct the measured volume to standard conditions.

The measurement is repeated several times to ensure a result that is representative of the measurement sample. The use of these calibrated bags has been found accurate to within ±10%.

Actual images of the calibrated volume bag being used to measure the gas leak rate (from a stem packing valve prior to an associated gas liquid knock-out separator at the Bibiheybatneft OGPD)

The activity was assessed as large-scale and estimated potential amount of GHG upstream emission reductions during provisionally determined crediting period amounts to up to 53,224,169 kg CO₂e. It must be mentioned that to be conservative Global Warming Potential value for methane (GW_{PCH4} = 25) was taken from IPCC Forth Assessment Report for 100-year time horizon. Monitoring methodology for large-scale CDM project activities AM0023 was used to ensure correctness of estimations.

In overall 177 leak points were detected amounted to 1830402 m³ of annual gas emissions, which could be prevented only by timely leak repairs. In addition, the project design document (PDD) provides the possibility to carry out more leak detection and repair under this project throughout the monitoring period (expected to be a prospective volume of up to 1200000 m³ per year).

It should be mentioned that offshore facilities at 28 May OGPD and Neft Dashlari OGPD, as well as at onshore Siyyazanneft OGPD instrumental measurements were not carried out.

Name of NGPD	Number of leak points detected	Annual gas loses assessed (m ³)
Absheronneft	53	166300
named after N. Narimanov	60	562024
named after A. Amirov	17	91349
Bibiheybatneft	37	457009
named after Z.Taghiyev	10	553720

Number of leak points and gas loses by OGPDs

The leak repair program was prepared based on leak detection campaign and implemented by Azneft PU in February – January of 2020. The tagged leaks repaired using specialized materials, such as new sealing materials (e.g. GORE), replacement of parts (gaskets, seals, stem-packing materials, etc.), component re-building/refurbishment or even full component replacement.

On 01.11.2019 Carbon limits AS applied for approval of project activity and application documents were submitted to German Emission Trading Authority on 07.11.2019. In order to prepare validation report TUV NORD CERT GmbH company was hired by CL and field visit to SOCAR project areas was performed during 18-19 February of 2020. Positive validation report together with Project Design Document (PDD) were submitted to German Federal Environment Agency (DEHSt) and in early November approval for the LDAR project with the German authorities was obtained.

The pilot LDAR is actually the first project of its kind being approved under the Fuel Quality Directive (FQD) offset scheme and this could be considered as main achievement of CL and SOCAR international cooperation.

Best practices and lessons learned from this project activity, if applied to all areas of SOCAR's activities, will lead to a significant reduction in methane emissions and the fulfillment of obligations undertaken under the First NDC of the Republic of Azerbaijan.

Literature:

1. Paris Agreement, UNFCCC,
https://unfccc.int/sites/default/files/english_paris_agreement.pdf
2. <https://www4.unfccc.int/sites/ndcstaging/PublishedDocuments/Azerbaijan%20First/INDC%20Azerbaijan.pdf>
3. https://ec.europa.eu/clima/policies/transport/fuel_en
https://ec.europa.eu/clima/policies/transport/fuel_en#tab-0-1
4. AM0023: Leak detection and repair in gas production, processing, transmission, storage and distribution systems and in refinery facilities --- Version 4.0.0
<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32015L0652>
<https://ccacoalition.org/en/file/3385/download?token=vTrJd-N5>

XÜLASƏ

PARİS RAZILAŞMASININ HƏYATA KEÇİRİLMƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIĞIN VƏ QABAQCIL TEKNOLOGİYALARIN TƏTBİQ EDİLMƏSİNİN ROLU

Əliyev A.H., Hümbətova R.E.

SOCAR Ekologiya İdarəsi, Bakı, Azərbaycan

Məqalədə karbohidrogenlərin çıxarılması və emalı zamanı səmt və təbii qaz sızmalarının aşkarlanması və ölçülməsi metodlarından bəhs olunur. Təbii və səmt qazı sızmalarının qarşısının alınması iqlim dəyişmələrinə təsirlərin azaldılmasına yönəlmiş ən təsirli yumşaltma tədbirlərindən biridir. Paris Razılaşmasının 6-cı maddəsində nəzərdə tutulan yeni karbon emissiyası ticarət mexanizmlərinin istifadəsi ilə ətraf mühit layihələrinin alıcılıq qabiliyyəti məsələsi də müzakirə olunur.

Məqalədə həmçinin metan sızmasının aşkarlanması üçün termal kameralar, metan detektorları – istənilən borukeçirici armaturdan təbii qazın sızmasının həcmi və intensivliyini ölçməyə imkan verən Hi Flow Sampler tipli seçilmiş nümunələrin, magistral xətlərdə, anbarlarda, kompressor stansiyalarda təbii qaz üçün flyans və kompressor birləşmələri kimi innovativ texnologiyaların tətbiqi məsələlərinə baxılır.

Məqalənin məqsədi – İstixana Effekti Yaradan Qazları (İEYQ) azaltmaq üçün neft və qaz sənayesinin potensialını qiymətləndirmək, o cümlədən, Paris Razılaşması çərçivəsində Azərbaycan tərəfindən istixana effektinin azaldılması ilə bağlı götürülmüş öhdəliklərin yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün ən qənaətcil və ekoloji cəhətdən təmiz həll yolları paketini hazırlamaqdır.

Açar sözlər: *Paris razılaşması, Yumşaltma tədbirləri, emissiyaların mühəndis mənbələri, sızmaların aşkarlanması, karbon ticarəti, ətraf mühitə dost texnologiyalar*

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ МЕЖДУНАРОДНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА И ПЕРЕДАЧИ ПЕРЕДОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ВЫПОЛНЕНИИ ПАРИЖСКОГО СОГЛАШЕНИЯ

Алиев А.Г., Гумбатова Р.Э.

Департамент экологии SOCAR, Баку, Азербайджан

В статье рассматриваются методы обнаружения и измерения утечек попутного и природного газа при добыче и переработке углеводородов. Предотвращение утечек природного и попутного газа является одним из самых действенных митигационных мероприятий, направленных на смягчение последствий изменения климата. Также обсуждается вопрос окупаемости экологических проектов путем использования новых механизмов торговли карбоновыми выбросами, предусмотренных Статьей 6 Парижского Соглашения.

В статье рассматриваются вопросы применения инновационных технологий, таких как тепловизоры для обнаружения утечек метана, детекторов метана – пробоотборников типа Hi Flow Sampler позволяющих точно измерять объем и интенсивность утечки природного газа из любой трубопроводной арматуры, золотниковых уплотнений и компрессорных уплотнений в магистральных линиях, хранилищах, и компрессорных станциях для природного газа.

Цель статьи – оценить потенциал нефте-газовой отрасли по уменьшению эмиссий газов создающих парниковый эффект (ПГ), а также составить пакет наиболее экономичных и экологичных решений для обеспечения выполнения обязательств по уменьшению ПГ, взятых Азербайджаном в рамках Парижского Соглашения.

Ключевые слова: *Парижское соглашение, меры по смягчению последствий, инженерные источники выбросов, обнаружение утечек, торговля выбросами углерода, экологически чистые технологии*

**ФИТОСАНИТАРНОЕ СОСТОЯНИЕ И СТРУКТУРА
ДОМИНИРОВАНИЯ ПАТОГЕННЫХ МИКРООРГАНИЗМОВ
В МОЛОДЫХ ПЛОДОНОСЯЩИХ ГРАНАТОВЫХ САДАХ
ЗАПАДНОЙ ЧАСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА**

Гулиев Ф.А.

*Ленкоранский Региональный Научный Центр
Национальной Академии Наук Азербайджана
г. Ленкорань, ул.Ш.Ахундова 18
e-mail:prof.fquliyev@mail.ru*

Гусейнова Л.А.

*Научно-Исследовательский Институт
Защиты растений и Технических культур
г.Гянджа, ул.А.Алиева 91
e-mail:fitopatoloq.Lale@mail.ru*

По результатам фитосанитарного мониторинга гранатовых насаждений запада Азербайджана за период с 2018 по 2020 г. выявлены наиболее вредоносные грибные болезни. Определены перспективные агроприемы, химические препараты, обеспечивающие максимальные показатели биологической эффективности для контроля грибных болезней граната.

*Одной из причин низких урожаев граната в регионе являются потери продукции от грибных болезней, наиболее вредоносными из которых являются гнили плодов (зитиозная-*Zythia versoniata* Sacc.; аспергиллезная-*Aspergillus niger* Van Tieghem.; альтернариозная-*Alternaria* sp.; ботритиозная-*Botrytis cinerea* Pers.; фитофторозная-*Phytophthora* sp.; пенициллезная-*Penicillium* sp.), антракноз или парша плодов граната-*Sphaceloma puniceae* Bitank. et Jenk.; фомоз или рак-*Phoma puniceae* Tassi.; церкоспороз-*Cercospora lythracearum* Heald. et Wolf. и т.д. Микозы в отдельные годы вызывают потери урожая до 50% и более, кроме этого, они приводят к резкому ослаблению растений и гибели только что посаженных гранатовых плантаций. Гнили при благоприятных условиях снижают урожай плод на 50-100%. В условиях эпифитотии зитиоза во время формирования плод плантация граната может потерять весь товарный урожай.*

Нашими исследованиями, проведенными в полевых условиях на естественном инфекционном фоне по стандартным методикам [10,11,12,13], установлено, что максимальное их проявление совпадает с разными фазами развития растений; зитиоз, аспергиллез-с цветением и плодоношением; рак-весь вегетационный период. Вредоносность гнилей усугубляется их комплексным проявлением во время вегетации граната.

В результате оценки полевой устойчивости сортов граната на промышленных плантациях повсеместно выявлено поражение сортов Крымызы кабух и Гюлоша розовая зитиозом и антракнозом.

Произведен сравнительный анализ полевой оценки биологической эффективности применяемых фунгицидов в борьбе с паршой и зитиозом граната в плодоносящем саду. Изучение препаратов проводилось в полевых условиях, оптимальных для выращивания культуры, на естественном инфекционном фоне. Участок однородный по плодородию, механическому составу почвы, рельефу, схеме посадки, формированию кроны, с однотипной площадью питания, возрасту и силе плодоношения. Исключались деревья, старые и поврежденные морозом, раковыми болезнями и грызунами.

Ключевые слова: гранат, фитосанитарное состояние гранатовых садов, возбудители болезни, доминирующие виды, зитиозная плодовая гниль, антракноз или парша плодов граната

Введение

Азербайджан известен как район исторически сложившегося садоводства, плодоводство и гранатоводства.

Гранат относится к семейству *Punicaceae* Horan., которое имеет только один род *Punica* L., включающий два вида: Обыкновенный гранат (*Punica granatum* L.) и Сокотранский гранат (*Punica protopunica* Belf.) [1, 2] (рис.1).

Вид *Punica protopunica* Belf. эндемичен для острова Сокотра (Индийский океан), флора которого характеризуется обилием реликтовых видов. Сокотранский гранат (*Punica protopunica* Belf.) вечнозеленое дерево с округлыми или эллипсовидными листьями. Цветки двух типов: обоеполые с длинными столбиками и функционально мужские с короткими столбиками пестиков. Чашелистиков и лепестков по 4-6; лепестки ярко-красные. Плоды мелкие. Вид не представляет хозяйственной ценности. Листья, цветки и плоды меньших размеров, чем у Обыкновенного граната (*Punica granatum* L.).

Вид *Punica granatum* L. представлен культурными и дикорастущими формами. Обыкновенный гранат (*Punica granatum* L.) в естественных условиях произрастания-небольшое дерево или крупный куст до 3-5 м высоты, с изогнутым стволом и сильно ветвистой кроной. Побеги гладкие, прямые, тонкие, заканчиваются верхушечными почками или шипами. Листья простые, ланцетовидные, цельнокрайние. Цветки граната диморфные. Плод-гранатина-крупная округлая ягода с кожистым околоплодником и сохраняющийся чашечкой. В зависимости от сорта, местоположения плода и других условий окраска зрелых плодов изменяется от бледно-желтой до красной и темно-малиновой [3, 4, 5].

Обыкновенный гранат (*Punica granatum* L.), кроме плодовых форм, имеет ряд декоративных разновидностей; например, *Punica granatum* var. *multiplax* – декоративный гранат с махровыми белыми цветками; *Punica granatum* var. *pleniflora* – с махровыми красными цветками и т.д.

Род *Punica* L. (Гранат) относится к древнему растительному типу, свойственному еще третичному периоду.

Границы естественного ареала граната: на востоке – районы Северо-Западной Индии и Северо-Восточного Афганистана; на севере – южные районы среднеазиатских республик, южные отроги Большого Кавказского хребта; на западе – побережье Малой Азии; на юге – побережье Индийского океана и его заливов [6, 7, 8].

Рисунок 1. Обыкновенный гранат

На территории бывшего Советского Союза наиболее крупные заросли дикорастущего граната находятся в Восточном Закавказье (Азербайджан).

Гранат (*Punica* L.) возделывается в основном в качестве плодовой культуры, но может использоваться также для лечебных, технических и декоративных целей. Плоды его имеют высокие вкусовые и лечебные качества, отличаются хорошей лежкостью (до 4-6 мес.) [9].

Так как гранат возделывается в разных почвенно-климатических зонах Азербайджана, то качество и лежкость плодов зависят от экологических факторов, в первую очередь, почвы, высоты над уровнем моря и климато-метеорологических условий и особенностей зоны выращивания.

Своеобразный химический состав, значительное содержание ценных веществ определяют широкое использование плодов и других частей растения граната в качестве десертных и лечебных средств и сырья для получения важных химических соединений, применяемых в различных отраслях народного хозяйства.

Широкое развитие граната в республике имеет большое народно-хозяйственное значение. Однако на пути широкого развития этой культуры серьезным препятствием являются многочисленные грибные заболевания, которые поражают плоды, листья, ветви или даже целое дерево.

В мире остро стоит проблема экологических изменений в живых системах, отражающихся на структурно-функциональной организации и динамических свойствах экосистем различных типов, в том числе и агро-экосистем растущая фитосанитарная дестабилизация которых негативно влияет на экономику сельскохозяйственных растениеводства. Так в гранатовых агроценозах западной части Азербайджана интенсификация производства и климатические изменения привели к усилению агрессивности типичных заболеваний, например, такого как зитиозная плодовая гниль (*Zythia versoniana* Sacc.). Зитиозная плодовая гниль (*Zythia versoniana* Sacc.) является доминирующим заболеванием гранатовых кустов на протяжении практически всего периода возделывания культуры в западной части Азербайджана.

К заметным изменениям в микопатосистемах наземных частей растений граната относится и появление новых экономически значимых патогенных грибов из полупаразитной микобиоты, а также различные адаптации грибной патофлоры, повышающие вредоносность и затрудняющие контроль заболеваний. Например, формирование новых ассоциаций грибов вызывающих пятнистости листьев, усыхание соцветий, некрозы проводящей системы всех органов и т.д. Большинство этих видов токсигенны, обладают способностью существовать как в условиях повышенной влажности, так и во время высокотемпературных засух-это альтернативные и фузариевые грибы.

Функционально-структурные изменения в грибных сообществах потребовали изменений в тактике защитных мероприятий появилась необходимость в проведении дополнительных обработок, сокращении интервалов между ними, применение фунгицидов широкого спектра действия, активного использования баковых смесей. Объективно это увеличило пестицидную нагрузку на экосистему гранатовых садов и фитотоксичность для растений, что негативно отразилось на их иммунном статусе и в конечном итоге привело к большим экономическим издержкам. Задача повышения эффективности контроля заболеваний граната при сохранении и даже повышении адаптивного потенциала растений привела к пересмотру стратегии и совершенствованию тактики защитных мероприятий.

Цель и задача исследований

Азербайджан-страна с древними традициями выращивания граната. Неслучайно в Азербайджане находятся крупнейшие на Южном Кавказе промышленные гранатовые сады. Поскольку гранат очень нежное растение, он подвергается нападению многих вредителей и заражается болезнями. Учитывая все вышеизложенное, ставили перед собой изучить

микобиоту граната, выявить наиболее распространенные и вредоносные виды, разработать эффективные и экологически сбалансированные комплексы приемов защиты граната от грибных болезней.

Для достижения поставленной цели предполагалось решить следующие задачи:

1. Изучить микобиоту граната;
2. Выявить наиболее распространенные и вредоносные грибные болезни;
3. Выявить основные экологические факторы, способствующие широкому распространению отдельных грибных болезней;
4. Изучить биологические особенности основных болезней граната;
5. Изучить сортоустойчивость некоторых сортов граната к основным болезням;
6. Разработать мероприятия по борьбе с основными возбудителями болезней граната;
7. Установить экономическую эффективность рекомендованных мер защиты.

Объекты и методы исследований

Исследования проводились в 2018-2020 годах с сортами граната Крымзы кабух и Гюлоша розовая на 0,5 га на частном фермерском участке площадью 19 га, расположенной в Геранбойском районе Гянджа-Казахского географического района. Полевой опыт был поставлен в 4-х вариантах 3-х повторах. В 2018 году была изучена общая микобиота гранатового сада, собраны образцы гербария, а в 2019-2020 годах наряду со сбором гербарных образцов составлен отчет о распространенности, интенсивности и динамике развития наиболее распространенных заболеваний. Распространенность и развития заболевания рассматривали по М.И.Дементьевой (1985).

Микроскопический анализ собранного материала был проведен в Центральной фитосанитарной лаборатории Азербайджанского Института безопасности пищевых продуктов.

Наблюдения и учеты на стационарных участках проводили по методике А.Е.Чумаков, И.И.Минкевич, Ю.И.Власов, (1974) систематически в течение всей вегетации растений, не реже чем через каждые 7...10 дней, с целью определения даты проявления болезни, изучения динамики заболевания и т.д. Основными элементами учета болезней растений служат: распространенность или частота встречаемости и интенсивность развития болезни.

Для проведения детальных учетов на 3...4 одновозрастных деревьях экикетировали по 4 ветви 1-го или 2-го порядка длиной 1,5...3,0 м, ори-

ентированные по сторонам света. На выбранных ветвях просматривали по 100 листьев, цветков или плодов (по 25 органов на каждой ветви).

Следует отметить что, в зависимости от характера поражения и заболелания нами применялись многочисленные шкала учетов болезней граната.

Определение фитопатогенных грибов проводили по морфологическим признакам. При этом особое значение имели споры, конидии, аскоспоры; спораносцы и плодовые тела, например спорангии, клейстотеции, перитеции, пикниды, апотеции; особые мицелиальные образования, например, анастомозы, пряжки, придатки клейстотециев, склероции и др.

Закладка грибов на перезимовку, изучение биологии возбудителя болезни, выявление цикла развития грибов, изучение специализации грибов, выявление экологических требований гриба и некоторые другие вопросы, касающиеся общей биологии, изучены по методике «Методические указания по экспериментальному изучению фитопатогенных грибов», (М.К.Хохряков, 1979; А.Е.Чумаков, И.И.Минкевич и др., 1974) использовались также методы «Методы фитопатологии» (пер. с англ. С.В.Васильевой, Ю.Т.Дьякова, С.Н.Лекомцевой, 1974) идентификации фитопатогенных грибов.

Биологическая, хозяйственная эффективность применяемых фунгицидов определена по методике А.А.Шумаковой (1970), а экономическая эффективность производственных опытов по В.А.Захаренко (1998). Статистическую обработку результатов проводили по методикам (И.И.Минкевич, Б.А.Доспехов, 1985, М.К.Хохряков, 2005).

Как уже было отмечено, оценка фитосанитарного состояния с целью выявления наиболее распространенных болезней в молодых плодоносящих промышленных насаждениях граната, установления их видового состава, сбора биологического материала проводилась во время маршрутных обследований в период вегетации в гранатоводческих хозяйствах западной части республики (Гянджа-Казахская географическая зона) по общепринятым методом.

Стационарные наблюдения биологических особенностей, распространенности и вредности основных болезней граната проводили в молодых плодоносящих промышленных насаждениях Геранбойского района в следующие фенологические фазы развития: зимний покой, распускание почек, набухание цветковых почек, бутонизация (начало и массовое), цветение (начало, массовое и конец), завязывание и плодоношения, пожелтение листьев, листопад (Табл. 1).

Таблица 1. Заболевания, обнаруженные в разных фенофазах граната (2018-2020 гг.)

Болезни	Распускание почек	Набухание цветковых почек	Бутонизация		Цветение		Завязывание Плодоношения	Пожелтение листьев	Листопад
			начало	массовое	начало	массовое			
Зитиозная плодовая гниль	-	-	-	-	-	-	+	+	+
Антракноз или парша	-	-	-	-	-	+	+	+	+
Аспергиллезная плодовая гниль	-	-	-	-	-	-	+	+	+
Альтернариоз или черная гниль	-	-	-	-	-	+	+	+	+
Ботритиоз или серая гниль	-	-	-	-	-	-	+	+	+
Пеницеллез или зеленая плесень	-	-	-	-	-	-	+	+	+
Фомоз или рак	-	-	-	-	+	+	+	+	+
Макрофрмоз	-	-	-	-	-	-	+	+	+
Нематоспороз	-	-	-	-	-	-	+	+	+
Фитофтороз или стеблевая гниль	-	-	-	-	+	+	+	+	+
Растрескивание плодов	-	-	-	-	-	-	+	+	+

Результаты и их обсуждение

Как уже было отмечено, по результатам фитосанитарного мониторинга гранатовых насаждений западной части Азербайджана за период с 2018 по 2020 г. выявлены наиболее вредоносные грибные болезни. Определены перспективные агротехнические приемы, химические препараты (фунгициды), обеспечивающие максимальные показатели биологической эффективности для контроля грибных болезней граната (таблица 2, 3).

Микозы в отдельные годы вызывают потери урожая до 50% и более, кроме этого, они приводят к резкому ослаблению растений и гибели только что посаженных гранатовых плантаций.

Таблица 2. Заболевания, наблюдаемые в гранатовых садах Гянджа-Казхской географической зоны (западная часть Азербайджана)

№	Названия болезней	Название возбудителя	Зараженные органы	Наблюдаемые месяцы				
				VI	VII	VIII	IX	X
1	Антракноз или парша плодов граната	<i>Sphaceloma punicae</i> Bitank. et Jenk.	Листья, черешки, побеги, зеленые плоды	+	+	+	+	+
2	Зитиозная плодовая гниль	<i>Zythia versoniana</i> Sacc.	Плоды, плодоножки, цветки, листья, ветви, ствол, корневая шейка	+	+	+	+	+
3	Фитофтороз или стеблевая гниль	<i>Phytophthora</i> sp.	Корневая шейка, стебель	+	+	+	+	+
4	Церкоспороз	<i>Cercospora lythracearum</i> Heald. et Wolf.	Листья, плоды	+	+	+	+	+
5	Альтернариоз или черная гниль	<i>Alternaria</i> sp.	Плоды	-	-	-	+	+
6	Фомоз или рак	<i>Phoma punicae</i> Tassi.	Кора штамба и боковые ветви	+	+	+	+	+
7	Аспергиллезная плодовая гниль	<i>Aspergillus niger</i> Van Tieghem.	Листья, плоды	+	+	+	+	+

Таблица 3. Видовой состав и структура доминирования возбудителей болезней в молодых плодоносящих насаждениях граната в западной части Азербайджана, маршрутные обследования, 2018-2020 гг.

№	Болезнь	Возбудитель болезни	Частота встречаемости
1	Зитиозная плодовая гниль	<i>Zythia versoniana</i> Sacc.	+++
2	Антракноз или парша плодов граната	<i>Sphaceloma punicae</i> Bitank. et Jenk.	+++
3	Аспергиллезная плодовая гниль	<i>Aspergillus niger</i> Van Tieghem.	++
4	Альтернариоз или черная гниль	<i>Alternaria</i> sp.	++
5	Пенициллез или зеленая плесень	<i>Penicillium</i> sp.	++
6	Ботритиоз или серая гниль	<i>Botrytis cinerea</i> Pers.	++
7	Фомоз или рак	<i>Phoma punicae</i> Tassi	+
8	Церкоспороз	<i>Cercospora lythracearum</i> Heald. et Wolf.	+
9	Фитофтороз или стеблевая гниль	<i>Phytophthora</i> sp.	±
10	Макрофомоз	<i>Macrophoma granati</i> Berl. et Vogl.	±
11	Нематоспороз	<i>Nematospora coryli</i> Pegl.	±
12	Бактериальная пятнистость	<i>Xanthomonas punicae</i>	-

Примечание: +++-очень часто; ++-часто; +-редко; ±-очень редко; -не встречается

На основе проведенных нами исследований установлено, что грибные заболевания, распространенные в западной части Азербайджана, причиняют большой ущерб насаждениям граната. На гранате наиболее распространены и вредоносны зитиозная плодовая гниль (*Zythia versoniana* Sacc.) и антракноз или парша плодов граната (*Sphaceloma punicae* Bitank. et Jenk.).

На территории бывшего Советского Союза зитиозная плодовая гниль (*Zythia versoniana* Sacc.) значительно распространено в Азербайджане, где ежегодно потери урожая граната от зитиоза достигает 40-50% и более (Рис. 2).

Рисунок 2. Зитиозная плодовая гниль

По нашим данным, появление болезни отмечается на верхней зазубренной части чашечки плода, где появляется коричневое пятно, которое разрастается и охватывает всю поверхность плода. Пораженные плоды приобретают ржаво-бурый оттенок и покрываются многочисленными пикнидами. Пикниды образуются также на пленчатых перегородках плода и на семенах [10,11,12].

При поражении молодые плоды опадают, а созревшие мумифицируются и остаются на деревьях, они не загнивают, хорошо сохраняются как на деревьях, так и на поверхности почвы и являются источником инфекции на следующий год.

С целью выявления распространенности этого заболевания в западных районах республики нами проводились маршрутные обследования Геранбойском, Шамкирском и Казахском районах (Таблица 4).

Таблица 4. Распространенность зитиозной плодовой гнили в гранатовых садах Гянджа-Казахского географического района (2019 год)

№	Районы	Осмотренные		Зитиозная плодовая гниль, %	
		Количество обследованных кустов (в цифрах)	Площадь, (га)	Распространение	Интенсивность
1	Геранбой	2250	21	23,7	7,2
2	Шамкир	1280	14	28,4	8,3
3	Казах	1246	13	21,3	6,7
	Итого и средняя цена	4776	48	24,5	7,4

Из таблицы видно, что зитиозная плодовая гниль (*Zythia versoniana* Sacc.) встречается во всех обследованных районах и в довольно сильной степени. Так, 2019 году распространение плодовой гнили по районам колебалось от 21,3 до 28,4%. Как видно, 2019 году наименьшее распространение плодовой гнили отмечалось в Казахе (21,3%), наибольшее в районе Шамкир (28,4%).

Среди биологических особенностей патогенных грибов динамика развития болезни занимает одно из ведущих мест [13, 14]. Знание первого проявления болезни, сроков ее максимального развития, являются основанием для установления оптимальных сроков и кратности лечения. Поэтому мы уделяли особое внимание изучению этого вопроса.

Изучение динамики развития болезни проводилось в полевых условиях на фоне естественной инфекции. Для изучения этого вопроса было выделено 10 кустов, на каждом кусте с четырех сторон осматривались по 15 плодов. Учеты вели с момента появления болезни и затем еженедельно в течение всего вегетационного периода [15, 16, 17].

Рисунок 3. Зитиозная плодовая гниль

Установлено, что зитиозная плодовая гниль (*Zythia versoniana* Sacc.) появляется в зависимости от метеорологических условий года, во второй декаде июля или в начале августа. В 2019 году первое появление болезни отмечалось во второй декаде июля (рис. 3).

В 2020 году болезнь проявилась в первой декаде июля. В дальнейшем в развитии болезни наблюдалась такая же закономерность, как и в 2019 году. Болезнь постепенно нарастала и в октябре распространение болезни коррелировало с нарастанием относительной влажности воздуха. Что касается температуры, то она весь вегетационный период держалась почти на уровне оптимальной, что способствовало развитию возбудителя болезни.

Таким образом, первое появление болезни ожидается в первой или во второй декаде июня, максимального развития достигает в октябре.

Зитиозная плодовая гниль граната (*Zythia versoniana* Sacc.) наносит ощутимые убытки производству: снижает товарную ценность плодов, приводит к большим потерям урожая. Пораженные плоды граната не пригодны к транспортировке на большие расстояния. Их можно употреблять на месте или перевозить на ближайшие консервные заводы для перера-

ботки. Плоды, пораженные 5 баллом, вообще не пригодны для употребления. Мы учитывали потери урожая в зависимости от степени заражения зитиозной плодовой гнилью, причем пораженные 5 баллом плоды считали полностью погибшими. В данном случае потери урожая от поражения плодовой гнилью равнялись 100% (рис. 4).

Рисунок 4. Зитиозная плодовая гниль

С целью установления болезни на качественные показатели плодов, нами проводились специальные опыты: изучались некоторые качественные показатели плодов (таблица 6).

Таблица 6. Влияние болезни на содержание моносахаров, дисахаров и кислотности в плодах

Варианты опыта	Количество моносахаров, %	Количество дисахаров, %	Кислотность, %
Плоды, пораженные I баллом	6,0	5,1	3,7
Плоды, пораженные II баллом	5,8	5,4	4,0
Плоды, пораженные III баллом	5,2	4,8	4,1
Непораженные плоды (контроль)	6,7	6,8	3,6

Как видно из таблицы 6, в пораженных плодах снижается количество моно и дисахаров, повышается кислотность. Этот процесс коррелирует с интенсивностью развития болезни.

Таблица 7. Фунгициды применяемые против зитиозной плодовой гнили

№	Применяемые фунгициды	Концентрация препарата, %	Биологическая эффективность, %
			Зитиозная плодовая гниль
1	Azoxifen-32,5%SC	0,05	90,4
2	Conazol-25%ЕК	0,05	84,7
3	Selfat-53,5%VP	0,4	95,1
4	P-oxiride-50%VP	0,3	92,3
5	Контроль	-	-

Выводы

На основе проведенных нами исследований установлено, что грибные заболевания, распространенные в Азербайджане, причиняют большой ущерб насаждениям граната.

На гранате наиболее распространены и вредоносны зитиозная плодовая гниль (*Zythia versoniana* Sacc.), антракноз или парша плодов граната (*Sphaceloma punicae* Bitank. et Jenk.), рак или фомоз (*Phoma punicae* Tassi.), церкоспороз (*Cercospora lythracearum* Heald. et Wolf.) и т.д. Из выявленных грибов частотой встречаемости и вредоносностью выделяются грибы: *Zythia versoniana* Sacc., *Sphaceloma punicae* Bitank. et Jenk., *Phoma punicae* Tassi.

Гриб – *Zythia versoniana* Sacc. – возбудитель зитиоза, характеризуется широким распространением. Возбудитель зитиозной плодовой гнили гриб – *Zythia versoniana* Sacc. проникает в ткани через механически поврежденные места; при поражении молодые плоды опадают, созревающие-мумифицируются. Поражаются и цветы, они усыхают. Инкубационный период болезни не превышает 1-3 дня.

Осуществление разработанного и предложенного нами комплекса по управлению фитосанитарным состоянием гранатовых садов дает возможность получать оптимальные урожаи высококачественных плодов даже в годы с экстремальными погодными условиями. Приведены данные по биологии развития основных возбудителей болезней гранатовых кустов. Изложены агротехнические и химические мероприятия, регулирующие распространенность и развитие болезней.

Защита насаждений граната от болезней может быть успешной только при регулярном проведении системы профилактических и истребительных мероприятий в питомнике, в молодом и плодоносящем саду.

1. Размещение питомников на удалении не менее 500 м от взрослых насаждений граната, на почвах, не зараженных возбудителями зитиозной плодовой гнили;

2. Осуществление в питомниках агротехнических мероприятий по созданию здорового посадочного материала, включающих: соблюдение принятого для данной зоны севооборота, дренаж почвы, посадку непораженными черенками, своевременные и регулярные поливы в условиях орошения, внесение фосфорных и калийных удобрений, систематическую борьбу с сорняками и др.;

3. Формирование граната в виде четырехствольного (без орошения) и шестиствольного (при орошении) куста. Для построения кроны из общей массы выбирают 4-8 самых развитых, хорошо расположенных побегов на расстоянии не менее 10 см, один от другого. Основание стволов очищают до 40 см. На каждом из них оставляют последовательно от 4 до 5 ветвей первого порядка, а на них от 4 до 5 побегов второго и последующих

порядков. Ветви, направленные внутрь кроны, и жировые побеги вырезают. Молодую поросль ежегодно выламывают (март-июль). Для прочистки кроны в зимне-весенний период вырезают слабые, отплодоносившие, близко расположенные пораженные возбудителями болезней, поврежденные вредителями и усохшие побеги и кусты, а также проводят другие санитарно-профилактические мероприятия. Деревья старше 30-летнего возраста омолаживают. Надземную часть спиливают до уровня почвы, а из молодой поросли, образовавшейся из адвентивных почек, формируют новый куст. Омоложенные кусты становятся устойчивыми к возбудителям болезней и дают первый урожай на второй год;

4. Осенняя и ранневесенняя побелка штамбов и скелетных веток 20-30%-ным известковым молоком с добавлением 3%-ного медного купороса или других фунгицидов;

5. Лечение раковых ран и мест проявления зитиоза химико-хирургическим методом. Пораженную кору и обнаженную древесину ствола и корневой шейки счищают с захватом до 2 см здоровой ткани. Зачищенные раны дезинфицируют 1%-ным раствором медного купороса или другими препаратами. Затем обрабатывают известью, глиной, масляной краской или замазкой, предохраняющими раны от повторного заражения и способствующими быстрому образованию каллюса. Лечение деревьев с зачисткой коры должно быть закончено до наступления условий, благоприятных для развития рака и зитиоза;

6. Создание и районирование высокоустойчивых к болезням сортов граната;

7. Выбраковка саженцев с пораженными корнями, корневой шейкой или имеющих признаки других болезней;

8. Защитные опрыскивания молодых и плодоносящих садов граната 0,05%-ным азоксифеном, коназолом или 1%-ной бордоской жидкостью, или заменяющими их препаратами. Первое опрыскивание проводят до распускания почек, второе-в период бутонизации, третье-после опадения первых лепестков, четвертое-через 15-20 дней после третьего, пятое-через 15-20 дней после четвертого, шестое-перед созреванием плодов. Количество обработок зависит от погодных условий и восприимчивости сорта. Норма расхода жидкости при наземном опрыскивании 1500-2000 л на 1 га. Из химических мероприятий хорошие результаты получены в отношении зитиозной плодовой гнили трехкратным опрыскиванием 0,05%-ным азоксифеном, 0,05%-ным коназолом, 0,4%-ным селфатом и 0,3%-ным П-оксиридом.

Таким образом, в статье представлены результаты анализа фитосанитарного состояния гранатовых насаждений в западной части Азербайджана в современных условиях. Отмечены тенденции в формировании комплексов болезней граната, особенности их развития, распространения и вредоносности.

Литература:

1. Hüseynova L.A. Nar bitkisinin əsas xəstəlikləri və onlarla mübarizə tədbirləri/AMEA-nın Gəncə bölməsinin Xəbərlər məcmuəsi №3, 2018, 118-122 s.
2. Qurbanov İ.S., Əliyev V.M., Sadıqova N.M., Xankişiyeva E.M., Süleymanova S.C. Nar. "Elm və Təhsil", 2019, 128 s.
3. Bayramova D.B., Qasımov G.R., Heydərlı R.R. Nar dəyərli subtropik meyvə bitkisidir. Bakı: "Elm və Təhsil", 26 s.
4. Məmmədov C.Ş., Hacıyev T.Y., Əliyev F.Q., Əliyev M.M., Hacıyev Z.V. Narın becərilməsi. Bakı: "Elm və Təhsil", 2009, 34 s.
5. Hülya P., Öztürk N. Nar hastalık ve zararlıları. Ankara, 2008, 40 s.
6. Kahramanoğlu İ., Usanmaz S. Nar yetişiriciliği. Kıbrıs, 2005, 52 s.
7. Metin A., Şahin A., Canıhoş E., Öztürk N. Nar yetişiriciliği. Ankara, 2012, 35 s.
8. Şahin A. Nar yetişiriciliği. Antalya, 2013, 11 s.
9. Özgüven A., Yılmaz C., Yılmaz M., Dikkaya Y. Nar yetişiriciliği. Kıbrıs, 2015, 38 s.
10. Доспехов Б.А. Методика полевого опыта. М.: Агропромиздат, 1985,
11. Дементьева М.И. Фитопатология. М.: Агропромиздат, 1985, 163 с.
12. Методика выявления и учета болезней плодовых и ягодных культур. М.: Колос, 1971, 23 с.
13. Методические указания по оценке сравнительной устойчивости плодово-ягодных культур к основным заболеваниям. Л.: 1968, 44 с.
14. Мюллер Э., Леффлер В. Микология. М.: Мир, 1995, 35 с.
15. Хохряков М.К. и др. Определитель болезней растений. М.: Лань, 2003,
16. Пидопличко Н.М. Грибы-паразиты культурных растений. Киев: Наукова думка, 1977,
17. Черемисинов Н.А., Негруцкий С.Ф., Лешковцева И.И. Грибы и грибные болезни деревьев и кустарников. М.: Лесная промышленность, 250 с.

SUMMARY

PHYTOSANITARY STATE AND STRUCTURE OF DOMINATION OF PATHOGENIC MICROORGANISMS IN YOUNG FERTILIZING POMEGRANATE GARDENS IN WESTERN AZERBAIJAN

Guliyev F.A.

*Lenkoran Regional Scientific Center of ANAS
Lenkoran, st. Sh.Akhundov 18*

Huseynova L.A.

*Scientific Research Institute for Plant
Protection and Industrial Crop
Ganja, st. A.Aliyev 91*

The most harmful fungal diseases were identified based on the results of phytosanitary monitoring of pomegranate plantations in western Azerbaijan from 2018 to 2020. The promising agricultural methods, chemical preparations, providing the maximum indicators of biological effectiveness for the control of fungal diseases of pomegranate, have been determined.

One of the reasons for the low yields of pomegranate in the region is the loss of production from fungal diseases, the most harmful of which are fruit rot (zithiasi-Zythia versoniana Sacc.; aspergillus-Aspergillus niger Van Tieghem.; alternaria-Alternaria sp.; botrythous-Botrytis cinerea Pers.; late blight-Phytophthora sp.; penicillous-Penicillium sp.), phomosis or cancer-Phoma punicae Tassi.; cercosporosis-Cercospora lythracearum Heald et. Wolf., etc. At times mycoses cause up to 50% or more of harvest loss, in addition, they lead to a sharp weakening of plants and the death of newly planted pomegranate plantations. Rot under favorable conditions reduce the fruit yield by 50-100%. In conditions of epiphytotic zithiosis during the formation of the fruit, the pomegranate plantation can lose the entire marketable harvest.

Our studies carried out in the field against a natural infectious background using standard methods [10, 11, 12, 13], found that their maximum manifestation coincides with different phases of plant development; zithiosis, aspergillosis - with flowering and fruiting; cancer - the entire growing season. The harmfulness of rot is aggravated by their complex manifestation during the growing season of the pomegranate.

As a result of the assessment of the field resistance of pomegranate varieties on industrial plantations, the defeat of the varieties Krmyzy kabukh and Gyulosha rosea by zithiosis and anthracnose was found everywhere.

The authors have carried out a comparative analysis of the field assessment of the biological effectiveness of the applied fungicides in the fight against pomegranate scab and zithiosis in a fruit-bearing garden. The study of the preparations was carried out in field conditions, optimal for growing a culture, against a natural infectious background. The site is homogeneous in fertility, soil texture, relief, planting pattern, crown formation, with the same nutritional area, age and fruiting strength. Trees that were old and damaged by frost, cancers and rodents have been excluded.

Keywords: *pomegranate, phytosanitary condition of pomegranate orchards, pathogens, dominant species, zithiasis fruit rot, anthracnose or pomegranate scab*

XÜLASƏ

AZƏRBAYCANIN QƏRB HİSSƏSİNDƏ BAR VERƏN CAVAN NAR BAĞLARINDA PATOGEN MİKROORQANİZMLƏRİN FİTOSANİTAR VƏZİYYƏTİ VƏ DOMİNANTLIQ STRUKTURU

Quliyev F.A.

*AMEA-nın Lənkəran Regional Elmi Mərkəzi
Lənkəran, Az 4200, Ş.Axundov küç. 18*

Hüseynova L.A.

*Bitki Mühafizə və Texniki Bitkilər Elmi-Tədqiqat İnstitutu
Gəncə, Az 2000, Ə.Əliyev küç. 91*

2018-2020-ci illər ərzində Azərbaycanın qərb hissəsində yerləşən nar bağlarının fitosanitar monitorinqinin nəticəsində ən təhlükəli göbələk xəstəlikləri aşkar edilmişdir. Göbələk mənşəli xəstəliklərə qarşı mübarizədə bioloji səmərəliliyin maksimal göstəricilərini təmin edən perspektivli aqrotədbirlər, kimyəvi preparatlar müəyyən edilmişdir.

Bölgədə nar bitkisinin aşağı məhsuldarlığının ən əsas səbəbi göbələk mənşəli xəstəliklərdir ki, bunlardan da ən zərərli meyvə çürümələridir (zitioz-Zythia vaersoniana Sacc.; aspergillioz-Aspergillus niger Van Tieghem.; alternarioz-Alternaria sp.; botritioz-Botrytis cinerea Pers.; fitofloroz-Phytophthora sp.; penisillioz-Penicillium sp.), antraknoz və ya nar meyvələrinin dəmgili-Sphaceloma punicae Bitank. et Jenk.; serkosporoz-Cercospora lythracearum Heald. et Wolf. və s. Ayrı-ayrı illərdə mikozlar 50% və daha artıq məhsul itkisinə səbəb olur. Bundan başqa, bitkilərin kəskin surətdə zəifləməsinə və yeni salınmış nar plantasiyalarının məhvəyə gətirib çıxarır. Çürümə mənşəli xəstəliklər əlverişli şəraitdə meyvə məhsulunun 50-100% azalmasına səbəb olurlar. Meyvələrin formalaşması dövrü zitiozun epifitotiya şəklində meydana çıxması nəticəsində nar plantasiyası bütün əmtəlik məhsulunu itirə bilər.

Tarla şəraitində təbii infeksiya fonunda standart metodikalara uyğun olaraq [10,11,12,13], tərəfimizdən aparılan tədqiqatlarla müəyyən edilmişdir ki, xəstəliklərin maksimal inkişafı bitkilərin müxtəlif inkişaf fazaları ilə üst-üstə düşür; zitioz, aspergillioz çiçəkləmə və bar vermə fazalarında, xərçəng isə bütün vegetasiya müddəti ərzində, çürümə mənşəli xəstəliklərin zərəri nar bitkisinin vegetasiyası dövrü onların kompleks şəkildə meydana çıxması ilə dərinləşir.

Sənaye miqyaslı plantasiyalarda nar sortlarının tarla davamlılığının qiymətləndirilməsi nəticəsində Qırmızı qabıq və Çəhrayı gülöyşə sortlarının hər yerdə zitiöz və antraknozla sirayətlənməsi aşkar edilmişdir.

Bar verən bağda antraknoz və zitiöz xəstəliklərinə qarşı tətbiq olunan funqisidlərin bioloji səmərəliliklərinin tarla şəraitində qiymətləndirilməsinin müqayisəli analizi aparılmışdır. Preparatların öyrənilməsi tarla şəraitində, yəni bitkinin becərilməsi üçün optimal şəraitdə təbii infeksiya fonunda həyata keçirilmişdir. Sahə münbitliyində, torpağın mexaniki tərkibində, relyefində, əkin sxeminə, çətrin formalaşmasına görə bircinslidir. Lakin, qidalanma sahəsində, yaşına və bar vermə qabiliyyətinə görə isə birtiplidir.

Yaşlı, şaxta, xərçəng xəstəlikləri və gəmiricilər tərəfindən zədələnmiş ağaclar istisna edilmişdir.

Açar sözlər: *nar, nar bağlarının fitosanitar vəziyyəti, xəstəlik törədicilər, dominant növlər, zitiöz meyvə çürüməsi, antraknoz və ya nar meyvələrinin dəmgili*

AZƏRBAYCANIN DAVAMLI İNKİŞAFINDA EKOLOJİ TURİZMİN POTENSİAL İMKANLARININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Mustafayeva N.Ə.

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası, “Davamlı inkişafın planlaşdırılması və
idarə edilməsi” kafedrasının dosenti, biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: soilnur@yahoo.com*

Azərbaycanın davamlı inkişafının təmin olunması iqtisadiyyatın sahələri arasında tarazlığın yaradılmasını, əmək, təbii və maddi resurslardan səmərəli istifadəni zəruri edir. Son dövrlər ölkənin kompleks sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək məqsədilə həyata keçirilən tədbirlər qeyri-neft sektorunun inkişafına da zəmin yaratmışdır. Azərbaycan dövlət siyasətinin turizm sahəsinin inkişafını iqtisadiyyatın qeyri-neft sektoru üzrə prioritet istiqamət olaraq, müasir turizm sahəsinin formalaşdırılması və onun ölkə iqtisadiyyatının əsas inkişaf dayaqlarından birinə çevrilməsinin təmin edilməlidir. Son dövrlərdə dünya turizm sənayesinin ən yüksək sürətlə inkişaf edən sahələrindən birini isə məhz ekoloji turizm təşkil edir. Turizmin tərkib hissələrindən biri olaraq ekoturizm hal-hazırda ölkəmiz üçün kiyafət qədər perspektivli bir sahəyə çevrilmiş və bu sahədə aparılan dövlət siyasəti ildən-ildə təkmilləşdirilərək qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi naminə güclü potensiala malik olan bir istiqamətə çevrilmişdir.

Açar sözlər: *davamlı inkişaf, ekoturizm, davamlı turizm, qeyri-neft sektoru, sindrom, potensial*

Turizm son dövrlərdə sürətlə inkişaf edən bir iqtisadi sektor olaraq, dünya iqtisadiyyatında vacib yer tutmağa başlamışdır. Bu isə davamlı inkişafın yeni istiqamətlərinin turizm fəaliyyətinə nüfuz etməsinə gətirib çıxarmışdır. Cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı qəbul edilən qlobal davamlı inkişaf konsepsiyasına uyğun olaraq “Davamlı turizm” anlayışı gündəmə gəlmişdir. Turizmdə davamlılıq elə bir inkişafı nəzərdə tutur ki, bu prosesdə indiki nəsillərin ehtiyaclarının təmin olunması gələcək nəsillərə problem yaratmadan həyata keçirilir. Həmçinin bu, öz təbiətini dağıtmayan, cəmiyyətin tarazlaşdırılmış, düşünülmüş, idarə olunan və fasiləsiz inkişafını təmin edən bir fəaliyyətdir. Başqa sözlə desək, davamlı inkişaf nəsillər boyu əhalinin yüksək həyat keyfiyyətini təmin edə biləcək təbii resursların tükənməsinə şərait yaratmadan, ondan ekoloji baxımdan məqsəduyğun qaydada istifadə etmək əsasında cəmiyyətin dayanıqlı inkişafını özündə ifadə edir [1]. Ölkəmizdə müalicə-sağlamlıq, qış, dağ-idman, kənd, ekoturizm növləri baxımından da unikal resurslara malikdir. Son

dövlərdə ekoturizm turizmin sənayesinin ən sürətlə inkişaf edən sahələrindən biridir. Ekoloji turizm istirahət və təbiətdən zövq almaq üçün istifadənin yeni forması olmaqla bərabər, bioloji müxtəlifliyin mühafizəsini təbliğ etməklə, təbii-rekreasiya ehtiyatlarından ən düşünülmüş formada istifadə etməyi, həmçinin də turizm fəaliyyətinin davamlı olmağını təmin etmək məqsədilə “qeyri-aşındırıcı” təbiətdən səmərəli istifadə rejiminin işlənilib hazırlanmasını və həyata keçirilməsini tələb edir. [2] Ekoloji turizmin əsas inkişaf tendensiyaları Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bu sahə üzrə ixtisaslaşmış qolu sayılan Ümumdünya Turizm Təşkilatı (BMÜTT) tərəfindən müəyyən olunmuşdur. Sözügedən bu təşkilatın proqnozlarına əsasən, ekoloji turizm 2020-ci ilədək olan müddətdə turizmin inkişafının beş əsas prioritet və strateji yönələri sırasına aiddir [1].

Respublikamıza Beynəlxalq Millətlər Təşkilatının tabeliyindəki Ümumdünya Turizm Təşkilatı vasitəsilə ekoloji turizmin inkişaf edilməsi nöqtəyindən ən perspektivli və davamlı yerlərdən biri olaraq baxılır. Ölkə prezidentimiz İlham Əliyevin 2011-ci ili turizm ili elan olunduğu bildirildikdə bu məsələyə respublikamızda necə önəm verildiyinin ən bariz göstəricisidir. Ekoturizm elə bir turizm növüdür ki, burada ətraf mühitin qorunması və yerli əhalinin maddi və mənəvi rifah halını yaxşılaşdırmaq, eləcə də onun tələblərini qarşılamaq üçün yüksək potensiala sahib olan davamlı bir turizm növü sayılır.

Ekoloji turizmin mahiyyətini araşdırmaq üçün ilk olaraq “ekoloji turizmin” anlayışının mənşəyini araşdırmaq lazımdır. “Ekoloji turizm” anlayışı ingilis sözləri olan “ecological tourism” və yaxud da qısaldılmış şəkildə desək “ecotourism” sözlərindən yaranmışdır. Bu sözlərin mənşəyinin təhlilindən məlum olur ki, ekoloji turizm yerli sosial-mədəni mühitin qorunmasını və ərazinin fasiləsiz inkişafını təmin etmiş və təbiətlə mehriban münasibətləri formalaşdıran turizm növüdür. Ekoloji turizm anlayışı ilk dəfə meksikalı iqtisadçı Hektor Seballos-Laskurya tərəfindən təklif olunmuşdur [6, s. 15]. Onun fikrincə, ekoloji turizm səyahət və təbiətə qayğı ilə yanaşmanın vəhdətini təşkil edir, flora və fauna nümunələrinin mühafizəsinə köməklik göstərməklə onlarla tanış olmaq və onları öyrənməyin sevincini birləşdirməyə imkan verir. Ekoloji turizm anlayışı məna etibarilə yerli flora və fauna, qeyri-canlı təbiət abidələrinə qayğı ilə yanaşmaqdan ibarətdir. Ekoloji turizm 1990-cı ildə rəsmi status aldı və bununla da özünün illik beynəlxalq “Annual World Congress on Adventure & Ecotourism” simpoziumunu keçirmək hüququna malik oldu [7, s.18].

Alimlər və turizm mütəxəssisləri tərəfindən ekoturizmə verilən təriflər müxtəlifdir. Ekoturizm, ilk növbədə bütün dünyada milli və təbiət parkları, qoruqlar və digər mühafizə olunan təbii ərazilər kimi tanınan xüsusi saxlanılmış ərazilərə səyahətlər və səfərlərdir. İkincisi, ekoturizm ətraf mühitə mənfi

təsirin zəif olması ilə fərqlənir. Ona görə də onu «yumşaq turizm» adlandırırlar. Məhz bu xüsusiyyətinə görə ekoturizm xüsusi mühafizə olunan təbii ərazilərdə təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadədə təcrübə cəhətdən turizmin yeganə növü sayılır. Üçüncüsü, ekoturizm müəyyən, kifayət qədər ciddi davranış qaydaları olmasını tələb edir ki, bunlara əməl edilməsi həmin sahənin müvəffəqiyyətli inkişafı üçün əsas şərtidir. Dördüncüsü, ekoturizm yerli icmalara təkcə xidməti personal kimi işləmək deyil, həm də mühafizə olunan ərazilərdə yaşamaqda davam etməyi, təbiətdən istifadəni təmin edən ənənəvi təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olmağı təklif edir [5, s. 19]. Təbiidir ki, ekoturizm əhali üçün müəyyən gəlir gətirir və sosial-iqtisadi inkişafa təsir edir. Ekoturizmi adi turizmdən fərqləndirən beşinci xüsusiyyət irəli sürülür. Belə ki, ekoturizm səyahətçilər üçün istirahət, əyləncə və ekoloji təhsilin vəhdəti olan turizmdir [7, s. 12]. Həmçinin ABŞ-ın Ekoturizm Cəmiyyəti tərəfindən də ekoloji turizmə tərif verilmişdir. Bu tərifə görə, ekoturizm – nisbətən toxunulmamış təbiətə ekosistemin bütövlüyünü pozmadan, həmin ərazinin təbii və mədəni-etnik xüsusiyyətləri haqda təəssürat əldə etmək məqsədilə səyahətdir ki, bu da təbiətin mühafizəsi yerli əhali üçün əlverişli iqtisadi şərait yaradır. Deməli, ekoturizm iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun və əlverişlidir. Ekoloji turizm – ekoloji ehtiyatlara istiqamətlənməni, turizmin ekolojiliyi isə ekoloji təhlükəsizlik və ya dayanıqlılığı ifadə edir [10, s. 24].

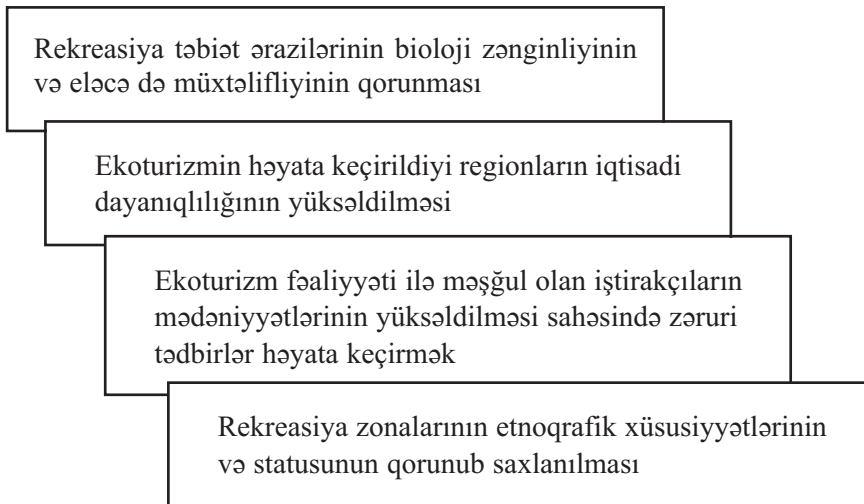
Azərbaycanın təbii ekoloji turizm sahəsində gerçək potensial imkanlara malik olması danılmaz bir faktdır. Çox maraqlı və potensial ekoturizm ehtiyatları ilə zəngin dövlət olaraq onun ərazisinin yarısından çoxunu qum landşaftları (yarımsəhrələr və dağlıq çöllər həmçinin dağətəyi) əhatə etməkdədir. Coğrafi və təbii şəraitin rəngarəngliyi, unikalığı və zənginliyi burada fauna, floranın növü kimi müxtəlifliyinin rəngarəngliyinə şərait yaratmışdır.

Ekoturizmin ölkəmizdəki mövcud potensialı kimi başqa bir fakt olaraq isə Yer üzündə mövcud olan on bir iqlim tipinin doqquzunun Azərbaycanda təsadüf etməsini göstərmək olar. Bu amil Azərbaycanda çox zəngin biomüxtəlifliyin formalaşmasında hər zaman mühüm rol oynayır. Ölkəmizdə təqribən 4500 ali bitki növü yayılması onu göstərir ki, Qafqazın çox yaxşı bitki aləminin növ tərkibinin təxminən yarısından çoxunu, daha dəqiq deyəcək olursaq 64 %-ni təşkil etməkdədir [3, s. 26]. Bunların 240-ı reliktdir və endemik növlər hesab olunur. Respublikamızın “Qırmızı kitab”ına 141 nadir, nəsli kəsilmə təhlükəsi olan bitki növü daxil olunmuşdur. Respublikamızda yayılan fauna növləri: 14000 həşəratkimilər, 123 balıq, 9 sudaquruda yaşayanlar, 54 sürünənlər, 99 məməli ilə 360 quş olmaqla, bunlardan 108 növ “Qırmızı kitab”a daxil edilmişdir [8, s.45].

Ekoturizm sahəsi Azərbaycan üçün xüsusi bir əhəmiyyət daşıyır. Dünyanın istənilən nöqtəsində Qafqazdan, xüsusilə də Azərbaycandan söz düşəndə, ən çox danışılan mövzu onun təbiəti, yeraltı və yerüstü sərvətləri olur. Vətəni-

miz Azərbaycan Qafqaz və Kiçik Asiya, Qara dəniz və Xəzər dənizi regionunda qədim mədəniyyətə, Avropada ən zəngin bioloji müxtəlifliyə malik olan ölkələrdən biri olaraq fəvqəladə əhəmiyyətli təbii irsə malikdir. Azərbaycan ərazisində 9 iqlim zonası üzrə 4500 növə kimi ali bitkilər qeydə alınmışdır ki, bu da Qafqazın növ tərkibinin 64%-ni, keçmiş ittifaqın bütün florasının 24%-ni təşkil edir. Azərbaycan ərazisində üç unikal dağ sistemi, mineral bulaqlar və relik meşələr vardır ki, bunlar ölkəmizi ekoloji turizm cəhətdən cəlbedici edir [5, s. 56].

Cədvəl 1. Ekoturizmin əsas baza prinsipləri [6]

Ekoturizmin yaranmasına və formalaşmasına iki mühüm amil təsir etmişdir. Həmin amillər aşağıdakılardan ibarətdir:

- Turizmin getdikcə kütləviləşməyinin güclənməyi səbəbindən təbiətə antropogen təsirin artmağı;
- Mədəni-tarixi turizm ehtiyatlarının çoxalmağı.

Yuxarıda qeyd olunan bu amillər, turistlərin sayının artım sürətindən asılı olaraq, onlara mütənasib olaraq artır. Beynəlxalq Millətlər Təşkilatının Ümumdünya Turizm Təşkilatının proqnozlarına əsaslanaraq, görürük ki, XXI əsrdə turistlərin mövcud tələbatları ilə bu tələbatların ödənilməsi arasında müəyyən ziddiyyətlər yaranır və bu ziddiyyətlərin səviyyəsi artım tempi ilə inkişaf edir. Odur ki, mövcud ziddiyyətlərin aradan qaldırılması, turist qruplarının cari və potensial tələbatlarının ödənilməsinin təmin olunması istiqamətində ekoturizm fəaliyyəti göstərən müəssisələrdə, turoperator və turagentliklərdə müəyyən preventiv tədbirlər həyata keçirilir [6, s.76].

Dünya təsərrüfatında qloballaşma çoxaldıqca, Yer in coğrafi strukturunda da neqativ təsirlər və proseslər artım tempi ilə inkişaf etmişdir. Bura xüsusi olaraq aşağıdakıları aid etmək olar: iqlimin dəyişməyi, ekoloji sistemin tarazlığının pozulması, biomüxtəlifliyin məhv olması, hava, torpaq, suyun çirklilik dərəcəsinin çoxalmağa davam etməyi, insanların təsiri ilə təbiətin-“yoxsullaşması”, əhalinin qeyri-bərabər məskunlaşmasının idarə olunmaması ilə sosial-iqtisadi inkişafın eyni olmaması, ərzaq təhlükəsizliyi iə əhalinin sağlamlığı, təbii sərvətlər ilə enerji resurslarının tükənməsi təhlükəsi və s [3, s.62]. Qlobal dəyişikliklərə görə Alman Məşvərət Şurası dünyanın müxtəlif ərazilərində və regionlarında qlobal təkrar olunan proseslərin və problemlərin tipik modelini təklif etmişdir. Sözügedən Məşvərət Şurası təbiətdə baş verən deqredasiya proseslərini xəstəliklərə analoji olaraq sindrom kimi təsnifatlaşdırmışlar: utilizasiya, tullantı və inkişaf sindromu [11, s. 15].

- Utilizasiya sindromu dedikdə, rekreasiya inkişafı ilə əlaqədar ətraf mühitə və yaxud da təbiətə vurulan zərər başa düşülür. İqtisadi ədəbiyyatlarda bəzən bu sindrom Saxalin sindromu kimi də tanınır.

- İnkişaf sindromu dedikdə isə, adekvat olmayan üsul və vasitələrlə landşaftın ekoloji pozulması hesabına iqtisadiyyatın inkişafı, başqa sözlə desək ekoloji standartı nəzərə almamaq şərti ilə iqtisadiyyatın sürətli inkişafı prosesi başa düşülür. İqtisadi ədəbiyyatlarda isə Aral və ya Asiya pələngi sindromu kimi tanınır.

- Tullantılar sindromu dedikdə isə idarə oluna bilən və yaxud da idarə oluna bilməyən tullantıların basdırılması ilə əlaqədar olaraq ətraf mühitin deqredasiyası prosesi başa düşülür. İqtisadi ədəbiyyatlarda isə daha çox dumping siyasəti kimi tanınır.

Qeyd olunan sindromların yaranması ilə əlaqədar olaraq dünya ölkələrində həmin sindromların aradan qaldırılmasına həsr olunan beynəlxalq konfransların da sayı durmadan artmağa başladı. 1999-cu ildə bütün dünyada üzrə 400-dən artıq elmi tədqiqat işi. Araşdırma dərc olunmuşdur. Genişmiqyaslı tədqiqatlar və araşdırmalar nəticəsində Beynəlxalq Millətlər Təşkilatına məxsus Ümumdünya Turizm Təşkilatı, Səyahətlər və turizmlər üzrə Şura və Yaşıl Dünya təşkilatı vasitəsilə 21-ci əsrdə turizmin davamlı inkişaf konsepsiyası: “Səyahət ilə turizm sənayesi üçün 21-ci əsr gündəliyi” işlənilib hazırlandı və onun icrası üçün lazımi tədbirlər həyata keçirildi. . O, turizm üzrə milli idarələr, turist, ticarət təşkilatları, eyni zamanda turist xidmətləri istehlakçılarına yönəldilmişdir. Konsepsiya 14 iyunda 1992-ci ildə BMT-nin ətraf mühit ilə inkişaf problemlərinə görə Konfransında (Braziliya. Riode-Janeyro şəhərində) 182 dövlətin qəbul etmiş olduğu “Səyahət ilə turizm sənayesi üçün 21-cı əsr gündəliyi” olmaqla ətraf mühitin qorunmasına Dünya 19 çağırışı oldu [4, s. 13]. Həmin konfrans indi bütün bəşəriyyətin ətraf mühitin qorunması problemi ilə sosial-iqtisadi inkişaf prosesinə 2 ayrı sahə kimi baxmadığını göstərdi.

Bununla bağlı olaraq Konfransda gələcək 100 illik fəaliyyət planı qəbul olundu ki, o da “21-ci əsrin Gündəliyi” adıyla tanınaraq, əsas məqsəd və istək global miqyasda bütün dünya dövlətlərində keyfiyyətli ətraf mühit ilə sabit iqtisadiyyata çağırış sənədi kimi qəbul oldu. “21-ci əsrin Gündəliyi” bəşəriyyətin davamlı fəaliyyət konsepsiyasının cizgilərini müəyyənləşdirdi. Davamlı inkişaf söyləndikdə, turizm resurslarına və təbii ehtiyatlara zərər vermədən həyata keçirilən fəaliyyət başa düşülür. Buna isə yalnız ehtiyatların idarə olunan və onların bərpa olunması zamanı nail olmaq mümkün olur. Başqa sözlə desək, zəif sürətlə bərpa olunan ehtiyatlardan daha sürətli və tez bərpa edilən ehtiyatlara keçid vacibdir. Bəzi ölkələrdə ekoturizm üçün öz sertifikatlaşdırma proqramları var. Kosta Rika, məsələn, biznesin yerli ətraf mühitə təsirini balanslaşdırmaq üçün nəzərdə tutulan Davamlı Turizm Sertifikatını (CST) həyata keçirir. CST proqramı şirkətin təbii və mədəni resurslarla qarşılıqlı əlaqələrinə, yerli icmalarda həyat keyfiyyətinin yüksəlməsinə və digər inkişaf proqramlarına iqtisadi qatqılara yönəlib. CST, bir şirkətin fəaliyyətlərini necə davamlı olacağına əsaslanan bir reyting sistemi istifadə edir. Bu meyarlara əsasən şirkət davamlılığının gücünə görə qiymətləndirilir. Ölçmə indeksi 0-dan 5-ə, ən pis 0, ən yaxşı 5-dir [9].

Beləliklə, Azərbaycanda ekoloji mədəniyyətin və ekoturizmin inkişafına dəstək olmaq üçün Azərbaycan Ekoturizm Assosiasiyası təsis edilib. Azərbaycanda yeni ekoturizm konsepsiyası hazırlanıb. Ekoloji mədəniyyətin inkişafı və ekoturizm sahəsində beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və tətbiq edilməsi, ekoloji mədəniyyətin inkişafı və ekoturizm sahəsində dövlət, ictimai və özəl sektorlar tərəfindən həyata keçirilən milli və beynəlxalq layihələrə dəstək vermə istiqamətləri üzrə fəaliyyət göstəriləcək. Assosiasiya həm də davamlı turizm fəaliyyətlərinin inkişafını təşviq və təbliğ etməyi, ölkədə yeni ekoturizm (o cümlədən, açıq hava turizm fəaliyyətləri, sağlam və ekoloji qidalanma, aqroturizm, kənd turizmi, eko hotellər və eko qonaqpərvərlik sahələrində) məhsullarının hazırlanmasına dəstək vermək və onları beynəlxalq bazarlara çıxararaq Azərbaycanı ekoturizm ölkəsi kimi tanıtmığı nəzərdə tutur.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. 2016-cı il 6 dekabr 2016-cı il tarixli fərmanla təsdiq edilmişdir
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentin Fərmanı “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə, Bakı şəhəri, 4 avqust 1999-cu il
3. Ələkbərov U.K. İnküziv inkişafın idarə edilməsinin əsasları. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Təhsil, - 2018. - 216 s.

4. Ələkbərov U. K. Davamlı insan inkişafı və ekoloji sivilizasiyanın əsasları: ali məktəblər üçün dərslik B.: Təhsil, 2013.- 222, s.
5. Buckley R. "Ecotourism". 2016.
6. David A.Fennell. "Ecotourism". 2017
7. David Weaver. "Ecotourism". 2014
8. Elmi-tədqiqat və Statistik İnnovasiyalar Mərkəzi, Davamlı inkişafın göstəricilər sisteminin statistik metodlarla tədqiqi, Bakı, 2017
9. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin rəsmi saytı (eco. gov. az)
10. Martha Honey. "Ecotourism and Sustainable Development". Second Edition. 2017
11. Сергеева Т. К. Экологический туризм. Учебник. М.: Финансы и статистика, 2014.
12. Тарасенок А.В. Виды экологического туризма // Туризм и отдых, 2010, №21.

SUMMARY

ASSESSMENT OF POTENTIAL OPPORTUNITIES FOR ECOLOGICAL TOURISM IN THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF AZERBAIJAN

Mustafayeva N.A.

*The Academy of Public Administration under the President
of the Republic of Azerbaijan, Associate Professor,
PhD in Biological Sciences*

Ensuring the sustainable development of Azerbaijan necessitates the creation of a balance between the sectors of the economy, the efficient use of labor, natural and material resources. Sustainability in tourism implies a positive balance of environmental socio-economic, cultural and educational aspects of the tourism industry. The recent measures taken to ensure the comprehensive socio-economic development of the country have also laid the foundation for the development of the non-oil sector. Azerbaijan has repeatedly stated that it sees the development of tourism as a priority in the non-oil sector of the economy, as part of its state policy and pays serious attention to the development of the tourism sector.

Recently, one of the fastest growing areas in tourism industry is eco-tourism. As one of the components of tourism, ecotourism has become a promising area for our country, and the state policy in this area has improved and turned into a strong potential for the development of the non-oil sector.

Keywords: *sustainable development, ecotourism, sustainable tourism, syndrome, potential*

РЕЗЮМЕ

ОЦЕНКА ПОТЕНЦИАЛА ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ТУРИЗМА В УСТОЙЧИВОМ РАЗВИТИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Мустафаева Н.А.

*Доцент Академии Государственного Управления
при Президенте Азербайджанской Республики,
доктор философии по биологическим наукам*

Обеспечение устойчивого туризма на сегодняшний день выдвигается в ряд первоочередных проблем в мировой практике управления туризмом, что представляет создание условий для его развития. Устойчивость в туризме подразумевает положительный баланс экологических, социально-экономических, культурных, просветительных аспектов туристической индустрии. Актуальность реализации идеи устойчивого развития в туристической деятельности обусловила необходимость популяризации данной концепции. Азербайджан обладает большим ресурсным потенциалом в сфере экотуризма. Усовершенствование и модернизация системы управления в дальнейшем будет способствовать укреплению устойчивого развития Азербайджана.

Ключевые слова: *устойчивое развитие, экотуризм, устойчивый туризм, синдром, потенциал*

RESILIENT RECOVERY AND RECONSTRUCTION OF KARABAKH AND ITS SEVEN SURROUNDING REGIONS OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Huseynov Y.I.

*Academy of Public Administration under the President
of the Republic of Azerbaijan, PhD
e-mail: huseynoff@live.com*

Under the leadership of the President of the Republic of Azerbaijan, Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev, Azerbaijan has carried out successful counter-offensive operation and liberated Karabakh and surrounding regions after 30 years of Armenian occupation. These territories have become the subject of relentless threats, contrary to the norms and principles of international law and universal values. The author states that the historical and cultural heritage of Azerbaijan in the occupied territories has been completely destroyed. The region's forest cover has been purposefully destroyed, fertile soils and water resources have been subjected to environmental and radioactive contamination. The region's natural landscape has been severely deformed, and natural resources have been illegally exploited and misappropriated. Thus, the main goal of the national strategy of the Republic of Azerbaijan will be taking comprehensive measures as soon as possible to revive life in the liberated territories, build the most modern socio-cultural infrastructure and restore communication and transport lines in all the destroyed villages and cities. Therefore, this article analyzes the sustainable reconstruction and recovery approaches of cultural heritage of Azerbaijan. In this regard, the analysis includes elements and goals from 2030 Agenda for Sustainable Development Goals and Sendai Framework for Disaster Risk Reduction to be integrated into recovery and reconstruction policies in Karabakh and surrounding seven regions (UNDRR, 2015).

Keywords: *Karabakh, Risk Reduction, Resilience, Recovery*

Introduction

Karabakh region is one of the most important regions not only of the Republic Azerbaijan, but also of the South Caucasus region with its ancient history, unique cultural heritage, unique flora and fauna, rich underground and surface resources. However, 30 years of Armenian occupation of Karabakh region and territories surrounding it – Kalbajar, Lachin, Qubadli, Zangilan,

Jabrayil, Fuzuli and Agdam caused enormous damage not only to Azerbaijan but also to the entire Caucasus region (see the Figure.1). However, under the leadership of the President of the Republic of Azerbaijan, Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev, Azerbaijan carried out successful counter-offensive operation and liberated Karabakh and surrounding regions (Statement, 10 November, 2020). These territories, which had been under the Armenian occupation for almost thirty years, became subject to relentless threats, contrary to the norms and principles of international law and universal values – the historical and cultural heritage of Azerbaijan in the occupied territories has been completely destroyed. The region's forest cover has been purposefully destroyed, fertile soils and water resources have been subjected to environmental and radioactive contamination. The region's natural landscape has been severely deformed, and natural resources have been illegally exploited and misappropriated. Thus, the main goal of the national strategy of the Republic of Azerbaijan will be taking comprehensive measures as soon as possible to revive life in the liberated territories, build the most modern socio-cultural infrastructure and restore communication and transport lines in all the destroyed villages and cities (Azertag, 2021a).

Figure 1. Department of Field Support - Cartographic Section No. 3761 Rev.9 - United Nations

Thus, more than 600 industrial and agricultural enterprises in Karabakh have been completely destroyed, as well as the region's rich natural resources have been exploited inefficiently. The government of Azerbaijan started preparing a special concept for the restoration of Karabakh and surrounding seven districts. The document will reflect the gradual restoration of the liberated territories through specialization and a unified approach (Azertag, 2021b). Creation of agro-industrial complexes allowing the development of agriculture and industry, construction of tourism facilities, involvement of natural resources in economic turnover will begin. Initial plan for the restoration and reconstruction of cities and villages to ensure a large return in the liberated territories, the development of modern infrastructure in the territories to allocate 2.2 billion Azerbaijani Manat (1.3 billion US dollars – currency rate of January, 2021) from the 2021 state budget (Azertag, 2021b). The initial plan includes restoration and reconstruction of electricity power stations, natural gas and water pipelines, communication lines, roads and railways, educational, healthcare and cultural centers, housing and other necessary infrastructure including cultural and historical monuments.

Building Urban Resilience, Post-conflict Reconstruction

According to many reports, resilient recovery and reconstruction of Karabakh and the seven surrounding districts of the Republic of Azerbaijan will be a process that will take time and massive financial resources. “Everything is devastated – the infrastructure is destroyed residential and administrative buildings are demolished” stated President Ilham Aliyev referring to liberated territories from the Armenian occupation (Azertag, 2021a). These territories which once were home to more than 700,000 Azerbaijanis before Armenian occupation (1988-1994), more than 700 historic and cultural monuments damaged or destroyed. To look at the official statistics, 927 libraries 808 cultural centers, music and art schools, museums with over 100,000 artefacts were destroyed (Azertag, 2021a). However, the Republic of Azerbaijan is very determined that the everything will be restored and the region will become one of the most prosperous parts of Azerbaijan. Successful implementation of the methods and objectives of the “State Program on The Social and Economic Development of Regions – 2019-2023” could be also integrated to Karabakh and seven surrounding districts in the long-term development goals (Ministry of Economy, 2019). Although each region of Azerbaijan enjoys unique characteristics, it is very important to share common ethics and cultural heritage attitudes on the concept action plan in the liberated lands.

Table 1. Current Management and Developnt Works

№	Current activities in Karabakh and seven surrounding districts:
1	State Agency of Azerbaijan Automobile Roads has started the reconstruction of the highway leading to Sugovushan and Talysh villages of Tartar region. The total length of the road is 29 kilometers. The width of the carriageway will be 6 meters, and the width of the shoulders will be 10 meters, with a width of 2 meters in each direction.
2	Beylagan Subartesian Wells Operation Department of Azerbaijan Melioration and Water Management OJSC repaired artesian well in Dashkesan village of Jabrayil region. During the restoration work, cable, pump, pipe, electric and protective shield were installed in the artesian well. The security fence has been painted. The artesian well provides water to buildings located on an area of about 3-4 hectares.
3	“Azerishig” OJSC is taking urgent measures within the “Azerishig in Karabakh” project to provide electricity to strategic facilities of special importance in the liberated territories. Establishment of new power centers in the liberated areas, creation of 110, 35 and 0.4 kilovolt networks using the latest technologies, electronic relay protection and automation systems, remote control system, construction of 35 and 0.4 kilovolt power lines using MIN wires. Projects have been prepared for the construction of these facilities, and it is planned to implement these projects in stages.
4	Azercell Telecom LLC has announced that it has begun construction of the first mobile infrastructure in the liberated areas and is installing fourth-generation LTE radio base stations. Nar Telecom announced that it has completed the interior design work. Bakcell Telecom uses frontline mobile stations and plans to build one in the near future.
5	Construction of the highway from Ahmadbeyli village of Fizuli region to Shusha has begun - the 101.5-kilometer road has been designed and construction works are started.
6	President Ilham Aliyev has signed a Decree on the establishment of the “Karabakh Revival Fund” public legal entity. This fund will provide financial support and attract investment to the works on restoration and reconstruction of the liberated territories.

The development of agriculture in these areas will, first of all, contribute to the country's food security, employment, attract new investment and use water resources (Huseynov, 2019). This process will lead to an increase in exports of non-oil products, increase crop turnover, and improve the supply of irrigation

water to arable land. It is also important to use international experience in the development of liberated territories. The Food and Agriculture Organization of the United Nations (UN FAO) has experience in implementing large-scale agricultural projects in many countries that went through the post-war period (SDGs, 2015). It is possible to assess the possibility of using in our country the experience gained from projects such as ensuring sustainability and recovery in agriculture, rehabilitation of degraded lands and more efficient use of water resources, ensuring sustainable productivity of small farms. Establishment of special development agencies in the liberated territories, wide application of intensive agriculture experience in different regions, preparation of risk maps for areas close to the post conflict zone with high landmine contamination, introduction of agricultural insurance, establishment of special development funds for action plans to attract investment in the territories, adaptation of projects to be implemented by international donors to the state strategies, implementation of inclusive projects for vulnerable groups and families, encouragement of investment by businessmen and their activities with special benefits, the implementation of irrigation projects, the support of organic agriculture can also be taken into account during the restoration of the liberated territories (Ministry of Economy, 2019). The development of lands with significant agricultural potential will play a major role in further strengthening Azerbaijan's economic position in the region and ensuring economic security.

Despite these initial current activities in short term, further projects and works will require disaster risk reduction strategies and resilient city planning in the long term (Alakbarov, U.K., Lawrence, J.E.S. 2017). This is because like in any other part of Azerbaijan, natural or man-made disasters could have devastating effects in the Karabakh region as well. Disasters and risks due to complex mechanisms, especially in mountainous Karabakh region, are enormously high and cannot be fully predicted. This situation has given importance to resilience in planning areas before disaster mitigation measures. Therefore, when considering resilience for cities, it is important for Azerbaijan to consider how the cities can be used to assess resilience and increase resilience.

Conclusion

Azerbaijan with its geographical location, surrounded with high mountains ranges. The Greater Caucasus stretches north and northwest towards the Caspian Sea, while the Lesser Caucasus covers the southwestern border of the country, including Karabakh and surrounding seven regions. Sudden floods, mudflows, landslides, avalanches and earthquakes are typical threats in the mountains, while river floods in the lowlands up to the shores of the Caspian Sea pose a threat. Climate change, which is accompanied by an increase in

temperature, has a negative impact by causing irregular rainfall, more landslides, mudflows and sudden floods by constantly melting the frozen ice layer at high altitudes (Kinley, 2017). Therefore, action plan in Karabakh surrounding regions must consider disaster risk reduction strategies. For this purpose, goals and elements from 2030 Sustainable Development Goals (SDGs) and Sendai Framework for Disaster Risk Reduction programs needs to be integrated into initial concept plan of Azerbaijan for recovering and reconstructing Karabakh and surrounding seven districts.

References:

1. Alakbarov, U.K., Lawrence, J.E.S. (2017), Energy efficiency as indicator of sustainable development policy: the Azerbaijan experience. *Journal of Sustainable Development (Canada, ISSN 1913-9063)*, v. 10, №3, pp. 187-193.
2. Azertag News Agency (2021a). President Ilham Aliyev received delegation led by ICESCO Director General. <https://azertag.az/en/xeber/1686663>
3. Azertag News Agency (2021b). President Ilham Aliyev chaired meeting in a video format on results of 2020. <https://azertag.az/en/xeber/1682079>
4. Huseynov, Y. (2019). Resilience of the Republic of Azerbaijan and Implementation of the “State Program On The Social And Economic Development Of Regions - 2019-2023.” *Ekonomia i Środowisko*, 2(4 (71)), 163–175. <https://doi.org/10.34659/dc9e-jf91>
5. Kinley, R. (2017). Climate change after Paris: From turning point to transformation. *Climate Policy*, 17(1), 9-15.
6. Ministry of Economy, (2019). State Program on the Social and Economic Development of Regions - 2019-2023. Baku. Retrieved from:
7. <https://economy.gov.az/uploads/fm/files/DP/Regionlar%C4%B1n%20iqtisadi%20inki%C5%9Faf%C4%B1.pdf>
8. SDGs (Sustainable Development Goals 2015-2030 Agenda of the United Nations), Web: URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/sdgs>
9. UNDRR (United Nations International Strategy for Disaster Reduction) (2015), Sendai framework for disaster risk reduction 2015-2030. https://www.pre-ventionweb.net/files/43291_sendaiframeworkfordrren.pdf
10. Statement (10 November, 2020) by the President of the Republic of Azerbaijan, Prime Minister of the Republic of Armenia and President of the Russian Federation. <https://en.president.az/articles/45923>

XÜLASƏ

QARABAĞ VƏ ƏTRAF 7 RAYONUN DAYANIQLI BƏRPASI VƏ YENIDƏN QURULMASI

Huseynov Y.İ.

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası, PhD*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan uğurlu əks-hücum əməliyyatı keçirdi və 30 illik erməni işğalından sonra Qarabağ və ətraf bölgələri işğaldan azad etdi. Otuz ilə yaxın erməni işğalı altında olan bu ərazilər beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə və ümumbəşəri dəyərlərə zidd olaraq amansız təhdidlərə məruz qalmış - işğal olunmuş ərazilərdə Azərbaycanın tarixi və mədəni irsi tamamilə məhv edilmişdir. Bölgənin meşə örtüyü məqsədyönlü şəkildə dağıdılmış, münbit torpaqlar, su ehtiyatları və ətraf mühit radioaktiv çirklənmələrə məruz qalmışdır. Bölgənin təbii mənzərəsi ciddi şəkildə deformasiyaya uğramış, təbii sərvətlər qanunsuz şəkildə istismar edilmiş və mənimsənilmişdir. Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikasının milli strategiyasının əsas məqsədi azad edilmiş ərazilərdə həyatı canlandırmaq, ən müasir və dayanıqlı sosial-mədəni infrastrukturunu qurmaq və dağıdılmış kənd, qəsəbə və şəhərlərdə rabitə və nəqliyyat xətlərini bərpa etmək olacaqdır. Məhz bu baxımdan, bu məqalə, məqalə, Azərbaycanın mədəni irsi daxil olmaqla dayanıqlı yenidənqurma və bərpa işlərini təhlil etmiş, təhlildə Davamlı İnkişaf Məqsədlərinin 2030 Gündəliyi və BMT-nin Fəlakət Risklərinin Azaldılması üzrə Sendai Çərçivəsi Qarabağ və ətraf yeddi rayonun bərpa və yenidənqurma siyasətlərində inteqrasiyası və hədəfləri daxil edilmişdir.

Açar sözlər: *Qarabağ, Risklərin Azaldılması, Dayanıqlılıq, Bərpa*

РЕЗЮМЕ

УСТОЙЧИВОЕ ВОССТАНОВЛЕНИЕ И РЕКОНСТРУКЦИЯ КАРАБАХА И ПРИЛЕГАЮЩИХ 7 РЕГИОНОВ

Гусейнов Ю.И.

*Академия Государственного Управления при
Президенте Азербайджанской Республики, PhD*

Под руководством Президента Азербайджанской Республики, Верховного главнокомандующего Ильхама Алиева Азербайджан провел успешное контрнаступление и освободил Карабах и прилегающие районы после 30 лет армянской оккупации. Эти территории, находящиеся под армянской оккупацией почти тридцать лет, подвергаются непрекращающейся угрозе в нарушение норм и принципов международного права и общечеловеческих ценностей – историческое и культурное наследие Азербайджана полностью уничтожено на оккупированных территориях. Лесной покров региона был целенаправленно уничтожен, плодородные почвы, водные ресурсы и окружающая среда подверглись радиоактивному загрязнению. Природный ландшафт региона сильно деформирован, а природные ресурсы незаконно эксплуатируются и присваиваются. Принимая во внимание вышеизложенное, основной целью национальной стратегии Азербайджанской Республики будет возрождение жизни на освобожденных территориях, построение самой современной и устойчивой социально-культурной инфраструктуры и восстановление коммуникационных и транспортных линий в разрушенных селах, поселках и городах. В связи с этим в данной статье анализируется устойчивое восстановление и восстановление Азербайджана, включая его культурное наследие, Повестку дня в области устойчивого развития на период до 2030 года и Сендайскую рамочную программу ООН по снижению риска бедствий.

Ключевые слова: *Карабах, снижение рисков, устойчивость, восстановление*

AZERBAIJAN AS EUROPE'S NEW AND ALTERNATIVE ENERGY PROVIDER

Hasanova Sh.Sh.

*PhD candidate, Department of International Relations and
Foreign Affairs, Academy of Public Administration
under the President of the Republic of Azerbaijan
e-mail: shabnam.hasanova@gmail.com*

Energy security has a decisive place and role in the national security of states. While approaching the issue from this perspective, Azerbaijan has a decisive role in ensuring Europe's energy security. In this regard, the Republic of Azerbaijan was the initiator of the Southern Gas Corridor project, which is considered a mega project in Europe. The project is already completed. The article conducts analysis of the details of this process and draws appropriate conclusions. The article also provides information on the main components of the Southern Gas Corridor project, Shah Deniz-2, the expansion of the South Caucasus Pipeline, the Trans-Anatolian Pipeline (TANAP) and the Trans-Adriatic Pipeline (TAP). At the same time, the article states that Azerbaijan's energy security policy is in no way directed against third country.

Keywords: *Europe, Azerbaijan, Southern Gas Corridor, Trans-Anatolian Pipeline, Trans-Adriatic Pipeline*

Introduction

Later increments in energy costs and a stable acceleration in worldwide energy demand have driven European Union (EU) to lock in in a wide-ranging debate over how best to address the member states' future energy necessities. As a result, energy security became a policy need for the European Union (EU) and its member states. The EU imports around 50 percent of the energy that it expends. Notwithstanding noteworthy changes, the European Commission anticipates this number to rise to 65 percent by 2030. Around half of the EU's imported energy comes from Russia, within the frame of oil and natural gas. Europe's developing reliance on Russian energy has fueled hypothesis that Moscow is using the "energy weapon" to undertake to impact European foreign and financial policy.

The EU has generally applied little if any impact over the energy policies of its individual member states. However, in March 2007, in the face of expanding concern with respect to Europe's dependence on Russian energy assets, and expanding open pressure to address worldwide climate alter, the EU member states concurred on an arrangement of policy measures expecting to create the establishment of an "Energy Policy for Europe." The March agreement points to extend the EU's capacity to secure and expand European energy supplies, whereas looking for to decrease EU-wide carbon outflows by advancing elective and renewable energy sources.

The United States and Europe have steadily broadened the transatlantic energy dialogue to include joint promotion of collective energy security, energy efficiency, and alternative energy sources. Leaders on both sides of the Atlantic have agreed to pursue U.S.–EU cooperation to develop alternative and renewable energy technologies and to forge coordinated policies with regard to Russia and politically unstable regions with substantial energy resources.

In this direction Southern Gas Corridor has been identified as the most optimal option for Europe as an alternative energy source. The Southern Gas Corridor is a major gas project that supplies natural gas from the Caspian Sea to Europe. The project consists of four phases: Shah Deniz 2, the South Caucasus Project, TANAP and TAP. Moreover, Southern Gas Corridor project plays a large role in the format of cooperation between the European Union and Azerbaijan.

EU Energy Policy

Energy assets of European Union are generally consumed from third countries. In the year of 2017 the energy utilization from the third world was 55% of generally assets which exhibits that there is a heavy dependency on import of energy assets. Russia with 30% of dependency, Norway with 11% and African countries with 14% are three principle alternatives of import of oil and gas assets for the EU.

This tremendous reliance of 28 countries from the third world can be considered a danger to the EU's energy security approach (3). Norway, which is one of the developed EU countries, is a potential energy supplier for other member states however, because of the decline in the country's oil resources it makes Europe look for other resource providers. Another potential alternative energy supplier for Europe is North Africa, but since of political and primarily financial instability it prevents the achievability of supply of energy. In order to diversify energy supply for guaranteeing energy security and expanding competitiveness in the market, the EU started to import LNG. In the year of 2018 member states general import of LNG was 11%, member states like

Spain, France, Italy, UK were the largest importers of LNG for year 2018 (2). Despite the fact that LNG can be considered another alternative for EU energy union strategy, infrastructure and transportation of LNG roots are costly which is not quite an efficient way for member states.

Russia is the biggest supplier of energy resources, mostly oil and gas for the EU as mentioned above with 30% of supply. The energy relationship between Russia and EU is interdependent because the EU needs Russia for energy as an import root and at the same time Russia needs the EU as a big exporting energy market. However, huge dependence on Russian energy supply can be considered a challenge on energy security of the EU because of political interference by Russia. The reason is Russia's main aim in the global energy sector is to become a leader in the energy sector and to get the control of world's energy resource prices. For ensuring its energy security the EU has six main goals 1. Diversification of supply, 2. Liberalization of its market, 3. Energy Efficient Technology, 4. Secure all EU members to have the same network, 5. Efficient use of energy resources. Because of all these reasons Europe initiated the process of searching for various non-Russian supply roots. The EU was looking for a different source of gas supplier because many member state countries have huge dependence on Russian gas for example, Slovakia, Bulgaria has 95 % dependence on Russian gas supply.

All these processes of the EU countries on energy security made Caspian region, especially Azerbaijan, to become a new energy provider of the EU. Decreasing the dependence on Russia's energy supply Azerbaijan in Caucasus region can be an effective supplier partner for future. The reason that Azerbaijan Republic is a major partner is that the country is an essential exporter of oil (0.6% global oil resources) and gas (0.7% global gas resources). Azerbaijan exporting oil to several countries with BTC pipeline which exports Azeri- Chirag- Gunashli oil through Georgia and Turkey and sends to other countries in Mediterranean Sea. Because there was no pipeline for gas Azerbaijani gas only exported to Georgia for efficient prices nowadays there are so many projects planned to export Azerbaijani gas to other countries, especially Europe.

Azerbaijani Export Pipelines of Resources:

To ensure energy security has been in the interest of European Union, which demands achieving many and diversified sources of energy. Thus, it makes Azerbaijan' role highly important in the cooperation with European States for energy stabilization. For instance, Southern Gas Corridor project is one of the most fundamental in terms of oil and gas supply to European continent. The main goal of the SGC project is to export Azerbaijani gas to European

countries for expanding European energy supply. The exports of gas to European continents was planned to reach through Shah Deniz 1 (SD1) and Shah Deniz 2 (SD2) fields, Trans-Anatolian Natural Gas Pipeline (TANAP) and Trans Adriatic Pipeline (TAP), as well as South Caucasus Pipeline (9). Accordingly, exploitation of Shah Deniz field carries a huge significance to ensure the relations between the European Union and Azerbaijan.

In 1999, Shah-Deniz gas field was discovered, which can be considered one of the largest gas-condensate fields in the world (10). In November of 2006, the initial gas was extracted from a drilled well, based on the contract signed on June 1996. This was considered as the initial stage of Shah Deniz, which is called Shah Deniz 1. After 2006, the extracted natural gas was exported to Georgia and Turkey, and also ensured the needs of Azerbaijan. Shah Deniz 2 was the further expansion of Shah Deniz 1 field. The delivery of gas firstly continues to flow via subsea pipelines to Sangachal Terminal. Then, the natural gas flows from the terminal to Azerbaijan's national grid system. The remaining gas is transferred through South Caucasus Pipeline. Only in 2019, the exports reached to 45 million standard cubic meters of Shah Deniz gas from Sangachal terminal (1).

Shah Deniz 2, which is the full-field expansion of Shah Deniz gas field could be considered as one of the fundamental and largest gas field globally. In the Caspian Sea, it is also considered as the first subsea infrastructure. In total, the expansion of Shah Deniz field lead to accommodate another 16 bcm (16 billion cubic meters) of natural gas per annum. While 10 bcm of gas per annum will be supplied to European continent, another 6 bcma will be exported to Turkey. Thus, from the geopolitical and strategic view, it serves the interests of European States and Turkey. (11)

Shah Deniz Consortium and more than 9 European Companies signed Gas Sales Agreements on September of 2013. Moreover, being operated by the BP (with 28.8% share), Petronas (15.5%), SOCAR (16.7%), Lukoil (10%), NIOC (10%), and TPAO (19%) are the current shareholders of Southern Caucasus Pipeline. The joint work of SOCAR and BP played a vital role in ensuring the success of this project. As an example, gas production was 27 billion 512.7 million cubic meters in 2019, which was more than 17.1 percent than in 2018. The gas production in Shah Deniz field increases year by year and is expected to increase in 2020 (6). The current capacity of production at Shah Deniz field is approximately 20 billion cubic meters of gas per year. Put it in another way, 56 million cubic meters of gas could be produced every day. Jamalov & Alizada argues that the implementation of Shah-Deniz 2 project will open a new gas corridor. All in all, it can be concluded that the discovery of Shah Deniz field and the effective implementation of the project enabled Azerbaijan to export a huge amount of gas to European market.

TANAP and TAP pipelines:

Trans Anatolian Natural Gas Pipeline, as the major part of the SGC that links to SCP on the Georgia-Turkey border and to TAP on the Turkey-Greece border, is aimed to supply Turkey and Europe with Azerbaijani natural gas from Shah Deniz II and further fields of Caspian Sea. TANAP has significant importance for Azerbaijan as it allows the country to export to Europe for the first time. The strategy of the project is to apply best practices and going beyond the current standards of the gas industry while shipping Azerbaijani gas. Additionally, the Trans Anatolian Natural Gas Pipeline project strives for diversifying energy products in European markets as well as satisfying the growing energy demand of Turkey. In December 2011, The Memorandum of Understanding between Azerbaijan and Turkey was signed regarding the pipeline project. After six months, the legal foundation of the pipeline was based when the “Intergovernmental Agreement concerning the Trans-Anatolian Natural Gas Pipeline System between the Government of the Republic of Turkey and the Government of the Republic of Azerbaijan” and the “Host Government Agreement” were signed in Istanbul. Construction of Trans Anatolian Natural Gas Pipeline started in 2015 after the groundbreaking ceremony in which President of Turkey Recep Tayyip Erdogan announced their plan of making Turkey “an energy distribution center of the region”. On June 12, 2018, the inauguration ceremony of the project was held in Eskisehir with the attendance of three presidents of Azerbaijan, Turkey, and Georgia. Starting from late June, supply of commercial gas to Turkey has begun. On 30 November 2019, completion of the TANAP project was marked in the ceremony in which President Ilham Aliyev and Erdogan participated. (8) Moreover, the transport capacity of TANAP is 16 billion cubic meters per year; the EU is distributed 10 billion cubic meters and the other 6 billion cubic meters is reserved for Turkey. Nevertheless, with more investment, this number can rise to 31 billion cubic meters. According to initial cost prediction, the cost of TANAP was estimated to be around \$11.7 billion; however, due to effective leadership and decision-making strategies, the cost was decreased to less than \$7 billion dollars. The total length of the Trans Anatolian Natural Gas Pipeline is around 1,850 km. In addition to that, the shareholders of the TANAP project include “a joint venture of SOCAR (49%) and the Ministry of Economy of the Republic of Azerbaijan (51%), BOTAS (30%), BP (12%) and SOCAR Turkey Energy A.S (7%)”. (13)

After the completion of the Trans-Adriatic Pipeline (TAP), natural gas of Caspian will be delivered to Greece, Albania, and Italy through TANAP and TAP. Trans Adriatic Pipeline (TAP), which is still under construction, will link to TANAP at the Greek-Turkish border. In February 2013 “Intergovernmental

Agreement” on the Trans-Adriatic Pipeline project was signed among Albania, Greece, and Italy. Basically, this pipeline is predicted to play a crucial role in the energy security of the EU as a result of being the most direct way of delivering gas from the Caspian Sea to EU markets. Alongside that, TAP will contribute to the European energy security strategies of diversifying energy sources. The pipeline, additionally, is anticipated to have “physical reverse flow” characteristics which will let the energy be redirected from Italy to further Southeast Europe. Starting from the Greece-Turkey border, the overall length of TAP will be 878 km. With 10 billion cubic meters of initial transportation capacity of the pipeline (approximately seven million households in Europe), it can be expanded up to 20 billion cubic meters of natural gas per year. Shareholders of the project are BP (20%), SOCAR (20%), Snam (20%), Fluxys (19%), Enagás (16%) and Axpo (5%). Thus, once built, the Trans-Adriatic Pipeline, as a final segment of SGC, will provide a cost-effective transportation route that connects the Caspian Sea with Europe. TAP is expected to lead a significant increase in the government budget of Azerbaijan while contributing to the energy security of the EU. (14)

Advantages of Export pipelines of Azerbaijan:

Along with exporting its energy resources to the world market, our country is also a major transit country in the region. With the construction of the Trans-Caspian pipeline, Azerbaijan will further increase its potential as a transit country. The transformation of the Caspian's energy resources into a major alternative energy source for Europe has further strengthened Azerbaijan's position and cooperation with the West (4). Cooperation of many European countries, including Poland, Romania and the Baltic states with Azerbaijan has entered a new content and stage in a positive sense. Azerbaijan invests in the construction of oil and gas complexes in Turkey, Georgia, Moldova and Romania. A new consortium was established as a result of the Vilnius Energy Summit to prepare a corridor for the transportation of hydrocarbon resources. The main purpose of the consortium is to analyze the possibility of implementing transportation systems from the Caspian Sea to European markets and international markets via Azerbaijan, Georgia, Ukraine and Poland.

One of the most important and key points of the EU's new energy policy since 2006 is to diversify natural gas sources and routes to ensure energy security. Azerbaijani gas in the Caspian region, especially the Shah Deniz gas field, will be one of the sources of gas in the implementation of the project. The Shah Deniz field is expected to supply gas to the pipeline both during the initial phase of the project and in subsequent phases. Azerbaijan, which has been a world gas exporter since 2007, intends to continue its strong strategy and rich

experience in the oil sector as a gas producer. Although Azerbaijan exports its gas to the world market through 4 routes, our country is also interested in obtaining a wide range of energy routes. In addition, given the important role of energy resources in the development of the country's economy, the implementation of such a large project, of which Azerbaijan will be a key player, will undoubtedly affect the growth of oil and gas revenues and economic growth as a whole.

The diversification of oil and gas pipelines by the Azerbaijani state not only serves the country's energy security, but also has a positive impact on a more efficient and targeted organization of transnational energy exports. At present, Azerbaijani oil is exported to the Mediterranean Sea and world markets via Baku-Tbilisi-Ceyhan in three directions, to the Black Sea ports and European markets via the Baku Supsa and Baku-Novorossiysk lines. The next project is to extend the Baku-Supsa line to Eastern Europe via the Odessa-Brody-Plotsk-Gdansk route (4). The establishment of a joint venture called Sarmatia for this purpose also indicates that the process will be accelerated in the near future. After that, it is planned to take practical steps to implement additional routes to European markets for the transportation of energy resources of the Caspian Sea.

To sum up, Azerbaijan, which pursues a policy of diversifying transnational energy exports to deliver oil and natural gas from the Caspian Basin to ports in the Black, Mediterranean and Baltic Seas, the surrounding regions, as well as Central Europe, is currently working to establish multiple export routes and pipelines. This not only ensures its independent energy policy and export security, but also serves the interests of the region's oil and gas countries and Europe's energy security. Today's economic growth rate of the Republic of Azerbaijan also shows that it occupies one of the highest positions not only in the South Caucasus, but also in the CIS and other European countries, and in the coming years will become one of the most developed countries in Europe.

Conclusion:

According to the needs of modern world, the dominating type of energy always changes. It started with wood, coal, oil and currently main types are gas and renewable energy. Due to that, Europe started more focus of their gas supplier. Currently, Europe depends on North Sea, North Africa and Russia. In order to contribute to the energy security, Europe is willing to diversify their market. SGC is one of the ways to execute that. Through the South Gas Corridor Europe will be able to transfer the Shahdeniz gas. However, the importance of SGC in that context is not only about the gas from Shahdeniz to Europe, because, it's a "small slice in a big pie". The main importance of this pipeline

is about the creation of connection between Europe and Caspian region. It is planned to transfer after the gas from the countries near Caspian Sea, because these countries are sufficiently rich with gas resources.

Parties involved in this project are European Union, Turkey, Georgia and Azerbaijan. While analyzing previous mentioned countries, it should be mentioned that there is stability in relationship. Especially, Turkey, Azerbaijan and Georgia already connected with South Caucasus Pipeline, so in that context there is long term stability between these countries. In addition, legislation of the countries allows to make this project happen in the fast and safe way.

Implementing SGC is about contributing energy securities of the main parties (in that context Azerbaijan and Europe Union), particularly to the diversification of the market. Additionally, this project gives opportunity to strengthen up the relations between the parties and showcasing the importance of Caspian region, specifically Azerbaijan. From the first look, it may seem that Azerbaijan got a weaker side in these negotiations, however the future directions of the project totally depends on Azerbaijan and its future directions. That point makes our country more powerful.

In conclusion, Azerbaijan is one of the ways for Europe to diversify their market and have an additional alternative for unexpected situations. Considering the situation in the oil market, the success of SGC will contribute Azerbaijan to strengthen up in gas sector. Tendencies in the safety of environment, makes this project more relatable to the modern days, and future. Furthermore, SGC has positive impact to all the parties involved, and it's one of the first steps to the connection between Europe and Caspian region.

References:

1. Abbasova, G. 2020. Shah Deniz gas exports through Sangachal terminal soar. Retrieved from <https://report.az/en/energy/shah-deniz-gas-exports-through-sangachal-terminal-soar/>
2. Ar. (2020, March 17). Liquefied natural gas - Energy European Commission. Retrieved from https://ec.europa.eu/energy/topics/oil-gas-and-coal/liquefied-natural-gas-lng_en
3. Energy production and imports. (2019, June). https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Energy_production_and_imports
4. Emadi, S., Nezhad, H. (2011). Energy market for Caspian Sea oil and its supply, IBSU Scientific Journal (IBSUSJ), ISSN 1512-3731, International Black Sea University, Tbilisi, Vol. 5, Iss. 2, pp. 21-34. Retrieved from <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/54651/1/682444715.pdf>
5. From where do we import energy and how dependent are, we? (n.d.). Retrieved from <https://ec.europa.eu/eurostat/cache/infographs/energy/bloc-2c.html>

6. Gasimova, R. (2020). Gas Production at Shah Deniz to increase in 2020. Retrieved from https://www.azernews.az/oil_and_gas/160933.html
7. Gasimova, R. (2020). Gas Production at Shah Deniz to increase in 2020. Retrieved from https://www.azernews.az/oil_and_gas/160933.html
8. Groundbreaking Ceremony of TANAP (n.d). Retrieved from <https://www.enerji.gov.tr/en-US/News/Groundbreaking-Ceremony-of-TANAP->
9. Heydarov, P. (2017). SHAH DENIZ GAS ON TARGET TO REACH EUROPE in 2018. Retrieved from <http://www.visions.az/en/news/852/689d22c5/>
10. Jamalov, R., Alizada T. (2015). Energy security and energy union perspectives from Azerbaijan. Retrieved from http://cesd.az/new/wp-content/uploads/2015/11/Energy_security_and_Energy_union_perspectives_for_Azerbaijan_CESD_Policy_Paper.pdf
11. Shah Deniz Project (2019). Retrieved from <https://www.sgc.az/>
12. Role of Azerbaijan in Europe's energy security. 2019. Retrieved from <https://en.trend.az/azerbaijan/business/3130522.html>
13. TANAP. Retrieved from <https://www.tanap.com/corporate/about-us/>
14. TAP at a glance. (n.d.). Retrieved from <https://www.tap-ag.com/the-pipeline>

XÜLASƏ

AZƏRBAYCAN AVROPANIN YENİ VƏ ALTERNATİV ENERJİ MƏNBƏYİ KİMİ

Həsənova Ş.Ş.

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Beynəlxalq münasibətlər və
xarici siyasət kafedrasının doktorantı*

Dövlətlərin milli təhlükəsizliyində enerji təhlükəsizliyi həlledici yerə və rola malikdir. Məsələyə bu kontekstdən yanaşdıqda Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında Azərbaycan həlledici rola malikdir. Bu baxımdan Avropanın meqa layihəsi hesab edilən Cənub Qaz Dəhlizi layihəsinin təşəbbüskarı Azərbaycan Respublikası olmuşdur. Hal-hazırda sözügedən layihənin reallaşması istiqamətində son tamamlanma işləri başa çatmaqdadır. Məqalədə də bu prosesin detalları ətrafında elmi təhlillər aparılmış və müvafiq nəticələr çıxarılmışdır. Məqalədə Cənub Qaz Dəhlizi layihəsinin əsas komponentləri olan “Şahdəniz-2”, Cənub Qafqaz Boru Kəmərinin genişləndirilməsi, Trans-Anadolu Boru Kəməri (TANAP) və Trans-Adriatik Boru Kəməri (TAP)

haqqında məlumat verilmişdir. Eyni zamanda məqalədə göstərilir ki, Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyi siyasəti heç bir halda üçüncü dövlətin əleyhinə yönəlməmişdir.

Açar sözlər: *Avropa, Azərbaycan, Cənub Qaz Dəhlizi, Trans-Anadolu Boru Kəməri, Trans-Adriatik Boru Kəməri*

РЕЗЮМЕ

АЗЕРБАЙДЖАН КАК НОВЫЙ И АЛЬТЕРНАТИВНЫЙ ИСТОЧНИК ЭНЕРГИИ В ЕВРОПЕ

Гасанова Ш.Ш.

Докторант кафедры Международных отношений и внешней политики, Академии Государственного Управления при Президенте Азербайджанской Республики

Энергетическая безопасность играет ключевую роль в национальной безопасности государств. С этой точки зрения, Азербайджан играет ведущую роль в обеспечении энергетической безопасности Европы. Азербайджанская Республика была инициатором проекта Южного газового коридора, который считается мегапроектом в Европе. В настоящее время "Южный газовый коридор" близится к завершению. В статье также проведен научный анализ деталей данного процесса и сделаны соответствующие выводы.

Ключевыми компонентами проекта Южного газового коридора являются Шах Дениз-2, расширение Южно-Кавказского газопровода, Трансатлантического газопровода (TANAP) и Трансадриатического газопровода (TAP). В то же время, в статье рассматривается что политика энергетической безопасности Азербайджана никогда не была направлена против третьей страны.

Ключевые слова: *Азербайджан, Европа, Южный газовый коридор, Трансатлантический газопровод (TANAP), Трансадриатический газопровод (TAP)*

DAVAMLİ İNKİŞAFIN REGIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Tahirli F.İ.

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının doktorantı*

Məqalədə davamlı inkişaf anlayışının formalaşması, davamlı inkişaf konsepsiyasının yaranması tarixi bəzədə qısa icmal verilir. Eyni zamanda davamlı inkişafa verilmiş müxtəlif təriflərdəki oxşar və fərqli cəhətlər müqayisə edilir, fikir müxtəlliyinin yaranma səbəbləri aşkara çıxarılır. Tədqiqat prosesində davamlı inkişafın global və lokal strukturu aydınlaşdırılır. Bu strukturun iyerarxikliyi təsdiq edilir. Davamlı inkişafın ayrıca bir dövlət səviyyəsində götürülməsi və onun strukturunun qurulması məsələsi nəzərdən keçirilir. Azərbaycan respublikasında davamlı inkişafın regionları proyeksiyanması Cənub regionu əsasında aparılır. Regionun ayrı-ayrı rayonlarında inkişaf etmiş və ya inkişaf etmə potensialı yüksək olan sahələr təyin edilir. Davamlı inkişafın regionun rayonları üzrə qurulması məsələləri qismən təhlilə cəlb olunur.

Açar sözlər: *davamlı inkişaf, region, davamlı inkişaf məqsədləri, ekologiya, iqtisadi artım*

Müasir dövrdə davamlı inkişaf ictimai-siyasi, iqtisadi və sosial sahələrin hər birində diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. İnsan və ictimai həyatın bütün mərhələlərində davamlı inkişafın təmin edilməsi global və ümumi bir məqsədə xidmət göstərir. Bütün sahələrdə davamlı inkişafa nail olunması ayrılıqda götürülmüş bir ölkənin, bir regionun deyil, ümumilikdə bəşəriyyətin rifahına xidmət edəcəkdir.

Davamlı inkişaf konsepsiyasının yaranması və təkamülü artıq yarım əsrdən artıq bir dövrü əhatə edir. İlk dəfə “Davamlı inkişaf” termini Stokholmda keçirilmiş ətraf mühit üzrə I Ümumdünya Konfransında istifadə edilmişdir.

BMT-nin XVII Baş Məclisi «Ekoloji inkişaf və təbiətin mühafizəsi» adlı xüsusi qətnamə qəbul etmiş və bu sənəddə təbiətin mühafizəsi təşkilata üzv olan dövlətlərin bilavasitə vəzifəsi kimi qeyd olunmuş, təbii ehtiyatların qorunub saxlanması üzrə tədbirlər iqtisadi inkişafı paralel aparılması vurğulanmışdır.

Davamlı inkişafa həsr olunmuş BMT-nin üç konfransı (Stokholm -1972; Rio-de Janeyro -1992; Rio-de Janeyro - 2012), bir ümumdünya sammiti (Yoxannesburq -2002), bir Baş Assambleya toplantısı (Nyu-York -2015) və bir ümumdünya iqtisadi forumu (Davos -2018) əslində inklüziv davamlı inkişafa keçid mərhələsi rolunu oynamışdır [1, s.42-43].

Bəşəriyyəti gələcək təhlükədən xilas etmək yollarının axtarılmasına diqqətin artırılması bu sahədə yeni araşdırmalara təkan verdi. BMT-nin 1984-cü ildə keçirilmiş Baş Assambleyasında ətraf mühit və inkişaf üzrə xüsusi komissiyanın yaradılması ilə bağlı qərar qəbul olundu. Q.X.Bruntlandın (Norveç) sədrliyi altında işləyən komissiya «Bizim ümumi gələcəyimiz» adlanan məruzə hazırladı. Bu məruzədə ətraf mühitə ziyan vurmeyən davamlı inkişaf (sustainable development) konsepsiyası irəli sürdü. Konsepsiyanın əsas mahiyyətini belə ifadə etmək olar: İnsan cəmiyyəti istehsal, demoqrafiya prosesləri və başqa qüvvələrlə planetimizin ekosferasına güclü təzyiq göstərir və onu sıradan çıxarır. Yalnız davamlı inkişaf yoluna keçməklə mövcud tələbatları ödəmək, gələcək nəsillər üçün təminat yaratmaq olar [2, s.14].

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının təşəbbüsü ilə 1992-ci ildə Rio-de-Janeyro şəhərində keçirilmiş ətraf mühit və inkişaf üzrə II Ümumdünya konfransda 179 dövlətin nümayəndələri bəyanat qəbul etdi və «XXI əsrin Gündəliyi» adlanan sənədi təsdiqlədi. Beynəlxalq ekoloji təşkilatların proqram sənədinə çevrilmiş Gündəlikdə "Davamlı inkişaf" konsepsiyası prioritet kimi müəyyənləşdirildi və 40 il ərzində yerinə yetirilməsi tövsiyə edildi [3].

«XXI əsrin Gündəliyi» biosferin dayanıqlılığı qanunlarından irəli gələn dəhlizlərin (biosferin təsərrüfat tutumlarının) elə bir çərçivəsini və baza problemlərini müəyyənləşdirir ki, onlar qabaqcadan sivilizasiya üçün təyin olunmuş məhdudiyyət və qadağaları özündə əks etdirsin. Rio-de-Janeyro 1992-ci il Konfransının iştirakçılarının fikrincə davamlı inkişafa yanaşmaları dövlətin özü müəyyən etməli və öz daxili normativ hüquqi aktlarında təsbit etdirməlidir.

Göründüyü kimi, davamlı inkişaf konsepsiyası ilk dövrlərdə müasir sivilizasiya üçün müəyyən nəzəri təhlükə şəklində mövcud olan ekoloji fəlakətin qarşısının alınması formasında qəbul olunmuşdur. Belə bir ekoloji fəlakətin əhəlinin artımı nəticəsində tükənən sərvətlərin sürətlə istifadə olunması, eləcə də ətraf mühitin çirklənməsi nəticəsində meydana çıxması proqnozlaşdırılmışdı.

Davamlı inkişaf anlayışının ilk rəsmi tərfi 1984-cü ildə BMT Baş Assambleyasının təşəbbüsü ilə yaradılmış Ətraf mühit və inkişaf üzrə Beynəlxalq Komissiyanı (Bruntland komissiyası) 1987-ci ildə "Bizim ümumi gələcəyimiz" adı altında təqdim etdiyi hesabatda verilmişdir: "Davamlı inkişaf çağdaş nəsillərin tələbatlarının ödənilməsinin elə formasıdır ki, gələcək nəsillərin öz tələbatlarını ödəməsi təhlükə altında qalmır" [4]. Burada əsas diqqət insanların tələbatlarının ödənilməsinə yönəldilmişdir.

Davamlı inkişaf (Sustainable Development) – indiki nəsillərin inkişafını təmin edən və gələcək nəsillərin inkişaf imkanlarını əngəlləməyən inkişafdır" [1, s.158].

Davamlı inkişafın əsas təminatçısı, aparıcı qüvvəsi, lokomotivi iqtisadi tərəqqidir. Ona görə də hər bir ölkədə davamlı inkişafa nail olmaq üçün ilk növbədə iqtisadi tərəqqini təmin etmək lazım gəlir. Davamlı inkişaf konsepsiyasının iqtisadi izahı daha çox onunla əlaqədardır ki, ümumi kapital (insan və təbii kapital, insanlar tərəfindən yaradılan və sosial kapital) azalmadan bir nəsilə digərinə ötürülür. Beləliklə, araşdırmalardan aydın olur ki, davamlı inkişaf və ya davamlı iqtisadi inkişafın əsas səciyyəvi xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- zaman keçdikcə, səmərəlilik və tələbat azalmır;
- resurslardan istifadə elə təşkil edilir ki, zaman keçdikcə, sənaye istehsalı üçün imkanlar azalmır;
- təbii resurslar zaman keçdikcə, azalmır;
- resursların istifadəsindən əldə edilən gəlirlər zaman keçdikcə, azalmır;
- zaman keçdikcə, ekosistemin stabilliyinin minimal şərtləri təmin edilir.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin davamlı inkişaf konsepsiyasının banisi və onun birinci mərhələsini uğurla həyata keçirən ulu öndər Heydər Əliyev olmuşdur. 1993-cü ilin iyun ayının 15-də, xalqın çağırışı ilə hakimiyyətə gəlmiş Heydər Əliyev parlamentdəki ilk çıxışında göstərmişdi ki, “Siyasətdə və iqtisadiyyatda sərbəstlik, hüriyyət, insan azadlığı, insan haqlarının qorunması və sərbəst iqtisadiyyat, bazar iqtisadiyyatı prinsipləri bərqərar olmalıdır”. “İstədiyimiz məqsədlərə çatmaq üçün vəzifə, iqtisadiyyatın bütün sahələrində islahatlar aparmaqdan və bu islahatlar vasitəsi ilə Azərbaycanın mövcud iqtisadiyyatını, sərbəst iqtisadiyyat prinsipləri əsasında irəlilətməkdən ibarətdir” [5]

1993-cü ilin payızından başlayaraq, Heydər Əliyev, Azərbaycan Prezidenti kimi, iqtisadi tənəzzülün qarşısının alınması və dirçəlişin təmin olunması üçün ciddi səylər göstərmişdir. Ölkənin 90-cı illərdəki ağır iqtisadi vəziyyətdən çıxarmaq, dirçəlişi təmin etmək üçün ilk növbədə xarici investisiyaların cəlb edilməsi lazım gəlirdi. Məhz bu dövrdə dünyanın qabaqcıl transmilli korporasiyalarının neft yataqlarının istifadəsi layihəsinə cəlb edildi. Nəticədə Azərbaycanda, geniş miqyaslı iqtisadi islahatlar artıq 1995-ci ildən həyata keçirilməyə başladı.

Əsas makroiqtisadi parametrlərin Heydər Əliyev dövründəki dinamikası, Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf xüsusiyyətlərini göstərir. 1996-cı ildən başlayan yüksəliş ardıcıl davamlılığını ilə seçilir. Ümumi daxili məhsul (ÜDM) istehsalı 1995-ci ildəki 2133,8 mln. manatdan 2000-ci ildə 4718,2 mln. manata qədər yüksəlmişsə, 2005-ci ildə bu göstərici 12522,5 mln. manata çatdı.

Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulan Azərbaycan Respublikasının davamlı inkişafının irəli aparılması işini Prezidenti İlham Əliyev davam etdirmişdir. Onun rəhbərliyi altında ölkəmiz “stabillikdən inkişafa doğru” tərəqqi yoluna qədəm qoymuşdur. Bunu 2003-2008 illərdəki və bundan sonrakı siyasət bariz şəkildə təsdiq edir. Böyük neft gəliri erasının başlaması ilə iqtisadi

di siyasətdə ciddi dəyişiklər baş vermişdir. Bu dövrdə əhalinin yoxsulluq səviyyəsi aşağı düşmüşdür. Həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün müxtəlif proqramların həyata keçirilməsinə başlanmışdır. İşsizliyin aşağı salınması üçün 2003-cü ildən beşillik hədəflər nəzərdə tutulmuş; regionlarının sosial-iqtisadi inkişafında tarazlığın təmin olunması məqsədləri qoyulmuş; antiinflasiya siyasəti və dövlət büdcəsinin inkişafının tənzimlənməsi istiqamətində əsaslı işlər aparılmışdır. Təbii ki, sadalananlar fəaliyyətin bütün istiqamətlərini əhatə etmir. Bununla belə, onlar davamlı və stabil dinamikəli inkişaf siyasətini şərtləndirən mühüm amillər hesab olunmalıdır. Göstərilən istiqamətlərdəki ardıcıl işlər Azərbaycanda 2003-2008-ci illərində əvvəlki 8-10 ildə qazanılmış uğurların möhkəmləndirilməsi və dərinləşdirilməsi dövrünə çevrilmişdir.

2003-2008-ci illərdə dünyada dərinləşən maliyyə böhranının təsiri nəticəsində bir çox aparıcı ölkələrin iqtisadiyyatında yaranan durğunluğa baxmayaraq, Azərbaycanda iqtisadi inkişaf davam etmişdir. Dünya iqtisadiyyatı 2003-cü illə müqayisədə, ümumilikdə 25,4 faiz, o cümlədən ABŞ-da 13,3 faiz, Avropa İttifaqında 13,7 faiz, MDB ölkələrində 45,4 faiz, Çində 66,5 faiz artdığı halda, Azərbaycan iqtisadiyyatı 2,6 dəfə artmışdır. 2008-ci ildə ÜDM - in real həcmi 2003-cü illə müqayisədə, 2,6 dəfə artaraq 38 milyard manat olmuş, o cümlədən qeyri-neft sektoru 1,8 dəfə, neft sektoru isə 4,1 dəfə artmışdır. ÜDM-də özəl sektorun payı 2008-ci ildə 84,5 faiz təşkil etmişdir. İl ərzində ÜDM-in real artımı 10,8 faiz, o cümlədən neft sektoru üzrə 7 faiz, qeyri-neft sektoru üzrə isə 15,7 faiz olmuşdur. ÜDM-ün adambaşına düşən nominal həcmi 2003-cü ilə nisbətən 5 dəfə artaraq 4.440 manat təşkil etmişdir. İqtisadi yüksəlişin əsas bazası olan sənaye sahəsində 2008-ci ildə istehsal olunmuş məhsulun həcmi 28 milyard manat təşkil etməklə, il ərzində 7 faiz, son beş ildə isə 2,5 dəfə artmışdır.

Akademik U. Ələkbərov inklüziv inkişafın idarə olunması probleminə həsr etdiyi monoqrafiyada ölkənin inklüziv inkişafının ümumi indikatorlarını təyin etmiş, Azərbaycanda inklüziv inkişaf indeksinin artımını təmin edən əsas göstəricilərini müəyyənləşdirmiş, respublikada inklüziv inkişafın iqtisadi indikatorlarının formalaşmasını araşdırmış, 20 ilə yaxın dövr ərzində (1999 – 2017) Azərbaycanda adambaşına düşən ÜDM-in artım dinamikasının diaqramını qurmuşdur. Müəllif qeyd olunan dövrün müxtəlif zaman kəsiklərində yoxsulluq səviyyəsinin aşağı salınması, insan potensialının inkişafı, əhali arasında gəlirin bölünməsi xarakteri, demografik struktur və digər məsələləri tədqiq etmişdir [6, s.137-167]

Sosial siyasət davamlı inkişafın vacib elementlərindən biridir. Dünya bankının verdiyi məlumata görə yoxsulluq səviyyəsi 5%-dir. Azərbaycanda yoxsulluq səviyyəsinin göstəriciləri ölkəmizin inkişafını və siyasətimizin yüksək nəticələrini göstərir. Ölkəmiz o göstəriciləri qısa bir zamanda 49%-dan 5%-ə salmışdır. Davos forumunun hesabatlarına görə, Azərbaycan sosial inkişaf

naminə iqtisadi potensialından ən effektiv istifadə edən ölkədir. Bu fakt Davos forumunun prezidenti, professor Klaus Schwabın araşdırmalarında da təsdiqini tapmışdır.

Davamlı inkişafın əhatə etdiyi struktur qlobal və lokal ola bilər. Qlobalıq bu problemin bəşəriyyət üçün prioritetindən irəli gəlir. Davamlı inkişafa yalnız dünyanın bir yerində, bir dövlətində nail olmaq problemin həllinə aparıb çıxarmır. Çünki bütün dünyada təbii sərvətləri qorumaq, resurslardan normal istifadə etmək, onları tükətmək deyil, artırmağın qayğısına qalmaq lazım gəlir. Əlbəttə, bu halda söhbət tükənən ehtiyatlardan getmir. Bu münasibət müəyyən resursları istifadə etməklə onları yenidən bərpası imkanlarını nəzərə almağı əhatə edir.

“Sivilizasiyanın müasir mərhələsi inkişaf proseslərinin idarə edilməsi üzrə dövlət siyasətinin ölkənin təhlükəsizliyi və tərəqqisinin başlıca faktoru olmasından xəbər verir. Beynəlxalq müqayisələr deməyə əsas verir ki, bu faktor ölkənin uğurlu inkişafı baxımından həlledici rol oynayır”[1, s.3]. Göründüyü kimi, davamlı inkişaf konsepsiyasının məkan səviyyəsində lokallaşmasında strukturca ikinci mövqedə konkret ölkəni də qoymaq olar. Bununla belə, hazırkı bölgü sistemi strukturda qitə səviyyəsini də nəzərə almağı tələb edir. Beynəlxalq münasibətlər sistemi müxtəlif dövlətlərin ictimai, iqtisadi həyatın ayrı-ayrı sahələrində əməkdaşlığını reallığa çevirmişdir. Odur ki, davamlı inkişaf belə birliklər üzrə də həyata keçirilə bilər.

Fikrimizcə, davamlı inkişaf hər bir dövlət üçün konkret iqtisadi-siyasi sahədir. Hər bir dövlət özünün davamlı inkişaf konsepsiyasını hazırlamaq məcburiyyətindədir. Konkret dövlət formatında davamlı inkişaf strukturca ümumi olub regionları əhatə edəcəkdir. Bu halda hər bir regionun spesifik davamlı inkişaf konsepsiyası yaradılmalı və bu konsepsiyalar həmin dövlətin davamlı inkişaf konsepsiyasında birləşməlidir.

Davamlı inkişaf siyasəti və onun əsasında duran davamlı inkişaf konsepsiyası hər hansı bir dövlətin regionlarına proyeksiyalandırıla bilər. Bu halda regionların, xüsusi halda bir regionun davamlı inkişafı nəzərdə tutulur. Burada da struktur iyerarxiya qurmaq mümkündür. Konkret regiona daxil olan hər bir rayon üzrə davamlı inkişaf konsepsiyasını hazırlamaq mümkündür. Coğrafi-iqtisadi regionlaşdırma müxtəlif kriteriyalara əsaslanır və burada əsas meyarlar ərazi, əhalinin tərkibi, istehsal, resurslar və infrastrukturunu nəzərdə tutur.

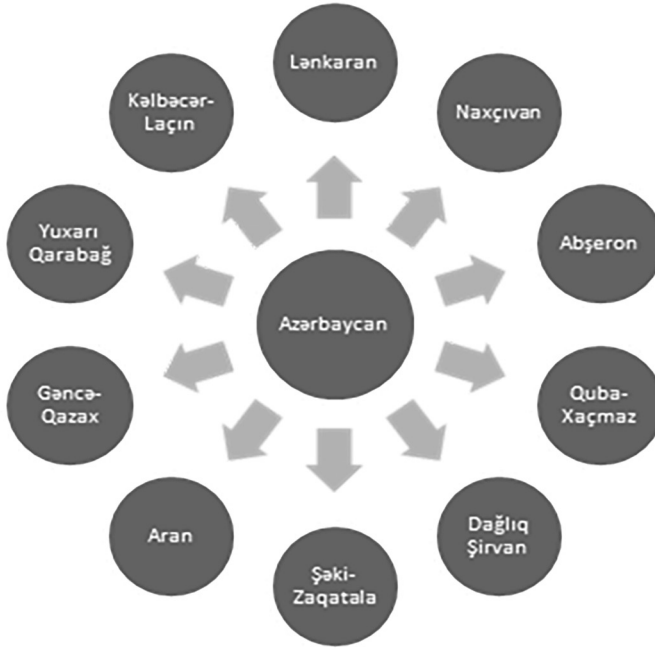
Azərbaycan Respublikası son illər sosial və iqtisadi inkişaf sahələrində kifayət qədər nailiyyətlər əldə etmişdir ki, bu da milli və beynəlxalq sənədlərdə öz əksini tapmışdır. Sosial və iqtisadi sahələrdəki nailiyyətlərin artmasının davamlı olması ölkədə vacib şərt kimi qəbul edilmişdir. Ölkənin ekoloji strategiyası ətraf mühitin qorunması sahəsində fəaliyyətin koordinasiyasının gücləndirilməsi yolu ilə milli, beynəlxalq və regional səviyyələrdə təbii ehtiyatların mühafizəsinə, elmə əsaslanan inkişaf prinsiplərinin tətbiqinə, indiki və gələcək

nəsillərin maraqlarının təmin edilməsinə, ölkənin iqtisadi və insan ehtiyatlarının istifadəsində davamlılığın təmin olunmasına yönəlmişdir.

Davamlı inkişaf bütün sahələrə nüfuz edir və etməlidir. Azərbaycan Respublikasının ekoloji siyasətə dair ilk sənəd kimi "Davamlı inkişaf" prinsiplərinə əsaslanan "Azərbaycan Respublikasının ekoloji Konsepsiyası"nı qeyd etmək olar. Bu konsepsiyada respublikamız üçün ətraf mühitin mühafizəsi baxımından üstün əhəmiyyətli olan problemlərin həlli üzrə əsas prinsiplər öz əksini tapmışdır. 1996-cı ildə hazırlanmış "Azərbaycan Respublikasının Ətraf mühitinin vəziyyətinə dair" Milli Məruzədə ölkəmizin ekoloji siyasəti daha da təkmilləşdirilmiş qaydada ictimaiyyətə təqdim edildi və bunun əsasında 1998-ci ildə "Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planı" hazırlanaraq aktual ekoloji problemlərin istiqamətləri əsasında birinci dərəcəli layihələr müəyyənləşdirildi.

1994-cü ildə imzalanmış və Azərbaycan Respublikasının tarixində yeni mərhələnin əsasını qoyan "Əsrin muqaviləsi"nin icrasına başlanılması xarici investisiyaların ölkəyə cəlb olunmasına güclü təkan vermişdir. Uğurlu neft strategiyasının həyata keçirilməsi nəticəsində ilbəl artan neft və qaz gəlirlərini qeyri-neft sektoruna yönəltməklə iqtisadiyyatın tarazlı inkişafına nail olmaq son illər Azərbaycan dövlətinin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri olmuşdur. Bu baxımdan regionların inkişafının sürətləndirilməsi dövlətin iqtisadi siyasətinin başlıca hədəflərindən biri kimi müəyyənləşdirilmişdir. Regionlarda mövcud olan əmək ehtiyatlarından, təbii və iqtisadi potensialdan səmərəli istifadə etmək, iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun inkişafını sürətləndirmək və aqrar sektorda islahatları dərinləşdirmək, əhəlinin məşğulluğunu artırmaq, yoxsulluğun səviyyəsini azaltmaq, infrastrukturunu yeniləmək, əlverişli investisiya şəraiti, müasir tipli müəssisələr, yeni iş yerləri yaratmaq istiqamətində sistemli tədbirlər dövlət proqramları çərçivəsində həyata keçirilir.

Məlumdur ki, 1930-cu ildə Azərbaycanda qəza bölgüsü ləğv edildi və indiyədək mövcud olan rayon inzibati ərazi bölgüsünə keçildi. Hazırda Azərbaycanda 66 kənd rayonu və 13 şəhər rayonu (bunun 11-i Bakıda, 2-si isə Gəncədədir) var. Təbii şəraitinə görə, Azərbaycan 5 təbii fiziki-coğrafi vilayətdən, təsərrüfat xüsusiyyətinə görə isə 10 iqtisadi rayondan ibarətdir. Lənkəran, Naxçıvan və Aran (və ya Kür-Aran) fiziki-coğrafi vilayətləri eyni adlı iqtisadi rayonları yaradır. Böyük Qafqaz vilayəti daxilində – 4, Kiçik Qafqaz vilayəti daxilində isə – 3 iqtisadi rayon yerləşib.

Azərbaycanda və onun regionlarında bu və ya digər sahənin davamlı inkişafı bütövlükdə regionların inkişafından asılıdır. “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının (2004-2008-ci illər)” icrası nəticəsində ölkədə makroiqtisadi göstəricilərin səviyyəsində yüksək artım əldə edilmiş, beş il ərzində Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) real həcmi 2,6 dəfə artaraq 38 milyard manata çatmış, ÜDM-in adambaşına düşən nominal həcmi 5 dəfə artaraq 4440 manat təşkil etmişdir. Qeyri-neft sektoru 1,8 dəfə artmış, 2008-ci ilin yekunlarına görə ÜDM-də qeyri-dövlət sektorunun payı 84,5 faiz təşkil etmişdir. Ölkə sənayesində 2,5 dəfə, kənd təsərrüfatında isə 25,2 faiz artım olmuşdur. 2003-cü illə müqayisədə 2008-ci ildə əhalinin gəlirləri 4 dəfə artmış, yoxsulluq səviyyəsi 13,2 faizədək azalmışdır. Ölkə iqtisadiyyatının inkişafına bütün maliyyə mənbələri hesabına əsas kapitalla qoyulmuş investisiyanın həcmi beş ildə 33,5 milyard manat təşkil etmiş, bunun 53,2 faizi daxili, 46,8 faizi isə xarici investisiyalar olmuşdur. Bu dövr ərzində regionlara yönəldilmiş dövlət investisiyalarının ümumi məbləği 6,8 milyard manata yaxın olmuşdur. Qeyri-neft sektoruna qoyulan investisiyanın həcmi beş ildə 6,2 dəfə artmış və ümumi investisiyaların strukturunda onun xüsusi çəkisi 2003-cü ildəki 26,8 faizdən 2008-ci ildə 69 faizə çatmışdır. 2004-2008-ci illərdə dövlət investisiyalarının həcmində artımın regionlarda infrastruktur, kommunal, sosial və turizm xidməti obyektlərinin tikintisinin bir neçə dəfə artmasına və xidmət sektorunda keyfiyyətin yüksəlməsinə təkan vermişdir.

“Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” əvvəlki proqramın davamı olaraq ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətləndirilməsinə, iqtisadiyyatın diversifikasiyasına, tarazlı regional və davamlı sosial-iqtisadi inkişafa, əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılmasına nail olmaq məqsədi daşıyır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2009-cu il 14 aprel tarixli 80 nömrəli Fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 11 fevral tarixli 24 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının (2004-2008-ci illər)” məntiqi davamı olaraq hazırlanmış sənəddə ölkə regionlarının inkişafı sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlərin daha da möhkəmləndirilməsi, başlanmış inkişaf tədbirlərinin 2009-2013-cü illərdə də davam etdirilmişdir.

Regionların hərtərəfli inkişafı sahəsində 2004-cü ildən başlanılmış məqsədyönlü siyasətin davamı olaraq “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” hazırlanmışdır. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrası ölkə iqtisadiyyatının inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə, makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasında, regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsində, yeni müəssisələrin və iş yerlərinin yaranmasında, irimiqyaslı infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsində, kommunal xidmətlərin səviyyəsinin yüksəldilməsində, nəticədə əhalinin rifah halının daha da yaxşılaşdırılmasında və yoxsulluq səviyyəsinin aşağı düşməsində müstəsna rol oynamışdır.

Dövlət proqramlarının icra olunduğu 2004–2018-ci illər ərzində ümumi daxili məhsul 3,3 dəfə, o cümlədən qeyri-neft sektoru üzrə 2,8 dəfə, sənaye üzrə 2,6 dəfə, kənd təsərrüfatı üzrə 1,7 dəfə artmışdır. Bu müddətdə həyata keçirilmiş məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində ölkədə 1,5 milyonu daimi olmaqla 2 milyondan çox yeni iş yeri, 100 mindən çox müəssisə yaradılmış, işsizlik 5 faizə, yoxsulluq səviyyəsi isə 5,1 faizə enmişdir. Dövlət proqramları çərçivəsində görülmüş genişmiqyaslı işlər regionların qarşdakı illərdə də inkişafı üçün möhkəm zəmin yaratmışdır.

29 yanvar 2019-cu ildə “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı qüvvəyə minmişdir.

Həyata keçirilmiş və hazırda reallaşdırılan Dövlət Proqramları nəticəsində Azərbaycanda bütün infrastrukturun dünya standartlarına çatması və Avropa Birliyinin meyarlarına bərabər olmasına şərait yaradılır. Bu baxımından Dövlət Proqramlarında ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələri və regionlar üzrə bu vaxta qədər həll olunmamış bütün məsələlərin, o cümlədən bütün bölgələrdə hər bir

kəndin konkret problemlərinin, əhalini narahat edən məsələlərin prioritet vəzifə kimi həmişə qarşıya qoyulması davamlı inkişafın təmin olunmasında əsaslı rol oynamaqdadır.

Ötən dövrdə ölkənin bütün bölgələrində, o cümlədən də Cənub iqtisadi rayonunda ekoloji tarazlığı bərpa etmək, ətraf mühitin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə bir sıra tədbirlər yerinə yetirilmişdir.

Cənub regionun sənayesi bitkiçilik və balıqçılıq məhsullarının emalına əsaslanır. Yeyinti sənayesi balıq emalı və balıq konservi, çay, meyvə-tərəvəz konservi, şərab zavodları ilə təmsil olunur. Rütubətli subtropik iqlimin və sarı torpaqların olması sitrus meyvələrin, üzümün, çayın, taxılın və tərəvəzçiliyin inkişafına imkan verir. Cənub iqtisadi rayonunun sosial-iqtisadi inkişafının müasir vəziyyətində əsaslı irəliləyiş hiss olunmaqdadır. Ölkə iqtisadiyyatında həyata keçirilmiş iqtisadi islahatlar, regionların sosial-iqtisadi inkişafı istiqamətində aparılan tədbirlər, sahibkarlığın inkişafı sahəsində görülən işlər öz müsbət nəticələrini verməyə başlamışdır. Məsələn, 2003-2011-cu illərdə Lankaran iqtisadi rayonunun ümumi məhsul buraxılışının həcmi 4 dəfə, adambaşına düşən ümumi məhsul buraxılışının həcmi isə 3.6 dəfə artmışdır. 2011-ci ildə iqtisadi rayonun ölkə əhalisinin 9,3 faizini təşkil etdiyi halda, məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışında xüsusi çəkisi 2.5 faizə, sənaye məhsulunda xüsusi çəkisi 0.25 faizə, kənd təsərrüfatı məhsulunda xüsusi çəkisi 25,3 faizə, pərakəndə əmtəə dövriyyəsində xüsusi çəkisi isə 7 faizə bərabər olmuşdur. Adambaşına düşən ümumi məhsul ölkə üzrə orta göstəricidən aşağı olmuşdur. 2011-ci ildə adambaşına düşən ümumi məhsulun həcmi ölkə üzrə 5231 manat olduğu halda, iqtisadi rayonda bu göstərici 983.5 manata, o cümlədən, Astara

rayonunda 1182.1 manata, Cəlilabad rayonunda 1024.9 manata, Lerik rayonunda 759.2 manata, Lənkəran rayonunda 1919 manata, Masallı rayonunda 1000.5 manata, Yardımlı rayonunda isə 674.5 manata bərabər olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, 2003-2011-ci illər ərzində Astara rayonunda ümumi məhsulun buraxılışının həcmi 4.3 dəfə, Cəlilabad rayonunda 2,6 dəfə, Lerik rayonunda 2,9 dəfə, Lənkəran rayonunda 3.4 dəfə, Masallı rayonunda 3.6 dəfə, Yardımlı rayonunda 3.3 dəfə artmışdır. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı üzrə regionun ayrı-ayrı rayonlarında investisiya qoyuluşlarının müxtəlif sahələrdə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulub. Məsələn, Lənkəran rayonunda konserv zavodunda ketçup hazırlama avadanlığının və tomat dolum xəttinin qurulması, müasir çay plantasiyalarının salınması, intensiv bağçılıq təsərrüfatlarının yaradılması, 18 ha texniki sort pomidor təsərrüfatının yaradılması, intensiv sitrus bağlarının salınması, çayçılığın inkişafı istiqamətində tədbirlərin davam etdirilməsi, Lənkəran Regional Aqrar Elm və İnnovasiya Mərkəzində elmi-tədqiqat təcrübə-sınaq-təlim mexanizminin qurulması, işsiz, xüsusilə əmək qabiliyyətli ünvanlı sosial yardım alan, habelə sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən şəxslərin özünüməşğulluq proqramına cəlb olunması işinin davam etdirilməsi, Əlillərin Regional Bərpa mərkəzinin əsaslı təmiri nəzərdə tutulubsa, Astara rayonunda Çay fabrikində yeni xəttin qurulması, çəltik dəyirmanının tikintisi, çəltikçiliyin inkişafı istiqamətində tədbirlərin davam etdirilməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının inkişafına xidmət edən infrastrukturun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, Ərçivan-Artupa-Səncərədi-Alaşa-Züngüləş avtomobil yolunun yenidən qurulması, turizmin inkişafı istiqamətində tədbirlərin davam etdirilməsi, Cəlilabad rayonunda Xalça fabrikinin tikintisi, 600 ha ərazidə yaradılmış heyvandarlıq üzrə mövcud aqroparkın genişləndirilməsi, 185 ha sahədə kartofçuluq təsərrüfatının yaradılması, süd və ət emalı sahələrinin yaradılması, taxılçılıq məhsullarının (bərək buğda) istehsalı üzrə 50 ha ərazidə müasir nümunəvi təsərrüfatın yaradılması, "ASAN xidmət" mərkəzinin tikintisi planlaşdırılır. Bu üç rayon üzrə tədbirlərin müqayisəsində həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər vardır. Bu da hər rayonun inkişaf dərəcəsiindən, mövcud problemlərindən asılı olmuşdur. Şübhəsiz ki, rayonların iqlim, təbiət, təsərrüfat sistemindəki yaxınlıq da öz təsirini göstərir. Qeyd edilənlər iqtisadi rayonun digər bölgələrində də Dövlət Proqramı çərçivəsində görülmüş işlərin tam spektrini açmağı və təhlil etməyi tələb edir. Tədqiqatda verilmiş göstəricilər Cənub regionunda davamlı inkişafın idarə olunması və qiymətləndirilməsinin ayrı-ayrı sahələr üzrə aparılmasına da ehtiyacın olduğunu təsdiq edir. Bu da Cənub regionu üzrə davamlı inkişafın istehsal və qeyri-istehsal sahələri üzrə tədqiqatının vacibliyinin təsdiqidir.

Ədəbiyyat:

1. Ələkbərov U. Davamlı inkişaf və ekoloji sivilizasiyanın idarə edilməsinin əsasları. Bakı, “Təhsil”, 2017, 176 s.
2. Nəsiboğlu M. Ekoloji təhlükəsizlik və ətraf mühitin monitorinqi// İdman və ətraf mühit. Seminar materialları. Bakı MOK nəşri, 2009. -S.14-16
3. Agenda 21 the UN Programme of action from Rio. 1992
4. Всемирная стратегия охраны природы, 1980 /World Conservation Strategy.IUCN, UNEP and WWF. 1980.
5. Heydər Əliyevin 15 iyun 1993-cü ildə Milli Məclisdə çıxışı // https://az.wikisource.org/wiki/Heyd%C9%99r_%C6%8Fliyevin_15_iyun_1993-c%C3%BC_ild%C9%99_Milli_M%C9%99clisd%C9%99_%C3%A7%C4%B1x%C4%B1%C5%9F%C4%B1
6. Медоуз Д.Х., Медоуз Д.Л., Рандерс Й. Пределы роста. -М.: Прогресс, 1994. –314 с.
7. Алакбаров У. Основы управления инклюзивным развитием. Баку, “Təhsil”, 2018, 216 с.

SUMMARY

REGIONAL ASPECTS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Tahirli F.I.

*Doctoral student of the Academy of Public Administration
under the President of the Republic of Azerbaijan*

This article provides a brief overview and history of the concept of "sustainable development". Furthermore, the author has researched the common features and peculiarities of sustainable development as well revealed the reasons for opinion diversity.

The research clarifies the global and local structure of sustainable development. The article confirms the hierarchy of this structure. The author scrutinizes the process of sustainable development at a different state level and its structural foundation. The regional projection of sustainable development in the Republic of Azerbaijan is based on the experience of the Southern region. The author defines the spheres of high potential for developed and developing districts of the region. The article partially analyzes the issues of district distribution of the region for sustainable development.

Keywords: *sustainable development, region, sustainable development goals, ecology, the economic growth*

РЕЗЮМЕ

ПРОЕКЦИЯ АСПЕКТА УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ РЕГИОНА

Тахирли Ф.И.

*Докторант Академии Государственного Управления
при Президенте Азербайджанской Республики*

В этой статье предоставлен краткий обзор о формировании понятия «устойчивое развитие», об истории возникновения концепции «устойчивое развитие». В то же время сравниваются общие черты и отличительные признаки устойчивого развития, приведенные в различных определениях, выявляются причины возникновения разнообразия мнений. В процессе исследования излагаются глобальные и локальные структуры устойчивого развития. Подтверждается иерархичность этой структуры. Рассматривается вопрос о принятии устойчивого развития на отдельном государственном уровне и становлении его структуры. Проектирование устойчивого развития регионов в Азербайджанской Республике осуществляется по Южному региону. В различных районах региона определяются развитые сферы или сферы с высоким потенциалом развития. Частично анализируются вопросы становления устойчивого развития по районам региона.

Ключевые слова: *устойчивое развитие, регион, цели устойчивого развития, экология, экономический рост*

AZƏRBAYCAN CƏMIYYƏTİNİN İNKİŞAFINDA SOSIAL VƏ İQTİSADI SAHƏLƏRDƏ İNNOVASIYA SİYASƏTİNİN ROLU

Əlirzayeva F.M.

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının “Politologiya və siyasi idarəetmə”
kafedrasında kabinet müdiri, doktorant
e-mail: farida.alirzayeva@mail.ru*

Məqalədə Azərbaycan cəmiyyətinin inkişafında sosial və iqtisadi sahələrdə həyata keçirilən innovasiya siyasətinin rolu ətraflı surətdə təhlili edilir. Sosial sahədə innovativ inkişafın təmin olunması ölkədə vətəndaşlara xidmətin yüksəldilməsi, bu sahədə ən son texnologiyaların tətbiq olunması ilə bağlıdır. Azərbaycan bu sahədə öz brendi olan ASAN xidmət modelinə sahibdir ki, bu modelin geniş şəkildə şərhinə diqqət yetirilir.

Həmçinin məqalədə iqtisadi sahədə innovasiya siyasətinin həyata keçirilməsi və qeyri neft sektorunun inkişaf etdirilməsi məsələsinə də diqqət yetirilir. Belə ki, həm aqarar sahənin inkişaf etdirilməsi, həm də “Made in Azerbaijan” brendinin formalaşması səmtində işlərin aparılması proseduru da ətraflı surətdə işıqlandırılaraq şərh olunur.

Açar sözlər: *dövlət idarəçiliyi, innovativ inkişaf, sosial siyasət, ASAN xidmət, qeyri neft sektorunu*

Azərbaycan Respublikası qeyri-neft sektorunun, sosial sahənin davamlı və artan inkişafını, sabit və rəqabətli milli iqtisadi sistemin maliyyə dayanıqlığını və iş mühitinin möhkəmləndirilməsini təmin edir, bu kimi amillər innovativ inkişaf modelinə keçidi şərtləndirir.

Ölkə prezidenti İlham Əliyevin müəllifliyi və rəhbərliyi ilə Azərbaycanda aparılan islahatlar olduqca geniş əhatəlidir, çünki daha qüdrətli, daha rifahlı Azərbaycanın qurulması yolu məhz islahatlardan keçir, Prezidentin təbirincə desək “islahatlar bizim seçimimizdir”. Bu islahatlar nəticəsində son 17 ildə dövlət və cəmiyyət həyatının bütün sahələrində fundamental dəyişikliklər baş verib və bu qısa zaman kəsiyində Azərbaycan tarixinin ən qüdrətli dövlətinə çevrilib. Yaxşı məlumdur ki, ümummilli lider Heydər Əliyev 1993-cü ildə xalqın təkidi ilə hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra Azərbaycan intensiv islahatlar aparan ölkəyə çevrilib. Əgər 2003-cü ilə qədər bu islahatlar əsasən dövlət

quruculuğunu, siyasi və iqtisadi sahələri əhatə edirsə, həmin ildən bu günə qədər Prezident İlham Əliyev tərəfindən aparılan islahatların kökündə institusional, iqtisadi, hüquqi-qanunvericilik və sosial sahələri modernləşdirməklə həyata keçirilən islahatlar durur və bu sahələrdə əsaslı dəyişikliklər baş verir. Hər sahə üzrə konkret plan, proqram, layihə və vəzifə - məsuliyyət bölgüsü düzgün müəyyənləşdirilir. Ölkəmizin intensiv inkişafı güclü sosial siyasətlə tamamlanır. Məlum olduğu kimi, ölkəmizdə sosial sahədə vəziyyəti dünyanın qabaqcıl ölkələrindəki səviyyəyə çatdırılması hədəflənib. Bu strateji xəttə uyğun olaraq son illərdə ölkəmiz insan inkişafı göstəricilərini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmağa nail olub. 2019-cu il respublikamızda sosial islahatlar ili kimi səciyyələndirilə bilər. Reallaşdırılan sosial islahatlar, bir tərəfdən Azərbaycan Prezidentinin həyata keçirdiyi siyasətin effektivliyini, yüksək praktiki nəticələr verdiyini təsdiqləyir, digər tərəfdən də, dövlətimizin gücünü nümayiş etdirir. Elan olunan və iki mərhələdə həyata keçirilən sosial islahatların maliyyə yükü kifayət qədər böyükdür. Ümumiyyətlə hər iki sosial paketin dəyəri 2019-cu il üçün 2,3 milyard manat, 2020-ci il üçün isə 3 milyard manatdır. İqtisadi islahatlar nəticəsində əldə olunan vəsaiti sosial sahəyə yönəldirik. Amma bu, hələ islahatların növbəti mərhələsinin birinci addımlarıdır. Bundan sonra daha böyük addımlar atılacaqdır. Bu tədbirlər imkan verir ki, sosial sahəyə böyük diqqət yetirək.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli 1138 nömrəli Fərmanına uyğun olaraq bir sıra Strateji Yol Xəritələri qəbul edilmişdir. Bunlardan bir neçəsini nəzərdən keçirə bilərik:

- "Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafı ilə bağlı strateji yol xəritəsi";
- "Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafı ilə bağlı strateji yol xəritəsi";
- "Azərbaycan Respublikasında əlverişli yaşayış sahələrinin inkişafına dair strateji yol xəritəsi";
- "Azərbaycan Respublikasında peşə təhsili və təhsilinin inkişafı ilə bağlı strateji yol xəritəsi";
- "Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafı ilə bağlı strateji yol xəritəsi";
- "Azərbaycan Respublikasında telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə bağlı strateji yol xəritəsi";
- "Azərbaycan Respublikasında kommunal xidmətlərin (elektrik və istilik enerjisi, su və qaz) inkişafına dair strateji yol xəritəsi".

Bütün bunlar innovativ idarəetmənin yeni bir formasıdır ki, sosial infrastruktur yaxşılaşdırılmış və sosial müdafiənin gücləndirilməsi sahəsində bir

sıra uğurlar qazanılmışdır. Belə ki, ölkəmizdə bütün sahələrdə olduğu kimi sosial problemlərin həlli, əhalinin aztəminatlı təbəqəsinin maddi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, sosial siyasət kimi strateji sferada idarəetmənin təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm irəliləyişlərə müvəffəq olunub. Prezident İlham Əliyev sosialyönümlü iqtisadi inkişafın təmin olunmasına böyük diqqət yetirir. Belə ki, son illərdə ölkədə bir sıra sosial islahatlar həyata keçirilmişdir ki, bunun nəticəsində də mühüm irəliləyişlər əldə edilmişdir. Sosial müdafiə o deməkdir ki, dövlət və özəl qurumlar əhalini daimi gəlir mənbəyi ilə təmin edir, məşğulluqla əlaqəli riskləri aradan qaldırır, iqtisadi və sosial sahələrdə təhdidlərin qarşısını alır, əhalinin hüquqlarını qoruyur.

Beynəlxalq təcrübədə sosial müdafiəylə bağlı müxtəlif yanaşmalar geniş spektrlə təsnif olunur. Bura yoxsulluğun azaldılması, insan kapitalının formalaşdırılması, sosial və iqtisadi ədalət, sabitliyin və hərtərəfli inkişafın artırılması kimi yanaşmaları özündə əks etdirən meyarlar daxildir.

Əmək bazarında həyata keçirilən tədbirlərinin əsas məqsədi əmək qabiliyyətli qrupların hüquqlarının qorunması, işsizlərin məşğulunun təmin edilməsidir. Bu istiqamətdə dövlətin innovativ idarəetmə tədbirləri aktiv və passiv olur. Aktiv tədbirlərə əlavə iş yerlərinin yaradılması, kiçik və orta müəssisələrin sayının artırılması aiddir. Passiv tədbirlərə xəstəlik məzuniyyəti, analıq məzuniyyəti, təhlükəsiz iş şəraiti və minimum əmək haqqını təyin edən qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, həyata keçirilməsi daxildir.

Əmək bazarı aktiv və passiv tədbirləri genişləndirməklə, əmək qabiliyyətli vətəndaşların işlə təmin olunması üçün şərait yaradır. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 30 iyun 2017-ci il tarixində “İşsizlikdən sığorta haqqında” qanunun tətbiqi barədə 2017-ci il 5 avqust tarixində Fərman imzaladı. Qanun 1 yanvar 2018-ci ildə qüvvəyə minib. “Qanunda Azərbaycan Respublikasının əmək bazarında riskin ötürülməsinə əsaslanan münasibətlərin və yeni maliyyələşmə mexanizmlərinin yaradılması, sığortaların itirilmiş əməkhaqqlarının kompensasiya olunması və işsizliyin yaradılması hallarının qarşısının alınması üçün qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi yolu ilə əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinə təminat verməsidir”[9]. Sığorta ödənişini almaq üçün vətəndaş müvafiq icra hakimiyyəti orqanına müraciət edir və sığorta mükafatının miqdarı işsizlik müddətinin uzadılmasına uyğun olaraq müəyyən faiz dərəcələri ilə müəyyən edilir. Sosial yardım və dəstək ictimai vəziyyətin yaxşılaşdırılması, səhiyyə xidmətlərinin gücləndirilməsi, tibbi sığortanın təkmilləşdirilməsi, sağlam qida ehtiyatları ilə təmin edilməsi, savadlılığın artırılması kimi prioritetləri əhatə edir.

Səhiyyə sektorunda həyata keçirilən innovativ islahatlar göstərilən tibbi xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, müasir standartlara uyğunlaşdırılmasına,

tibb müəssisələrinin maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılması kimi nailiyyətlərə səbəb olmuşdur. Azərbaycanda səhiyyə sistemində köklü islahatlar aparılaraq, mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sistemi yaradılır, tibbi xidmətin keyfiyyəti daha da artırılır, icbari tibbi sığorta tətbiq olunur.

Sosial müdafiə ölkənin qanunvericiliyindən və sosial siyasətindən asılı olaraq müxtəlif ölkələrdə fərqli şəkildə həyata keçirilir. Məsələn, sosial pensiya sosial müdafiənin ən çox yayılmış və ən təsirli vasitələrindən biridir. Əmək pensiyaları ilə bağlı fərman və sərəncamlar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən sosial müdafiənin prinsipləri çərçivəsində qəbul edilib. Qəbul edilən sərəncam və fərmanlar bütün növ əmək pensiyalarının sığorta hissəsinin artması və ayrı-ayrı uçot sistemində fərdi hesabların sığortasında toplanmış pensiya kapitalının məbləğlərinin indeksləşdirilməsi nəzərdə tutulur.

Azərbaycan Respublikasında sosial müdafiə sistemi əhalinin bütün növ qruplarını əhatə edərək hazırlanır və əmək bazarının davamlı, daha da məhsuldar inkişafı üçün mexanizmi təmin edir. Bu istiqamətdə əldə olunan əsas nəticələr sırasında İşsizlik Sığorta Fondunun yaradılmasını, əmək pensiyası sahəsində aparılan islahatları, passiv əmək bazarından aktiv əmək bazarına keçidi təmin etmək üçün mühüm tədbirləri qeyd edə bilərik.

Vətəndaşların yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması Azərbaycan dövlətinin sosial siyasətinin əsas prioritetlərindən biridir. Çünki həyata keçirilən sosial siyasətin mərkəzində Azərbaycan vətəndaşının məmnunluğu dayanır. Bununla əlaqədar olaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü, dəstəyi ilə 2016-cı ildə mənzil təminatının artırılması və güzəştli mənzillərin tikilməsi planının icrasına başlandı. Bu sahədə dövlət tənzimlənməsini təmin etmək üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Mənzil Dövlət Agentliyi yaradıldı[6]. Azərbaycanda İpoteka və Kredit Zəmanət Fondu tərəfindən həyata keçirilən sosial proqramın məqsədi əhalinin mənzillə təminatı və yoxsul vətəndaşların yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılmasıdır.

Beləliklə, sosial infrastruktur layihələri, yüzlərlə yeni kənd yolunun çəkilməsi, bir çox ərazidə içməli su probleminin həlli, ölkənin əksər hissəsinin qazlaşdırılması, yeni məktəblərin inşası və s. bu kimi layihələr xalqa göstərilən sosial yardım və dəstək baxımından həyata keçirilmişdir. Həmçinin işğaldan azad edilən Cəfər Mərcanlı kəndində və Şıxarx qəsəbəsində də təmir-bərpa işləri aparılaraq yeni yaşayış kəndi inşa edilib. Bundan əlavə, ünvanlı dövlət sosial yardım alan ailələrin sayı əhəmiyyətli dərəcədə artmış və işsizliyin azaldılması üçün özünüməşğulluq proqramları genişləndirilmiş və xeyli sayda yeni iş yeri açılmışdır.

Sosial siyasət sahəsində aparılan islahatların ən uğurlu nümunələrindən biri Azərbaycan Respublikası Prezidentin 13 iyul 2012-ci il tarixli 685 nömrəli

Fərmanına uyğun olaraq yaradılan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyidir [7]. 2012-ci il iyul ayının 5-də prezident İlham Əliyevin “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında” fərmanı ilə Agentliyin strukturu və əsasnaməsi təsdiq olundu. Əsasnamənin təsdiq edilməsi və fəaliyyət mexanizminin müəyyənlişməsi bərabər prezidentin fərmanına əsasən “ASAN xidmət” mərkəzlərinin fəaliyyətinin təşkili və xidmətlərin göstərilməsi qaydaları” da təsdiq edildi [12]. Fərman eyni zamanda “ASAN Xidmət”-in birgə əməkdaşlıq şəraitində fəaliyyət göstərəcəyi orqanları da müəyyənləşdirdi – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinə, Daxili İşlər Nazirliyinə, Vergilər Nazirliyinə, Azərbaycan Respublikasının Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsinə, Dövlət Gömrük Komitəsinə, Dövlət Miqrasiya Xidmətinə, Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsinə, Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna və Milli Arxiv İdarəsi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin fəaliyyətə başlaması 29 dekabr 2012-ci ilə təsadüf edir. 29 dekabr 2012-ci ildə Bakıda pilot layihə olaraq ilk "ASAN xidmət" mərkəzinin açılışı oldu. Mərkəz doqquz dövlət orqanının təklif etdiyi 23 xidməti həyata keçirməklə 15 yanvar 2013-cü ildə fəaliyyətə başladı.

2014-cü ilin 13 fevralında Dövlət Agentliyi İSO 9001:2008 idarəetmə standartı üzrə beynəlxalq sertifikat əldə edib. Həmin ilin yayında Agentliyin tabeliyində olan "ASAN xidmət" mərkəzləri səmərəli xidmət nümunəsinə və dövlət-vətəndaş münasibətlərinə verdiyi töhfələrə görə "Uğur 2013" mükafatına layiq görülüb.

Xidmətlərin göstərilməsində innovativ metodlar vətəndaşlara vaxtlarına və vəsaitlərinə qənaət etməyə imkan verir. Xidmətlərin göstərilməsinə görə rüsumlar banklar vasitəsilə ödənilir ki, bu da “ASAN xidmət”in əsas prinsiplərindən olan şəffaflığın təminində önəmli pay sahibidir. Mərkəzlərdə həyata keçirilən bütün əməliyyatlar və tranzaksiyalar videomüşahidə kameralarının vasitəsilə qeydiyyata alınır. Beləliklə, bürokratik maneələr və korrupsiya halları tam aradan qaldırılır.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin tabeliyində olan “ABAD” (Ailə Biznesinə Asan Dəstək) publik hüquqi şəxs Prezident İlham Əliyevin 2016-cı il 23 sentyabr tarixli Fərmanı ilə yaradılıb. “ABAD” publik hüquqi şəxsin yaradılmasında məqsəd Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafında vətəndaşların fəal iştirakına, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına, əhəlinin məşğulluq səviyyəsinin artırılmasına və rəqabətqabiliyyətli ailə təsərrüfatları-

nın formalaşdırılmasına dəstək vermək məqsədilə sosialyönümlü layihələrin həyata keçirilməsidir.

“ABAD” publik hüquqi şəxsin fəaliyyətinin prioritet istiqamətləri dekorativ-tətbiqi xalq sənətkarlığı və kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən ailə bizneslərinə dəstək göstərməkdir. “ABAD” öz fəaliyyətini regional mərkəzlər vasitəsilə həyata keçirir. Pilot layihəsi çərçivəsində belə mərkəzlər Masallı, Balakən və Quba rayonlarında işə başlayıb. “ABAD” fəaliyyəti zamanı dekorativ-tətbiqi sənət ilə məşğul olan 159 və kənd təsərrüfatında çalışan 27 ailəyə dəstək verib.

Prezident İlham Əliyev 2019-cu ilin ilk rübünün yekunları və qarşıda duran məsələlərlə bağlı Nazirlər Kabinetin iclasında öz yekun nitqində ASAN Xidmətin fəaliyyətinə toxunub. Prezidentin nitqindən sitat “ Biz “ASAN xidmət”i məhz ona görə yaratdıq ki, bu, asan olsun, bu xidmət rahat olsun, növbə olmasın, heç bir pozuntu olmasın, şəffaf olsun. Buna nail olmuşuq. “ASAN xidmət”in bəyənmə əmsalı 100 faizə yaxındır”[5]. Həmçinin ölkə başçısının sosial siyasət sahəsində həyata keçirdiyi tədbirlərdən biri də “9 avqust 2018-ci ildə vermiş olduğu fərmanla əhalinin məşğulluğu, əmək, sosial müdafiə və təminat sahələrində vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, şəffaflığın artırılması, innovativ həllərin tətbiqi və vətəndaş məmnunluğunun artırılması məqsədi ilə, Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin tabeliyində “Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat Agentliyi” publik hüquqi şəxs (DOST Agentliyi) yaradıldı[8].

Həmçinin Koronavirus (COVID-19) pandemiyası dövründə sosial sahədə layihələr ixtisara salınmadan icra edilir və bütün bunlar bir daha onu təsdiq edir ki ölkə başçısının həyata keçirdiyi siyasətin əsasında insan amili, ölkə vətəndaşlarının sosial rifahı dayanır. Belə ki, pandemiya ilə əlaqədar ölkə iqtisadiyyatında aktivliyin azalmasına baxmayaraq sosial sahədə nəzərdə tutulan bütün layihələr həyata keçirilir. Prezident İlham Əliyev dəfələrlə çıxışlarında vurğulamışdır ki, pandemiya baxmayaraq bu sahədə heç bir layihə təxirə salınmır. Beləliklə, karantin dövründə dövlət sektorunda 910 min işçidən təxminən 80%-i işə çıxmasa da, onların əməkhaqqı ödənilir, özəl sektorda pandemiya zərər çəkmiş sahələrdə işləyən 600 min nəfərə dövlət dəstəyinin göstərilməsi tapşırığı verildi və artıq 320 min şəxs bu dəstəkdən yararlanıb, 2 milyon vətəndaşa isə sosial təminat növləri (pensiya, təqaüd, müavinət) üzrə ödənişlərin davamlılığı təmin edilib. Həmçinin pensiya, sosial müavinət, təqaüdlər, ünvanlı dövlət sosial yardımları, 190 manat birdəfəlik ödəmələr ümumilikdə 3 milyon nəfəri əhatə edib.

Belə ki, sosial layihələrin heç birinin təxirə salınmaması və əksinə daha çox insanların məşğulluğunun artırılması onların sosial müdafiəsinin təmin

edilməsi sübut edir ki, ölkə başçısının apardığı siyasətin mərkəzində Azərbaycan vətəndaşı dayanır və bunların hər birini həyata keçirmək üçün, dayanıqlı və davamlı iqtisadiyyat lazımdır.

Sosial siyasət sahəsində aparılan islahatların innovativ potensialını təhlil edərkən əsas diqqətimizi 2020-ci ilin yekunlarına yönəltsək qeyd edə bilərik ki, 2020-ci ilin əsas yekunu torpaqlarımızın işğaldan azad olunmasıdır. Silahlı qüvvələrin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə müzəffər, rəşadətli ordumuz Azərbaycanın tarixi qələbəsini təmin etdi. 30 ilə yaxın işğal altında olan əzəli, əbədi torpaqlarımızın azad olunması ölkəmizin ərazi bütövlüyünü təmin etdi. Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün müdafiəsi ilə əlaqədar yaralananların və şəhid ailələrinin təminatına dəstək fondu (“YAŞAT” Fondu) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 8 dekabr tarixli Fərmanı ilə yaradılmışdır. Fondun vəsaitinin sərəncamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyidir[14].

İnnovativ idarəetmənin xüsusi seqmentini maliyyə-iqtisadi sektor təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının dövlət idarəçiliyinin innovativ inkişaf strategiyasında iqtisadi sahədə islahatların həyata keçirilməsi və qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi öndə duran məsələlərdən biri kimi çıxış edir. Ölkənin davamlı inklüziv inkişafının təmin edilməsi məqsədi ilə aparılan sosial-iqtisadi islahatların dərinləşdirilməsi, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, qeyri-neft sektorunda daha yüksək əlavə dəyərin yaradılması və ixrac potensialının artırılması vəzifələri müvafiq sahələrdə struktur dəyişikliklərinin sürətləndirilməsini və dövlət idarəetmə strukturunun təkmilləşdirilməsini zəruri edir. Cənab Prezidentin fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan Respublikasının neft və neft gəlirlərindən olan asılılığı azalmaqdadır. Bu sahədə həm aqrar sahənin inkişaf etdirilməsi həm də “Made in Azerbaijan” brendinin formalaşması səmtində işlər aparılır. Neft sektoru ilə yanaşı qeyri-neft sektorunun inkişafı Azərbaycan Respublikasının artan iqtisadi potensialının təməlidir. Kənd təsərrüfatı sahəsinin inkişaf etdirilməsi, bu sahədə innovasiyanın tətbiqi daima ölkə başçısının diqqətində olmuşdur. Qeyri-neft sektorunda xüsusi pay sahibi olan hissə isə məhz kənd təsərrüfatıdır. 2014-cü il 16 aprel tarixində “Aqrar sahədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və institusional islahatların sürətləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı qəbul edilmişdir. Kənd təsərrüfatının institusional inkişafını təmin etmək, aqrar sahədə idarəetməni müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırmaq, o cümlədən Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin strukturunu və fəaliyyətini təkmilləşdirmək məqsədi ilə qəbul edilmiş bu fərman Azərbaycan

Respublikasının kənd təsərrüfatı sahəsinin köklü şəkildə inkişaf etdirilməsi nəticələndi [2]. Belə ki, fərman kənd təsərrüfatının mövcud olan problemlərinin həllinə yönəlməklə bərabər innovasiyaların tətbiqini şərtləndirirdi. Prezident İlham Əliyev tərəfindən qəbul edilmiş bu fərmanın 2.2. bəndinə əsasən beynəlxalq təcrübəyə əsaslanmaqla, aqrar sektorun dövlət tərəfindən dəstəklənməsində şəffaflığı və hesabatlılığı təmin etmək üçün "elektron kənd təsərrüfatı" informasiya sisteminin yaradılması idi [13].

Prezident İlham Əliyevin fərmanına əsasən kənd təsərrüfatı sahəsində innovativ sistemin və elektron idarəçiliyin formalaşdırılması üçün Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin tabeliyində Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzini yaradıldı. Həmin mərkəzin nəzdində isə Elektron kənd təsərrüfatı və informasiya sistemlərinin inkişafı departamenti formalaşdırıldı.

Departamentin fəaliyyətinin əsas prinsipləri aqrar sahədə biznes proseslərin sadələşdirilməsi, optimallaşdırılması, fermerə daha yaxın olmaq, problemlərin həllinə dəstək vermək, əlavə vaxt itkisini və bürokratik əngəlləri aradan qaldırılması, şəffaflığın təmin olunması, elektron sistemin kənd təsərrüfatında tətbiq olunması prosesində fermerə lazımı xidmətlərin heç bir yerə getmədən, əlavə xərc çəkmədən, elektron qaydada müraciətin edilməsi və xidmətin alınmasını təmin etməkdir.

Prezident İlham Əliyev tərəfindən 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli fərmanı ilə "Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi" qəbul edilmişdir. 11 aprel 2017-ci il tarixində isə Prezident İlham Əliyev "Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında" sərəncam imzalamışdır [4]. Sərəncamın əsasını kənd təsərrüfatının maliyyələşmə problemlərinin həlli təşkil etmişdir. Belə ki, bu sərəncamla kənd təsərrüfatı sahəsində mövcud olan maliyyə-kredit problemləri öz həllinin tapmışdır. Ölkə başçısının aqrar sahəyə olan diqqət və qayğısı nəticəsində 2019-cu ildə dünya standartlarına cavab verən və beynəlxalq təcrübəyə "Elektron Kənd Təsərrüfatı" formalaşdırıldı.

Beləliklə, aparılan uğurlu iqtisadi siyasət nəticəsində ölkəmizdə iqtisadi artımın davamlılığı təmin edilmiş, əhalinin gəlirlərinin artmasına və rifahının yüksəldilməsinə nail olunmuşdur. Eyni zamanda sosial proqramların maliyyələşdirilməsi, iqtisadiyyatın genişmiqyaslı liberallaşdırılması, sahibkarlığın inkişafı yoxsulluğun azaldılması istiqamətində əlverişli şərait yaratmışdır.

Ölkəmizin iqtisadi inkişaf modelinin ümumi prinsipləri də Konstitusiyada öz əksini tapmışdır. Əsas Qanunda göstərilir ki, Azərbaycan dövləti bazar mü-

nasibətləri əsasında iqtisadiyyatın inkişafına təminat verir, azad sahibkarlığa şərait yaradır, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol vermir. Bu müddəalar iqtisadi islahatlara konstitusion təminat verməklə yanaşı, həm də bazar münasibətlərinin ölkənin iqtisadi həyatına daha dərinlən nüfuz etməsi üçün hüquqi-ideoloji zəmin yaratmış olur.

Ölkəmizdə həyata keçirilən iqtisadi islahatların strateji məqsədi nə ümumi daxili məhsulun həcmnin artırılmasından, nə də ki, büdcə kəsirinin minimum həddə saxlanılmasından ibarətdir. İslahatların əsas məqsədi ölkə iqtisadiyyatını sağlamlaşdırmaqla əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına nail olmaqdır. Bu əsas Qanunumuzda da öz ifadəsini tapmışdır. Konstitusiyada qeyd olunur ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı xalqın rifahına istiqamətlənmiş tədbirlər sayəsində özəl sektorda iqtisadi fəallığın yüksəlməsi nəticəsində yoxsulluğun daha da azalacağı proqnozlaşdırılır.

Prezident İlham Əliyevin hərtərəfli, düşünülmüş, elmi əsaslara söykənən və böyük uğurlar qazandıran islahatlar kursunun məntiqi nəticəsi kimi 15 oktyabr 2019-cu ildə Parisdə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (İƏİT) qərar-gahında Azərbaycanın həmin təşkilatın İnkişafa Dəstək Komitəsinin tamhüquqlü üzvü qismində bu təşkilatda statusunun yüksəldilməsi barədə qərarın qəbul edilməsi xüsusi vurğulanmalıdır. Qürur hissini gücləndirən o faktdır ki, Azərbaycan MDB məkanında öz göstəricilərinə görə İƏİT-in İnkişafa Dəstək Komitəsinin üzvlük tələblərinə cavab verən ilk ölkədir. Azərbaycanın bu təşkilatın İnkişafa Dəstək Komitəsi kimi elit kluba üzvlüyünü təmin edən amillər dövlət idarəçiliyi sistemində aparılan dərin islahatlar nəticəsində mümkün olmuş ölkəmizin davamlı və inklüziv inkişafının planlaşdırılması və gerçəkləşdirilməsi sahəsindəki uğurlarıdır.

Həmçinin qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi aqrar sahə ilə olduğu kimi eyni zamanda qeyri-neft məhsullarının xarici bazarlara danışması ilə də bağlıdır. İstər aqrar istərsə də digər hər hansı bir sahəyə məxsus olan qeyri- neft məhsullarının xarici bazarlara daşınması və bu sahədən gələn gəlirin ümumdaxili məhsulda payının artırılması ölkə başçısı İlham Əliyev tərəfindən diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. İnnovativ inkişaf strategiyasının əsasında duran uğurlardan bir də “Made in Azerbaijan” brendinin formalaşmasıdır. Bu məqsədlə ölkə başçısı 2016-cı ilin 5 oktyabr tarixində yerli qeyri-neft məhsullarının “Made in Azerbaijan” adı altında xarici bazarlarda genişmiqyaslı təbliğini nəzərdə tutan Fərman imzaladı[11].

Həmçinin Prezident İlham Əliyevin yeni enerji siyasəti də innovativ inkişafa yönəlmişdir. Bu siyasət bütün vətəndaşların rifahını və təhlükəsizliyini, iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyətini, ətraf mühitin mühafizəsini nəzərə alınması

şərt ilə münasibətin qiymətlərə enerji resurslarına etibarlı və fasiləsiz çıxışını təmin edir.

Qeyd etdiyiniz kimi ölkəmizdə innovativ inkişafın növbəti strateji istiqamətini səmərəli enerji təminatı təşkil edir ki, bu da öz əksini aşağıdakı istiqamətlərdə tapır:

- Enerji sisteminin istehsal gücünün artması və qonşu ölkələrin digər enerji sistemləri ilə inteqrasiyası, sinergik effekt yaradır;
- elektrik enerjisi istehsalında müasir və yüksək texnoloji qurğuların istifadəsi, xüsusi istehlakı 1 kVt / saat azaldır;
- neqativ halların azalmasına səbəb olan ötürmə və paylama şəbəkələrində yeni texnologiyaların tətbiqi;
- bərpa olunan enerji mənbələri [10].

Effektiv enerji tədarükündə innovasiyalara keçid xüsusilə aktualdır, çünki bu, Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyini təmin edəcək, enerji mənbələrinin ixracı və ölkənin qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün zəruri olan gəlir mənbəyini artıracaqdır. Bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə və ekoloji dayanıqlıq Azərbaycanın enerji sektorunda innovasiyaların tətbiqi üçün prioritet sahələrdir. Enerji qənaəti, enerji istehlakının ekoloji aspektləri və yaşıl enerjinin inkişafı sahəsində Azərbaycanla Avropa İttifaqının əsas qarşılıqlı marağı mövcuddur, çünki Azərbaycanın enerji strategiyasının məqsədləri Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi tədbirlərə uyğundur. Müasir dövrdə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəyə maraq artmaqdadır. Enerjiyə və resurslara qənaət edən texnologiyalara keçidin baş verməsi dünya güclərinin enerji sahəsində davamlı dəyişik siyasət nümayiş etdirməsi ilə əlaqədardır.

21 oktyabr 2004-cü ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasında alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə Dövlət Proqramı (2004-2013) təsdiq edildi [3]. Dövlət Proqramının əsas məqsədi ölkənin təbii potensialından istifadə etməklə bərpa olunan və ekoloji cəhətdən təmiz mənbələrdən enerji istehsalını genişləndirməkdən və karbohidrogen enerji ehtiyatlarından daha səmərəli istifadəni təmin etməkdən ibarətdir [1].

Alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəyə dair dövlət proqramının icrası çərçivəsində Bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadənin sürətləndirilməsi məqsədilə qanunvericiliyin və normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər görülmüş, bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə üzrə beynəlxalq təcrübə öyrənilmiş, habelə bu sahədə mütəxəssislərin hazırlanması təmin edilmişdir. Belə ki, 2009-2011-ci illərdə bu sahənin inkişafı

üçün dövlət tərəfindən 30,4 milyon manat, həmçinin 11,7 milyon avrodan çox qrant ayrılmışdır [10].

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan Respublikasının dövlət idarəçiliyində innovativ inkişafın təmin edilməsi uğurla davam etdirilir və bu sosial, iqtisadi, idarəetmə və digər sahələrdə geniş islahatların aparılmasına və əhalinin sosial rifahının yüksəldilməsinə geniş imkanlar yaradır. Məhz bunun nəticəsidir ki, bu gün Azərbaycan dünyanın iqtisadi cəhətdən güclü, nüfuzlu ölkəsi olmaqla yanaşı, insan inkişafı indeksinə görə də öndə gedən ölkələrdən biri kimi qiymətləndirilir.

Ədəbiyyat:

1. "Azərbaycan Respublikasında alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə olunması üzrə Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. № 462. 21 oktyabr 2004-cü il <http://www.e-qanun.az/framework/5796>
2. Aqrar sahədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və institusional islahatların sürətləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı 16 aprel 2014 keçid: <https://president.az/articles/11447>
3. Azərbaycan Respublikası Sənaye və Energetika Nazirliyinin Alternativ və Bərpa Olunan Enerji Mənbələri üzrə Dövlət Agentliyi haqqında əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı № 182. 10 noyabr 2009-cu il http://www.e-qanun.az/alpdata/framework/data/18/f_18661.htm
4. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 11 aprel 2017 keçid: <https://president.az/articles/23335>
5. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sədrliyi ilə Nazirlər Kabinetinin ilin birinci rübünün yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclası, 30 aprel 2019 keçid: <https://president.az/articles/32912>
6. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Mənzil İnşaatı Dövlət Agentliyinin yaradılması və fəaliyyətinin təşkili haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı 11 aprel 2016, <https://president.az/articles/19226>
7. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin yaradılması və dövlət orqanları tərəfindən vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin təkmilləşdirilməsi ilə

- bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 13 iyul 2012-ci il № 685 <http://e-qanun.gov.az/framework/23926>
8. Əhalinin məşğulluğu, əmək, sosial müdafiə və təminat sahələrində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Bakı 9 avqust 2018 keçid: <https://president.az/articles/29648>
 9. İşsizlikdən sığorta haqqında AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ QANUNU. 30 iyun 2017-ci il. № 765-VQ. <http://www.e-qanun.az/framework/36310>
 10. Энергоэффективность в Азербайджане. Официальная презентация Министерства энергетики Азербайджана. https://www.unecce.org/fileadmin/DAM/energy/se/pp/ee21_sc/24sc_November_2013/AsafRzayevAzerbaijanRus.pdf
 11. <http://www.azpromo.az/made-in-azerbaijan>
 12. http://www.e-qanun.az/alpdata/framework/data/24/f_24212.htm
 13. <http://www.e-qanun.az/framework/27543>
 14. <https://president.az/articles/48583>

SUMMARY

THE ROLE OF INNOVATION POLICY IN SOCIAL AND ECONOMIC AREAS IN AZERBAIJANI SOCIETY

Alirzayeva F.M.

*PhD candidate, Academy of Public Administration
under the President of the Republic of Azerbaijan*

The article comprehensively examines the role of innovation policy in social and economic areas in Azerbaijani society. Ensuring innovative development in the social sphere is primarily associated with an increase in the services provided to citizens and the use of the latest technologies in this area. Azerbaijan has its own brand "ASAN" in this area. Particular attention is paid to this issue.

The article also pays attention to the implementation of innovation policy in the economy and the development of the non-oil sector as it analyzes the work done in the direction of the development of the agricultural sector and the formation of the "Made in Azerbaijan" brand is analyzed.

Keywords: *public administration, innovative development, social policy, ASAN service, non-oil sector*

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ ИННОВАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ В СОЦИАЛЬНЫХ И ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОБЛАСТЯХ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Алирзаева Ф.М.

*Докторант Академии Государственного Управления
при Президенте Азербайджанской Республики*

В статье всесторонне рассматривается роль инновационной политики в социальной и экономической областях в Азербайджанском обществе. Обеспечение инновационного развития в социальной сфере связано прежде всего, с повышением оказываемых услуг гражданам и применением последних технологий в этой сфере. Азербайджан обладает в этой сфере своим брендом «АСАН». Особое внимание уделяется этому вопросу.

В статье также уделяется внимание на реализации инновационной политики в экономической сфере и вопросы развития ненефтяного сектора, так как анализируются проделанные работы в направлении развития аграрного сектора и формирования бренда “Made in Azerbaijan”.

Ключевые слова: *государственное управление, инновационное развитие, социальная политика, служба «АСАН», ненефтяной сектор*

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ BEYNƏLXALQ MALİYYƏ TƏŞKİLATLARI İLƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏSİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ PERSPEKTİVLƏRİ

Ələkbərov E.F.

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun dissertantı
e-mail: elgar.alekperov@silkwayltd.com*

Bu məqalədə Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə qarşılıqlı əlaqəsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi perspektivləri nəzərdən keçirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə qarşılıqlı əlaqələri üzvlük və həmin təşkilatlarla müqavilə münasibətləri əsasında qurulur.

Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə həyata keçirdiyi proqramlar resurslar imkan verdikə biznes və məşğulluq, vergi tutmaların təcridən azaldılması yolu ilə cəlbedici investisiya mühiti yaratmaq niyyətini daşıyır. Bu kontekstdə həyata keçirilən və həyata keçiriləcək maliyyə-investisiya siyasəti və islahatlarının isə məşğulluq və real gəlirlərin yüksəldilməsi və maliyyə stabilliyi, təkmilləşmiş dövlət idarəetmə sektoru və kommunal xidmətləri və özəl sektorun inkişafı vasitəsi ilə ən yoxsul təbəqəni müdafiə etmək üçün sosial təhlükəsizlik şəbəkəsinin yaradılmasının sağlam əsasını təmin edəcəyi gözlənilir.

Ona görə də, müasir qloballaşma şəraitində Azərbaycan öz iqtisadiyyatını və maliyyə sistemini qlobal iqtisadi sistemə inteqrasiya etməklə, mütərəqqi dünya təcrübəsi və güzəştli beynəlxalq maliyyə resursları hesabına inkişaf etdirə bilər. Beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə əməkdaşlıq əlaqələri Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya prosesini sürətləndirən və bu prosesin səmərəliliyini artıran faktorlardan biri kimi çıxış edir.

Müəllif respublikamızın beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə qarşılıqlı əlaqəsinin zəruriliyini şərtləndirən faktorlara toxunur, belə qarşılıqlı əlaqənin ölkəmiz üçün əhəmiyyətini əsaslandırır. Həmçinin məqalədə Azərbaycanın beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə əlaqələrinin səmərəliliyinin artırılması yolları baxımından bir sıra mühüm təklif və tövsiyələr irəli sürülür.

Açar sözlər: *beynəlxalq maliyyə təşkilatları, qarşılıqlı əlaqələr, səmərəlilik, perspektivlər, maliyyə resursları, iqtisadi inkişaf, neft strategiyası, qeyri-neft sektoru*

Dünya iqtisadiyyatında qloballaşma və inteqrasiya meyilləri və prosesləri gücləndikcə və dərinləşdikcə beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının ölkə iqtisadiyyatına təsiri və dövlətin həmin təşkilatlarla qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərməsi obyektiv zərurətə çevrilir. Müasir dövrdə heç bir dövlət öz iqtisadiyya-

tını dünya iqtisadiyyatından və beynəlxalq maliyyə institutlarından təcrid olunmuş şəkildə inkişaf etdirə bilməz. Müasir dövrdə beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə əməkdaşlıq əlaqələri Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin mühüm istiqamətlərindən birini təşkil edir. Ona görə də, müasir qloballaşma şəraitində Azərbaycan öz iqtisadiyyatını və maliyyə sistemini qlobal iqtisadi sistemə inteqrasiya etməklə, mütərəqqi dünya təcrübəsi və güzəştli beynəlxalq maliyyə resursları hesabına inkişaf etdirə bilər.

Beynəlxalq maliyyə təşkilatlarına üzvlük ödənişli xarakterli daşıyır. Müəyyən məbləğdə üzvlük haqqını ödəməklə yanaşı, ölkənin milli maraqları çərçivəsində hər bir beynəlxalq maliyyə təşkilatının mövcud qaydalarına və tövsiyələrinə ciddi surətdə əməl olunmalıdır. Azərbaycanın beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə qarşılıqlı əlaqəsi yalnız onlara birbaşa üzvlük əsasında deyil, həmçinin həmin təşkilatlarla müqavilə münasibətləri əsasında inkişaf etdirilə bilər.

Müasir mərhələdə iqtisadi artım üçün xarici maliyyə resurslarının cəlb olunması və bu istiqamətdə sövqediciliyə yönəlmiş, xüsusən maliyyə mexanizmlərinin istifadəsinə əsaslanmaqla bu prosesin təşkili ölkə iqtisadiyyatının prioritet məsələlərindən biri hesab olunur. Eyni zamanda ölkə daxilində maliyyə resurslarının çatışmazlığı, həm də xarici kapital sahiblərinin öz kapitalını artırmaq istəkləri maliyyə resurslarının hərəkətini istiqamətləndirən amillərdəndir. Burada məqsəd ölkənin iqtisadi inkişafını stimullaşdırmaq üçün, beynəlxalq maliyyə resurslarının bir ölkədən digərinə axını zamanı müasir maliyyə mexanizmlərindən istifadə olunmasıdır. Beynəlxalq maliyyə resurslarına əsaslanan xarici kapitalın cəlb olunmasının nəzəri və təcrübə xüsusiyyətlərinin tədqiqi Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün faydalı ola bilər. İnkişaf etmiş ölkələrin uzunmüddətli maliyyə resurslarının cəlb olunmasının praktikası üzrə pozitiv təcrübələrin olması bu mövzunu daha da aktuallaşdırır. Azərbaycan Respublikasında bu sahədəki problemlərdən biri də ölkəyə daxil olan maliyyə resurslarının əsasən “neft-qaz” sektoruna yönəlməsi və bununla da respublika iqtisadiyyatının “birsahəli” inkişafının olmasıdır. Problemin aktuallığı Azərbaycan iqtisadiyyatının modernləşməsi üçün, ölkəyə xarici valyuta gətirə biləcək, idxalı əvəzləyəcək və rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalına imkan yaratmaq və dünya təsərrüfatı arenasında öz yerini tuta bilmək istəyindən şərtlənən beynəlxalq maliyyə resurslarının cəlb olunmasının zəruriliyindən irəli gəlir. Respublikanın sosial-iqtisadi vəzifələrin həllində beynəlxalq maliyyələrin rolunun artması obyektiv xarakter daşıyır və onu, o cümlədən müasir maliyyə mexanizmlərinin köməyi ilə də stimullaşdırmaq mütləqdir. Aparılan tədqiqatlara əsasən Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici kapitalın və ya maliyyə vasitələrinin cəlb edilməsi məsələləri, onların stimullaşdırılması üçün zəruri investisiya iqliminin müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılmasına ehtiyacı olduğu qeyd olunmalıdır [1, s. 3-4].

Azərbaycan Respublikası beynəlxalq maliyyə qurumlarından Dünya Bankı və Beynəlxalq Valyuta Fondu sistemi ilə bir sıra mühüm istiqamətlər üzrə fəal surətdə əməkdaşlıq əlaqələrinə malikdir.

Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə Azərbaycan Respublikası arasında aparılan danışıqlarda prioritet bəndlər və istiqamətlər kimi ölkədə sənayenin inkişaf etdirilməsi, dövlət banklarının özəlləşdirilməsi, su və enerji təminatı problemlərinin həlli və bu sistemlərdə islahatların aparılması zərurəti, habelə dövlət strukturlarında islahatların aparılması zərurəti, neft gəlirlərindən səmərəli istifadənin, o cümlədən Neft Fondunun fəaliyyətində şəffaflığın təmin edilməsi və s. ilə bağlı məsələlər çıxış etmişdir.

Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə həyata keçirdiyi proqramlar resurslar imkan verdikcə biznes və məşğulluq, vergi tutmaların tədricən azaldılması yolu ilə cəlbedici investisiya mühiti yaratmaq niyyətini daşıyır. Bu kontekstdə həyata keçirilən və həyata keçiriləcək maliyyə-investisiya siyasəti real gəlirlərin yüksəldilməsi, və özəl sektorun inkişafı vasitəsi ilə sosial təhlükəsizlik şəbəkəsinin yaradılmasının sağlam əsasını təmin edəcəyi gözlənilir.

Respublikada müstəqil maliyyə və struktur siyasətinin həyata keçirilməsi, ilk növbədə, Azərbaycanın beynəlxalq inteqrasiyaya marağının artması, ikincisi, milli iqtisadi maraqlar naminə beynəlxalq əmək bölgüsünün imkanlarından səmərəli istifadə olunması və üçüncüsü, mütərəqqi texnologiyalarının tətbiqi yolu ilə rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsal həcminin artırılması və dünya bazarında əmtəələrin konyunkturasının yaxşılaşdırılması və s. ilə şərtlənir [8, s. 115].

Xarici kapitalla birlikdə elmi-texniki tərəqqinin də ən son nailiyyətləri, qabaqcıl texnologiyalar və səmərəli idarəetmə təcrübəsi ölkəyə gəlmiş olur. Bu isə öz növbəsində həm dövlətin iqtisadi gücünün, həm də əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsini təmin edir.

Əlbəttə ki, Azərbaycanda beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının kreditləri üçün daha cəlbedici və əlverişli sahə yanacaq-energetika kompleksi olmuşdur. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin qloballaşdığı bir şəraitdə yeni və ilk növbədə, ekoloji cəhətdən təhlükəsiz və iqtisadi baxımdan faydalı nəqliyyat infrastrukturunu yaratmaqla enerji resurslarının dünya bazarına nəql olunması problemi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. 20 sentyabr 1994-cü ildə dünyanın aparıcı neft şirkətləri ilə bağlanmış və Azəri-Çıraq və Günəşli yataqlarının birgə işlənməsini nəzərdə tutan “Əsrin Kontraktı” və ona müvafiq digər müqavilələr üzrə ölkəmizin neft-qaz sektoruna 60 mlrd. həcmində investisiya yatırılmışdı.

Hazırda beynəlxalq valyuta-kredit və maliyyə münasibətlərinin fəaliyyəti ilə əlaqədar olan münasibətlərin tənzimlənməsinə yönəldilən dövlətin və beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətinin öyrənilməsinə ehtiyac duyulur. Azərbaycanın yeni inkişaf mərhələsinə daxil olması infrastrukturun geniş miqyaslı modern-

ləşdirilməsi proqramına başlanmasına şərait yaratmışdır. Həmin modernləşdirmə səyləri iqtisadiyyatın xeyli şəkildə diversifikasiyası və dayanıqlığı əsaslarının qurulması yönündə uyğunlaşdırılır. Qlobal maliyyə böhranının Azərbaycana təsiri əsasən neft gəlirlərinin azalması ilə bağlıdır. Böhranın təsirinə azaldılması istiqamətində məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilir. Göstərilən məsələlərin həll edilməsinin əsasında iqtisadi artımın sürətləndirilməsi sahəsindəki fəaliyyətin davam etdirilməsi və iqtisadiyyatın real sektorunun islahatı durur. Bu problemlərin həlli istiqamətindəki siyasət ölkəmizin beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları (BMKT) ilə əməkdaşlığının metod və mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi məsələsini aktual etmişdir [4, s. 3].

M.Ə.Sultanovun fikrincə, beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları (BMKT) ilə birlikdə Azərbaycan iqtisadiyyatının spesifik xüsusiyyətlərini tam nəzərə alan və həmin təşkilatların müqayisəli üstünlüklərinə müvafiq olaraq onların analitik və resurs potensialından istifadəni təmin edən aşağıdakı mexanizmlər işlənilib hazırlana və təsdiq edilə bilər: Azərbaycanın qarşılıqlı maliyyələşdirilməsinin yüksək payı təmin edilməklə BMKT layihələrinin çevik maliyyələşdirilməsi; BMKT tərəfindən zəmanətin verilməsi; dövlət investisiya fondu; qeyri-xammal sahələrində uzunmüddətli əhatəyə malik irimiqyaslı layihələr üçün risklərin qismən örtülməsilə zəmanət əməliyyatları; kiçik, orta müəssisələrə kömək edilməsi məqsədilə büdcə vəsaitinin səmərəli istifadəsini təmin edən layihələr; BMKT vəsaitlərinin Azərbaycan milli valyutası ilə investisiya olunması; büdcə və özəl maliyyələşdirilmədən birgə istifadə [4, s. 19].

Sözsüz ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün ən vacib uzunmüddətli məqsədlərdən biri qeyri-neft sektorunda inkişafın dəstəklənməsi və neft gəlirlərindən asılılığın azaldılmasıdır. İqtisadiyyatı diversifikasiya etməklə uzunmüddətli inkişafın təmin edilməsi güclü özəl sektorun inkişafından asılı olacaqdır. Bu öz növbəsində əlverişli biznes və investisiya mühiti tələb edəcəkdir. Bu baxımdan biznes mühitinin yaradılmasını asanlaşdıracaq maliyyə və nəzarət islahatlarının həyata keçirilməsi, mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Xüsusilə, kənd təsərrüfatı, diversifikasiya üçün ən cəlbedici sahə hesab oluna bilər və bəzi araşdırmalar göstərir ki, bu sahədəki məhsuldarlıq orta müddətə iki və ya üç dəfə artırıla bilər. Bu kimi nailiyyətlər öz növbəsində daha güclü hüquqi sistem, həmçinin istehsal və təkmilləşdirilmiş bazar münasibətlərini tələb edir [2, s. 49-55].

Beynəlxalq maliyyə təşkilatları maliyyə vəsaitləri ayırarkən sərt şərtlər irəli sürür və bu şərtlərə əməl olunmasına ciddi nəzarət edirlər. Bəzən real maliyyə yardımı bəyan ediləndən az olur. Kreditlər kreditorların bunu özləri üçün faydalı hesab etdiyi müddət ərzində verilir. Ona görə də maliyyə təşkilatları ilə münasibətlərdə milli maraqların dolğun təminatına, həmin təşkilatlardan cəlb olunan maliyyə vəsaitləri ilə iqtisadi inkişafa və beynəlxalq ödəmə qabiliyyətində sabitliyə nail olmaq aktual vəzifələr kimi çıxış edir. Digər tərəfdən,

beynəlxalq maliyyə təşkilatları sistemi səmərəli fəaliyyət göstərə bilməsi üçün həm universal, həm regional, həm də ölkə maraqlarını nəzərə almalı və onları optimal şəkildə uzlaşdırma bilməlidir.

Beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının kreditlərindən istifadənin səmərəliyinin artırılması üçün xaricdən təcrübəli maliyyə ekspertlərinin də cəlb edilməsi ilə, iri (xüsusən də texniki və texnoloji baxımdan mürəkkəb) investisiya layihələrinin kompleks ekspertizalarının keyfiyyəti daha da yüksəldilməli, ixrac mallarının diversifikasiyası genişləndirilməli, milli valyutanın devalyasiya səviyyəsi ciddi nəzarətdə saxlanmalıdır.

Sənaye istehsalının iqtisadi artımı ilə əlaqədar olaraq texnoparklarda-xüsusi vergi rejimlərində xarici kapital cəlbinə yönəlik vergidən azadolmaları, vergi güzəştləri, aşağı vergi dərəcələri tətbiqinin və gömrük güzəşti şərtlərindən istifadə meyarlarının qanuni təsdiq olunması və sahələr üzrə istifadəsi təmin olunmalıdır. Xarici investisiya qoyuluşları üçün strateji prioritet sahələr qismində: ixrac qabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsulu istehsal edən emal sektorunun inkişaf etdirilməsi; neft-qaz hasilatı sektoruna xidmət edən sənaye sahələrinin yenilənməsi və genişlənməsi; turizm sektorunun potensialının yüksəldilməsinə xidmət sahəsi inklyuzivliyin artırılması; xarici kapitallı birgə iqtisadi fəaliyyət sahələrinin genişləndirilməsi üzrə yeni imkanlar açılması çıxış etməlidir [1, s. 27].

Beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının ekspertləri həm müxtəlif maliyyə-iqtisadi xarakterli proqramların hazırlanmasında, həm bu sahədə milli qanunvericiliyin beynəlxalq standartlara uyğun olaraq təkmilləşdirilməsində, həm də digər məsələlərdə ölkəmizə köməklik göstərirlər. Məsələn, Beynəlxalq Valyuta Fondunun əməkdaşları (mütəxəssisləri) kart prosessinq mərkəzinin yaradılmasında, milli ödəniş sistemlərinin inkişaf etdirilməsində və s. istiqamətlərdə Azərbaycan Mərkəzi Bankına texniki dəstək vermişlər.

Bundan başqa, Beynəlxalq Valyuta Fondunun Azərbaycanda fəaliyyətinin əsas istiqaməti tədiyyə balansının stabilliyini qorumaq üçün kifayət qədər miqdara və keyfiyyətə malik olan valyuta rezervinin yaradılmasıdır. Tənzimləmə proqramının məqsədi neft konsorsiumları ilə əlaqədar olmayan üç aylıq idxalın maliyyələşdirilməsi üçün kifayət qədər həcmə malik rezervin formalaşdırılmasıdır. Bu məqsədlə Mərkəzi Bank daimi olaraq rezervlərin idarə olunması siyasətini mükəmməlləşdirməlidir [3, s. 117].

Azərbaycan inkişaf etdikcə, onun iqtisadi imkanları artdıqca ölkəmiz investisiya cəlb edən ölkədən investisiya ixrac edən ölkəyə çevrilməyə başlamışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti (SOCAR) Gürcüstan, Türkiyə və bir sıra digər ölkələrin iqtisadiyyatına investisiya yönəlmişdir. Lakin bu amil ölkəmizin prioritet istiqamətlər üzrə aparıcı beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə səmərəli qarşılıqlı əlaqəsinin zəruriliyini və əhəmiyyətini heç də azaltmır və ya istisna etmir.

Beləliklə, bu məqalədə qeyd edilən bütün fikirləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Azərbaycanın beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə səmərəli əməkdaşlığı nəticəsində həm ölkədə bazar münasibətləri tam şəkildə bərqərar olaraq möhkəmlənmiş, həm də makroiqtisadi və maliyyə sabitliyinə nail olunmuşdur. Bu isə öz növbəsində həmin təşkilatların ölkəmizlə əməkdaşlığa marağını daha da artırmışdır.

2. Azərbaycanın beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə səmərəli qarşılıqlı əlaqələri aşağıdakı sahələrin yenidən qurulmasında və inkişafında müstəsna rol oynamışdır: neft sektoru, su təchizatı, qaz təchizatı, kənd təsərrüfatı, yol infrastrukturunu, ekoloji sahə və ərazilərin bərpa edilməsi, mədəni irsin qorunması, sosial təminat sistemi və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, təhsil və səhiyyə sistemi, suvarma-drenaj sistemi, institusional və idarəetmə sistemi və s.

3. Dünya iqtisadiyyatında qloballaşma və inteqrasiya meyilləri və prosesləri gücləndikcə və dərinlədikcə beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının ölkə iqtisadiyyatına təsiri və dövlətin həmin təşkilatlarla qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərməsi obyektiv zərurətə çevrilir. Müasir dövrdə heç bir dövlət öz iqtisadiyyatını dünya iqtisadiyyatından və beynəlxalq maliyyə institutlarından təcrid olunmuş şəkildə inkişaf etdirə bilməz. Ona görə də, müasir qloballaşma şəraitində Azərbaycan öz iqtisadiyyatını və maliyyə sistemini qlobal iqtisadi sistemə inteqrasiya etməklə, mütərəqqi dünya təcrübəsi və güzəştli beynəlxalq maliyyə resursları hesabına inkişaf etdirə bilər. Beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə əməkdaşlıq əlaqələri Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya prosesini sürətləndirən və bu prosesin səmərəliliyini artıran faktorlardan biri kimi çıxış edir. Ümumiyyətlə, beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə əməkdaşlığın Azərbaycan üçün digər əhəmiyyətli məqamları kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması;
- qeyr-neft sektorunun inkişafı;
- kiçik və orta sahibkarlığın, bütövlükdə özəl sektorun inkişafı;
- makro-iqtisadi sabitliyə nail olunması;
- işsizliyin və yoxsulluğun səviyyəsinin aşağı düşməsi;
- nəqliyyat, rabitə, ekologiya, təhsil, səhiyyə və s. bu kimi sahələrdə ciddi irəliləyişlərə nail olunması;
- struktur islahatların daha səmərəli və sürətli şəkildə həyata keçirilməsi;
- maliyyə şəffaflığının artması;
- ölkədə nəqliyyat-rabitə infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi;
- ölkəmizin bir çox regional və beynəlxalq (xüsusən də nəqliyyat xarakterli) layihələrin təşəbbüskarına və iştirakçısına çevrilməsinin və bununla da tranzit funksiyalarının daha artmasının təmin olunması;
- Azərbaycanın dünyada iqtisadi imicinin daha da möhkəmlənməsi və s.

4. Azərbaycanın beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə əlaqələrinin səmərəliliyinin artırılması yolları baxımından aşağıdakıları zəruri hesab edirik.

4.1. Hesab edirik ki, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ probleminin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində öz həllini tapması Azərbaycanın iqtisadi potensialın daha da artırmaqla yanaşı, ölkəmizin beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə qarşılıqlı əlaqələrinin daha da genişləndirilməsi və dərinləşdirilməsi üçün yeni imkanlar açə bilər. Azərbaycan mühüm tranzit ölkə olduğu üçün bu yalnız Azərbaycanın deyil, həm də bütövlükdə regionun iqtisadi inkişafına və global iqtisadi əlaqələrə öz müsbət töhfəsini verə bilər.

4.2. Uzunmüddətli perspektiv üçün Azərbaycanın beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə qarşılıqlı əlaqəsinin prioritet məqsədləri və istiqamətləri müəyyən edilməlidir.

4.3. Ölkənin tranzit imkanlarının və funksiyalarının qorunub saxlanması və daha da möhkəmləndirilməsində beynəlxalq maliyyə institutları ilə konstruktiv qarşılıqlı əlaqələr davam etdirilməlidir.

4.4. Respublikamızda mövcud olan investisiya mühiti barədə məlumatların həcmi və keyfiyyəti, habelə xarici investorlar üçün əlçatanlıq səviyyəsi artırılmalıdır.

4.5. Hesab edirik ki, beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə əhalinin həyat səviyyəsinin, sosial rifahının və məşğulluğunun yüksəldilməsinə, ölkədə aztəminatlılıq səviyyəsinin isə azaldılmasına, insan resurslarının daha da inkişaf etdirilməsinə, xüsusən də epidemiya təhlükəsinin real olduğu bir şəraitdə səhiyyə sisteminin günün tələblərinə və çağırışlarına uyğun şəkildə təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş konkret layihələr üzrə əməkdaşlıq yaxın gələcəkdə daha genişləndirilməlidir.

4.6. Müasir dövrün iqtisadi meyilləri yeni maliyyə inkişafı konsepsiyasına tələbin olduğunu şərtləndirir. İxrac yönümlü, qısa surətdə və rəqabətə davamlı, diverfikasiyalı əmtəə istehsalına əsaslanan maliyyə münasibətlərinin daha da inkişaf etdirilməsi və bu zaman beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının qabaqcıl təcrübəsindən, peşəkar tövsiyələrindən, texniki dəstəyindən və lazım gəldikdə maddi resurslarından səmərəli istifadə olunması zəruri əhəmiyyət kəsb edir.

4.7. Yaxın perspektivdə kənd təsərrüfatı və qeyri-neft emalı sahələrinə yatırılan investisiyaların həcmi daha da artırılmalı, bununla həmin sahələrə ən son texnologiyaların cəlbi sürətləndirilməli və həmin sahələrdə rəqabətə davamlılıq artırılmalıdır. Hökumət qeyd olunan prioritet sahələr üzrə daha çox kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üzrə beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə əməkdaşlığı davam etdirməlidir.

4.8. İdxaldan asılılıq aradan qaldırılmalı, yeni prioritet sahələrin yaradılması üçün xarici investisiyalardan, beynəlxalq valyuta-maliyyə təşkilatlarının imkanlarından istifadəyə üstünlük verilməlidir;

4.9. Beynəlxalq Maliyyə təşkilatları tərəfindən ölkədə real sahənin kreditləşməsi səviyyəsi artırılmalıdır.

4.10. Beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının kreditlərindən istifadənin səmərəliliyinin artırılması üçün xaricdən təcrübəli maliyyə ekspertlərinin də cəlb edilməsi ilə, iri (xüsusən də texniki və texnoloji baxımdan mürəkkəb) investisiya layihələrinin kompleks ekspertizalarının keyfiyyəti daha da yüksəldilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Dəmirov Y.R. Azərbaycan iqtisadiyyatına beynəlxalq maliyyə resurslarının cəlb olunmasının maliyyə mexanizmləri: / iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. Bakı, 2018, 30 s.
2. Əliyev R.Ö. Beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarının Azərbaycan iqtisadiyyatındakı rolu // Maliyyə və uçot, 2012, № 11, s. 49-55
3. Əliyev S.İ., Eminov A.N., Süleymanov E.B., Ələsgərova F.Q. Beynəlxalq Maliyyət Təşkilatları və Azərbaycan. Dərs vəsaiti / V.M.Nəzərovun redaktəsi ilə. Bakı: “Zərdabi-Nəşr” MMC Nəşriyyat Poliqrafiya müəssisəsi, 2016, 268 s.
4. Sultanov M.Ə. Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının formalaşmasında beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarının rolu: / iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. Gəncə, 2013, 22 s.
5. Süleymanov E.B. Azərbaycanın beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə əlaqələrinin inkişaf problemləri: / iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. Bakı, 2015, 33 s.
6. Кулиев Р.А. Глобализация мировой экономики и Азербайджан. Баку: Издательство «Элм», 2010, 340 с.
7. Материалы 1-ой международной научно-практической конференции ГУУАМ. Национальный институт украинско-российских отношений / Глав. ред. Пирожков С.И. Киев: Фонд Ф. Эберта. 1999, 260 с.
8. Тагиев З.Э. Международные финансовые организации и их роль в совершенствовании инвестиционной политики в Азербайджане // Європейські перспективи, 2015, № 4, с. 155-160

РЕЗЮМЕ

ПЕРСПЕКТИВЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОТНОШЕНИЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ С МЕЖДУНАРОДНЫМИ ФИНАНСОВЫМИ ОРГАНИЗАЦИЯМИ

Алекперов Э.Ф.

*Диссертант Института права и прав человека
Национальной Академии Наук Азербайджана,
начальник отдела корпоративного управления ООО «Silk Way Airlines»*

В данной статье рассматриваются перспективы повышения эффективности взаимодействия Азербайджанской Республики с международными финансовыми институтами.

Взаимодействие Азербайджанской Республики с международными финансовыми организациями основывается на членстве и договорных отношениях с этими организациями.

Программы, реализуемые правительством Азербайджана с международными финансовыми институтами, направлены на создание привлекательного инвестиционного климата за счет постепенного сокращения налогообложения, насколько позволяют ресурсы, бизнеса и увеличения занятости. Фискальная и инвестиционная политика и реформы, осуществленные и подлежащие реализации в этом контексте, обеспечат прочную основу для создания сети социального обеспечения для защиты бедных за счет занятости, реальных доходов и финансовой стабильности, улучшения государственного управления и коммунальных услуг, а также развития частного сектора.

Таким образом, в условиях современной глобализации Азербайджан может развивать свою экономику и финансовую систему, интегрируя ее в мировую экономическую систему за счет передового мирового опыта и льготных международных финансовых ресурсов. Сотрудничество с международными финансовыми институтами является одним из факторов, ускоряющих процесс интеграции Азербайджана в мировую экономику и повышающих эффективность этого процесса.

Автор затрагивает факторы, определяющие необходимость взаимодействия нашей республики с международными финансовыми институтами, обосновывает важность такого взаимодействия для нашей страны. В статье также содержится ряд важных предложений и рекомендаций в отношении путей повышения эффективности отношений Азербайджана с международными финансовыми организациями.

Ключевые слова: *международные финансовые организации, взаимодействие, эффективность, перспективы, финансовые ресурсы, экономическое развитие, нефтяная стратегия, нефтегазовый сектор*

SUMMARY

PROSPECTS FOR INCREASING THE EFFICIENCY OF THE RELATIONSHIPS OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN WITH INTERNATIONAL FINANCIAL ORGANIZATIONS

Alekperov E.F.

*Institute of Law and Human Rights of ANAS, PhD candidate,
Head of Corporate Administration Department
of “Silk Way Airlines” LLC*

This article considers the prospects of improving the effectiveness of the interaction of the Republic of Azerbaijan with international financial institutions. The authors states that it is based on membership and contractual relations with these organizations.

The programs implemented by the Government of Azerbaijan with international financial institutions are aimed at creating an attractive investment climate through the gradual reduction of taxation, as much as business and employment resources allow. Fiscal and investment policies and reforms implemented and to be implemented in this context will provide a basis for creating the social security network to protect the poor through employment and real incomes and financial stability, improved public administration and utilities, as well as private sector development.

Therefore, in the context of modern globalization, Azerbaijan can develop its economy and financial system by integrating into global economic system, based on the advanced world experience and favourable international financial resources. Cooperation with international financial institutions is one of the factors accelerating the process of Azerbaijan's integration into the world economy and increasing the efficiency of this process.

The author determines the need for interaction of our republic with international financial institutions, substantiates the importance of such interaction for our country. The article also makes a number of important suggestions and recommendations in terms of ways to increase the effectiveness of Azerbaijan's relations with international financial institutions.

Keywords: *international financial organizations, interactions, efficiency, prospects, financial resources, economic development, oil strategy, non-oil sector*

Çapa imzalanmışdır __. __.2020. Kağız formatı 70x100 ¹/₁₆.
Fiziki çap vərəqi 25,0. Sifariş __. Tiraj ____.
«Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya» MMC-nin
mətbəəsində çap edilmişdir.

Bakı, AZ 1052, Fətəli xan Xoyski küç., 149
Tel.: (+994 12) 567-81-28/29; Faks: (+994 12) 567-82-68
E-mail: tahsil_az@yahoo.com

İNSAN VƏ BİOSFER
(*MaB, UNESCO*)
Azərbaycan milli komitəsinin əsərləri
Bakı, «Təhsil», 2020.